K. 34-870

A

MAGYAROK ŐSELEI,

HAJDANKORI NEVEI

ÉS

LAKHELYEI.

EREDETI ÖRMÉNY KÚTFŐK UTÁN

IRTA

LUKÁCSY KRISTÓF,

SZAMOSUJVÁRI PLÉBÁNOS.

A SZAMOSUJVÁRI ÁRVAHÁZ TULAJDONA.

KOLOZSVÁR 1870.

ukacsy Kristóf ur **A magyarok selei** czimü müvének kötését csi- osou kötve arany nyomásu feli- attal 35 krjával készitem..

Feuersten Bernát
könyvkötö.
olozsvárt N. Piacz Réday ház.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

A

MAGYAROK ŐSELEI,

HAJDANKORI NEVEI

ÉS

LAKHELYEI.

EREDETI ÖRMÉNY KÚTFŐK UTÁN

IRTA

LUKÁCSY KRISTÓF,

SZAMOSUJVÁRI PLÉBÁNOS.

A SZAMOSUJVÁRI ÁRVAHÁZ TULAJDONA.

KOLOZSVÁR 1870.

Ki lészen az a gondoskodó új hazájáról a közöttünk lakó Örmények közül, ki könnyebb használhatás végett leforditja számunkra az örmény irókból a magyar népeket tárgyazó helyeket.

Horváth István.
Tud. gyüjtemény 19 évi VII. füzet

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

F-2
A'M.N.MUZEUM KÖNYV-TÁRÁBÓL
225315
R 1965

A róm. kath. lyceum nyomdája.

Előszó.

A magyar kelet-népe, eredetét és szülőföldét Ázsiában csak keleti kútfők segitségével lehet felderiteni; a nyugati kútfők, az eddig tett kisérletek után itélve egymagok erre elégtelenek. A belőlök nyert történeti adatok a keleti kútfők világánál nyernek fényt, határozottságot és válnak alkalmas anyagokká a feldolgozásra.

A tudósitások, melyeket a magyar faj különböző törzseiről, a Hunok, Kunok, Uzok, Avarok, Chazarok és Besenyőkről a byzanti görök irókban találunk, s a nagybecsü nemzeti hagyományok, melyeket a Magyarok eredetéről és ázsiai lakhelyeiről a magyar krónikások fentartottak, egészen más szinben tünnek fel, ha azokat az örmény történeti kútfők világánál vizsgáljuk; különben is a magyar régészet kutatók közt általános napjainkban a meggyőződés, miként a magyarok eredetét és szülőföldét Armenia és Persia körül Aria zend népei közt kell keresni, ide utalnak nyelve, vallási és politikai traditioi a Magyarnak.

Más részről tény az is, miképp az Örmények is a pogány ó korban a zend népcsalád csoportozatához tartoztak és Zoroaster tanát követték; minél fogva nem csodálhatni, ha az örmény és magyar nyelvben egymás közt és a régi ariai nyelvekkel hang és értelemben egyező szók feles számmal találtatnak.

Nagy szerencse, hogy az Örménynek irodalma vagyon azon korból, midőn a Magyarok még Ázsiában tanyáztak.

Történetiróik már csak azon viszonylatnál fogva is, melyben az Örmények a Magyarokkal érintett nyelv, vallás és közös zend eredet tekintetében állottak; de még inkább azon sokszoros érintkezésnél fogva, melybe Ázsia különböző pontjain egymással jöttek, a Magyarokról historiai adatokat közölnek, milyeneket egyebütt hiában keresünk, akár azok eredetiségét és régiségét, akár hitelességét és érdekességét tekintjük, s oly fényt deritenek a Magyarok ázsiai állapotaira, a milyent eddig nem is sejthettünk.

Tudósitásaik a Magyarokról felhatnak a II-dik századig Kr. előtt, melyben Mar-Ibas-Katina első örmény történetiró virágzott, és lenyulnak a keresztény időszámitás IX-dik századáig, tehát éppen azon századokból hangzanak le, melyekből az eddig ismert történetirói sereg igen kevés megbizható adatot szolgáltat a magyar őstörténelem kutatójának.

Örményország térképe és történelme az ókorban képezvén ifjukori tanulmányaim főtárgyát, tanulmányoznom kellett egyúttal az Armenia tőszomszédságában virágzott és elenyészett világbirodalmaknak és egyéb az Örményekkel érintkezésbe jött ázsiai népeknek történeteit.

A történelmi emlékeket, melyeket ezen birodalmakról és népekről az örmény kútfőkben találtam, külön rovatok alatt feljegyeztem, kiváló gondot forditva nyomozásaimban mindenkor a magyar faju népekre vonatkozó történeti adatok összegyüjtésére, nem ugyan oly czélból, hogy azokat magam feldolgozzam, minthogy egy ily munkára sem hivatást, sem elegendő erőt magamban nem éreztem.

Azonban Horvát István és Fejér György a magyar régészet-tudománynak századunk első felének derekán legtekintélyesebb képviselői, kikkel magyar forditással ellátott adatgyüjteményemet közöltem, egyhangulag oda nyilatkoztak, miképp a magyar őstörténelem érdekében óhajtandó volna, hogy

nagy fáradsággal gyüjtött historiai adataimat magam állitsam öszsze és tegyem közzé saját tervem és nézeteim szerint.

Az eltérő vélemények mellett, melyeket nevezett tudós férfiak a magyarok eredetéről és szülőföldéről nyilvánitottak, könnyü volt bélátni, miképp az örmény kútfőkből szerzett történeti adatok rendszereikbe nem illeszthetők bé a nélkül, hogy eredetiség és egyöntetüségben veszeszszenek és elüttessenek azon iránytól, hová a részrehajlatlan vizsgálót az emlékek magok vezetik; nem az levén nézetem szerint feladata az elfogulatlan történetbuvárnak, hogy az egybegyüjtött anyagokat egy eleve készitett tervbe mintegy belé erőszakolja, hanem inkább, hogy oly rendszert kövessen a nyert anyagok öszszeállitásában és feldolgozásában, melyre magok az emlékek utalnak és a mely azokból önként következik.

A nevezett nagy nevü szaktudósok buzditásai és az emlitett tekintetek megérlelték végre bennem az eszmét jegyzeteimet önállólag feldolgozni.

A béható nyomozások, melyeket ez idő óta a Magyarok ázsiai viszonyai felderitése érdekében pár évtizeden keresztül kettőztetett szorgalommal folytattam, az örmény irodalmi termékeknek a bécsi és velenczei mechitáristák könyvtáraiban, hol azok nagy részt még kiadatlan codexekben őriztetnek, a mondott czélból kiaknázása, a görög és római classicus iróknak olvasása, s végre a magyar nemzeti hagyományoknak tanulmányozása; midőn egy részről anyaggyüjteményemet újabb irói helyekkel gazdagitotta, más részről több meglepő felfedezésekre vezetett, melyek e téren tett előbbi vizsgálódásaim eredményével legszebb öszhangzásban állanak, nézeteimet bámulatosan igazolják és több oldalról felvilágositják.

A magyar tudományos akadémia, melynek munkámat 1851-ben bémutattam, méltató elismerését a mű iránt következő jegyzőkönyvi kivonatban nyilvánitotta: „Nagyon tisz-

telendő uraságod kivánsága folytán az akadémia „A Magyarok őselei, hajdankori nevei és lakhelyei eredeti örmény kútfők nyomán“ czimü kézirati munkáját a történet-tudományi osztálylyal közlötte, melynek véleménye szerint kegyed nyomozásai, abban letett eredményeivel őstörténetünk egy rég sajnálva érzett hézaga pótlását tette lehetővé, oly adatokat, összevetéseket és útmutatásokat adván, melyek nyomán remény gerjed, miszerint azoknak más irányu vizsgálódásokkal összevetése után, új, talán váratlan világosság derülend némely fontos de eddig felette kétes kérdésekre. Ehhez képest az akadémia a nevezett osztály óhajtását osztva a maga részéről is kivánatosnak tartja a munka minél elébb közkézre jutását.

A midőn kegyedet a jegyzőkönyv nyomán intézetünk méltató elismeréséről bizonyossá tenném sat.

Toldi Ferencz, titoknok.

A fényes eredményt, mely a Magyarok eredete, hajdankori nevei és ázsiai lakhelyei felderitése körüli fáradozásaimat koszoruzta, egyedül az örmény irodalomnak köszönhetem, e képezi sarkkövét és kiinduló pontját magyar régészeti buvárkodásaimnak. A mondott irodalom adta kezembe az iránytűt, melynek útmutatása mellett a historiai emlékezet szélső határait képző magas régiségben Ázsia megmérhetlen térein és a régi világ számtalan népei közt biztos révpartra eljuthassak, e tette lehetővé egy első rendü fontosságu magyar régészeti kérdésnek megoldását, minélfogva a mű érdekében szükségesnek láttam, annak elébe bocsátani az örmény irodalom rövid történetét és e munkában idézett örmény kútfők ismertetését.

A történészeti munkáknak általában, főképp azoknak, melyek régészettel foglalkoznak, a kútfők tekintélye és az idézett irói helyek fontossága szerzi meg a historiai hitelt

és alaposságot, miért az ily dolgozatok rendesen egész könyvtárát hozzák az általok használt fő- és segédforrásoknak, még azon esetben is, ha az irodalom, melynek termékei és az idézett irók különben is ismeretesek; menynyivel inkább szükséges az itten, hol az olvasó ugy szólva egy új világba vezettetik bé, melyben ismeretlen előtte minden, ismeretlen a nyelv, ismeretlen az irodalom, ismeretlenek az idézett irók, kiknek jórészt még neveiket sem hallotta soha. Hol az iró vizsgálódásaiban egy irodalomra támaszkodik, mely magyar őstörténelmi szempontból eddig senki által ki nem bányásztatott, mely tehát most lépik először a hazai történet szinpadára egy meglepő mutatványnyal a Magyarok ázsiai multjából, mely egymaga elegendő arra, hogy az eddig kevésbbé méltatott és kevésbbé ismert örmény irodalomnak becsét és kútfői fontosságát örökre megállapitsa.

Az irodalom története valamint minden más nemzetnél, ugy az Örménynél is szoros összeköttetésben áll a nemzet mivelődési történetével, mire nézt nem tehetem, hogy rövid átnézetét ne adjam azon viszonylatnak, melyben az Örmények a régi világ legkorábban civilizált népeihez, a Babyloniak, Assyrok, Phrygek, Medok, Perzsák és az ariai zend népekhez; ezek közt a Magyarokhoz ugy politikai, vallási és társadalmi, mint nyelv és irodalmi, általában miveltségi tekintetben állottak a magas ókorban.

Nem szólok itt a munka belbecséről, ajánlja azt a kérdésnek, melyet tárgyal, fontossága, ajánlja a magyar tudományos akadémiának, magyar őstörténeti kérdésekben kétségkivül legilletékesebb biráló testületnek, felhozott jegyzőkönyvi nyilatkozata. Itt még csak anynyit mondok a mű ajánlására, miszerint azóta, hogy azt az akadémiának bémutattam, az egész munka még egyszer át'lőn dolgozva, az örmény irodalom és kútfők ismertetésével és egy terjedelmes értekezés-

sel az Örményországi parthus Magyarokról bővítve név és tárgymutatóval ellátva.

A latin idézetek latin, a görögök részint latin részint görög, végre az örmény irói helyek a szövegben magyar fordításban, a könyv végén pedig örmény nyelven adatnak, a magyar tudományos akadémia történeti osztályának még 1851-ben nyilvánitott kivánságára, hogy a mű az által maradandó kútfői becset és fontosságot nyerjen.

Reménylem, hogy most midőn az alkotmányos élettel a szellemi élet is újabb lendületet vett a magyar hazában, midőn a tudományos akadémia és a történelmi társulat által oly nagy figyelem fordittatik a nemzeti emlékek és történeti adatok felkutatására és összegyüjtésére; az emlékek, melyeket jelen munka a Magyarok Árpád kora előtti több mint két ezer éves eddig mondhatni merőben ismeretlen ázsiai multjából hoz, és a melyek egy, a magyarral az őshonban egykor szomszédos nemzetnek korán virágzott irodalma mezején gyüjtettek össze, hitelességöket és eredetiségöket megillető méltánylással fognak fogadtatni nem csak a szaktudósok és komolyabb tudományokkal foglalkozók, de általában a tudománykedvelő összes mivelt közönség által.

Szamosujvárt 1869 év november 26.

Lukácsi Kristóf.

ELSŐ KÖNYV.

AZ ÖRMÉNY IRODALOM TÖRTÉNETE

TEKINTETTEL

MAGYAR ŐSTÖRTÉNELMI

FONTOSSÁGÁRA.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

Les manuscrits Arméniens nous offrent un nouveau monde litteraire, ou jamais aucun Européen n'a pénetré de maniére a en developper les richesses aux yeux du public.

On sera sans doute agréablement surpris lorsque l' on saura que s'il y a une nation savante, qui mérite d' étre connue, c' est l' Arménienne. On sera peut étre étonné d' apprendre qu'elle a été l' Académie la plus celébre de l' Asie pendant plus de mille années, c'est a dire depuis l'an de J. C. 440 jusque à la prise de Constantinople arrivée en 1453. — Oserai-je dire qu'il a été des siécles tels que le, 9, 10, 11, 12 et 13 ou l' Arménie pouvait donner des leçons a une grande partie de la terre.

L' Arménie une fois découverte, les portes de l' orient commencent a s'ouvrir et nous laissent entrevoir des richesses, que nous n'aurions osé espérer.

Abbé Villefroy.
L. IV. §. XIII.

ELSŐ RÉSZ.

Az örmény nyelv és irodalom állapota az ó-korban.

I. Fejezet.

Az örmény nyelv a chaldaeus és assyr müveltség és irodalom hatása alatt. Babylonia és Assyria uralma korában.

1. §.

Korszakok.

Hogy rendet tartsunk az örmény nyelv és irodalom történetének megirásában, azt két nagyobb időszakra osztjuk, t. i. az örmény betük felfedezése előtti és utáni időszakra. Az örmény betük felfedezése előtti időszak ismét két korra oszlik: a keresztény hitnek az örmény nemzet általi felvétele előtti pogány korra, és azon száz évi korra, mely lefolyt az örmények megtérésétől a keresztény hitre 305-ben Kr. ut. az örmény betü irás felfedezéseig 405-ben Kr. u. A betük feltalálása utáni időszakot korunkig három külön korra osztjuk: az örmény nyelv és irodalom virágzó, hanyatló, és ujból emelkedő korára.

2. §.

Viszonya az örmény nyelvnek a phrygiai nyelvhez.

Strabo az örmény nyelvet és nemzetet a syrussal és arabbal, Byzanti István a phrygiaival hozza rokonsági kapcsolatba.

Az örmény, syrus és arab nemzet atyafiságáról, mond Strabo, tanuskodik nyelvök, szokásuk és testalkatásuk, me-

lyekben egymáshoz hasonlitanak, kivált a hol szomszédosok [1]). Az örmények a phrygusok gyarmatai, nyelvök is nagyrészt phrygiai, mond Byzanti István [2]). Hasonlót olvasunk Herodotnál [3]). Bochart az idézett irói helyek egybevetéséből azon következtetést vonja, hogy valószinü, miszerint az örmény nemzet syrus és phryg vegyület és nyelve a mondott nemzetek nyelvéből alakult [4]).

Milyen viszonyban állott az örmény nyelv hajdan a phrygiaihoz, azt most meghatározni nem lehet, miután a phrygiai nyelv kihalt, és nyelvemlékek, melyekből annak mivolta felől itélhetnénk, nem léteznek; anynyi azonban áll az örmény és phryg nemzet közti fajrokonságot illetőleg, hogy az örmények magokat Thogorma és Askanáz fiainak vallják [5]); már pedig a szentirás-magyarázók egyhangu tanutétele szerint Askanáz kisebb Phrygia, mely hajdan Askenaz nevet viselt [6]).

3. §.

Viszonya az örmény nyelvnek a semita nyelvekhez.

Örményországot délnyugatról syrus, assyr, chaldaeus sat. semita faju népek környezték. Assyriával határos tartományait syrus és assyr gyarmatok népesitették.

Ararat földére menekültek a szent iratok és örmény történetirók öszhangzó tanutétele szerint, atyjoknak Senache-

---

[1]) Armeniorum Syrorum et Arabum gentes multum prae se ferunt cognationis sermone, vita, corporum forma, maxime ubi vicini sunt. S. l. XI.

[2]) *Ἀρμένιοι τὸ μὲν γένος ἐκ Φρυγίας καὶ τῇ φωνῇ πολλὰ φρυγίζουσι.* Steph. Byzant. Armeni szó alatt.

[3]) *Ἀρμένιοι ἐόντες Φρυγῶν ἄποικοι.* Herodot. 7. k.

[4]) Verisimile est Armenos partim ex Syris, partim ex Phrygibus coaluisse et ex gentis utriusque linguam tertiam conflavisse. Bochart Phaleg II. k. 9 f.

[5]) Chorenei Moses. I. k. 33. f. Byzanti Faust. III k. 13 f. Agathangelos I. k. 20 lap. sat. *Θόργαμα ἔχω Ἀρμένιοι.* Eusebius Chron.

[6]) Bochart Phaleg III. k. IX. f.

rimnek meggyilkolása után fiai, Adromelech és Sannasar számos kiséreteikkel [1]).

Ugyancsak Armeniában kerestek menedéket Palaestinának Josue által történt elfoglalása után nagy számu kananeus főemberek [2]). A Nabuchodonozor által fogságba hurczolt zsidók közül viszont sokan telepittettek Örményországba, mely akkor Babylon fensősége alatt állott. Ezen semita faju gyarmatosok közül többen az ország főméltóságaira emelkedtek és urai lettek nagy kiterjedésü birtokoknak, némelyek egész megyéknek és tartományoknak. A hatalmas Bagraditák, kik koronázási joggal birtak az Arsacidák korában, a IX-ik században pedig egy önálló dynastiának lettek alapitói, zsidók voltak eredetökre nézve, azon zsidók közül, kiket Nabuchodonozor vitt Babylonba [3]), zsidó volt ősatyja az amaduni satrapáknak is [4]).

Az Arzeruniak, kik a IX-ik században a Vaszpurakani királyságot alkották, és a Genuniák Senacherim fiainak voltak ivadéki [5]). Végre a genthuni satrapa család kananaeus származásu volt [6]).

---

[1]) Et egressus est et abiit et reversus est Sennacherib. rex Assyriorum et habitavit in Ninive. Et factum est cum adoraret in templo Nesroch deum suum Adramelech et Sarezer filii ejus percusserunt eum gladio, fugeruntque in terram Ararat. Isaias. 37 F. 37 és 38 v. Istum Senacherim interficientes filii ejus Adramelech et Sarezer fugitivi venerunt ad nos in Armeniam. Chorenei I. K. 29 F.

[2]) Chorenei I. k. 18 f.

[3]) Chorenei I. k. 22 f.

[4]) Chorenei I. k. 57 f.

[5]) Igitur duae istae familia ex semine Senacherimii: Ardzerunii et Genunii. Chor. I. k. 23 f.

[6]) De his rebus certiores facti, invenimus prosapiam gentis Genthuniorum ab hoc (cananita) esse sine contradictione, id quod etiam mores virorum prosapiae indicant, eos cananeos esse. Choren. L. 1. c. 19.

4. §.

Assyr szegalaku felirások Örményországban Semiramis korából.

Chorenei Mózes, Örmények történetei I-ső könyvének 16-ik fejezetében olvassuk: hogy Semiramis az általa meghóditott Örményországban a vani tó partján, kies fekvésü helyen, roppant sziklamagaslaton várost épittetett, mely nevéről Semiramocertának utóbb Vánnak neveztetett. A város talaját képező eleven sziklában pedig különböző irányban csarnokokat, termeket és szobákat vésetett, és azok falaira számtalan feliratokat metszetett, melyeknek látása bámulatra ragadja az embert, mert oly mesterkézzel vésvék, mint ha iróeszközzel viaszban irattak volna. Azonban nem csak ezt, hanem ezenkivül Örményország különböző helyein gulákat és oszlopokat állittatott, és azokra hasonló betükkel bizonyos emlékiratokat vésetett, sőt a határköveket is több helyen ugyan azon irásokkal látta el [1]).

Harminczegy század roppant hoszszu sora folyt le azon idő óta, hogy ezen assyr ékiratok a váni sziklába vésettek, két ezer éve, hogy Mar Ibas-Katina, az első örmény történetiró a II-dik században Kr. előtt azok létezéséről a világot értesitette; és éppen ezer négyszáz éve, hogy Chorenei Mózes a második nevezetesebb örmény történetiró a váni feliratok emlékezetét megújitotta [2]), s ezen idő alatt elrejtve a világ szemei elől, ismeretlenül hevertek azok a váni fellegvár üregeiben.

5. §.

A váni ékiratok lemásolva Schulze útazó által.

Napjainknak volt feltartva a szerencse a váni szegalaku feliratokat felfedezni és napvilágra hozni. Schulze, a derék

[1]) Chorenei I. k. 16. f.

[2]) Chor. I. k. 16 f.

német útazó volt az, ki kezébe véve Chorenei nagybecsü munkáját, annak világánál Örményországot béútazta, és felkutatta annak, egy rég letünt nagyság és miveltségről tanuskodó, műmaradványokban gazdag romjait, béhatott a váni üregekbe, és a nagy számu és terjedelmes feliratokat, melyekkel falaik boritvák, nagy fáradsággal lemásolta; és nagy szerencse, hogy azokat Európába elküldötte, mert a babonás Kurdok, kiknek szellemi kincsekről semmi fogalmuk, szentül hitték, hogy Schulzénak sikerült a váni sziklabarlangokba rejtett és gonosz szellemektől őrzött azon temérdek kincset felfedezni és elrabolni, melyről honi meséjük regélnek, őt 1827-ben meggyilkolták.

Schulze a váni tó körüli helységekben és egyebütt is az országban még sok más hasonló feliratokat talált és lemásolt. Kiemeli ezek közt a Manascertai 39 sorból álló ékiratot, megjegyezvén róla, hogy az oly épségben maradt, több mint három évezreden keresztül, mintha csak tegnap vésetett volna, átaljában — mond Saint Martin — hogy a Schulze által Örményországban gyüjtött ékirati anyag háromszor felülmulja mind azt, mit a tudós világ addig ismert és birt; minthogy kivált a váni feliratok nagyon terjedelmesek, és nincs kétség benne, miként igen nagy fontosságu történelmi eseményeket tartalmaznak; vannak köztök, melyek 60—80 sorból állanak, sőt egy éppen 98 sorból, és 10—12 egész 15 ezer betüt számlálnak [1]).

Ritter, Örményország földiratában gondosan előadja, hol, hány sorból és betüből állŏ ékalaku felirat találtatott mostanig Örményországban. Ezek közt és hihető az összes assyr ékiratok közt, legészakibb — mond Ritter — a Manascertai délnyugoti Örményországban.

[1]) Saint Martin Memoires sur l' Arménie Tom. I.

6. §.

Hinks véleménye a váni feliratok nyelvéről.

A váni feliratok assyr szeg- vagy ék-alaku betükkel irvák, és assyr vagy babyloniai chaldaeus nyelven irottaknak tartatnak; ezen nézetnek kedveznek az örmény források, melyek azokat átaljában Semiramisnak tulajdonitják; azonban irathattak azok assyr betükkel és származhatnak Semiramis korából, a nélkül hogy szövegük assyr legyen, mert a mint alább látni fogjuk a perzsák, medok és kivált az örmények a legrégibb korban assyr, azután syrus betükkel éltek örmény betük hiányában az örmény szók jelelésére. Hinks, ki Vánt Schultze után látogatta meg a londoni archaeologiai társulat gyülésében egy nagy érdekü értekezést olvasott fel a váni ékalaku feliratokról, melyben előadván a feliratok történelmi fontosságát, a többi közt mondja: Örményország régi emlékeinek egyike és kétségkivül legnevezetesebbike a váni vár, melynek falaira vésett számtalan felirások Örményország, Babylonia, Assyria, Persia és Media ókori eseményeinek nagy részét anynyi évezeredeken keresztül a végenyészettől megmentették, daczolva azon sok nemü elemi viharokkal és barbar népek dulásaival, melyeknek a nevezett vár és hon századok folytán szinhelyei voltak. A feliratok eredetéről és nyelvéről pedig ugy vélekedik, hogy azok valamely ősrégi indogerman néptől származtak és annak nyelvén irattak. A szegalaku betüket, mond Hinks, a babyloniaiak találták fel, használták az assyrok, medok és per'sák, miért is ezen betüknek három különböző irásmódja volt: az assyr-babyloniai, a med-per'sa és a váni-semiramisi vagy assyr-örmény irásmód, a betük ugyanazok minden irásmódban, hanem a modor melylyel iratnak különböző, valamint különböző a nyelv is, melyre vonatkoznak. A váni emlékiratok egy része jegyek-

kel és röviditésekkel van irva, a más rész ellenben egészen szabályszerü, a szók ellátvák magánhangzókkal és a sorok abban balról jobbra folynak és olvastatnak, nem jobbról balra, mint szokás a semita nyelvekben, honnan világos, hogy a váni ékiratok bárha egyeznek a betük alakjára a persepolisi és ninivei ékiratokkal, azoktól különböznek irásmódra és nyelvre nézve. Ezen fontos körülmény a régészet-nyomozók figyelmét mostanig kikerülte, a miért is csodálkozni nem lehet, hogy hasztalan fáradoztak, kik azok szövegét a semita nyelvek segitségével fejtegetni törekedtek. Minden körülményeket egybevéve, nagyon valószinü, hogy az indo-german nép, melynek nyelvén a váni ékiratok vésettek, és a melynek nyelvében a kulcs azok olvasásához és értelmezéséhez keresendő, az örmény, mely nemzet historiai emlékezetet meghaladó idők óta lakja Ván várost és tájékát [1]).

A bagdádi tudós angol consul Rawlinson, ki Ninivében, kormánya költségén ásatásokat tétetett, és szerencsés volt az assyriai királyok könyvtárát felfedezni, és még szerencsésebb az által, hogy felfedezte az assyr ékiratok olvasásának és értelmezésének kulcsát, ékiratokban gazdag gyüjteményét éppen most szándékszik angol forditás és jegyzetek kiséretében kiadni, mely a megjelent rövid mutatvány után itélve, nagy fényt deritend Elő-Ázsia ókori történetének némely homályos pontjaira [2]), kiváltképpen pedig Armenia hajdankori történeteire, mit annál biztosabban várhatni, minél bizonyosabb az, hogy az örmények földrajzi helyezetöknél és politikai viszonyaiknál fogva a legszorosabb összeköttetésben állottak az ős hajdan első rendü hatalmaival Babylonnal és Ninivével [3]).

---

[1]) Europa, örmény folyóirat 1849 évi 30 szám 183 lap.

[2]) Idők Tanuja, 1862 évi II-ik félév 153 szám. Tárcza.

[3]) Strabo, XVI. k. Chorenei, I. k. 20 f.

7. §.

Épitészeti emlékek Örményországban a magas ókorból.

a.) Ván vára, eltekintve nagy horderejü emlékirataitól, épitészeti tekintetben is első rendü nevezetessége Armenia archaeologiájának. A fellegvárt hordó szirt tövében a folyó partján és szemközt a váni tóval colossalis nagyságu faragott kövekből rakott töltések, melyekről két ezer évvel ezelőtt emlékezik Mar Ibas Katina Choreneivel [1]), és a melyek részben ma is fennállanak. Eufrat mind két partját szegélyező hasonló töltésekre Babylonban, a függő kertekre, és Semiramis és egyéb oriásszerü épitményeire, az ókor cyclops épitkezésére, Indiának sziklák gyomrába vésett teremeire és csarnokaira, azok bémenetelét diszitő dombor fargványaira és hasonló modorban készült Bráma templomaira emlékeztetnek.

b.) A régi Artimet [2]) és Manascerta terjedelmes romjai közül itt ott kiemelkedő töredék oszlopcsoportozatok, melyek közül némelyek ékiratokat hordanak; maradványai egykor azon helyeken állott valamely nagyszerü templomnak.

c.) A hajdani Dariuns, a mai Bajazid, az Euphrat melléki Ani vár, a Haikán és Arsacida örmény királyok temetkező helyének, és Tigranocerta, ma Diarbekir féldombor faragványai az assyr korból.

d.) Épitészeti műemlékek, melyeket Kis Örményország Pteria ma Boghaz-kioi romjai közt Texier és Hamilton fedeztek fel [3]) és egyéb monumentális romok és művek, melyek Örményországnak déli és dél-nyugati tartományaiban találtatnak, kételkedni nem engednek, mikép Armenia ezen tájai az

[1]) Chorenei Móses I. k. 16 f.

[2]) Artimet, örményeknél Diana — maig is régi nevét viseli a romjain fekvő falu. — Artemita — Ptolemaei cosmographiae L. V. Situs Armeniae majoris.

[3]) Description de l'Asie Mineure, L'Arménie par Charles Texiex.

assyriusok és babyloniaiak világuralmi korában nagyszerü eseményeknek voltak szinhelyei, ugy szintén arról is tanuskodnak, hogy az ős hajdan ama magas századaiban, a midőn Róma még csak gyermekkori pólyákban volt, vagy éppen nem létezett, Örményországban az épitészet, művészet és irodalom, a miveltség és polgárosodás szép előmenetelnek örvendettek.

8. §.

Országos okmány- és könyvtárak assyr nyelven.

A chaldaeus és assyr miveltség és irodalom terjedését Örményországban nagy mérvben elősegitette először: azon környülállás, hogy az örmények örmény betük hiányában assyr, perzsa és görög nyelvet és betüket használtak a közéletben, az assyr volt kezdetben több mint egy egész ezeredéven keresztül hivatalos és diplomatiai nyelve az örményeknek, sőt a keresztség felvétele után az isteni szolgálatban is assyr nyelvet és liturgiát használtak az örmény betük felfedezéseig [1]); másodszor, hogy többen az örmény királyok közül, főleg a parthus-arsacida dynastiából Nisibben és Edessában székeltek, mely városok, mint tudva van, Mesopotamiában fekszenek. Jóllehet pedig, hogy Mesopotamiának Örményországgal határos része, melyben a nevezett városok léteznek, örmény uralom alatt állott, és azért örmény Mesopotamiának is hivatott; a túlnyomó elem abban mégis nem az örmény, hanem a chaldaeus volt meg a syrus, és a mondott városok az assyr miveltségnek voltak középpontjai [2]). Ezekben voltak a királyok országos levéltárai és könyvtárai, melyek valamint Egyiptomban és Assyriában, ugy Örményországban is a templomokban őriztettek és papok által vezettettek, minélfogva az örmény kútfőkben, templomi levéltárak, templomi könyv-

[1]) Chorenei III. k. 54. f.

[2]) Chorenei I. k. 8, 21 f. II. k. 10, 18, 35, 36 és 38 f.

tárak és évkönyvek nevezetei alatt fordulnak elő, és tartalmazták a királyok uralkodási éveit, viselt dolgait, és az idők nevezetesebb eseményeit [1]).

Chaldaeus és assyr könyvtárakra hivatkoznak Mar-Ibas Katina és Chorenei Mózes, mint kútfőkre, melyekből meritették az örmények történeteit. Ha kérded — mond az első, hol találtam és honnan vettem fejedelmeink neveit és egyéb historiai adataimat? megmondom: a chaldaeusok, assyriusok és perzsák országos levéltáraiból és évkönyveiből, melyekben fejedelmeinknek, mint azok felsősége alatt álló nagy helytartóknak és általuk nevezett kormányzóknak nevei és viselt dolgai évről évre feljegyeztettek [2]).

Tudósitásaimat, mond Chorenei, Africanus V-ik könyvéből vettem, ki híven lemásolt mindent, a mit csak talált az örmény királyokról Edessa máskép Urha város királyi levéltárában; alakult pedig ezen könyvtár a Nisibi és Pontus-Sinopei templomi könyvtárakból, melyek Edessába szállittattak [3]).

9. §.

Vallási és kereskedelmi viszonyok Babyloniával.

A chaldaeus-assyr gyarmatok magokkal hozták Örményországba a sabaeismust, a napnak, holdnak, bolygóknak, és azokat jelző bálványoknak tiszteletét [4]), vallási szokásaikat, Babylon müveltségét és társadalmi életét. Az örmények magok részökről viszont élénk kereskedést folytattak Babylonnal. Herodot leirja a sajátszerü hajókat, melyeken az örmények áruikat az Euphráton Babylonba szállitották [5]). Siciliai Dio-

[1]) Chorenei I. k. 8 f.

[2]) Chorenei I. k. 21 f.

[3]) Chorenei II. k. 10 f.

[4]) Chorenei II. k. 19 f. Agathangelos 254 l.

[5]) Herodot L. 1. Navigia quae per flumen commeant Babylonem omnia sunt orbiculata atque coriacea, quae pecuarii Armenii, qui supra

dornál meg azt olvassuk, hogy Semiramis 150 láb magas monolith gulát vágatott Armenia hegyeiben és azt Euphrát vizén Babylonba szállitotta [1]). Ezechiel végre emlékezik az örményeknek — domus Thorcoma — Tyrussali kereskedéséről [2]).

10. §.

Az assyr uralomnak csekély hatása az örmény nyelvre és ennek okai.

Bámulni lehet valósággal, hogy Babylon és Ninive hatalmának Örményországban több mint ezered éves fennállása, azon benső összeköttetés, melyben az örmények a nevezett két világ birodalommal és azok népeivel politikai, vallási, társadalmi, nyelv és irodalmi tekintetben anynyi századokon keresztül állottak, károsabb hatást az örmény nemzetiségre

---

Assyrios incolunt ex caesis salicibus conficiunt, instruuntque pellibus, nudo illarum extrinsecus posito, in modum soli neque puppe discreta neque prora acuminata, sed in speciem clipei magis orbiculata. Tale navigium stramentis stipatum fluvio deferendum permittunt, cum aliis rebus, tum vero doliis e palmularum vino onustum, dirigentibus illud duobus viris stantibus cum duobus palis, quorum alter introrsum palum trahit, alter exterius pellit, fiunt autem navigia haec et magna admodum et minora, quorum maxima quaeque ferunt pondus quinque millium talentorum, singula singulos asinos vivos intus habentia, majora etiam plures. In quos illi postquam navigantes Babylonem pervenerunt, onusque distraxerunt, lignaque navigii atque omnia stramenta addixerunt, pelles congerunt et eos in Armeniam agitant, adverso enim flumine navigari prae illius rapiditate nullo pacto potest. Qua ex causa non ex lignis sed ex pellibus navigia fiunt. Iidem ubi asinos agitando in Armeniam redierunt alia ad eundem modum navigia comparant.

[2]) Semiramis ex Armeniorum montibus lapidem excidi fecit longitudine pedum centum quinquaginta, latitudine vero spissitudineque quatuor et viginti. Hunc magna curruum multitudine ad flumen delatum, navique inpositum Babyloniam detulit. Diodor L. III.

[3]) Ezechiel. C. 18. v. 14.

és nyelvre nem gyakorolt, azt ugyan állandó kiskoruságban tartotta, hivatalos és diplomátiai nyelvvé emelkedni az örményt nem engedte, s igy annak fejlődését akadályoztatta, hanem abban lényeges változást előidézni, vagy éppen magába olvasztani nem tudta, azt ugy belszerkezetében mint a nép ajkán teljesen érintetlen hagyta, pár syrus szó kivételével, mely az örmény nyelvbe beléolvadt.

Okát ezen ritka nyelvészeti jelenségnek abban találom először: hogy az örmény nemzet a semita fajhoz nem tartozik, nyelvének a semita nyelvekkel semmi köze, mint a mely maga is egy külön s önálló anyanyelvet képez; másodszor: hogy az örmények soha sem rokonszenveztek a semita, hanem igen a zend népekkel, kikkel mint látni fogjuk, némi fajrokonságban állottak; harmadszor: mert az örmények használták ugyan a közéletben az assyr nyelvet is, de inkább az assyr betüket az örmény szók jelzésére, miről tanuskodik Izsák pátriárchának és Mesrob tudornak azon tette, hogy valahány könyvet találtak az örmény betük feltalálása után, melyeknek betüik assyrok voltak, de szövegök örmény, azokat örmény betükkel iratták le [1]), oda mutatnak Poliaenusnak ezen szavai: Eumenes, Armenia királya, syrus betükkel irt levelet hozott elő, melyet Orontes Armenia satrapájától kapott [2]); negyedszer: mert Babylon és Ninive megelégedvén azzal, hogy Armenia elismerte főuraságát, adót fizetett és háboru esetén hadaival segitette, nemzeti fejedelmeit meghagyta, vallását, nyelvét, szokásait nem bántotta. Igy p. o. meghagyta Ninus Aramat [3]), kit Siciliai Diodor Barzanesnek

[1]) Tsamitsian, Örmények történetei 494 l.

[2]) Eumenes (Armeniae Rex) epistolam protulit Syriacis litteris scriptam tanquam ab Armeniae Satrapa Oronte. Poliaenus apud Bochart: Phaleg. L. II. C. IX.

[3]) Chorenei I. k. 13 f.

nevez [1]). Semiramis, Arainak az örmények fejedelmének az ellene vívott ütközetben történt eleste után annak fiát Anusavánt emelte Armenia fejedelmi trónjára, ki utóbb Semiramis kalondas hadjáratainak lett áldozata [2]). A babyloniai Theutomos vagy Thutmos, az örmény Zarmairt küldé Priamus segitségére a hirneves trójai háboru alkalmával [3]), Herache részt vett Nabuchodonozornak hadjáratában a zsidók ellen 600 Kr. előtt [4]).

II. Fejezet.

Az örmény nyelv az ariai zend müveltség és irodalom hatása alatt a medok, perzsák és parthusok uralma korában.

11. §.

Viszonya az örmény nyelvnek a zend nyelvekhez.

A supremátiát, melyet az örmény nyelv felett gyakoroltak kezdetben a semita nyelvek, elvitázták tőlük később a zend nyelvek. Örményország már földrajzi fekvésénél fogva a nagy Ariara volt utalva, melynek végszéli tartománya volt, és ama falat képezte, mely Aria Jafet ivadékit elválasztotta Syria Sem fiaitól. Armeniától délnek Media feküdt és Persia, mögöttök Parthia, Bactria és India állott. Keletről ismét Atropatene Media tartománya [5]) és a Kasp tenger képezték ha-

[1]) Deinde Ninus quibusdam Armeniae urbibus in potestatem redactis. Barzanes Rex Nino viribus impar cum multis donis occurrens et se et regnum ejus potestati permisit. Huic Ninus magno usus animo Armeniae regnum restituit, commeatu et militibus imperatis. Siciliai Diodor. Bibliotheca. III. k.

[2]) Chorenei I. k. 19, 20 f.

[3]) Chorenei I. k. 19 f.

[4]) Channazarian. Histoire de l' Arménie, a Paris 1856 pag. 9.

[5]) Ab Ecbatanis Medorum quorum pars sunt Atropateni. Plinius L. VI. c. XVI.

tárait, és ezen oldalról állott főképp nyitva a közlekedésnek Ariaval, útjai voltak a Cyrus és Araxes folyók, a Kaspi tenger meg az Oxus, mely hajdan a Kaspi tengerbe folyt. Oxusnak és mellék folyóinak partjain feküdtek Maracanda, ma Samarkand és Zariaspe más neven Bactra [1]) Bahl vagy Balch virágzó kereskedő városok, Bel-Ázsia, India és China áruinak főrakhelyei, Közép-Ázsia világkereskedésének középpontjai. Itt rakódtak meg az örmények hajói a nevezett országok kincseivel, az Oxus vizén leeveztek a Kasp tengerbe, honnan a Cyrus és Araxes torkolatin béhatottak Örményországba, és pár napi útazás után a szárazon elérték egyfelől a Phasis folyót, melyen aztán leeveztek a Feketetengerparti kikötőkbe Sinopebe és Trapezuntba, másfelől szinte ugyananynyi idő alatt Euphratát érték el és Tigrist, melyeken áruczikkeiket Babylonba és Ninivébe szállitották; meglátogatták Tyrus, Sidon és Palmyra piaczait [2]). A világkereskedés ezen útja ismeretes volt a régi föld- és történetirók előtt. Strabónál olvassuk, hogy a Tanais melléki Aorsok az örményektől és medoktól vették India és Babylonia áruit [3]). Solinus pedig leirja, részletesen az útat, melyen az örmények India kincseit hazájokba és onnan tovább szállitották [4]);

[1]) Bactri quorum oppidum Zariaspe, quod postea Bactreum a flumine appellatum est. Plin. L. VI c. XVIII.

[2]) Herodot. I. k. Ezechiel. 18 f. 14. v.

[3]) Aorsi camelis iter agentes Indicas et Babylonias merces ab Armenis Medisque accipiebant atque ex opulentia aurum gestabant. Aorsi itaque Tanaim accolunt. Strabo XI. k.

[4]) Nec omiserim, quod per idem tempus Magno Alexandro licuit, ex India diebus octo a Bactris usque Icarum flumen quod influit in Oxum amnem pervenire, deinde ad mare Caspium ad Cyri amnis penetrare fluentum, qui Iberiae et Armeniae fines interluit. Itaque a Cyro diebus non amplius quinque itinere terreno subvectis navibus ad alveum Phasidis pertendit, per cujus excursus in Pontum usque venientes India liquido probatum est invehi posse. Solinus Polyhistor. C. XXX.

ugyan azt teszi a régiek nyomán Huetius az ókor kereskedéséről irt munkájában [1]) és az örmény Katerdsian [2]).

12. §.

Politikai viszonylata az örményeknek a zend népekkel, és annak befolyása a nyelvre és irodalomra.

a.) A legkorábbi időkben.

A legérdekesebb és egyszersmind a legkorábbi időkre vonatkozó irói hely, melyben említés tétetik az örményeknek a zend népekkel összszetartásáról és közös hadi működéséről kétségkivül az, melyet Sallustius tartott fenn Jugurthájában, Sallustius t. i. némely Hiempsal királynak tulajdonitott punicus könyvek után elbeszéli, miként a numidák és mórok azt hitték, hogy ők örmények, perzsák és medusoktól származnak, kik hajdan Hercules által Europa legnyugattiabb végére vezettetvén, a tengeren átkeltek és Áfrikában telepedtek le [3]). A franczia armenista Saint-Martin Sallust e helye fölött tudományosan értekezik, és megmutatja, hogy a mórok ázsiaiak,

[1]) Das Caspische Meer und der Pontus Euxinus verschaffte den Armeniern die Waaren welche sie den Persern gaben. Hierduch wurde nicht nur die Handlung von Mitternacht nach Persien, sondern auch diejenige von Indien und China getrieben, deren Waaren durch den Flusz Oxus in das Caspische Meer giengen, und von diesem Meer, da sie wieder den Flusz Cyrus hinauf gebracht wurden sich dem Pontus Euxinus näherten. Huetius Handlung der Alten. p. 40.

[2]) Világtörténet. I. k.

[3]) Ex libris Punicis qui regis Hiempsalis dicebantur interpretatum nobis est: Postquam in Hispania Hercules sicuti Afri putant interiit, exercitus ejus compositus ex gentibus variis, amisso duce brevi dilabitur, ex eo numero Medi, Persae et Armenii navibus in Africam transvecti, proxumos nostro mari locos occupavere. Sed Persae intra Oceanum magis, hique alveos navium inversos pro tuguriis habuere.... Medis autem et Armeniis accessere Lybies . . . Salustius de bello Jugurth.

s a perzsa, medus és örmény nemzetből származnak [1]), a mórok és medusok ugyanazon egy nemzet, az örmények a medokat mároknak, és Mediát Marassannak hivják. A város, melyet Örményországban medus gyarmat alapitott Marakert nevet viselt [2]). Áfrika Pharusiusait Plinius is perzsáknak vallja, ismerte Mela is, és mind ketten azokat Hercules serege maradékainak tartja [3]).

A Sallust által emlitett ázsiai gyarmatok Áfrikába hatása korábbi, mint a phoeniciusok telepitvényei Áfrika északi partjain. Sallustnak ezen szavai: „postea Phenices Hipponem Adrimetum Leptim aliasque urbes in ora maritima condidere“ [4]) világosan mondják, hogy a phoeniciusok Áfrikában a medusok, perzsák és örmények után alapitottak telepitvényt; ha tehát az ezen vidéki phoeniciai városok a mi számlálásunk előtti XIII vagy XIV évszázadból valók, van okunk a Sallust emlitette bécsapást a XV évszáz körül esőnek tartani.

Vannak azonban ezen kivül is számos adataink, melyekből kiderül, hogy az örmények legkorábbi történelmi multja szorosan függ öszsze az áriai zend népek történeteivel, mint kikkel részt vettek azon világtörténelmi nevezetességü eseményekben, melyek az ókor birodalmainak emelkedését vagy hanyatlását előidézték, együtt hódoltak Babylonnak és Ninivének és együtt rázták le nyakukról azok igáját. A medokkal t. i. foglalták el Ninivét és vetettek véget Assyria hatalmának [5]). A perzsákkal és medokkal rohanták meg Baby-

[1]) Annales de l' Institut Archeol. Tom. I.

[2]) Chorenci Mózes.

[3]) Pharusii quondam Persae comites dicuntur Herculis ad Hesperidas tendentis. Plin. l. V. c. 8. — Pharusii aliquando tendente ad Hesperidas Hercule dites nunc inopes. Mela l. III. c. XI.

[4]) Sallustii. Bell. Jugurth. 17, 18.

[5]) Chorenei. I. k.

lont Cyrus vezénylete alatt [1]). A perzsákkal harczoltak Nagy Sándor ellen és osztoztak sorsukban [2]) Bactria és Parthia zend népeivel együtt és szinte azon egy időben rázták le a syro-macedonok igáját, és ugyancsak azon egy parthus Arsacida családból voltak királyaik századokon keresztül, a melyből a parthusoknak, medusoknak, perzsáknak, Oxus melléki chusaknak, hun-magyaroknak és az Indiával határos sakáknak, bizonyságául annak, hogy együtt azokkal az ariai nagy népcsaládhoz tartoznak [3]).

b.) A medusok és korábbi perzsák idejében.

Az örményeknek a medok ázsiai uralkodása korában saját nemzeti királyaik voltak. A nemzetnek ekkori önállóságáról tanuskodik Izaiás próféta által és a királyok könyvében felhozott azon történeti tény, hogy menhelyet adott Adromelechnek és Sanassárnak Sennacherim fiainak, kik a jerusalemi szerencsétlen hadjáratból hazatért atyjokat az oltár előtt meggyilkolván Örményországba menekültek [4]), Jeremiás pedig Ararátnak, mint önálló országnak királyát harczra szólitja Babylon ellen [5]).

Strabo is ugy állitja az örményeket szembe a medusokkal, mint azoktól független népet, kik hol béke, hol hadi viszonyban éltek a medokkal [6]). A nemzeti irók az örmé-

[1]) Xenophon Cyropaedia.

[2]) Hunc (Phraadatem) sequebantur Armenii quos minores appellant, Armenios Babylonii . . . Dexteram tenebat natio majoris Armeniae Curtius. L. IV. — Armenia Mithreni Sardium praeditori data Curt. L. V.

[3]) Agathangelos.

[4]) Isaias 37 f. 38 v. — Cumque adoraret in templo Nesroch deum Adramelech et Sanasar filii ejus percusserunt eum gladio fugeruntque in terram Armeniorum IV. Regum XIX. v. 37.

[5]) Annunciate contra illam (Babylon) regibus Ararat, Menni et Ascenez Jeremiae v. 27.

[6]) Nam Medi, Armenii et Babylonii praeter omnes alias gentes quae

nyeknek a medusokkal viselt háboruikról és azok felett viselt győzelmeikről szólanak [1]). Mar-Ibas-Katina, ki másfél századdal élt Kr. előtt, kiről tehát nem mondhatni, hogy tudositásait a szent irókból vette, Sennacherib fiainak menekülését Armeniába Isaiással egyezőleg adja elő [2]).

A korábbi perzsák idejében Örményország benszülött helytartók által kormányoztatott. Az örmények ugy a persepolisi ékiratokban, mint Herodotnál az adófizető népek közt jőnek elő [3]), hadaik pedig ott voltak mindenütt a perzsa táborban, mint annak egyik jelentékeny része. Követték Dariust az europai scythák, Xerxest a görögök elleni hadjárataikban, részt vettek Darius Codomannusnak Nagy Sándor ellen vivott végzetes csatáiban [4]).

Artaxerxes idejében látogatta meg Örményországot, a nevezett fivére ellen fegyvert fogott ifjabb Cyrusnak eleste után Persiából tizezerével Armenián keresztül viszszavonuló Xenophon, ki Észak-Örményországban a hózivatar miatt időzni kénytelenittetvén, katonáit az örmény falvakba szállásoltatta, mely alkalommal szerzett tapasztalatait az örmények épitészetéről, gazdászatáról, társadalmi életéről és egyéb szokásaikról Anabasisában hiven leirja; érdekes és sok tekintetben igen tanuságos útleirásából álljon itt pár sor kivonatban. Házaik az örményeknek itt földalattiak, melyekbe szűk ajtón lépcsőzeten kell leszállani, ugyan azon épület egyik osztályában, melynek a földbe ásott külön lejárása vagyon, helyezvék a szarvasmarhák, juhok, kecskék, lovak, tyúkok sat. El van-

hic sunt, ita erant ab initio constituti, ut se invicem adorirentur, rursusque reconciliarentur, ut cuique opportunum videbatur Strabo L. XVI.

[1]) Chorenei I. k. 23 f.

[2]) Chorenei ugyanott.

[3]) Fejér. Aborigines et Incunabula Magyarorum p. 32.

[4]) Curtii Historia Alexandri M. L. IV. L. V.

nak látva mindenféle élelmi szerekkel, gabonával, húsnemüvel, veteménynyel, óborral, gyümölcsborral és serrel, melyek nyilt nagy kannákban állanak sorban a fal mellett, és ha itallal kinálnak, oda vezetnek a kannához, hogy igyál a menynyit tetszik, vannak azonban náddarabok is a kannák körül, melyekkel szophatott az italból ki inni akart. Találtunk nálok különféle keneteket, olajokat és fűszereket nagy menynyiségben [1]).

A katonák a falvakban mindenütt vigan lakomáztak. Xenophont, ki szállásaikon őket meglátogatta, előbb jól megvendégelték és csak azután bocsátották el . . . egyszerre tétetett az asztalra bárány-, gidó-, disznó-, bornyu- és tyúkpecsenye, ott állott a búza- és rozskenyér . . . a katonáknak örmény gyermekek barbar öltönyben szolgáltak az asztal körül. A lovak itt kisebbek mint Persiában hanem tüzesebbek [2]).

[1]) Domus heic erant subterraneae, quarum ostia puteorum ostiis erant consimilia, quum in imo lata essent. Jumenta per aditus fossos ingrediebantur, homines per scalas descendebant, ipsis in aedibus et caprae et oves erant et boves et gallinae, cum suis quaeque foetibus. Jumenta pabulo nutriebantur. Nec triticum aut hordeum aut legumina deerant, nec vinum hordeaceum in crateribus. Hordeum ipsum vasorum labra aequabat. Jacebant heic et calami . . . enodes, hos sugere necesse erat in os sumtos, si quis sitiret. Erant etiam heic universae res usibus ipsorum necessariae; victimae, frumentum, vina vetera eaque frequentia, uvae passae, omnis generis legumina . . . magnam heic unguenti copiam repererunt, quo utebantur olei loco, scil. suilli, seramini, amygdalini de amaris amygdalis facti, terebinthini. Xenophon Anabasis.

[2]) Xenophon in vicis ubique milites conviviis sese exhilarantes offendit, et quidem nusquam eum prius dimittebant, quam prandium adposuissent. Nusquam non eadem in mensa carnes agninae, haedinae, suillae, vitulinae, gallinaceae multis cum panibus partim triticeis partim hordeaceis apponebantur. Si quis declarandae benevolentiae studio propinare alii vellet eum ad craterem trahebat . . . Militibus pueri Armenii barbaris stolis amicti ministrabant. Erant equi hoc loco minores quidem illi Persicis multo tamen animosiores. Anabasis.

*

A rövid vonásokból, melyeket Xenophon ad az örmények háztartásáról, észlelhetjük, hogy az örmények azon magas korban bizonyos jóllétnek örvendettek, a baromtartás, föld- és szöllőmivelés és a gazdászat egyéb ágai, valamint az épitészet és mesterségek meglehetős jó lábon állottak. Két ezer és pár száz éve, hogy Xenophon ezeket irta, és még ma is az általa leirt éjszaki tájakon ép ugy a föld alatt épitik az örmények házaikat mint Xenophon korában, hanem az általa talált jóllét fel nem lelhető többé, eltünt az, a mindent butitó ozmán uralom alatt [1]).

A korábbi perzsa uralkodók idejéből veszik eredetöket az ariai vagy régi perzsa feliratok Örményországban, melyek a Semiramis alkotta Van városnak sziklaüregeiben és egyebütt ott állanak mellettök az assyr származásu ékiratoknak, szinte hasonló menynyiségben, de a melyektől nyelvre és korra nézve különböznek [2]).

13. §.

A görög nyelv befolyása a Seleucidák és Arsacidák alatt.

A korábbi perzsákat Armenia birtoklásában a Seleucidák vagy syro-macedonok váltották fel. Nagy Sándor utódai alatt a görög volt kétségkivül a legnagyobb kiterjedésnek örvendett közigazgatási és diplomátikai nyelv egész Elő-Ázsiában. Ekkor vetett az lábot Örményországban is és fentartotta abban magát ugy a Seleucidák mint a parthus Arsacidák uralma alatt, a kereszténység első századaiban pedig kiváltképp megszilárdult Kis-Örményországban.

[1]) Beilage der Allgemeinen Zeitung Nr. 350—356 — 1855. Der Kriegsschauplatz in Asien . . . Die Stadt und Festung Kars.

[2]) Katerdsian. Egyetemes világtörténet I. k. l. 92. Oberst Rawlinsons Bericht über seine neuesten Untersuchungen in Mesopotamien. Beilage der Allgemeinen Zeitung 1855. Nr. 163.

A parthus-arsacidák külön nemzetiséget Örményországban nem alkottak; jóllehet egy külön faju bel-ázsiai hunscytha néptörzs sarjadéki voltak, sőt inkább magok olvadtak belé az örmény nemzetbe, melyhez őket politikai érdekeken kivül, közös zend eredet és hihető miképp nyelvhasonlatosság is csatolta. Innen magyarázható aztán, hogy jóllehet 6 egész századig uralkodtak Örményországban, parthus nyelvemlékeket abban nem hagytak; hivatalos és diplomatiai nyelv korukban valamint a Seleucidák alatt a görög volt; görög feliratot hordanak az Arsacidák korából fenmaradt érmek, görögöt a gulák, oszlopok és egyéb épitészeti emlékek; görög feliratu volt Valarsaknak Nisibi gulája [1]) ugy szintén Sanatruk királynak a mondott város romjai közt a VI-ik században talált oszlopa [2]); mind kettő történelmi tartalmu.

Europa nevezetesebb érem-gyüjteményeiben Tigranesnek és más Arsacida örmény királyoknak érmei találtatnak, melyek görög feliratot hordanak [3]). Plutarch és Appian irják Tigranesről, hogy az általa épitett és nagyrészben görögökkel népesitett Tigranocertában görög szinházat állitott [4]), Artabasd pedig éppen szindarabokat, szavallatokat és történeti munkákat irt görög nyelven [5])

14. §.

Róma befolyása Arméniában a nyelvre és erkölcsökre.

Hogy erőre kapott Ázsiában a római hatalom, Örményország helyezeténél fogva megvívhatlan védfalat képezett Aria zend népei és a rómaiak közt. Az örmények két nagy hatalmasság közé szorulva, hogy nemzeti függetlenségöket azokkal

[1]) Chorenei. II. k.

[2]) Sebeos. Heraclius kora I. k. 2 l.

[3]) Katerdsian. Világtörténet. I. k.

[4]) Plutarchus in Lucullo. Appian de bello Mithridatico.

[5]) Plutarchus in Crasso. Appian, de bello Parthico.

szemben megőrizzék, a kettő közt ingadoztak, s majd az egyik, majd a másik hatalmasághoz hajoltak [1]). Szövetségök keresett volt és nagyra becsültetett mind két vetélkedő hatalmasság által, rokonszenveztek azonban inkább közvetlen szomszédokkal és fajrokonokkal a parthusokkal. Róma dicsőségének tartotta, ha maga tehette a koronát Armenia királyai fejére, mit minden alkalommal a forumon vitt végbe nagy ünnepélylyel; emlékére pénzt veretett czen felirással: „Rex Armeniis datus“ [2]); Dio Cassius leirja az ünnepélyt, melylyel Nero Tiridatest Armenia királyává koronázta, és hozzáadja, hogy a pazar Nero ennél nagyobb fényt nem fejtett ki [3]), végre Armeniacus dísznévvel tiszteltettek meg a római tanács által az Imperatorok és Caesarok, kik magokat Örményországban valamely fényes hadi tett által kitüntették [4]).

Nincs adatunk rá, hogy a sűrü érintkezés, melybe jöttek az örmények a rómaiakkal mint ezeknek hol szövetségesei, hol ellenfelei, az örmény nyelvre legkisebb befolyást gyakorolt volna, hanem igenis van adatunk, hogy nem a legjobb befolyással volt a Rómában tartózkodó örmények erkölcseire, miről némi jellemző vonásokat közölnek Juvenalis [5]) és Clau-

[1]) Ambigua gens ea (Armeniorum) antiquitus, hominum ingeniis et situ terrarum, quo nostris provinciis late praetenta, penitus ad Medos porrigitur, maximis imperiis interjecti et saepius discordes sunt, adversus Romanos odio et in Parthos invidia. Tacitus Annal. L. 11, c. 56.

[2]) Julius Capitolinus in Marco Antonino et Vero.

[3]) Dio Cassius et Svetonius in Nerone.

[4]) Cajus Armeniam ad Parthos se subtrahentem recepit. Armenios victo rege Tigrane in hoc unum servitutis genus Pompejus assuefecerat ut rectores a nobis acciperent. Florus. C. XIII. Vellejus Paterculus L. VI. Dio Cassius in Trajano. Idem in Nerone.

[5]) . . . . . et tamen unus
Armenius Zalates cunctis narratur ephebis
mollior . . . . . .

dianus [1]). Feltüntek a rómaiak előtt hajaik szépsége és viselete által [2]), de hadi erényeik által is magokra vonták Róma figyelmét. Kiváltképpen jeles ijászok voltak [3]), harczias szellemük a világhóditó Rómát is rettegésbe tudta ejteni [4]).

15. §.

Az örmények az utóbbi perzsák uralma korszakában.

A perzsáknak sikerült felkelése 226-ban Kr. ut. véget vetett a parthus Arsacida dynastia uralkodásának Persiában, mi által az örmények természetes szövetségesüktől megfosz-

---

Aspice quid faciant commercia: venerat obses.
Hic fiunt homines. Nam si mora longior urbem
Indulsit pueris non unquam deerit . . . . . .
Mittentur braccae, cultelli, frena, flagellum.
Sic practextatos referunt Artaxata mores.
Juvenalis satyra. 2. v. 164 ss.

[1]) Advolat Armenius certo mucrone recisos
Edoctus mollire mares, damnoque nefandum
Aucturus pretium, foecundum corporis ignem
Sedibus exhaurit geminis, unoque sub ictu
Eripit officiumque patris nomenque mariti
Claudianus in Eutropium L. 1.

[2]) Hic mitra velatus Arabs, hic crine decoro
Armenius, hic picta Saces, fucataque Medus,
. . , ... tentoria fixerat . . . . . .
Claudianus de laudibus Stiliconis.
Illinc Armeniae vibratis crinibus alae
Herbida collectae facili velamina nodo.
Claudianus in Rufinum.

[3]) Scis quo more Cydon, quo dirigat arte sagittas
Armenius, refugo quae sit fiducia Partho.
Claudian: de IV consulatu Honorii
Armeniosque arcus Geticis intendite nervis.
Lucani Pharsalia.

[4]) . . . . non Armenium mihi saeva minatur
Aut Scythicum fortuna jugum.
Lucani Pharsalia. L. 9.

tattak nem csak, hanem e fölött a Sassanida perzsa királyokat az által, hogy parthus rokonaikat fegyver erejével a perzsa trónra emelni törekedtek, és még inkább a keresztény hitnek elfogadása által, kiengesztelhetlen ellenségeikké tették. A szinte két egész századon keresztül folytatott pusztító hosszas háboru, melyben a görögök külsőleg barátságot szinleltek ugyan az örmények iránt, valósággal azonban vesztökre törtek, azzal végződött, hogy Örményország a perzsa és görög hatalom közt felosztatott. Nagy Örményországban, mely perzsa hatalom alá került, a perzsa lett ismét a hivatalos s uralkodó nyelv. Kis-Örményországban és Nagy-Arménia pár északnyugoti tartományában pedig, mely a görögöknek jutott, hasonló felsőséget a görög gyakorolt [1]).

16. §.

Vallási viszonylatok az örmények és a zend népek közt.

Az örmények azon ellenszenvnél fogva, melylyel a syrus népfaj iránt viseltettek, távol tartották magukat azoknak vallásától, nem találjuk fel nálok Báál, Dagon, Moloch, Astarte és más istenségeknek embervértől párolgó oltárait, melyeknek a szomszéd Babylonia, Assyria, Phoenicia és Chanaán népei tömjéneztek. Az örményeknek a legrégibb korban templomaik és bálványaik nem voltak. Anusavanról a Haig dynastia egyik fejedelméről olvassuk: hogy a szellemeknek volt felajánlva Armavir platan berkében, melyet Haig fia Armenak ültetett. Ezen berekben a széltől lengedezett platan levelek mozgásából sok ideig jósolgattak az örmények [2]).

Valarsak az első Arsacida örmény király, midőn trónra lépett 150-ben Kr. előtt, templomok nélkül találta az örményeket [3]).

[1]) Chorenei.

[2]) Chorenei I. k. 20 f.

[3]) Chorenei I. k. 9 f.

A görög istenségek tisztelete pár századdal Krisztus születése előtt terjedt el Örményországban [1]). Az örmények hihető, egy időben a perzsákkal fogadták el Ázsia népeitől Diána tiszteletét, kit Anahidnak neveztek. Kútfőink öszhangzólag a görög irókkal adják elő a rendkivüli tiszteletet, melyben a nevezett istenaszszony az örményeknél részesült [2]). Azonban Zoroaster vallása, melyet Aria összes népei vallottak, volt legrégibb és átalánosabb vallása az örményeknek. Ezen vallás, mely a régi világ minden vallásai közt — a zsidót kivéve — a legtisztább volt, mélyen gyökerezett az örmény nép életében, bévette magát annak nyelvébe is, mivel hogy abban a Zoroaster vallására vonatkozó leglényegesebb szók mind maig fenmaradtak, a keresztény hit eszméjéhez alkalmazott értelemben, de a melyek hang és jelentésre nézve félreismerhetlenül egyeznek a sanskrit és régi perzsa megfelelő szavakkal. A legfőbb lényt a pogány korban az örmények nevezték Aramasdnak. Aramazd, a Zendavestában Auramazda, Zoroaster tana szerint jelenti az ég és föld teremtőjét [3]). Aramazd-Auramazda pedig nem más, mint a perzsa Ormuzd a jónak teremtője, ellentétben Ahrimannal a rosznak szerzőjével. Herestag = angyal, sanskrit és perzsa nyelven Feriste, Ormuzdnak alárendelt szellemek. Thiev vagy Diev = ördög, perzsa nyelven Tjeva, Ahriman szellemei. Tesogch = pokol, perzsául Tusach [4]). Ezen néhány szó, mely Zoroaster vallását több mint három ezeredév után viszszatükrözi, ta-

[1]) Chorenei I. k. 12 f.

[2]) Agathangelos V. k. 48 l. Plutarch. Plinius V. k. Dio Cassius 58 f. Omnia Persarum templa tam Medi, quam Armenii in veneratione habent. Tanaitidis templa praecipue Armenii. Strabo L. XI.

[3]) Cette sorte de chant inspiré montre, que dés le principe la doctrine de Zoroastre avait été acceptée en Armenie. Eúgene Boré. Armenie. 34 l. Agathangelos VI. k. 57. l.

[4]) Katerdsian. Világtörténet. I. k. 45 és 74 f.

gadhatlan bizonysága annak, miképp volt idő, melyben ugy a szók mint a vallástan uralkodtak Örményországban; nem is lehetett az másképp, mond a tudós Eugéne Boré, mert, miután a zend volt az isteni tiszteletnek és a magusoknak szent nyelve, nem vihették bé vallásukat Örményországba a nélkül, hogy bizonyos számu szókat a nyelvbe bé ne vigyenek. Ha nyelvészeti nyomozásokba akarnék bocsátkozni, tudnék számos szókat felhordani a zend és örmény nyelvből, melyek a Zoroaster vallására vonatkoznak, Istent, imádást, szentséget, áldozatot, tüzet sat. jelentenek s mind két nyelvben előfordulnak [1]).

17. §.

Zoroaster cultus Örményországban és annak befolyása a nemzet mivelődésére.

Nem szándékom itten az örmények pogány cultusáról kimeritő tudósitást irni, itt csak anynyit mondok a nemzet vallásáról a pogány korban, a menynyi szükséges az örmény nemzet irodalmi és mivelődési történelmének felderitésére. Az ókor vallásai közül egy sem gyakorolt határozottabb és közvetlenebb befolyást az örmény nemzet mivelődési fejlődésére mint Zoroaster vallása, ezen vallás csatolta az örményeket szorosabban Aria zend népeihez, kikkel egy népcsaládot képeztek, s tartott ezen viszonylat köztök a kereszténységnek felvételeig az örmények által. Zoroaster maga, Zendavesta könyvében tisztelettel emlékezik Armenia észak-keleti Cyrus és Araxes folyóktól öntözött részéről, e volt Zoroaster szülő-

[1]) Comme le Zend etait la langue sacré de mages et de leur liturgie, ils n'ont pu imposer leur foi au peuple Armenien sans importer dans sa langue un certain nombre de mots, et si ce genre de recherches n'etait deplacé ici, nous donnerions une liste comparée de mots absolument identiques dans les deux langues, tels que ceux, qui expriment le nom même de dieu, celui de sainteté, de feu, de bñcher de culte etc. Eugéne Boré Armenie p. 34.

földe, itt kezdette vallását hirdetni. Armenia ezen része a perzsa iróknál Iran vagy Aran nevet visel [1]). Az elemek imádása Örményországban a historiai emlékezetet megelőzött idők sűrü homályában vész el. Az öröktűz imádása kapcsolatban állott mindenütt, ugy Bactriában és Persiában mint Armeniában a nap imádásával; a napnak pedig lovat áldoztak az örmények szintugy mint a perzsák s scythák és Aria többi népei [2]). Artaxes, a jóniai görög városokból, melyeket elfoglalt, egyéb bálvány szobrokon kivül Örményországba vitette Vulkán szobrát s oltárán öröktüzet táplált [3]). A perzsa Sassanida Artaxerxes Örményországba bérontván, az Arsacida örmény királyokra vonatkozó minden műemlékeket, és azok közt az istenek szobrait is Armavirban és Artaxatában megsemmisitett, Ormuzd vallási tüzét ellenben a pakarani oltáron fentartani parancsolta [4]). Az Arsacida királyok érmein, az egyik oldalon királyi alak látható, a másikon a tűzoltár s körülötte kétfelől két magus, kik az oltáron a tüzet élesztik [5]).

A zend népek kormányszervezete Zoroaster tana szerint t. i. theocratiai alapra volt fektetve, a nép négy kasztra oszlott, ezek közt első volt a magusok vagy papok kasztja, ezen

[1]) L' Armenie est appellée dans les livres dont nous venons de parler, Eeriemeno, Zoroastre en parle toujours avec les plus grands éloges . . . . enfin c' est sa patrie et c' etait le premier pays qui avait embrassé sa religion . . . . Toute la partie orientale de l' Armenie porte dans presque tous les ouvrages orientaux le nom d' Aran et celui d' Iran. Saint Martin, Memoires sur l' Arménie. Tom. I.

[2]) Audierat enim equum Soli sacrum esse apud Armenios. Xenophon Anabasis.

Placat equo Persis radiis Hyperiona cinctum,
Ne detur celeri victima tarda deo. Ovidius Fast. L. I.

[3]) Chorenei II. k. 12 f.

[4]) Agathangelos 110 f. Chorenei II. 56 f.

[5]) Grodsidsian Örményország régiségei III. k. 163 l.

kaszthoz tartozott a király, ki egyszersmind főpapja volt vallásának. Innen magyarázható miért mondja Plinius Magusnak Tiridat örmény királyt, kit Dio Cassius és Tacitus királynak czimeznek [1]). Tiridat, mond Plinius, Rómába hivatva Nero által a szárazon vette útját, mert vallása tiltja a tengerbe köpni vagy bár miképp fertőztetni a természetet [2]).

A három Magust, kik a szokatlan csillag láttára a született Megváltó üdvözlésére Bethlehembe jöttek, a hagyomány három szent királynak nevezi, miből azonban nem következik, hogy minden magus király volt, hanem az, hogy Zoroaster tana szerint minden zend király magus volt.

18. §.

Hasonló szokások és erkölcsök az örmények és zend népeknél.

Elgondolhatni, hogy az örmények, kiket mint láttuk, Aria zend népeihez számtalan kapcsok fűztek, hasonlitottak azokhoz szokásokban és erkölcsökben is, miről egyébiránt az irók is tudósitanak. Az örmények erkölcsei, mond Strabó, egyeznek a medusokéval, kiktől sokat vettek által, valamint a perzsák is, kik Ázsia uralmában a medokat felváltották [3]); irja Appian, hogy az örmény hadak fegyverzete, szervezete és hadi taktikája hasonlitott a parthusokéhoz [4]).

[1]) Plinius Histor. natur. L. XXX. Dio Cassius in Nerone. Tacitus Annal. L. VI.

[2]) Plinius loco citato.

[3]) Mores magna ex parte Medis et Armeniis iidem sunt, propterea quod etiam regio similis est. Tradunt Medos multarum rerum authores Armeniis fuisse, ac prius etiam Persis, qui in potestate Asiae successerunt. Strabo L. XI.

[4]) Constabat autem ab Artabaze Armenio maxime Antonium frustratum perfecta victoria, si enim adfuissent illa equitum Armeniorum XVI millia instructa more Parthico et cum eis conflictari assueta etc. Appianus Alexandrinus de bello Parthico.

Xenophon Anabasisában olvassuk, hogy az örmény gyermekek hoszszu s bő öltönyt viseltek, ugyan ezen stolenak nevezett öltönyt egyebütt medus stolenak mondja [1]). Chorenei irja, hogy Armenia királyai gyöngyökkel és drágakövekkel kirakott tiarát, a satrapák és főnemesek pedig hasonló övet viseltek [2]), irja Plutarch, hogy Tigranes katonái karpereczeket és nyakékszereket hordoztak; hasonlót irnak Claudian, Ammian és Athenaeus a parthusok-, perzsák- és medokról [3]).

19. §.

Zend irodalom Örményországban és nyelvemlékek.

A viszonyban, melyben az örmények állottak Aria zend népeihez, találjuk megfejtését ama historiai jelenségnek, miért nem volt az örményeknek a keresztény időszak előtt külön nemzeti irodalmuk, jóllehet miveltség és polgárosodás tekintetében nem állottak alább Ázsia leghatalmasabb népeinél, kik szomszédjaik és szövetségeseik voltak, tudniillik, mert Aria többi népeivel együtt a századok óta kihalt zend nyelvet használták irodalmi nyelvül. E volt Aria különböző ajku, de rokon faju népeinek vallási és szertartási szent nyelve, melyet csak kevés számu avatottak ugy nevezett Magusok értettek; miért aztán nem csodálhatni, ha az ariai irodalom ily szűk kaszti korlátok közt nagy kifejlődésnek nem örvendett. Vallásos tartalmu könyveken kivül alig terjedt többre rövid krónikáknál, melyek az archimagusok, kik egyszersmind politikai főnökei, királyai voltak a nemzetnek, névsorozatát tartalmazzák, és né-

[1]) Xenophon Anabasis: Medica indutus stola. p. 570. Quae enim nunc Persica dicitur stola ea a Medis venit ad Persas. Strabo L. XI.

[2]) Itaque et armillas et torques caesorum Armenorum calcando continuarunt caedem Romani per CXX stadia. Plutarchus in Lucullo.

[3]) Armillis uti monilibusque aureis — adsuefacti — Persae. Ammianus. Persae Medi prout et omnes Asiatici margaritis ornant aurea psellia et armillas. Athenaeus.

hány monumentalis feliratoknál, milyenek a persepolisi feliratok és a vaniak nagy része. Ezeken kivül birjuk Zoroaster törvénykönyvéből, melyet Zendavesta czim alatt 21 könyvbe foglalt, az első könyvet, mely Vendidad nevet visel és ennek a nép nyelvén a pehlevin irt magyarázatát a Puntakast meg Hosdaszian és Izasna imagyüjteményeket [1]).

20. §.

Viszonylata a zend nyelveknek egymás közt és az anyanyelvhez.

Aria különböző nyelvei olyan viszonyban állottak egymás közt és a zend nyelvvel, a milyenben állanak egy anya leányaitól származott közelebbi és távolabbi testvérek egymáshoz és anyjokhoz, kik közül ha némelyek több izekeni leszármazás és vegyülés következtében anynyira is eltávoztak egymástól, hogy egymásra többé nem ismernek, mindazáltal közelebbi vizsgálat után a köztök fenforgó fajegység, vérrokonság csak hamar felismerhető; fenmaradnak t. i. némely jellemző vonások, némely hagyományos emlékek a család legtávolabbi sarjadékainál is, melyekről a közös eredetre ráismerhetni. Szándékosan mondám, mint egy anya leányaitól származott másod, harmad, negyed sat. izbeli unokák, mert maga a zend nyelv is csak egyik nővére a prakrit és páli nyelveknek, és mind hárman leányai a nálaknál sokkal régibb sanskrit nyelvnek, India ezen szent nyelvének, melyen a brahminok vallási könyvei szerkesztvék; mely jóllehet évezeredek előtt megszünt élő nyelv lenni, szépsége, gazdagsága és grammatikai tökélye által tiszteletet ébreszt maga iránt Europa

---

Persica quae tantis variantur cingula gemmis. Claudianus de laud. Stiliconis.

[1]) Katerdsian. Világtörténet I. k. 5 f.

legtudósabb nyelvészeiben, és legszebb bizonyságot teszen India őskori népeinek értelmi miveltségök magas fokáról [1]).

Meszsze elvezetne czélomtól a sanscrit nyelv és dialectusai körüli bővebb vizsgálódás, itt még csak anynyit jegyzek meg, miképp innen vette eredetét az indo-german nyelv-család elnevezése, melyhez tartoznak a kaukaziai fajnak minden nyelvei.

A zend nyelv, mely a sancritnak leánya, maga részéről viszont anyja egy nagy számu nyelvcsaládnak, melynek tagjai részint közvetlen leányai, részint hozzá különböző fokozatban álló unokák. Az ariai zend nyelvcsaládot képezték: Bactria különböző népeinek nyelvei, továbbá a perzsa és a medus. A zend családhoz tartoznak távolabbi értelemben az örmény és hun-magyar scytha nyelv. Meghatározni az atyafiságí fokozatot, melyben ezen nyelvek állottak egymáshoz és a zendhez, az adatok hiánya miatt lehetetlen, anynyival is inkább, mivel éppen azon nyelvek vesztek ki, melyek a nyelvészek itélete szerint a zendhez legközelebb állottak; ilyen a bactrianusok nyelve, melynek azonban a zendhez egy igen közel álló dialectusa fenmaradt felső Bactriának, az Indus forrásaihoz közel fekvő vidéke lakóinál [2]).

A sanskritról meg azt olvassuk: hogy az a Ganges folyó forrásinál lakó hegyi népek szájában maradt volna meg őseredeti állapotjában [3]).

A medus nyelv és nép végképp eltünt a világ szinteré-

---

[1]) Katerdsian világtörténet I. k. 4. f.
Bohlen Petri, Commentatio de origine lingvae Zendicae a Sanscrita repetenda. p. 15. Tudománytár 1837 első évi. I. k. A sanskrit nyelv ismertetése Réső Ensel Sándortól.

[2]) Hodiernis adhuc temporibus vigere scimus dialectum Zendicae persimilem in regionibus Bactrianis et Indo flumini vicinis montium tractibus. Bohlen Petri de origine linguae Zendicae.

[3]) Katerdsian Világtörténet I. k. 5 f. 30 §.

ről, mert a churdok, kiket némelyek a medusoktól származtatnak, bizonytalan eredetüek; ők magokat uzbegek és mongolok ivadékinak mondják, hihető azonban, hogy Dsengischánnak hatalma által a XIII-ik század elején lakhelyeikből kiszoritott és Örményországba rontott chowaresmi népek, seldsukida törökök és turkománok maradéki [1]).

Persiának mostani lakói, köztudomás szerint nem perzsák, hanem törökök, kik a régi perzsa nyelvből igen keveset tartottak meg. A sajátképpi perzsa nyelvnek egy szóejtése, mely a persepolisi szegalaku feliratok nyelvét némüleg megközeliti, Zoroaster vallásával együtt Indiának Persiával határos hegy-völgyeibe vonult, hol a kevés számra olvadt tűzimádó gueberek nyelvében él [2]).

21. §.

Viszonylat az örmény nyelv és a zend nyelvek közt.

Éghajlat, földrajzi helyezet, életmód, vallási, politikai és kereskedelmi összeköttetés, különböző ajku és eredetü népeknél is szülhetnek hasonló körülmények közt, hasonló szokásokat és erkölcsöket, idézhetnek elő hasonló miveltségi fejlődést, miért is ezen okok magokra nem elégségesek különböző népek fajrokonságának bébizonyitására. A fajrokonságnak egyedüli és legbiztosabb ismertető jele a nyelvrokonság. Cognatio linguarum cognationis gentium unicum et certissimum est argumentum. Már pedig Armenia és Aria népei közti szoros összeköttetés, melyről eddig szólottam, ily benső s a nyelv által feltételezett fajrokonságon alapul. Az örmény nyelvről azonban nem mondhatni azt, mit fennebb a baktriai, medus és perzsa nyelvekről mondottunk, az nem leánya, de még

[1]) Eugéne Boré L' Arménie. Des Kurdes.

[2]) Price William, Dissertation upon the antiquities of Persepolis. London 1825 T. I.

unokája sem a zend nyelvnek, ily szoros értelemben vett családi viszonyt közte és a mondott nyelvek közt felfedezni nem tudtunk.

Az örmény nyelv önálló, eredeti anyanyelv, s a sanskrittal legalább is egyidejü, mindazáltal külön osztályt nem képez, hanem az indo-german, vagy indo-europai nyelvek osztályába tartozik. Mi által azonban nem azt mondjuk, hogy az örmény kevésbbé régi, kevésbbé eredeti akár a sanskrit, akár a görög vagy bár mely más indo-german nyelvnél, miután közös eredete valamely nyelvnek más nyelvekkel mit sem von le annak eredetiségéből, belbecséből és érdeméből, és ezen széles értelemben vett fajrokonság és nyelvviszonylat az, melyben nemünk és nyelvünk Aria zend népeihez és nyelveihez s velök a sanskrit indo-german nyelvekhez állott.

Egyébaránt vannak maga a nyelv és annak belalkatásából meritett érveink is, melyek állításunkat igazolják, s az örmény nyelvnek az indo-german, sanskrit és egyéb zend nyelvekkeli rokonsága mellett tanuskodnak.

Először: az örmény nyelvtan, mond Eugen Boré, ugyan azon alapon nyugszik, melyen a görög, kiváltképpen pedig szembetünő hasonlatossága a sanskrit grammatica szervezetével, melyben a főnevek ejtegetése ugyanazon rend és szabályok szerint történik, melylyel az örményben, még az ugy nevezett instrumentalis esetet sem véve ki, melyben a két nyelv bámulatosan egyez; hasonlóképp a számoknak és számneveknek mindkét nyelvben ugyanazon rendszerét találjuk, sőt némelyek ezek közt hang- és értelemben is egyeznek [1]).

Másodszor, az örmény nyelv a mondatok alkotásában

[1]) Some may plead for the Sanskrit, on the ground that Sanskrit words are found in every language on earth. Price Willam Journal of the British embassy to Persia — also Dissertation upon the antiquities of Persepolis. London.

ugyanazon szabályokat követi, a melyeket a sanskrit és görög, a melléknév t. i. ugy az örményben mint a görögben és sanskritban elébe tétetik a főnévnek és csak ezen utóbbi ejtegettetik, mig a melléknév az egyes és többes szám valamenynyi eseteiben hajlitatlan hagyatik.

Harmadszor. Az irói örmény nyelv szóragokat, suffixumokat nem ismer, valamint nem ismer a görög és sanskrit.

Negyedszer. A nyelvészek, kiknek alkalmuk volt a sanskrit nyelvet egybehasonlitani az emberi nem különböző nyelveivel, azt állitják ugyan, hogy egyes sanskrit szók a föld minden nyelveiben találhatók; mindazáltal az örmény szók, melyek hang és értelemben a megfelelő sanskrit és perzsa-zend nyelvvel meg a göröggel egyeznek, sokkal számosabbak, semhogy azokat valamely közös törzs anyanyelv maradványainak, vagy pedig a mondott nyelvek egyikéből a másikba utóbbi századokban átszármazottaknak mondhatnók. Azok nagyrészt az élet első rendü szükségeire, a társadalom és vallás leglényegesebb tárgyaira vonatkoznak.

22. §.

Viszonylat a magyar nyelv és a zend nyelvek közt.

A mit a fennebbi §-ban mondottam az örmény nyelvről, áll az némi változattal a magyarról is. A magyar nyelv t. i. szinte azon rokonsági viszonyban áll Aria nyelveihez, és ezekkel együtt szintugy tagja a nagy indo-german sanskrit nyelvcsaládnak mint az örmény. Az örmény nemzet és nyelv a Kasp-tenger innenső partján, észak-nyugati határszéli tartománya az ariai népfajnak és nyelvnek, és dél-nyugatról mintegy falat képez, mely azt elválasztja Elő-Ázsia semita eredetü népei és nyelveitől. A magyar ajku népek a Kasp-tenger tulsó partján észak-kelet felől hasonlólag végszéli sorompót képeztek az ariai és a mongol-chinai népfaj közt.

A magyarról szintugy elmondhatni mint az örményről, hogy minden fajrokonsága mellett nem áll azon szoros értelemben vett családi viszonyban Aria zend nyelveihez, melyben állottak p. o. Baktria nyelvei, miután nem a zend nyelvből származott, hanem önálló, eredeti, anyanyelv, mely régiség tekintetében egyikénél sem áll hátrább a zend vagy indogerman nyelveknek. Mindazáltal a magyar sem képez külön osztályt, hanem legalkalmasabban sorozható a zend nyelvek osztályába.

Az okok, melyek ezen meggyőződésre vezettek a következőkben központosulnak:

Először. Az örmény kútfők egyhangu tanutétele szerint a Hunmagyarok hajdan az Örményektől, Perzsáktól és Aria többi népeitől átalában Chus, Chusan és Chusita néven neveztettek [1]), és ugyanazok, kiket görög és római irókból Saca, Daha, Massageta, Scytha neveken ismerünk, laktak pedig a Kasp-tenger dél-keleti partjain az Oxus és Jaxartes folyóktól öntözött tájékokon, délszakról a Paropamisus hegységig és Indiáig terjedtek, keletről a nagy sivatag választotta őket Chinától, az általi hegység pedig a mongol-tatár fajtól. A Chus néptörzsnek egyes ágai átköltöztek az Oxuson inneni vidékekre és a szorosabb értelemben vett ariai vagy irani népek közt foglaltak helyet, közülök legmélyebben ékelték bé magokat ezek közé a Parthusok [2]), kik utóbb daha felekezetbelieik segitségével Arszak vezénylete alatt a Syro-macedo-

[1]) II. Könyv I. Rész, 1 és 2 fejezet.

[2]) Parthi, qui olim sub imperio Persarum in exigua regionis parte habitabant, neque magnam admodum potentiam fuerant adepti, postquam labefactato Persarum imperio, res Macedonum floruerunt, deinde successores Alexandri multis magnisque seditionibus debilitari et frangi coeperunt, primum duce quodam Arsaco, a quo reges eorum deinceps sunt Arsacidae nominati in medium prodierunt atque Asia potiti eam per satrapas retinuerunt. Dio Cassius in Pompejo.

nok uralmát Bactriában megdöntvén, a honszerző Arszak családjából királyokat adtak a Perzsáknak, Örményeknek, Medusoknak, Indo-scythákna k és a Chusoknak vagy Hun-magyaroknak, és ekképp a tág értelemben vett ariai faj összes népeit egy nagy világbirodalomban egyesitették.

A Parthusokat illetőleg, azon, a hóditó népek történetében szinte példa nélküli jelenségre kell figyelmeztetnem olvasóimat, hogy ők nyelvöket, nemzetiségöket a meghóditott népekre nem csak nem erőszakolták, azok közt nem terjesztették, de sőt magok sem tartották fel, hanem inkább beléolvadtak a meghóditott népekbe. Ily körülmények közt aztán nem csodálhatni, ha parthus nyelvemlékeket az általuk uralt országokban nem találunk; nem találunk p. o. Örményországban, mert az örmény-parthus Arsacida királyok érmei és emlékei, kevés kivétellel, görög feliratokat hordanak [1]), nem Persiában, mert Persiának minden irott emlékei, valamint érmei is, melyek az Arsacidák korára vonatkoznak, részint görög, részint régi perzsa szegalaku feliratokkal látvák el.

23. §.

A magyar nemzetnek és nyelvnek müveltségi állapota az ó korban.

A Hun-magyarok ázsiai őstörténelme körüli vizsgálódásaim könyvének III-ik fejezetében, a IV-ik czikkben, hol a hun-magyar Scythákna k ősi vallásáról szólottam, számos irói helyeket hordottam fel annak bébizonyitására, hogy a Hun-magyarok hajdan Zoroaster vallását követték, napot, tüzet, elemeket imádtak; ugyanott megmutattam, hogy szokások,

[1]) Kevés kivétellel, mondám, mert találtattak érmek az Arsacidák korából, melyek örmény mássalhangzó betükből álló, és épp azért kivehetetlen értelmü feliratokat hordanak. Katerdsian Világtörténet I. k. 4. f.

erkölcsök, életmód és viseletben is hasonlitottak Aria velök rokon népeihez. Itélve tehát azok után, miket a mondottakról az emlitett helyen előadtam, továbbá azok után, miket Plinius a Daha, Saca, Massageta Scytháknak, a Parthusokkal egyenlő hatalmi állásáról [1]), Procop a keleti Hunoknak társadalmi életéről és államszerkezetéről [2]), végre Simocatta ugyancsak az euthalita Hunok gazdagságáról irnak [3]), bizonyos, miképp a magyar Scythák, kiket az örmény Chus név egyesit, egykor jólétnek örvendettek, miveltség és polgárosodásban szép előmenetelt tettek, és jól rendezett álladalommal birtak.

A ki tudja, mily hatalmas tényezői a nemzeti nyelv és irodalom mivelődésének a politikai függetlenség, anyagi jólét és bizonyos nagy hatalmi állás, az nem fog megütközni abbeli állitásomon, hogy a jelenkoron kivül, midőn a magyar nyelv oly díszes helyet foglal el Europa mivelt nyelvei közt, létezett még egy időszak a magas századokban, melyben a magyar nyelv és irodalom igen szép előhaladásnak örvendett. Ezen feltevésre jogosit maga a nyelv, értem az ős régi, europai nyelv és szókötés formáktól ment magyar nyelvet, a mint azt a fenmaradt kevés nyelvemlékek felmutatják. Ezen nyelv a maga eredeti egyszerüségében rendkivüli érdekkel bir ugy a nyelv- mint történetbuvárra nézve, félreismerhetlenek

[1]) Ultra sunt Scytharum populi, multitudo populorum innumera et quae cum Parthis ex aequo degat. Plin. Hist. Nat. L. VI.

[2]) Longe etiam diversis moribus vivunt (Hunni orientales) non enim vitam ut illi (Hunni Atillae) ferinam agunt, sed regi uni parent, ac sub politicis legibus inter se et cum vicinis ex aequo et bono contrahunt. Procop. de bello Persico L. I. C. 3.

[3]) Itaque in Simocattae Historia Orbis Terrarum fertur Unnos populos boreales ad orientem tantam olim vim auri habuisse, ut et lectos aureos et mensas et solia et suggestus opere ductili fabricarent, quum a Medis specie atque obtentu quietis quadraginta staterum aureorum millia exigerent. Eustachius' Cap. 103.

abban a keleti typuson kivül a szépség, gazdagság, erőteljesség azon elemei, melyek a miveltségben előhaladt népek és nyelvek sajátjai, és a melyek egy rég letünt magasabb miveltségi időszakot feltételeznek.

Ezen időszak a történelem tanusitása szerint rövid volt, rövidebb, semhogy a nyelv magát az alatt irói nyelvvé kiképezhette volna, elegendő mindazáltal arra, hogy alapját megvesse mai miveltségének. Aztán a mondott miveltségnek és polgárisultságnak nem is az egész hun-magyar scytha faj, hanem annak csak bizonyos, minden esetre igen jelentékeny része örvendett, az t. i. mely a parthus hatalom hanyatlása után Persiában a III-ik században Kr. u. a gazdag Baktriát Balch fővárosával hatalmába keritette, és nézetem szerint éppen a magyar törzs volt, mely utóbb a hozzá csatlakozott rokon törzseket neve alatt egyesitette, mig a nemzetnek jóval nagyobb része az Oxus és Jaxartes közötti téreken, meg Kaukazus bérczei közt nomád életet folytatott, és ős régi szokásait és erkölcseit megtartotta. A nomád életre tértek viszsza utóbb, Baktria elvesztése után a VI-dik században Kr. után a sajátképpi magyarok is a Jaik és Volga közti tájékokon, a honnan a Paczinacitáktól szenvedett vereség után egy rész persiai régi hazájába tért viszsza [1]), más része pedig új lakhelyek keresése végett útját nyugatnak vette. Ezen utóbbi a keresztény hit aegise alatt Európában magát fentartotta s nyelvét virágzó irodalma által megállapitotta, mig az Ázsiában maradt rész nyom nélkül eltünt.

24. §.

Miért nem volt a magyarnak irodalma az ó korban.

A Zoroaster vallását követő Aria valamenynyi népeinek

[1]) Turcorum exercitu per Pacinacitas devicto atque in partes diviso, eorum una quidem versus orientem partem Persiae incoluit. Constantini Porphyr. de administratione Imperii C. 38.

vallási és isteni szolgálati nyelve a zend volt. Zend nyelven volt irva a Zendavesta, Zoroaster hiveinek vallási és polgári törvénykönyve. Ezt pedig csak a papi kaszt avatottjai a magusok értettek, kik az irás olvasás mesterségével s átalában a tudományokkal egyedáruságot űztek. A zend családhoz tartozó egyes népek külön nemzeti irodalommal nem birtak, kivéve az egy Perzsákat, kiknek nyelve a zenddel azonos volt vagy legalább ahhoz legközelebb állott. Ezen körülmény volt oka, hogy az Örmény sajátképpi nemzeti irodalmat a pogány korból felmutatni nem tud; ugyanezen körülménynek tulajdonitható, hogy a magyar nyelv a zendnek nyomása miatt ázsiai multjának legszebb korszakában sem volt képes irói nyelvvé emelkedni.

Az örmény nyelvnek, mint látni fogjuk alább, csak volt némi bár hiányos alphabetje, találkozott történetirója a II-ik században Kr. előtt, telvék az Örményekre vonatkozó történeti tudósitásokkal a görög és latin classicusok munkái; újabb adatokat szolgáltatnak Ninive, Babylon, Van és Pasargad a romjainak szögalaku feliratai. Végre, hogy ne emlitsem a IV-ik század iróit, kik örmény nyelven ugyan, de részint syrus, részint görög jegyekkel irták meg koruk eseményeit; az V-ik században Kr. után az örmény irodalom az örmény irásjegyek felfedezése után teljes virágzásnak örvendett. Ezen században élt historicusok, köztük a derék Chorenei Mózes korukig a nép szájában fenmaradt történelmi érdekü mondákat, népregéket, énekeket, példabeszédeket és kisebb költeményeket, melyek az Örmények társadalmi életét, szellemi miveltségét és főleg nyelvét, a milyen az a pogány korban volt, elevenen viszszatükrözik.

Sokkal mostohább volt ebben a tekintetben a sors a magyar nyelv iránt. Az egyetlen irott nyelvemléket az ó korból nem képes felmutatni. Egy a X-ik századon Kr. ut. in-

neni időszakot pedig egy nemzet és nyelv életében ókornak mondani éppen nem lehet. A magyar nyelv e szerint a századok hoszszu során keresztül a létező első nyelvemlék koráig minden megállapodás, minden határozott szabályok nélkül, csupán a nép ajkán élt, aláesett tehát mindazon változásoknak, melyeknek az irodalom által meg nem állapitott nyelvek az idők folytán kitétetvék.

Innen van, hogy némely első rendü nyelvészeti kérdést megoldani szinte lehetetlen. Ki mondja meg most nekünk p. o. ha vajjon a szóragok a magyar nyelvben léteztek-é kezdetben? és vajjon annak őseredeti alkotmányához tartoztak-é vagy pedig későbbi eredetüek, és a későbbi korszakokban a nyelvnek a nép ajkán, minden irásbeli megállapodás nélküli hullámzásában képződtek.

A szóragok, suffixumok, a semitai nyelveknek sajátjai, és minthogy a magyarban is találtatnak, magyar régészetbuváraink közül többen azon véleményben vannak, hogy a Magyarok a Semiták fajrokonai és a magyar nyelvet a semita nyelvekkel hozzák kapcsolatba. Ezen nézetben voltak többek közt a tudós Révai [1]) és tanitványa Horváth István [2]).

Nézetem szerint a szóragok a magyar nyelvben kezdetben nem voltak meg, azok a későbbi századok szüleményei, példánk erre az örmény nyelv. Az örmény nyelvnek, a mint azt jelenleg az örmények beszélik, ugy eredeti honukban mint azon kivül, épp ugy megvannak ma szóragai a főnevek és igék határozott alakjaiban mint a magyarnak, holott az irodalom által a kereszténység első századaiban megállapitott őseredeti örmény nyelvben a szóragok ismeretlenek.

Tekintve az örmény nyelvet a mint az mai napon a nép ajkán él a maga suffixumaival, ha másfél ezeredéves iro-

[1]) Révai. Elaboratior Grammatica Hungarica.

[2]) Rajzolatok a magyar nemzet legrégibb történetéből.

dalom nem állana mögötte, és nem volnának hiteles tudósításaink annak keletkezése idejéről, azt hinné az ember, hogy a szóragok abban egykoruak a nyelvvel, és annak lényeges alkatrészét képezik, anynyira összeforrvák a főnevek és igék személyre vagy birtokra vonatkozó alakjaival; holott mi sem bizonyosabb, mint hogy a suffixumok az örmény nyelvben későbbi származásuak; a mivelt irói nyelv ragokat nem ismer, és ebben a tekintetben a sanskrit és zend nyelvek jellegét hordja magán. Nézetem szerint a magyar nyelv is ment volt egykor a szóragoktól és egyszerübb nyelvtani szerkezete által hasonlitott a mondott ariai nyelvekhez, melyek családjához tartozik.

25. §.

Viszonylat a magyar nyelv és az örmény nyelv közt.

A népek eredeti egységének kétségkivül legbizonyosabb jele a nyelvek rokonsága. Mondottam fennebb, hogy a hunmagyar törzs szintugy mint az örmény az ariai zend fajhoz tartozik. A zend népcsaládnak két, a közös törzstől legtávolabb eső ágai voltak ugy ethnographiai mint geographiai tekintetben, és mégis feltünő a tárgyalt két nyelvben előforduló hason hangu és értelmü szóknak sokasága. Elképzelhetni, mily nagy lehetett a hasonló szók száma a Magyarnak vagy Örménynek külön-külön az őket egymástól elválasztó nagy Aria azon népei nyelveivel, melyek hozzájok földrajzi fekvésnél vagy fajrokonsági fokozatnál fogva közelebb állottak.

Zoroaster vallására emlékeztető pár magyar szót felhoztam munkám III-ik fejezetének V-ik czikkében, hol a Hunscythák ősi vallásáról értekeztem, magyar és perzsa hasonhangu és jelentésü szókat többeket felhordottam az idézett czikk véglapján.

E helyütt, hol a magyar és örmény nyelv közt fenforgó viszonylatot szándékom kiemelni, álljanak itten annak bébi-

zonyitására a következő mindkét nyelvben előforduló szók, melyekben hang és értelembeli némi eltérések mellett is a közös eredet felismerhető.

Magyar.	Örmény.	Perzsa. p. Sanskrit. s.
Egy	Meg	Ekh . s.
Tiz	Dasze	Dazan. s.
Ezer	Hazar	Hezar p. Szahazra s.
Ez	Ajsz	Esa s.
Mü, mink, mik .	Mjék, mjénk . .	
Tü, tik	Tuk	
Ők, nekik . . .	Noka, notza . .	
Kints	Kándsz	Kents p. Kanczán s.
Ugar	Akarag, agarak .	
Szeretet . . .	Szer.	
Szeretni . . .	Szirél	
Szeretem . . .	Szirém	
Hambár . . .	Hambár . . .	Ambár. p.
Ár, árad . . .	Arad	
Áradat	Aradutyun . .	
Áradni	Aradanal . . .	
Árok	Aru	
Származás . . .	Zárm, szárm . .	
Vért	Vért	
Seb	Szebi	
Sir, sirhalom . .	Sirim	
Csorog . . .	Csur = viz . .	
Piszok	Pidsz	
Ártatlan . . .	Artár	Ἀρταῖοι οἱ Ἡρώες παρὰ Πέρσας. Hesychius.
Bárány	Káren	
Csecs, csics . .	Czicz, Dszidsz .	
Csecsemő . . .	Czeczla . . .	

Magyar.	Örmény.	Perzsa. p. Sanskrit. s.
Domb, halom . .	Dámb, Tomb . .	
Gerenda . . .	Kerán, gerán . .	
Küzdöm, küzdök .	Kesdim . . .	
Vásár	Vadsár	Vacsár p.
Vásárolni . . .	Vadsárél . . .	
Kicsiny, kis . .	Khics, kics . .	Kihs p.
Dajka	Daják, Táhiag .	Daje, daiki p.
Dajkálni . . .	Dajekél . . .	
Kalamáris . . .	Gaghamar . . .	
Abroncs . . .	Abarancsán . .	Ebrencsen p.
Rég	Érég	
Régiek	Érégaik . . .	
Kavics, kövecs .	Kobics, kovics .	
Jámbor, szelid .	Hámpoir . . .	
Aszni	Osznél	
Aszalni	Osznél	
Bárka	Várka	
Sziv	Szird	
Mészáros, húsáros	Misz = hús . .	
Zsarat, parázsa .	Zsár	
Hasogatom, hasitom	Hosodém . . .	
Hasadás, szakadás	Hosovádsz . . .	
Hasitani . . .	Hasél	
Sor, rend . . .	Sár	Sár p.
Sorolni	Sárél	
Sorolt	Sariál	
Sorba teszem .	Sárátászém . .	
Sorra fűzöm v. szövöm	Sarahüszém . .	
Zsír, földzsirja .	Sirr	
Síp	Sipor	Sepur p.
Sovárgó . . .	Sovár	

OSZK Országos Széchényi Könyvtár

Magyar.	Örmény.	Perzsa p. Sanskrit s.
Okozom, hibáztatom	Okozém . . .	
Orzom, orozni .	Orzém	
Tűzöm	Tizém	
Tűzni	Tizél	
Csovárgó . . .	Csovarágán . .	
Vándor	Bantuchd . . .	
Bitang	Bidág, bátág . .	
Dob	Tempug . . .	Tübenk p.
Huszár	Hzor, hadi erő .	Hezár p.
Gané	Gu	Gjüh p.
Zeng, zengés . .	Zsáng, zánkág .	Zeng p. Szván s.
Cseng, csengetyü	Záng, zánkág .	
Narancs . . .	Narinds . . .	Narindsch p.
Hét (számnév) .	Jote, ochte . .	Hef p.
Szekercze . . .	Szágr, szagur .	Szadur p.
Cseber	Szápor	Szebu p.
Szoros, völgy .	Czor, szor . .	
Zúz	Szuiz	
Zúzom	Szuzém . . .	
Szűröm . . .	Szorém, dzorém .	
Szórom . . .	Czrém	
Szór	Czir	
Szórva	Czeriv	
Kos, aries . . .	Kos	Kosch p.
Osztom . . .	Osztém, oczdém .	
Osztó	Oczdoch . . .	
Sok, sokaság . .	Sád	D'sug p.
Csorda	Csog	
Domb	Dumb, taph . .	
Vén	Hén = ó, régi .	
Erő, erős, hős .	Zor, ari . . .	Zur s.

OSZK Országos Széchényi Könyvtár

Magyar.	Örmény.	Perzsa p. Sanskrit s.
Korsó	Kus, gus . . .	Kus, parthus.
Csillag	Asztell, ásztill .	Star p.
Atya . , . .	Atha, Hajr . .	
Dadogó . . .	Totov, dadov . .	
Dög	Ti, di	
Férj	Ajr, air. . . .	
Oldozom, oldom .	Ludszém . . .	
Oldani	Ludszanél . . .	
Ér (vena) . . .	Érág	Reg p.
Lenni	Linél	
Tenni	Tenél	
Zápor	Saráp, darap . .	
Térni	Tarnál	
Terjeszteni . .	Taradszél . .	
Terjesztem . .	Taradszém . .	Tiráz p.
Tekeregni . . .	Tékérél . . .	
Tekercs, tekergés	Tékér	
Futva, sietve . .	Phutov	
Kecske	Ádsze, aidsz . .	Czaga s.
Fa	Phaid	
Titkon	Takun	
Gyüjtöm . . .	Gudém	
Szabad	Aszbéd (nemes) .	
Szőr	Aszr, ászer . .	
Utálni	Adél	
Utálatos . . .	Adéli	
Haj	Hér	
Párna	Pártz	
Bömbölés . . .	Pompün . . .	
Hab	Pah, bah, háb .	Áb p.
Szanaszét, szerte	Czanuczir, czhir .	

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

Magyar.	Örmény.	Perzsa p. Sanskrit s.
Szaladni . . .	Szlánál . . .	
Vastag	Hászt	
Darab	Badar	
Darabolni . . .	Badarél . . .	
Csunya . . .	Tesnia . . .	
Vetni, Vesztegetni	Vádnél	
Tántorgó . . .	Tantachgod . .	
Tipor	Tápr, taper . .	
Teszem egymásra	Tezém	
Tűzöm	Tézém, teszém .	
Hozom, hozd . .	Adszém, ádsz .	
Tur	Tur	
Dobom, tapatom .	Dopém, depém	
Éledni, kelni . .	Élánél	
Idegen	Odaragon . . .	
Tusa, vita . .	Tuis, tus, dus .	
Ott, ottan . . .	Ant, anten . .	Andun p.
Árva	Orp, vorp . . .	
Szűz	Guisz	
Sár, fülsár . .	Sáhr	Char, p.
Kitépem . . .	Tapém	
Érező, érző . .	Érazég	
Laska	Las	
Hullámok . . .	Alik	
Kövecs . . .	Chics	
Szög, szegelet .	Szág, dzák . .	
Taps=plausus .	Tzaps	
Szomorkodom .	Tzemrim, szemrim	
Csorgó . . .	Tszorág . . .	
Zokogni . . .	Gágánél . . .	
Kaczag, kaczagás	Gádág	

OSZK Országos Széchenyi Könyvtár

Magyar.	Örmény.	Perzsa p. Sanskrit s.
Kaczagom . . .	Gádágém . . .	
Hives	Hov	
Hives hely, völgy	Hovid	
Seregély . . .	Szárég, szárégig .	Sáreg, p.
Sorozat, sereg .	Sárádsz . . .	
Csapom egymásra	Tszepám . . .	
Csirke	Czák	Csog p.
Sohajtani . . .	Sovajdél . . .	
Hir, harsány . .	Hercság . . .	
Szó, zene . . .	Czain	
Ur	Der	
Vendégfogadó .	Ván, vánádu . .	
Patak	Vedág, beták .	
Mormogni . . .	Mormokél . . .	
Eszelős	Es = szamár . .	
Malom	Málém = őrlök .	
Verni, verem . .	Harét, hárém .	
Tiszta	Isztág	
Sipánkodás . .	Sivánk	
Sugás, susogás .	Sesug, tsug . .	
Som	Somin, csum . .	Sumin p. .
Arcz	Érész	Aratz p.
Tárkony . . .	Tárchun . . .	Tarchun p.
Fut, futás . . .	Phujt, phut . .	
Patkó	Pat, báid . . .	
Adom	Dám	Daden = adni p.
Dal	Dál, dágh (vers) .	
Sürü	Szérd	
Verődöm, hányódom	Varadém . . .	
Bárda	Dabár	

OSZK Országos Széchényi Könyvtár

Magyar.	Örmény.	Perzsa p. Sanskrit s.
Pilla, szempilla	Pip	
Szár, lábszár	Szerunk	
Alig	Log	
Darab	Badár	
Teli	Li	
Él, életre kél	Él, jél	
Kör	Hir, ghir	
Halló, hallgató	Hlu, hellu	
Kövér	Ker	
Irás	Kir	
Nyíl	Nyéd	
Örök, örökké	Harak, haraka	
Nő	Nu = nurus	
Kondor	Kankur	
Sok	Sád	Sad p.
Lépés	Pás	Pes p.
Ár, érték	Arsek, arse	Ersz p.
Czövek	Czitz	
Szur, szurony	Szur, szuszér	
Elmaradni	Máronél	
Szilva	Szálor	
Pislog	Pis, piság = kancsal	Bidsch p.
Törvény	Oren	Toráh p.
Sárga	Sárr, seg	
Tompulni	Temponal	
Buta, tompa	But, pud	
Czéh	Czéch	
Mákony	Megon	
Kötés	Katis	

OSZK Országos Széchényi Könyvtár

III. Fejezet.

Örmény irodalom a pogány korban.

23. §.

Örmény történeti kútfők.

A komolyabb tudományokhoz szokott gondolkodó elmére nézve alig van érdekesebb valami a történelem tanulmányozásában, mint vizsgálni a népek polgárosodásának és müvelődésének menetét, és figyelemmel kisérni azon útakat, melyeken a nemzetek a müveltség bizonyos fokára eljutottak.

A müvelődésnek első és leghatalmasabb tényezője pedig az irodalom. Ez szabályozza és állapitja meg nyelvét, megveti szellemi életének alapját, fentartja a multnak emlékeit, példáit, erényeit, bűneit, melyeken okul az élő nemzedék, erőt és életet merit azokból, és lelke hasonló nagy és dicső tettekre hevül.

Sajátképpi nemzeti irodalma az Örményeknek a pogány korban nem volt. Örmény nyelven és örmény betükkel irt emlékeket, kivéve néhány érmet, a mondott korból felmutatni nem tud. Irás és irodalom nélkül azonban ezen korban sem voltak, mert, a mint fönnebb is mondottam, ugy a magán-, mint a közéletben a szomszéd népek jegyeit és nyelvét használták, kikkel különben is vallásban, szokások és erkölcsökben egyeztek, velök irodalom és müveltségben is lépést tartottak, csakhogy ezen irodalom és müveltség örmény nemzeti jelleget nem viselt magán; sőt annak inkább hátrányára szolgált, még azon esetben is, ha áll az, mit némely kútfőinkben olvasunk [1]): hogy az örmény alphabet

[1]) Tsomitsian. Örmények történetei. I. k. 494 l. Gorion és Sukias 38 l.

felfedezése előtt is az Örmények az irásban csak jegyeit használták az Assyroknak, Perzsáknak és Görögöknek, hanem a szöveg maga örmény volt. Mit csak egyes irott emlékekről és könyvekről lehet mondani, miután bizonyos, hogy Mar Ibas Katina az Örmények történetét nem örmény, hanem görög nyelven és görög jegyekkel irta Kr. előtt a II-ik században. Görög és perzsa szövegüek voltak azon oklevél gyüjtemények is, melyekről Chorenei emlékezik munkájában. Örményországban — mond ő — számtalan kötetei találtatnak a perzsa és görög nyelven irott oklevél-gyüjteményeknek, örökösödési, birtoklási okmányoknak és olyan könyveknek, melyek a satrapák és egyéb nemesi családok leszármazását, magán és közjogi kérdésekre vonatkozó okiratokat, királyi országos békekötéseket, szerződéseket és egyéb diplomatikai iratokat tartalmaznak [1]).

Ezen családi és helyhatósági levél- és okmánytárakon kivül, léteztek még templomi könyvtárak, melyekben a pogány korszak istenségeire, az isteni szolgálatra és a papi rendre vonatkozó tudósításokat tartalmazó könyveken kivül, őriztettek az ugyancsak papok által vezetett országos évkönyvek és a királyok viselt dolgairól szóló krónikák. Ezekből meritette történelmi adatait Olymp anii pap, mond Chorenei II-dik Artaxesről (85-ben Kr. u.) szólván [2]). Ugyan ő irja, hogy a hires syrus Bardazanes az anii templomi évkönyveknek történelmi részét leforditotta syrus nyelvre és némi hozzáadásokkal közzé tette, honnan azok utóbb áttétettek görögre [3]); Chorenei e helyen emlékezvén az anii krónikák syrus és görög forditásáról, feledé mondani, hogy milyen volt azoknak eredeti szövege, perzsa-e vagy örmény?

[1]) Chorenei I. k. 3 f.
[2]) Chorenei II. k. 48 f.
[3]) Chorenei II. k. 66 f.

de lettek légyen azok, az Örményországban bévett nyelvek közül bármelyiken szerkesztve, jelen dolgozatunkra nézve, hol az örmény nemzet irodalma és mivelődésének történetét adjuk, elég az, hogy léteztek, és létezésük által bizonyságot tesznek arról, hogy az örmény nemzet a pogány korban nem volt minden irodalom nélkül és nem nélkülözte az emlékiratok és okmányok azon különböző nemeit, melyek a polgárisultságban és miveltségben előhaladt népeknél a társadalmi és közigazgatási életben szokásban vannak. Azon környülállás pedig, hogy Chorenei Olympnak és Bardazanesnek az anii kútfőkből meritett történelmi müveit ismerte, azokra meg a korában még létezett családi és templomi levél- és könyvtárakra gyakran hivatkozik, tanusitja, hogy az emlitett okmányok magán érdekü tárgyakon, hitregéken, mythologiai jegyzeteken kivül több felette érdekes történeti adatokat is tartalmaztak és a történetbuvárnak gazdag anyagot szolgáltattak.

Hogy mindazonáltal a tárgyalt kútfők kielégitők és teljesen megbizhatók nem voltak, magából Choreneiből tanuljuk, ki ezen kútfőkre feltétlenül támaszkodva, egy minden esetre nagy becsü ugyan, de felette hiányos történeti müvet állitott elő. Egyébaránt Chorenei is panaszkodik a történeti kútfők elégtelensége fölött, és vádolja az elődöket, hogy kevés gondot forditottak a tudományokra, kiváltképpen pedig nem gondoltak a nemzet multjának irás általi megörökitésére, emlékeinek megőrzésére; mert bár első rendü hatalmasságnak magunkat nem mondhatjuk, mond Chorenei I. k. 3 f., és nem egyszer hódoltunk idegen nemzeteknek, hazánk mindazáltal sok és igen nevezetes eseményeknek s hősies nagy tetteknek volt szintere, melyek méltók voltak örök emlékezetre, de a melyek, mivel senki által fel nem jegyeztettek, feledésbe mentek, holott a mult emlékeinek megőrzésével az iró saját nevének

emlékezetét is megörökiti [1]). Chorenei t. i., ki az örmény nyelv és irodalom arany korában élt, és annak egyik főtényezője volt, tekintve a roppant haladást, melyet az örmény nyelv a jegyek felfedezése és a nyelvnek diplomatiai és közigazgatási nyelvvé emeltetése után korában pár évtized alatt tett, az idézett helyen hazafiui fájdalmát fejezi ki a felett, hogy a régiek a létező hiányos örmény jegyek kiegészitését és a nemzeti nyelvnek müvelését elhanyagolták, és a helyett évezeredeken keresztül a közéletben idegen jegyeket és nyelveket használtak.

25. §.

Örmény irásjegyek.

Az Örményeknek voltak, mint mondottam, hihető még a Haikan dynastia korából némi jegyeik, melyek azonban igen hiányos, az örmény hangok kiejtésére elégtelen, alphabetet képeztek, miért is az Örmenyektől nagyon ritkán legfölebb érmek és rövid emlékfelirásokra használtattak, mig az assyr, perzsa és görög jegyek által ezen térről is leszoritva feledésbe mentek, Chorenei és Pharbi Lázár irják, hogy Mesrob az ó korból származó, de már rég idő óta nem használt és szinte felejtett örmény betüjegyeket Mesopotamiában megtalálta, azokat sok fáradság és hoszszas tanulmányozás után kiegészitette és a görög alphabet sorozata mintája szerint szervezte [2]).

Vartan jeles föld- és történetiró a XIII-dik századból, miután előadta, mikép egészitette ki Mesrob a syrus Dánielnél Mesopotamiában talált huszonkét régi örmény betüt, hozzá teszi: hogy pedig léteztek az ó korban örmény jegyek, bébizonyult Leo örmény király korában (I-ső Leo 1123 Kr.

[1]) Chorenei I. k. 3. f.

[2]) Pharbi Lázár, Örmények története 30 l. Chorenei III. k. 52 f.

után), mert Ciliciában érem találtatott örmény körirattal a Haikánok korából [1]).

Indsidsian, ki Örményország régiségeiről három kötetü igen becses munkát hagyott hátra, beszéli, hogy ő maga Florenczben 1788-ban néhány százra menő örmény feliratu ezüst érmet látott, melyeket ángol követ lord Ainle keleten szerzett, és tudós numismaticus Sestini Domokos osztályokba rendezett. Ezek egyik oldalán oltár látható, körülötte két magus, kik az örök tüzet szitják, más oldalán egy fő áll, mely sisakot hord keleti szokás szerint, az alak körül pedig teljes épségben megmaradt és a mostaniakhoz hasonló örmény betük állanak, melyekből azonban, mivel a magánhangzók hiányoztak, az illető királyok neveit kiolvasni nem lehetett. Ilyen feliratu érmek Europa más nevezetesebb éremgyüjteményeiben is találhatók, és közönségesen parthus arsacida érmeknek tartatnak, de a melyek hihető az örmény parthus arsacidák korából valók, vagy azoknál is régiebbek és csupán mássalhangzó betüket hordanak [2]).

Philostratusnál, ki Severus korában élt 200-ban Kr. után, Thiani Apollonius életrajzában a régi örmény jegyekről a következő érdekes történeti adatot olvassuk: Pamphyliában (mond) párduczot fogtak, mely arany nyakpereczet hordott következő örmény felirással: Arsaces király Nyseus istennek, uralkodik vala azon időben Armeniában Arsaces [3]).

[1]) Indsidsian, Armenia régiségei III. k. 74 lap.

[2]) Indsidsian, Armenia régiségei III. k. 75 l.

[3]) Et captam quidem in Pamphylia aliquando pantheram cum torque, quem circa collum gestabat, aureus autem erat ille, Armeniisque inscriptus literis hoc sensu: REX ARSACES DEO NYSAEO. Regnabat nempe temporibus illis in Armenia Arsaces. Philostratus vita Apollonii Thianei. gr. lat. L. II. Cap. 2. Edit. Lips. 1709. — Lásd Somal Sukias. Quadro della Storia Letteraria di Armenia, Venezia 1829 p. 17.

26. §.

Mar Ibas Katina első örmény történetiró a II-dik században Kr. előtt.

A pogány korból fenmaradt minden örmény történelmi és irodalmi emlékek közt, mind régisége, mind tartalma tekintetéből legnevezetesebb Mar Ibas Katina négy könyvre terjedő munkája az Örményekről, melyet a nevezett iró a ninivei királyi könyvtárban talált, eredetileg chaldaeus nyelven irt, utóbb Nagy Sándor parancsára görögre forditott kútfőből szerkesztett, Valarszak első parthus Arsacida örmény király kivánságára. Valarszak tudniillik, ki 150-ben Kr. előtt lépett az örmény trónra, miután újan szerzett országát az idegen bitorlóktól, kik annak egyes részeit foglalva tartották, megtisztitotta, határait különböző irányban kiterjesztette, és azok védelmére hadtesteket állitott, országos és udvari főhivatalokat alkotott, az elsőségért egymás közt versenyező satrapák közt a rangfokozatot megállitotta, és egyéb bölcs intézkedések által udvarának fényét emelte, a nemzetnek jólétét és az országnak hatalmi állását megállapitotta volna; figyelmét Örményország és a nemzet történelmi multjára forditotta, tudni óhajtotta a királyok névsorát, kik ő előtte Örményországban uralkodtak és azoknak viselt dolgait s a satrapáknak eredetét, kik nagy kiterjedésü birtokoknak, a hatalmasabbak egész megyéknek és tartományoknak szinte független urai voltak. Minthogy ezek iránt kielégitő felvilágositásokat az országban nem kaphatott, Mar Ibas Katina nevü syrus tudóst, ki egyaránt jártas volt a görög és a chaldaeus nyelvben, ajánló levéllel és gazdag ajándékokkal fivéréhez Arszakhoz a Perzsák és Parthusok királyához küldötte; a levélben egyebek közt ezeket irja az emelkedett szellemü király: „Azon idő óta, hogy az örmény trón-

ra léptem a te kegyelmedből, ezen országnak, a hol mindent a legnagyobb rendetlenségben találtam, szervezése és boldogitása képezi egyedüli tárgyát minden gondomnak és törekvésemnek. Közelebbről nagy vágy ébredt bennem tudni multját az országnak, melynek ura lettem, kiváltképpen pedig szeretném tudni, hogy kik uralkodtak Örményországban én előttem és kiknek vagyok én utóda, hősöknek-e, vagy gyávaknak? ugy szintén tudni ohajtom, honnan vették eredetöket ezen országban a főnemesi családok; minél fogva kérlek, nyittasd fel ezen ember előtt, ki felségednek levelemet által adja, a királyi könyvtárt, hogy a valót ott megtalálván, hozza meg nekem azt, mit tudni anynyira óhajtok. A nagy Arszak erre szabad bémenetet engedett Mar-Ibasnak a ninivei királyi könyvtárba, a hol a nevezett tudós szorgalmas kutatás után egy görög forditással ellátott chaldaeus codexet talált ily czím alatt „Hoc volumen jussu Alexandri ex chaldaico sermone in graecum fuit conversum, continetque germanam antiquorum atque veterum historiam [1]).

Ezen könyvből Mar Ibas Katina az örmény nemzet eredetére és történetére vonatkozó tudósitásokat assyr és görög nyelven lemásolta és Nisibbe Valarszaknak megvitte, ki azt nagy örömmel vette, mint legdrágább kincset a királyi levéltárba tétette, érdekesebb részét pedig az ezen esemény emlékezetére nyilvános helyen emelt oszlopra vésette.

Igy született az első örmény történetirás 150 évvel Kr. előtt, mely elkezdve Haikon az Örmények törzsatyján, a nemzet történeteit levezeti első Arszakig, ki a fennemlitett Valarszaknak volt fia és utóda.

Az örmény őstörténelem ezen megbecsülhetetlen kincsét és egyetlen kútforrását számunkra megtartotta Chorenei Mózes, ki Mar Ibas Katinának könyvét az edessai könyvtárban,

[1]) Chorenei I. k. 8 f.

hová az Abagar király által pár évvel Krisztus születése előtt vitetett, megtalálván, az Örmények történeteiről irt nagy becsü munkájában felvette, és azt saját koráig az V-dik század közepeig tovább folytatta.

Jóllehet azonban Chorenei csak kivonatban adja Marlbasnak könyvét, mindazáltal ezen kivonatban is sok felette érdekes emlékezeteket találunk a föld és emberi nem ős előtörténetéből. „Az emberi nem legrégibb története (mond Marlbas) Zerovan, Titan és Japetostétől veszi kezdetét. A nevezett három fejedelmi férfiu ivadékitól származtak a föld minden népei . . . rettenetesek voltak az elsők az istenek közt, ők voltak a világnak alkotói, okai az emberek elszaporodásának, és sok jónak a világon szerzői. . . . Külön létezett az óriások nemzetsége roppant nagyságu testalkattal és hatalmas tagokkal, kiket kevélységök azon istentelen gondolatra vitte, hogy tornyot épitsenek, és már jóformán haladtak az épitésben, midőn az Isten haragjától támasztott vihar munkájokat romba döntötte, és nyelvöket megzavarta; mi iszonyu rémülést idézett elő. Egyike volt ezeknek Haik a japetita jeles és bátor fejedelem, jártas a dárdahajtásban és nyíllövésben.

Ki nem látja a meglepő hasonlatosságot az idézett sorok és a szentirás megfelelő helye közt? Itt egy pogány régiségbuvár felkutatja a világ egyik legrégibb és kétségkivül legnevezetesebb könyvtárát, és az abban talált ókori chaldaeus hagyományok nyomán szól röviden az emberi nem második származásáról három törzsapától, a torony épitéséről, és a nyelvek zavarodásáról, szól és szavaiban híven adja viszsza lényegében a nagy Mózesnek ugyanazon világeseményekre vonatkozó szavait. A min azonban nem csodálkozhatni, mert ha az ős régi hagyományoknak a vizözönről, az emberi nem származásáról, a torony épitéséről sat. fenmaradtak né-

mi bár homályos emlékezetei a föld különböző és egymástól legtávolabb eső népeinél is, menynyivel inkább fenmaradhattak azok a chaldeusoknál, kik a szent iratok által előadott eseményeknek helyszinén vagy közvetlen közelében laktak.

Emlékezik Mar-Ibas Chanaan földének elfoglalásáról Josue által és a Chananeusok szétfutásáról: kik Áfrikába vonultak közülök — mond Mar-Ibas — emlékoszlopot állitottak ily felirással: „Mi, Chananeusok fejedelmei, kik a rabló Josue elől menekültünk, ide tettük által lakhelyünket [1]).

Mar Ibas sokban egyez a Chaldaeus Abydenossal, Berosussal és Ktesiással, kik hihető ugyan azon chaldaeus kútfőkből meritették tudósitásaikat, melyekből Mar-Ibas-Katina, példának okáért: Abydenossal egyez az időszámitásban, s Assyria, Babylonia és Armenia királyainak névsorában és számában [2]). A mondott iróval egyezőleg adja elő Sardanapal fiainak menekvését Örményországba. Mint Abydenos, ugy ő is ismeri Nabuchodonozort, kiről a görög irók mit sem tudnak az egy Metastenest kivéve, ki azt chaldaeus irók után emliti. Emlékezik Berosussal a zsidók fogságáról, Ktesiással Teutamos Assyria királyáról, kit mind két iró érintkezésbe hoz a trójai háboruval [3]). Herodot medus királyt négyet hoz fel, Ktesias ellenben Diodornál kilenczet nevez, ugyananynyit ismer Mar-Ibas. Sardanapal Ktesias szerint harminczadik királya Assyriának; ezen szám is tökéletesen egyez az örmény történetiróéval [4]). A hasonlatosság Mar-Ibas és Ktesias közt

[1]) Chorenei I. k. 19 f. 92 l.

[2]) Mar-Ibas hatte seine Kenntnisz des Alterthums aus chaldäischen Werken geholt. Da nun seine Erzählungen mit denen des Ktesias auf eine auffallende Art übereinkommen, so giebt diesz die Überzeugung, dasz beide aus denselben Quellen geschöpft haben. — Blum Herodot und Ktesias, Heidelberg 1836.

[3]) Herodot L. I. p. 96. Diodor II. 32.

[4]) Chorenei I. k. 18 f.

azonban legfeltünőbb Semiramis viselt dolgainak előadásában, hol nem csak az események ugyan azok mind két irónál, hanem azok elbeszélésének szinezete is szembetünőleg hasonló [1]).

Mar-Ibas-Katina az ókorra nézve a ninivei könyvtárban talált chaldaeus görög codexen kivül használt több más kútfőket és felkutatott több okmánytárakat, melyekre gyakran hivatkozik. „Az örmény helytartók és királyok krónikáit — mond az iró — chaldaeus, assyr és persa királyi könyvtárakból vettem, melyekben fejedelmeinknek nevei és viselt dolgai együtt adatnak elő a mondott népek uralkodóinak történeteivel, mint a kiknek hol országos helytartói és kormányzói, hol szövetségesei voltak [2]).

Korának történetét Mar-Ibas maga irta meg, s ha egyebet nem ir vala, ez magára is elegendő lett volna, hogy nevét az örmény irodalomban megörökitse. Ir koráról és korának hőséről Valarszakról, Armenia első parthus Arsacida királyáról mint szemtanu, mint olyan, ki a király közvetlen közelében élt és bé volt avatva annak országlási terveibe, részletesen beszéli el a királynak fényes hadi tetteit, családi, udvari és országos intézkedéseit; magasztalja mint honalkotó és szellemdús királyt, ki a tudományokat, művészetet, kereskedést és földmivelést pártolta, Armeniát idegen gyarmatokkal népesitette, a polgárosodást és miveltséget előmozditotta. Korának leirásában az iró hű rajzát adja Armeniának föld- és népisme tekintetében, a milyen az volt a második században Kr. előtt. Fogalmat szerezhetünk abból magunknak az örmény királyi udvar fényéről, a főnemességnek magas állásáról és a királyhozi viszonyairól, az Örményeknek társadalmi életéről, szokásai és erkölcseiről.

[1]) Diodor L. 2. C. 20. Chorenei I. k. 18 f.

[2]) Mar-Ibas, Choreneinél I. k. 21 f.

Mar-Ibas végre magyar őstörténelmi szempontból is nagy fontosságu kútfő. Első ő, ki a Chusokról emlékezik, és ki a Chusokat a Parthusokkal azonositja [1]), már pedig a Magyarok ősei és hajdankori nevei körüli vizsgálódásaimban történeti kétségbevonhatlan adatokkal bébizonyitottam, hogy az Örmények, Perzsák és egyéb keleti népek a Magyarokat hajdan Chusoknak, Chusánoknak nevezték; ugyan ily nevezetekkel illették a Parthusokat és a kiktől a parthusok származtak a Dáhakat és a Dáhakkal rokon Saca és Massageta scytha törzseket [2]).

IV. Fejezet.

Az örmény irodalom története a keresztény hitnek felvételétől az Örmények által, a betük felfedezéseig.

27. §.

Szakitása az örményeknek a zend népekkel vallási tekintetben, maga után vonta a szakitást a politikában és irodalomban.

A keresztény hit Örményországban a kereszténység zsenge éveiben, a Megváltóval egykoru Abagar idejében fogamzott meg; erős és állandó gyökeret azonban csak a IV-ik század kezdetén vethetett. 305-re Kr. után tétetik az Örményeknek tömeges térése a keresztény hitre. Az örmény alphabet felfedezése, helyesebben kiegészitése pedig 405-ben történt Kr. után, tehát éppen egy egész század folyt le a kereszténységnek terjedésétől Örményországban, az örmény nemzeti irodalom felvirágzásáig. Ezen száz év átmeneti időszakot képez az örmény irodalom történetében az idegen jegyek- és nyelvekről az örményre. A kereszténységnek elfo-

[1]) L. Chorenei II. k. 2 f.

[2]) A Magyarok hajdankori nevei és lakhelyei I. Rész.

gadásával szakitott a nemzet saját multjával, szakitott Aria zend népeivel, szakitott vallási, politikai, társadalmi és irodalmi tekintetben, szakitott végképp és örökre. A mi kétségkivül nem történt minden küzdelem és vajudás nélkül. Nem tartozik czélomra történetét adni e helyett az Örmények megtérésének és azon véres vallási háboruknak, melyeket a miatt viselniek kellett a Perzsákkal, kik fegyver erejével törekedtek az Örményeket viszszavezetni a Zoroaster vallására; de ha csak egy pillantást vetünk az örmény nemzetnek multjára, melyet jelen dolgozatban csupán irodalmi szempontból ecseteltem, és ha elgondoljuk azon nagy és számos érdekeket, melyek az Örményeket Aria népeihez csatolták, kikkel évezredeken keresztül jó és balsorsban osztoztak, el kell ismernünk, miképp rendkivüli dolgoknak kellett Örményországban történni, melyek a nemzetben a mondott változást előidézték.

A keresztény Örmények miután szakitottak Ariával vallásban és politikában, áthatva és fellelkesülve a keresztény hit átalakitó szellemétől, szakitottak végre irodalomban is. A mi azonban ha nem is került véres tusákba, de került annál több időbe és fáradságba. Egy egész század kivántatott t. i. arra, hogy a perzsa, assyr és görög jegyek és nyelv leszorittassanak a térről, melyet évezredeken keresztül Armeniában elfoglaltak. Az irodalmi müvek, melyek fenmaradtak a IV-dik századból, hű képét adják a folytonos küzdelemnek, melyben az örmény a mondott nyelvekkel állott. Innen van, hogy ezen századnak chaldaeus vagy görög betüjü és szövegü, egyházi és történelmi tartalmu irodalmi müvei mellett találtatnak olyanok is, melyeknek szövege örmény szerkezetü, assyr vagy görög betükkel. A lelkes irók, t. i. örmény betük hiányában, ha másképp nem, legalább a szövegnek örmény szerkezete által igyekeztek mivelni a nem-

zeti nyelvet, és megtörni neki az által az útat azon felsőségnek kivivására, mely őt a hazában oly méltán megillette.

28. §.

A vegyes korszak Irói: Világositó Szent Gergely. Agathangelos. Nisibi Jakab. Zenobius. Byzanti Faust.

1. Világositó Szent Gergely a IV-dik században Kr. ut. irt homiliákat a megtért Örményeknek oktatására a keresztény hitben. Tanitásait az örmény néphez Szent Gergely kétségkivül örmény nyelven tartotta, hanem görög betükkel irta. A mű nyomtatásban megjelent Konstantinápolyban 1737. évben.

2. Agathangelos Tiridat király parancsára, kinek titoknoka volt, megirta Világositó Szent Gergelynek az Örmények apostolának életét. Agathangelos görög születésü, római volt, mint ezt neve is bizonyitja; egyaránt volt jártas a görög, latin és örmény nyelvben [1]). Tiridat szolgálatjába akkor állott, mikor a király Diocletian császár segitségével, római legiók élén viszszatért Örményországba és az Arsacidák trónját, melynek törvényes örököse volt, visszafoglalta.

Agathangelos, mint egykoru és szemtanu, irója azon eseményeknek, melyek a királynak és nemzetnek megtérését előidézték és követték, nagy tekintély korának történeteire nézve és neve tisztelettel emlittetik az örmény irók tisztes serege által. A vele egykoru Zenobius a Syria püspökeihez irt történelmi érdekü levelében [2]) már hivatkozik Agathangelos művére. Az ötödik században virágzott Chorenei Mózes és Pharbi Lázár meg kútfőül használták és gyakran idézik [3]).

---

[1]) Agathangelos. 15. l.

[2]) Zenobius Daronia története. 19 és 22 l. Pharbi.

[3]) Chorenei. Pharbi Lázár 7. l.

Agathangelos a kaukaziai Hunokról emlékezik Hun néven, a közép-ázsiai Hunmagyarokról pedig Chus néven, melyet azonosit a Parthussal [1]).

Munkája fenmaradt több példányokban, ugy görög, mint örmény nyelven, s nem tudhatni melyik közülök az eredeti, melyik a forditás. A környülállás, hogy Agathangelos görög volt, gyanittatja, hogy müvét görögül irta; ellenben az örmény szövegnek nyelvtani correctsége, szépsége s tisztasága, az örménynek vivnak eredetisége mellett. Azonban, ha örmény volt is az eredeti szöveg kétségkivül görög jegyekkel iratott.

Megjelent Agathangelos örmény nyelven Konstantinápolyban 1709-ben és 1824-ben, Velenczében 1835-ben. A tudós Bollandista Stilting Agathangelos müvét a florenczi medicei könyvtárban talált görög szövegü codex után latinra forditotta és tudós jegyzetekkel kiadta Antverpenben 1762 [2]).

3. Zenobius püspök, assyr születésü, Világositó Szent Gergelynek tanitványa és apostoli segéde az Örmények téritésében, Assyria és Mesopotamia püspökeinek felszólitására „Daronia történetei“ czim alatt, előadja Világositó Szent Gergelynek apostoli fáradozásait, egyházi intézkedéseit Daronban és a nevezetesebb eseményeket, melyeknek Örményországnak ezen délnyugati, Assyriával határos tartománya volt szinhelye.

Zenob a közép-ázsiai Magyarokat Euthalita Hun nevezet alatt emliti, és állitja, hogy az Euthalita Hunok országáról korában egy egész könyv létezett Edessában, Barta történetirónál [3]).

---

[1]) Agathangelos Szt. Gergely élete 26—100 l.

[2]) Acta Sanctorum: Vita S. Gregorii Illuminatoris Armenorum. Tom. VIII. Antverpiae 1762.

[3]) Zenob Daronia történetei. 22. l.

Zenob assyr nyelven irta munkáját, a mely azonban elveszett, hanem fenmaradt az eredetivel egykoru örmény forditás. Nyomtatásban megjelent 1719-ben Konstantinápolyban és 1832-ben Velenczében.

4. Nisibi Szent Jakab irt homiliákat, melyek az akkori keresztények szokásaira és erkölcseire, ugyszintén a remeték és szerzetesek életmódjára és szabályaira nagy fényt deritenek. Antonelli bibornok Nisibi Jakab homiliáit örmény szövegből, melyen fenmaradtak, latinra forditotta és kiadta Rómában 1756. Örmény és latin kiadásban megjelentek Velenczében 1765. Végre csupán örményül Konstantinápolyban 1824.

5. Byzanti Faust, az örmény történelem fonalát ott fogta fel, a hol azt Agathangelos elhagyta, és folytatta 390-ig Kr. után; Faust, ki maga is görög volt, könyvét görögül szerkesztette. Procop, byzanti iró, azt Historia Armena czim alatt idézi [1]). Faust a kaukaziai Hunokat hol Hun, hol Massageta névvel illeti, királyukat pedig vérségi viszonyban lenni állitja Armenia Arsacida királyi házával. Megjelent Konstantinápolyban 1730-ban. Velenczében 1832-ben.

[1]) Procopius de bello Persico. l. 1.

MÁSODIK RÉSZ.

Az örmény irodalom története az Alphabet felfedezésétől korunkig.

V. Fejezet.

Az örmény-irodalom virágzó kora.

29. §.

A keresztény religio befolyása az örmény nyelv és irodalom müvelésére.

A keresztény religio valamint egyébütt, a hová csak eljutott, áldást hozott a népekre, a müveltséget és polgárosodást előmozditotta, ugy Örményországban is mozgásba hozta a szunyadozó szellemi erőket, a nemzetet magasabb lelki életre ébresztette, lendületet adott az irodalomnak, és főtényezője volt a müveltségnek és társadalmi erényeknek, miről tanuskodnak egyebek közt a 27. §-ban ismertetett irodalmi termékek a kereszténység IV-dik századából, mely a keresztény religio első százada Örményországban. Ugyanazon irói müvek tanusitják egyszersmind azt is: mily sulyosan nehezedett az örmény irodalomra az assyr, perzsa és görög jegyek és nyelvek használata, mely az örmény jegyek hiányos volta miatt, ugy a közéletben, mint igazgatásban szokássá vált volt, láttuk menynyire nehezitette az fejlődését a nemzeti irodalomnak.

Legnyomasztóbb hatást pedig és legkárosabbat gyako-

rolt az isteni szolgálatra. Az assyr- és görög nyelven tartott liturgia nem felelt meg az Örmények vallási buzgalmának [1]). A szent leczkék és evangeliumok felolvasása idegen nyelveken hidegen hagyták az azokat nem értő népet, annak óhajtott lelki tápat nem nyujtottak, a püspökök kimondhatlan fájdalmára.

Érezték a hiányt kiváltképpen Izsák pátriárcha és Mesrob tudor, az ifju örmény egyháznak tudomány és erények által tündöklő csillagai; fájt t. i. ezen Isten lelkétől ihletett egyházi férfiaknak megfosztva látni egyházukat azon előnyöktől és áldásoktól, melyeket a nemzeti nyelv, irás és liturgia nyujt, restellették, hogy ebben a tekintetben hátrább állanak Ázsia többi keresztény népeinél, kikkel egyébaránt a hitélet minden mozzanataiban és nyilvánulásaiban a versenyt dicsőségesen kiállották.

30. §.

Mesrob tudor szerkeszti az örmény alphabetet.

A tudós Mesrob szerzetes látván azt, hogy a perzsa, assyr és görög betük azon kivül, hogy akadályára vannak az örmény irodalom fejlődésének, elégtelenek az örmény nyelv különböző hangjainak kiejtésére, azon törte fejét, hogy az örmény nyelv számára külön jegyeket alkosson. Tervét Izsák pátriárcha, kivel azt közölte, helyeselte és buzditotta annak létesitésére [2]). Sokat futott, fáradott Mesrob, hogy létet adjon eszméjének, mi azonban nem volt könynyen kivihető. Önalkotta irásjegy alakokkal tett több sikeretlen kisérletek után, felkereste korának tudósabb nyelvészeit Edesságban, Samosataban és Phoeniciában, kikérte tanácsukat és közreműködésüket, mind hasztalan.

[1]) Chorenei Mózes III. k. 47. F.

[2]) Chorenei III. k. 52—53. F.

A Samosataból magával hozott alphabet-mintával, az azokra bétanitott gyermekeken tett kisérlet roszul ütött ki.

E közben a király Veram Sapor, kinek Mesrob, mielőtt szerzetbe lépett, az assyr, perzsa és görög hivatalos levelek és okmányok irásában titoknoka volt, és a ki maga is hajlandó volt a mondott nyelvek helyébe az örményt emelni közigazgatási s diplomatiai nyelvvé; a neki Daniel syrus tudós nyelvész által Mesopotamiában bémutatott régi örmény betüket, fejedelmi biztató szavak kiséretében Mesrobnak általadta, ki jóllehet ismerte az ős hajdan ezen elhanyagolt jegyeit és tudta azoknak hiányos voltát, mindazáltal a király szavára újból hozzálátott nem egyszer hajótörést szenvedett müvéhez. Törhetlen buzgalmának végre sikerült a régi huszonkét betü alapján teljes örmény alphabetet alkotni; tizennégy új, a meglevők alakjához idomitott részint magán-, részint mássalhangzó betüt szerezvén, mi által az örmény alphabet betüinek számát harminczhatra emelte fel. Az ekképp kiegészitett alphabettel aztán iskolás gyermekeken tett kisérletet a legszebb siker koszoruzta. Némi csekély változtatások után a betüknek részint szervezésében, részint nevezésében, tekintettel a görög alphabet szervezetére, az örmény irást végleg s örök időkre megállapitotta. Igy vetette meg Mesrob alapját az örmény irodalom felvirágzásának és a szellemi mivelődés emelkedésének Örményországban.

31. §.

Mesrob elemi iskolákat, tanitóképezdéket és magasabb tanintézeteket állit.

Nagy volt az öröm és lelkesedés, melylyel az új találmány az Örményektől fogadtatott, kik azt az ég csodaszerü ajándékának tekintették. Mesrob, ki a nemzeti érzület ezen fellobbanását ügyesen fel tudta használni, Armenia akkori fő-

városában Valarsapataban azonnal iskolát állitott alphabetje bétanitására, és ezen elsőt gyermekek számára, nem sokára azután egy másodikat nyitott azon felserdült ifjaknak oktatására, kik a szerencsés felfedezés hirére távol vidékekről sereglettek hozzá, égve valamenynyien a vágytól a nemzeti irásmesterséget megtanulni, mert a mint Pharbi Lázár megjegyzi: örvendett minden ember, hogy menekült az assyriai sötétségből és eljutott a világosságba, azért igyekezett kiki tanulni örményül [1]). Egy harmadik iskolában, ugyancsak a fővárosban, Izsák pátriárcha személyes vezetése alatt, a királyi herczegek, országnagyok és a főnemesség avattattak bé az irásmesterségbe, mond az egykoru Gorion [2]); Mesrob ezen iskoláiból, főképp pedig tanitóképezdéjéből kerültek ki aztán azon számos kiképezett tanitók, kik a tudományokat pártoló király rendeléséből, országszerte minden városban és nagyobb helységben, közköltségen állitott népiskolákban alkalmaztattak.

Mesrob utóbb a főváros iskoláinak vezetését jelesebb tanitványaira bizta, maga pedig körútra indult az országban a meglevő iskolák látogatása és újak alapitása végett. Az általa ez alkalommal alapitott számos tanodák közül Gorion [3]) kiemeli a Pajdagarani, hasonnevü tartomány főhelyén a Kasp tenger partján, a choltani, sahakomi, kartmani és a siuni iskolát, mely utóbbi a siunii satrapák és érsekek pártfogása alatt mindjárt kezdetben szép virágzásnak örvendett, a következő századokban pedig egész egyetemmé nőtte ki magát, mely doctori diplomákat osztogatott, s egyike lett nem csak Örményország, de mondhatni a keresztény világ legnevezetesebb tanintézeteinek [4]).

[1]) Pharbi Lázár. A vallási háboru története. 26 l.
[2]) Gorion munkái. I. k. 7 l.
[3]) Gorion — ugyanott.
[4]) Gorion. Pharbi Lázár I. F. 30 l.

Mesrob ezen körútjába ejtette Kis-Örményországot is, mely görög hatalom alatt állott, oly czélból, hogy ott is iskolákat szervezzen, hanem a görög kormány ellenszegült szándékának, melyet sehogy sem tudott öszhangzásba hozni politikai tervével az Örményeket nyelv és liturgia tekintetében lassanként beléolvasztani a görög nemzetbe és egyházba.

Szerencsésebb volt Mesrob az Armeniával határos Georgiában és Albaniában. Ezen országok fejedelmei értesülvén az örmény alphabetnek felfedezése felől és azon roppant haladásról, melyet az Örmények azóta a szellemi téren tettek, magok hivták meg Mesrobot országukba, hogy számukra is irásjegyeket alkosson. Kivánságukat a tudós férfiu annál nagyobb készséggel teljesitette — mond Gorion és Pharbi Lázár — mivel ez által alkalma nyilt az örmény irásmesterséget a mondott országokban lakó számos Örmények közt terjeszteni. Elment tehát mind két országba és mind a georgiai, mind pedig az albaniai nyelv hangjainak jelzésére alkalmas betüket szerzett, melyekkel a mondott népek mind maig élnek. A Georgiaiaknál ma is tiszteletben áll Mesrobnak emlékezete, kit irodalmuk alkotójának vallnak. Az Albaniaiak meg eltüntek.

32. §.

Izsák pátriárcha tanuló ifjakat küld külső akadémiákra.

Izsák, Örményország főpapja, ki értette az idők intését, és tudta felhasználni a közlelkesedést, melyet hű munkatársának Mesrobnak találmánya keltett a nemzetben a királytól le a falusi népig, hogy azt öregbitse, annak tápot és anyagot szolgáltasson, főleg pedig hogy az Örményeknek útat törjen a magasabb szellemi miveltségre, kedvet keltsen a komolyabb tudományok iránt és azokat Armeniában meghonositsa; kitünő elmetehetségü ifjakat szemelt ki a tanodákból, kik a

chaldaeus, syrus és görög nyelvek és irodalmak ismeretével birtak, s ellátva azokat útasitásokkal, ajánló levelekkel és úti költséggel, elküldötte a tudományok akkori székhelyeire: Edessába, Antiochiába, Konstantinápolyba, Athenébe és Alexandriába. Az Edessába küldötteknek a következő útasitást adta: „valamenynyi könyvet találtok, melynek szövege örmény, de betüje syrus vagy chaldaeus, azt irjátok mind le örmény betükkel, a syrus szent atyák munkáit pedig forditsátok le örményre“ [1]). A görög akadémiákba küldötteknek meghagyta: hogy tanulmányozzák mindenek előtt alaposan a görög nyelvet és aztán igyekezzenek a nevezetesebb görög· irók müveiből minél többet leforditani örmény nyelvre.

A konstantinápolyi patriarchának külön levél által ajánlotta Izsák tanitványait, és kérte, hogy nyissa fel előttök egyházának könyvtárát és eszközöljön nekik szabad bémenetet a császári nagy könyvtárba, számára pedig, ki a szentirás forditásával foglalkodik, küldjön egy teljes biblia-codexet.

Az Alexandriába küldött tanitványok egyike és legjelesebbje volt Chorenei Mózes, a hires örmény történetiró, ki miután tanulmányait az ókor ezen legvirágzóbb és látogatottabb akadémiájában, melyet a Ptolemaeusok világhirü könyvtára a tudományok gyúpontjává tett, pár év alatt bévégezte, és a mondott könyvtárban több nagy érdekü codexeket részint lemásolt, részint leforditott, hajóra szállt hogy Athenébe evezzen; tengeri vihar által azonban a nápolyi partokra hányatott. Chorenei ez alkalmat arra használta, hogy Rómát meglátogassa, honnan Görögországba evezvén, Athenében egyesült oda küldött tanulótársaival, kiknek mindegyike egy kis könyvtárt tudott felmutatni az általa lemásolt és leforditott classicus irókból. Ő maga is munkához látott, felkutatta tör-

[1]) Chorenei Mózes 13 k. 58 f.

ténelmi szempontból Athene könyvtárait, és nem egy irodalmi kincscsel gazdagitotta kézirat-gyüjteményét.

Athenét egyébaránt a kereszténység kezdetétől sőt még a pogány korban is látogatták örmény ifjak, kivált Kis-Örményországból, melyet Lucullus és Pompejus hadjáratai római provinciává tettek. A görög irók dicsérettel emlékeznek felőlük. Nazianzi Gergely szent Basilius felett mondott halotti beszédében felhozza, hogy Vazulnak tanuló korában vitatkozásai voltak Athenében örmény ifjakkal, kik akadémiai palliumot nyertek volt a bölcsészet tudományából [1]).

Eunapius Sophista a IV-ik században Kr. u., a mondott században virágzott bölcsészek életrajzában emlékezik bizonyos Proeresius Rhetorról, ki a rhetorikát Atheneben nagy sikerrel tanitotta, és mondja: hogy kitünő ékesszólása által oly nagy hirt és nevet szerzett magának hogy Róma emlékoszloppal tisztelte meg, mely következő feliratot hordott:

Regina Rerum Roma Regi Eloquentiae.

Proeresius pedig: irja tovább Eunapius örmény születésü volt Nagy-Örményországból: „Erat autem ipse ex Armenia interiore, quae Persarum regioni est contigua, oriundus. Az egyház egyik jeles doctora Nazianzi Gergely, ki tanitványa volt Proeresiusnak, mesterének tiszteletére egy igen szép Epigrammot szerzett [2]).

33. §.

A pátriárchától küldöttekhez számos ifjak csatlakoznak magán költségen.

Az örmény egyház derék főpapja által külföldi akadémiákra közköltségen küldött tanuló ifjakhoz, előkelő csalá-

[1]) Grave enim minimeque ferendum esse eos, qui philosophica pallia priores induissent, et in funditandis verbis operam anteposuissent, extero et novitio nequaquam anteferri. A nevezett szent atya szavai. l. Sukias Somal. p. 20.

[2]) Sukias Somal. Quadro. Eunapius in vita philosophorum.

dokból számosan csatlakoztak mind Athenében, mind Konstantinápolyban, mind Alexandriában, kiket azon egy czél vezetett, azon egy eszme lelkesitett, évezeredek mulasztását hozni helyre, megrakodni szellemi kincsekkel és azokkal hazájokat gazdagitani.

Negyvennél többre teszik kútfőink azon lelkes fiatalok számát, kik ezen első nemzeti tudományos expeditioban részt vettek, kik az akadémiákon helyi főnökeik vezetése alatt a munkát egymás közt megosztva, egyesitett erővel törtek az elejökbe tűzött szent czélra, versenyezvén egymás közt mentől nagyobb részt venni a dicsőségben, mely őket mint nemzeti irodalmuk felvirágoztatása alapitóit és főtényezőit méltán megillette.

Hét egész évet töltöttek ezen nemes ifjak a külföldön, és hogy ezen időt jól használták, bizonyitja az eredmény, mert egy sem tért közülök honába a nélkül, hogy néhány nevezetesebb profan és egyházi irónak munkáját le nem forditotta, néhány kéziratot nem szerzett, és még többeket a ritkább codexek közül, melyeket megvásárolni semmi áron nem lehetett, le nem másolt volna; igyekezett mindegyik tehetsége szerint szellemi fáradozásainak gyümölcsével meglepni honfitársait és leróni a hála adóját nagylelkü jótevőjük iránt. Valamenynyien mint anynyi szorgalmas méhek, megrakodva a tudományok gazdag zsákmányával tértek honukba — mond Klaji Nierses historiai versezetében:

Decerptos sapientiae flores
Ad instar apum alis onusti
In Ecclesiam Armenam adduxerunt.
Tales fuerunt Moyses Chorenensis.
Et David Philosophus
Mambraeus etiam et alii sequentes.
Tanta gratia superne impleti
Ut et Graecos supergressi sint.

34. §.

Izsák és Mesrob az ó és új szövetség szent könyveit örményre fordítják.

Izsák és Mesrob az alatt, hogy tanitványaik a külföldön voltak, magok az örmény egyház liturgiai és egyéb szertartásos könyveit szerkesztették, s hozzá fogtak az ó és új szövetség szent könyveinek fordításához a Hetvenek görög fordítása után, melyet éveken keresztül ernyedetlen szorgalommal folytatva, mire tanitványaik haza érkeztek, nagy részt bévégeztek. Forditották pedig szép tiszta zengzetes és szabályos nyelven, és egyszersmind oly híven és lelkiismeretesen, a mint csak várni lehetett oly tudós és szent férfiaktól, milyenek a szó teljes értelmében voltak az örmény irodalom alkotói és az örmény egyház két első rendü doctora Izsák főpap és Mesrob szerzetes, kik a görög nyelven kivül birták a perzsa, syrus és chaldaeus nyelveket, és mint keletiek, jól ismerték a keleti nyelvek természetét, szerkezetét, szóval, minden tulajdonságait. Az europai tudósok: köztük Hottinger, Golius, Picque sorbonnai tudor a Hetvenek fordítása után eszközölt valamenynyi fordítások közt az örményt legsikerültebbnek és legtökéletesebbnek állitják [1]). La Croze, a berlini királyi könyvtárnak őre, ki az örmény nyelvet tanulmányozta, a Bibliának örmény fordítását a fordítások királynéjának nevezi [2]). La reine de toutes les versions. Le Brun azt alkalmasnak vallja, mely után a görög szövegbe itt-ott bécsúszott hibák kijavittassanak [3]).

Az örmény szentirásforditók — mond Eugene Boré — koruk legtudósabb s legjelesebb emberei voltak, mind tudo-

[1]) Sukias Somal. Quadro delle opere di varii autori anticha mente tradotti in Armeno. Venezia 1825 p. 8.

[2]) La Croze. ugyanott. 8 l.

[3]) Le Brun. ugyanott. 8 l.

mány, mind életszentségre nézve. Ők halhatatlan emléket emeltek általa magoknak. Az örmény biblia egymaga megérdemli, hogy az ember az örmény nyelvet tanulmányozza, tekintve a nagy hasznot, melyet a szentirás magyarázat tudományának nyujthat egy forditás, mely időszámitásunk IV-ik századából származik [1]).

Az örmény szentirás nyelvészeti tekintetben megbecsülhetetlen kincse, valódi grammaticája, s leggazdagabb szótára az örmény nyelvnek, irálya egyszerü, folyékony, a mellett magasztos és erőteljes. Izsák forditása azt ifjusága teljes erejében, szépségében és hajlékonyságában találta, melyben a nyelv alkalmas különböző formák elfogadására, már pedig a nyelvnek épp ezen ifjusága a szent könyvek forditásának egyik szükséges feltétele, mely a forditás sikerét biztositja, szinte lehetetlen levén egy már elvénült, teljesen kifejlett és megállapodott nyelven tökéletes jó forditást eszközölni [2]). Az örmény forditásnak sikerét azonban a nyelvnek ifjuságán és gazdagságán kivül nagy mértékben segitette elő az örmény és görög nyelv közt fenforgó és általam maga helyén felfejtett közös indo-german fajrokonság, mely nem anynyira egyes szavakban, — jóllehet ilyenek sem hiányzanak — mint inkább a két nyelvnek hasonló belszerkezetében, grammatikájában és szókötésében nyilvánul. Innen magyarázható, hogy az örmény forditás egészen oda tapad a görög szöveghez, azt teljes erejében, szépségében híven és változatlanul adja viszsza, követvén szigoru pontossággal az eredeti szöveget, nem csak a mondatokban, de a mondatok egyes szavaiban és a szavak kötésében és sorozatában is.

---

[1]) Eugene Boré. L' Arménie. p. 104.

[2]) Boré: L' on peut même ajouter que la condition d'être jeune est indispensable pour la langue. Ainsi voila pourquoi nous autres nous n'aurons jamais une traduction vraiment nationale des livres saints. L. Arménie p. 104.

A Biblia állapitotta meg az örmény nyelvet; és ezen nincsen miért csodálkozzunk! — mond Eugene Boré — mert nincs könyv, mely alkalmasabb volna a szentirásnál belé vezetni egy szülendő nyelvet a gondolatok különböző alakjaiba és azokhoz idomitani, nincs, mely képes volna azt dúsabban felruházni egyszerü ugyan, de magasztos kifejezésekkel. Az ó és új szövetség szent könyveiben képviselvék az emberi ismeret minden ágai, fellelhetők abban az irály minden fokozatai a legegyszerübb pásztori elbeszéléstől fel a legmagasabb költői eszmékig.

A szentirás első rendü tekintély volt az Örményeknél minden időben, és az mind maig nem csak vallás-erkölcsi, hanem nyelvészeti kérdésekben is. Azt tanulmányozták Armenia tudósai, abból kölcsönözték nyelvtani szabályaikat, abból szerkesztették szótáraikat, annak irályát utánozták irói, melyet elérni kevésnek, túlszárnyalni egynek sem sikerült.

Épp ezen körülmény bizonyságot teszen más részről, hogy a nyelv, melyen egy ily minden tekintetben kitünő jelességü fordítást kiállitani lehetett, a IV-ik század végén és az V-ik századnak első felében a müveltség magas fokának örvendett; már pedig, ki a nyelvfejlődés menetét ismeri, belátja, hogy a miveltség valamely magasabb foka nem lehet rövid pár évtizednek vagy egy életkornak szüleménye, azért bár áll egyfelől az, mit Eugene Boré mond: hogy a nyelvnek ifjusága a jó fordításnak szükséges kelléke; áll másfelől az is, hogy a fejlődés alsóbb fokán álló, félmivelt nyelven csak középszerü fordítást fogunk eszközölni.

Izsák főpapi hivataloskodásának időszaka, mely 390-től Kr. után 439-ig, tehát egy hiával fél századra terjedt, valóságos aranykorát képezi az örmény irodalomnak, melyben tetőpontját érte culturájának. Mi ismét azon feltevésre jogosit, hogy az örmény nyelv bár háttérbe szoritva, a perzsa,

assyr és görög nyelv és irodalom által, mindazáltal folytonos fejlődésben volt, és hogy azon könyvek és okiratok száma nem lehetett csekély, melyek az örmény betük felfedezése előtt, mint már mondottuk, örmény nyelven ugyan, de idegen betükkel irattak.

Az örmény biblia-kiadások közt legjobbak a velenczeiek, melyek tudós mechitarista szerzetesek által eszközöltettek és ezek közt az utolsó kiadás, mely megjelent 1859-ben nagy negyedrét kötetben.

35. §.

A külföldi akademiákról hazakerült ifjak tevékenysége az örmény irodalom mezején.

Kútfőink értesitenek, hogy a külakademiákról haza került ifjak Izsák pátriarchának segitségére voltak a szent könyvek fordításában, mi eltekintve a munka roppant terjedelmétől, már csak abból is érthető, hogy Izsák tanitványainak megérkezése után, a mondott fáradságos munkát ujból, és ezzel harmadszor átdolgozta. Először tudniillik forditotta a szent irást, közvetlen a Hetvenek szövege után; másodszor fordítását egybevetette és kijavitotta a syrus és chaldaeus fordítás után. Harmadszor végre segittetve tanitványaitól, azt egészen ujból átdolgozta egy Konstantinápolyból Atticus patriárchától kapott hiteles görög Codex után[1]).

A tudós akademikusok munkásságát azonban leginkább a Syriából, Egyiptomból és Görögországból magokkal hozott görög classicusoknak, tudományos munkáknak és egyházi iróknak forditása és önálló munkák szerzése vette igénybe, miben sokoldalu tudományosságot és ritka tevékenységet fejtettek ki. Ők a tudós ősz patriarchának és Mesrob szerzetes-

[1]) Chorenei III. könyv. 61. F. Pharbi Lázár. Gorion.

nek vezetése alatt, egy valóságos tudományos társulatot alakitottak, melynek főhelye Valarsapata volt, de a mely ezen központból elágazott az egész országba, és a Mesrob által alapitott tanodák valamenynyi jelesebb tanárait tagjai közé számitotta, kik híven az akademia igazgatóságától vett útasitásokhoz, egyesitett erővel és a legszebb öszhangzásban haladtak a dicső pályán, mely nem volt más, mint a nemzeti nyelvnek müvelése és irodalmának felvirágoztatása. Ebbeli hazafiui törhetlen buzgalmukat legszebb siker koronázta, mert rövid pár évtized alatt az idegen nyelveket leszoritották végképp az irodalmi, egyházi és társadalmi térről, melyet a nemzeti nyelv hátrányára oly sokáig bitoroltak, megszerezték az örmény nyelvnek mindazon előnyöket, melyekkel egy kellőleg kiképezett nyelvnek saját honában és nemzeténél birnia kell, de a melyeket azelőtt sajnosan nélkülözött. Szóval, az akademikusok korát méltán nevezhetni az örmény nyelv és irodalom arany korának; vala pedig mindennek szerzője és lelke a parthus Izsák, Armenia főpapja és Mesrob, egy igénytelen szerzetes.

Horváth István, a hires magyar történetbuvár, ki első ismerte fel az örmény irodalom fontosságát, magyar őstörténelmi szempontból, Izsák patriarchának az örmény irodalom felvirágoztatása s átalában a tudományok körül szerzett halhatatlan érdemeiről szólván, mondja többek közt: „Mint teheti le egy nagylelkü főpap nemzete tudományos hirének és tekintetének talpkövét, e szent Izsák patriarcha fényes példájából eléggé kitetszik. Hányszor fájlaltam, hogy nekünk még a pogány időszakban, vagy legalább a kereszténység felvételekor, ilyen magyar Izsákunk nem találkozott [1])“.

[1]) Tudományos gyüjtemény 19. Eszt. XIII. füzet.

36. §.
Az akademia tagjai által örményre áttett görög és syro-chaldaeus irók müvei.

Hatszáznál többre teszik kútfőink azon munkák számát, melyeket ezen örmény tudós társaság tagjai az V-ik század első felében, 406-tól 450-ig Kr. ut, tehát nem egy egész félszázad alatt, örmény nyelvre forditottak; ide nem értve a szentirást és a liturgiai, szertartásos és egyéb templomi könyveket [1]).

Képviselve vannak a fenkitett számban az emberi ismeret és tudományosság minden ágai. Forditottak philosophiai, mathematikai, földrajzi, historiai, szépirodalmi, dogmatikai és moralis műveket [2]). Forditásaikban oly híven, oly tökéletesen adják viszsza a görög szöveget, hogy az ember nem tudja min csodálkozzék inkább: az örmény nyelv hajlékonyságán-e, vagy a forditás hűségén, mond Blum [3]).

---

[1]) Mirum profecto dictu est, qua cura atque aemulatione universi fere Armeniae eruditi viri, una cum universorum magistro Sancto Isaaco Patriarcha in antiquorum scriptorum libros vertendos incubuerint, ita ut initio ducto a versione sacrarum litterarum, quas e Graeca LXX Interpretum translatione deduxere, ultra sexcenta veterum scriptorum volumina ante annum 450 hoc est 44 annorum spatio in Haicanam linguam translata sint. Aucher in praefatione ad Chronicon Bipartitum Eusebii.

[2]) A leur retour, une societé de savants se forma sous la présidence de Saint Isaac le Parth, qui connaissait lui même a fond le grec. Elle proceda á la traduction de la Bible, et d' un nombre infini d' ouvrages de philosophie, d' histoire, de dogmatique et de morale d' auteurs grecs, romains ou syriaques. Ainsi le cinquiéme siècle du Christianisme fut véritablement l'âge d'or de la litterature Arménienne. Chanazarian. Histoire de l' Arménie Paris, 1856. p. 27.

[3]) Und nun griffen die Armenier mit wahrem Heiszhunger nach al-

Az örmény akademia tudós férfiai által eszközölt fordítások érdekességét nagy mértékben emeli és az összes tudományosságra nézve kimondhatlan nagy becsüvé teszi azon környülállás, hogy az általok az V-dik század első felében örményre forditott irodalmi kincsek közül, igen sok elveszett azóta az eredeti görög, syrus és chaldaeus szövegben, és fenmaradt az örmény forditásban, mi az eredetinek veszteségét pótolja [1]).

Somal Sukias, velenczei mechitarista érsek, az örmény irodalomról olasz nyelven irt könyvében rövid kimutatását adja azon görög és syrus profan és egyházi iróknak, kiknek műveit az örmény tudományos társulat tagjai az V-dik század első felében örményre forditották [2]). A profan irók közül nevezetesebbek: 1. Aristoteles összes munkái, 2. Nagy Sándor élete, ismeretlen görög irótól. 3. Caesareai Eusebius. 4. Philo zsidó bölcsész. 5. Nonnus görög költő. 6. Caesareai Helladius. 7. Thraciai Dénes grammatikája. 8. Julius Africanus krónikái. 9. Flavius József. 10. Siciliai Diodor. 11. Olympiodor történetiró. 12. Callimachus költő. 13. Cerrai, más

---

lem was nur bildendes die griechische Sprache hat. Es wurde mit einem Eifer, den kaum ein neueres Volk für das klassische Alterthum weiter getrieben hat, eine Menge trefflicher Schriften aus dem griechischen übersetzt, und diese auf eine so genaue und dem griechischen Worte sich anschlieszende Art, dasz man eben so wohl die Bildsamkeit der armenischen Sprache, als die Genauigkeit der Uebersetzer bewundert hat. Blum, Herodot und Ktesias, Heidelberg. 1836.

[1]) L'amour que les Arméniens ont eu pour les langues célébres, doit nous rendre cette nation bien chére et bien précieuse; car il est arrivé de lá, que les savants d'entre eux aiant traduit ce qu'il y avait de meilleur parmi les ouvrages écrits en ces sortes de langues, ont rendu leur patrie dépositoire de toutes sortes des livres savants. Abbé Villefroi L. IV. §. XIII.

[2]) Sukias Somal, Storia letteraria di Armenia.

néven Rhodusi Andronicus philosophiai munkái, sat. Az egyházi irók közül: 1. Szent Ignácz vértanu. 2. Thaumaturgus Szent Gergely. 3. S. Athanasius, alexandriai patriarcha. 4. Timotheus patriarcha. 5. Theophilus patriarcha 6. Jerusalemi Cirill. 7. Nazianzi Gergely. 8. S. Basilius. 9. Helladius. 10. Nissai Sz. Gergely. 11. Szent Epiphanius. 12. Syrus Sz. Efrem. 13. Sz. Hippolyta. 14. Aranyszáju Szent János. 15. Proclus, konstantinápolyi patriarcha. 16. Sz. Nilus. 17. Alexandriai Dénes, sat. Ezek közül, hogy csak a profán irókat emlitsem, az V-dik század óta a görög szövegben elvesztek: 1. Caesareai Eusebius krónikái. 2. Philo bölcsészeti művei. 3. Julius Africanus évkönyvei. 4. Siciliai Diodor és Flavius József munkáinak egy része. 5. Olympiodor historikus. Az elveszettek közül az örmény forditásban fenmaradtak és mostanig napvilágra kerültek: Eusebius krónikái és Philo munkái. Mindkettőt az örményből latinra forditotta Aucher János, velenczei mechitarista szerzetes. Eusebius krónikái megjelentek 1818, két kiadásban, Velenczében két negyedrét kötetben és Milanoban.

Philonak a gondviselésről és az állatokról irt beszédei megjelentek Velenczében 1822-ben, többi munkái 1826-ban ezen czim alatt: Philonis Judaei sermones tres hactenus inediti, ex Armena versione antiquissima ab ipso originali textu graeco ad verbum stricte exequuta, nunc primum in latinum fideliter translati etc.

Africanus krónikáit, Olympiodor historiai müvét és Siciliai Diodor Bibliothecajának az eredetiben elveszett részét, örmény forditásban meglelni még eddig nem sikerült.

37. §.

Az akademikusok önálló munkái az V-ik században.

Az örmény akademia tagjai nem csak idegen nyelvekről örményre áttett munkákkal gazdagitották a Haik litera-

turát, hanem számos és igen nagy becsü önálló munkákkal is, melyek szinvonalán állanak a görög classicus müveltségnek, melyet szerzői Görögbon akademiáin szerzett tapasztalás, tanulmányozás és a classicus irók forditása általi gyakorlat által magoknak elsajátitottak, miért is dolgozataik tudományosság, alaposság és irály tekintetében bátran melléje állithatók bármily hasonnemü görög müveknek.

I. Chorenei Mózes.

Az V-ik század iróinak sorát megnyitja Chorenei Mózes, Izsák és Mesrob iskolájának egyik jeles növendéke, ki Alexandria és Athene akademiáiban nyerte kiképeztetését. Chorenei, az Örmények Herodotja, az örmény történetirásnak atyja, mert jóllehet nem első, ki örmény dolgokról irt, mint a maga helyén láttuk, hanem első, ki egyetemes örmény historiát irt, a nemzet eredetétől koráig, ki a kútfőket, melyekből az ó-kor történeteit meritette, megnevezi. Három könyvben foglalta munkáját. Az elsőben a Haikan-dynastiának adja történetét; Haiktól, az Örmények ősapjától, az Arsacidák koráig. A másodikban az Arsacida-dynastiának tárgyalja időszakát, Valarszaktól az örmény parthus Arsacida királyi ház alapitójától, Tiridates király haláláig, 333-ig Kr. után. A harmadikban végre azon viharos időknek adja történetét, melyek lefolytak II. Chosroes királytól, az örmény Arsacidák trónjának felforgatásáig 433-ban Kr. ut., és szól ezen végzetes eseménynek gyászos következéseiről.

Chorenei első könyvét képezi: Mar Ibas Katinának történelmi műve az Örményekről, a II-ik századból Kr. előtt[1]). Második könyvében számos kútfőkre hivatkozik, melyek azóta nagyrészt elvesztek, mint p. o.: a) Julius Africanus. b) Lerubna edessai syrus, időszámitásunk első századából.

[1]) Chorenei II. k. 10. F.

Abagar és Sanatrug királyok viselt dolgairól irt munkáját az edessai királyi könyvtárba tette, mondja Chorenei, ki azt kútfőül használta[1]). c) Olympius, Ani templomának papja, virágzott az első század utolsó éveiben Darius Vologeses, perzsa, és Artaxerxes, örmény királyok korában irt historiai emlékeket Sinope isteneiről és azok bálvány szobrairól, melyek az Örményeknél a pogány korban nagy tiszteletben állottak. d) Edessai Bardesanes, kiről emlékezik Caesareai Eusebius[2]), élt a III-dik században Kr. ut., tudósitásait, melyeket az ó-korban nagy hirben állott anii templomról és annak istenségeiről irt, a mondott templom könyvtárából vette, melyet gondosan felkutatott. Müvét életkora nevezetesebb eseményeinek leirásával fejezte bé. e) Ardites, Világositó Szent Gergely által a keresztény hitre téritett pogány pap, utóbb ugyancsak általa felszentelt püspök, az Örmények megtérésének történetét és az örmény egyház állapotát irta meg, Világositó Szent Gergelynek és fiainak főpapi kormánya alatt. f) Chorobut, Sapor perzsa király titoknoka, foglyul ejtetvén a római hadjáratok alkalmával, Konstantinápolyban több évi fogsága alatt megtanulta a görög nyelvet, és megirta a hosszu életü II-ik Sapor 70 évi uralkodásának történeteit, melyek közt megemlitendők: Arsaces örmény királynak fogsága és az örmény birodalomnak felosztása. Chorobut ezen kivül görögre forditotta a perzsa Barsumnak historiai könyvét, melyről Chorenei dicsérettel emlékezik[3]).

Chorenei, ki az Örmények történetét tüzetesen irta meg, s azt előbb gondosan tanulmányozta, felkutatta annak érdekében Alexandria, Athene és Konstantinápoly könyvtárait,

---

[1]) Chorenei II. k. 36. F.

[2]) Eusebius Historiae Ecclesiasticae L. IV. c. 30.

[3]) Chorenei II. k. 70. F.

beutazta Örményországot s felkereste a főnemesi családok levéltárait [1]) és azokat czélba vett munkája érdekében kizsákmányolta, elment Edessába, a hol az örmény uralkodóknak Nisibből Abagar király által átszállitott évkönyvei és egyéb országos okmányok őriztettek. Ott legtöbb történelmi adatokat gyüjtött [2]).

A Chorenei által használt kútfők közt nem utolsó helyet foglalnak el végre, a történelmi tartalmu népregék, mondák, népénekek, dalok, apró költemények, melyeket az iró a nép szájából gondosan feljegyzett és munkájában igen czélszerüen felhasznált.

Chorenei már csak az által is, hogy az ős hajdan eme hagyományait, a pogány kor ezen egyetlen örmény nyelvemlékeit, a végfeledéstől megmentette, halhatatlan érdemet szerzett magának az örmény nyelv és irodalom körül. Leggyakrabban hivatkozik ő Kholtán vidék dalaira és dalnokaira. A regényes vidék ugy látszik, kedvelt lakhelye volt az örmény muzsáknak, minden esetre leggazdagabb részletet szolgáltatott Chorenei néprege- és ének-gyüjteményéhez. Az ős előkori örmény költészet ezen nagybecsü maradványai sokképpen viszszatükrözik az Örményeknek azon magas korban, melyből e dalok hangzanak, vallási, politikai és társadalmi életét és szellemi müveltségi állapotát. Szerkezetök a keleti költészetnek hordja jellegét, s egyszerüségök által a költészet eredetére és szülőföldére vezetnek viszsza, melynek nem Göröghon, hanem Kelet volt bölcseje. Hason értelmü mondatok párvonalos összeállitása hason hangu rímes végzeteik által hasonlitanak a zsidó költeményekhez, melyeknek a zsoltárokban gyönyörü példányait birjuk.

---

[1]) Chorenei I. k. 3. F. II. k. 10. F.

[2]) Chorenei II. k. 33. és 34. F.

Említést érdemel itt még azon fontos körülmény, hogy ezen örmény regék közül sok általment, némi változattal, a szomszéd népekhez: Georgiaiakhoz, Albanokhoz, Syrusokhoz és még a Görögökhez is. Plato a köztársaságról irt könyvében bizonyos Aer nevü Örményről emlékezik, kinek hullája az ütközetben elesettek revedő hullái közt tiz nap mulva teljes épségben találtatott, melyet midőn máglyára tettek, feltámadott és sokat beszélett a tulvilági dolgokról. Mi nem más, mint Arai király regéje, ki mivel a buja Semiramis kezét és trónját viszszaútasitotta, ettől haddal támadtatott meg, melyben Arai elesett. Kholtán dalnokai ezen eseményt kiegészitvén, abból egy szerelmi regét alkottak.

Hogy t. i. Semiramis, ki Arait minden áron hatalmába akarta keriteni, miután megtudta, hogy a hős király elesett, hulláját felkerestettc és megparancsolta bűbájosainak, hogy Arait titkos mesterségeik által hozzák életre. Az alatt pedig, hogy az örmény hadakat, melyek hőn szeretett királyuk halálát megboszulandók, ujból fegyvert ragadtak, lecsillapitsa, egy Araihoz hasonló férfit Arai hadi ruháiba és fegyverzetébe öltöztetett és az ablakon a zajongó hadseregnek kimutatott, hirül adván emberei által, hogy sikerült a királyné bűbájosainak a szép Arait feltámasztani [1]).

Harmadik könyvének tárgya közelebb esett az iró korához és azért azt részletesebben s saját tapasztalásai után adja. Emlékezik Chorenei egy negyedik könyvről is, melyet irt, az örmény Arsacida-dynastia nem sokkal az ő halála előtt történt megszüntéről Örményországban, ezen könyv azon-

[1]) Johann Baptista Eminnek Moskauban 1850-ben, Örményország ó-kori regéiről kiadott tudományos értekezésében. Alisan Leo, mechitarista szerzetesnek 1852 Velenczében közzétett örmény népénekek és dalok gyüjteményét, angol forditás melléklettel, Armenian Popular Songs czim alatt.

ban, melyről a IX. században virágzott Arzeruni Tamás történetiró, mint létezőről szól, elveszett, mostanig legalább nem sikerült azt megtalálni.

Chorenei ismerte a Hunmagyarokat mind a szomszéd Kaukaziában, mind pedig Közép-Ázsiában, emlékezik felőlük Hun-chus, Chusán, Euthalita, Saca, Daha és Massageta nevezetek alatt, földiratában Guda-magari néven. Azoknak a Parthusokkali fajrokonságát világosan kimondja.

A Parthusokat Chorenei Abrahámtól, ennek Cethura feleségével nemzett gyermekeitől származtatja, miben minden esetre nagyobb része van a kegyeletnek, melylyel a keletiek a népek és nemzetségek eredetét valamely szentirási patriarchától szeretik levezetni, mint a történeti valóságnak; általában a részrehajlatlan historia érdekében meg kell vallanunk, miképp Chorenei, valamint sok másban, ugy a könnyenhivőségben is hasonlit Herodothoz.

Chorenei Mózes örmény nyelven megjelent Amsterdamban 1695-ben. Whiston testvérek Chorenei munkáját fontossága miatt latinra forditották és az örmény szöveggel együtt kiadták Londonban, 1736 ezen czim alatt: Mosis Chorenensis Historiae Armeniacae libri III; Armenice ediderunt, Latine verterunt, notisque illustrarunt Guilielmus et Georgius Guil. Whistoni filii. A forditást nem mondhatni sikerültnek, minden hiányai mellett azonban Európa tudósaitól nagy érdekkel fogadtatott, és nem is ok nélkül, mert első volt, mely Armenia és Előázsia nagy részének ősrégi történelmét Európa előtt feltárta, és az örmény nyelv és irodalom iránt nyugat tudósaiban érdekeltséget keltett. A tudós Horváth István ezen kiadásról szólván. „E ritka könyvet — mond — én Bécsben ötven pengő forinton szereztem meg, a nem rég meghalt Haselmayer könyvkereskedőtől, és nem egyszer használtam történeti értekezéseimben, közel ötven év lefolyta

alatt csak két példány fordult elő Bécsben és mind a kettő Magyar kezébe került. A második példány t. i. a nagyméltóságu Apponyi grófi könyvtár ékessége Pozsonyban [1]).

Haik nyelyen kiadatott Velenczében 1752. Ugyanott 1827-ben a Szent Lázár szigetén az örmény mechitarista szerzetesek által; közelebbről lefordittatott olasz és franczia nyelvre, és az eredeti szöveggel együtt igen diszes kiadásokat látott Velenczében és Párisban.

Irt Chorenei továbbá egy nagymérvü rhetorikai munkát, mely valódi kincse az örmény nyelvnek és élő bizonysága annak, hogy az örmény nyelvnek grammatikai és rhetorikai szabályai az akademia szorgalmas tanulmányozásának tárgyát képezték, és korán, t. i. az V-dik század első felében, megállapittattak. A számos idézetek és példák, melyeket szerző nyelvtani szabályainak felvilágositására nagy részt görög classicusokból felhord, már csak azért is érdekesek, mert némely az eredetiben elveszett; ilyen többek közt Euripides Peliade czimü szomorujátéka, melyből Chorenei rhetorikájában egész darabokat idéz, és az által az enyészettől, mely a görög művet érte, megmentett; megjelent Velenczében 1796 [2]).

Harmadik műve Choreneinek Armenia földirata, mely nagy becsben tartatik mind régisége, mind a számos idézetek miatt, melyek abban régi földirók és mathematikusok munkáiból felhozatnak. Alexandriai Pappusnak, ki az iró korában virágzott, mathematikai műve és Ptolemaeus cosmographiája szolgáltak abban alapul az irónak.

Whiston testvérek Chorenei földrajzát latinra forditották és az eredeti szöveggel együtt kiadták Londonban 1726. Az örmény szöveg megjelent 1683-ban Massiliában és 1751.

---

[1]) Tudományos Gyüjtemény, 19. évi folyamat, VII. füzet.

[2]) Sukias Somal. Storia Letteraria di Armenia p. 26.

Velenczében. Saint Martin kiadta azt franczia fordítás melléklettel és jegyzetekkel Párisban 1819-ben [1]), végre Velenczében 1842-ben a szerző összes munkáival együtt adatott ki a Mechitáristák által [2]).

II. Esnik. III. Gorion. IV. Mambre. V. Dávid a bölcsész. VI. Chiud és Mantaguni János.

II. Esnik, cholpi születésü, honnan közönségesen Cholpii Esniknek neveztetik. Izsák és Mesrob tanitványa, az V-dik század egyik legjelesebb classicus irója, ismerteti és czáfolja Zoroaster tanát, melyet az iró korában a Perzsák, Medok és a többi zend népek vallottak, a gnosticus, manichaeus és marcionita eretnekek tévtanait, birálja a görög philosophusok bölcsészeti rendszereit, különböző vallás és erkölcs tanait; teszi pedig mind ezt a keresztény religio szempontjából, miért is műve egyike a legérdekesebb és legalaposabb apologiáknak, melyek a kereszténység első századaiban irattak s fontosságánál fogva bátran melléje állitható a görög és latin szent atyák ily nemü munkáinak. A perzsa vallás elleni dolgozata régészeti tekintetben is nagy becsü, minthogy Zoroaster tanát senki Esniknél részletesebben és alaposabban nem ismertette, mint ki állandóul a Perzsák közt forgott és avatva volt a zend tan szertartásaiban.

Esnik műve nyelvészeti tekintetben első helyen áll az V-ik század irodalmi termékei közt, a szent könyvek fordítása után, melyben irónk is tevékeny részt vett. Ismertetett munkájában az elvont és mély hittani tárgyakról oly szép, tiszta, folyékony és szabatos nyelven értekezik, hogy az ember méltán bámulja abban ugy a szerzőnek hittani tudományát és irói ügyességét, mint a nyelvnek gazdagságát, mely

[1]) Saint Martin Mémoires sur l' Arménie. Tom. I.

[2]) Catalogue des Livres de l' Imprimerie Arménienne de Saint Lazare, Venise 1858 et 1864.

a legelvontabb és nehezebb theologiai kérdések fejtegetésére tökéletesen alkalmas.

A munka eredeti szövegben megjelent Smyrnában 1762, Velenczében 1826. Franczia fordításban Vaillant de Florival-tól. Kiadatott Párisban 1853.

III. Gorion. Az örmény irodalom alapitóinak, az örmény nemzet legnagyobb jóltevőinek, a halhatatlan emlékezetü Izsáknak és Mesrobnak életrajzát hagyta maga után.

IV. Mambre, irt homiliákat, melyek közül azonban csak három maradt meg, a többi elveszett; hasonló sors érte historiai művét, melyben leirja Örményország állapotát az V-ik században, melyben irónk virágzott. Dicsérettel emlékezik a műről Arzeruni Tamás történetiró a X-ik századból, mi csak neveli sajnálkozásunkat annak elveszte felett, mert jóllehet nem hiányzanak historikusaink az V-ik századból, mindazáltal mivel a mondott század, mely első felében látta a nemzet szellemi emelkedését, második felében pedig annak politikai hanyatlását, korszakot képez Armenia történelmében; érdekes volna annak minél több, főképp egykoru elfogulatlan és tudós irók által, milyen kétségkivül szerző is volt, ki Athenében nyerte kiképeztetését, és minél részletesebb ismertetését birni.

V. Dávid, kit a görögök nagy tudománya s jeles bölcsészeti munkái tekintetéből Philosophos melléknévvel meg azzal tiszteltek meg, hogy philosophiai műveit Athenében örményből görögre forditották. Az örmény szöveg megjelent Konstantinápolyban 1731.

VI. Chiud és Mantaguni János, mind ketten Izsák és Mesrob tanitványai s az örmény egyház buzgó és tudós főpapjai, szerzői számos egyházi énekeknek, szent beszédeknek, liturgiai és imakönyveknek. Mantaguni pátriárcha homiliái közt vagyon egy historiai tartalmu jeles egyházi beszéd, me-

lyet mondott Mamigoni Vartannak, Örményország fővezéri méltóságába történt ünnepélyes béiktatása alkalmával. A nagy hazafi főpap abban a jelen volt országnagyokat, főnemességet és hadakat a szabadság és vallási háborunak erélyes folytatására buzditja a Perzsák ellen.

VII. Eliseus. VIII. Pharbi Lázár.

VII. Eliseus született az V-ik század elején, és meghalt 480-ban Kr. után. Herczeg Mamigoni Vartan titoknoka, az örmény akadémiának kitünő tagja. Azon válságos időknek irta meg eseményeit, melyek az örmény trónnak felforgatása után az V-dik század második felében nehezültek Örményországra, s a melyekben iró is részt vett.

Jelen volt Eliseus 449-ben Kr. után az Artaxatai országgyülésen, melyben közakarattal elvégeztetett, fegyvert ragadni és utolsó csepp vérig védeni hazájok és vallásuk szabadságát a perzsa hatalom ellen, és maga is aláirta azon nevezetes okmányt, melyben az örmény országnagyoknak és főpapoknak ezen határozata II-dik Isdegerd perzsa királynak értésére adatott; feleletül az Örményekhez intézett abbeli felszólitására, hogy térjenek a Zoroaster vallására. Kiütvén a vallási háboru, részt vett Eliseus Mamigoni Vartan fővezér oldala mellett azon véres harczokban, melyeket az Örmények több éveken keresztül sikerrel folytattak az emberiség legdrágább kincseinek megmentéseért, a túlnyomó perzsa hatalom ellen.

Szerző továbbá az örmény csapatok kiséretében részt vett a Perzsáknak hadjárataiban, a közép-ázsiai Euthalita Hunok ellen, volt tehát alkalma a több évekre nyult hoszszas táborozás ideje alatt megismerkedni az Oxus melléki Hun Magyarokkal, és magának fogalmat és meggyőződést szerezni azoknak fajrokonsága felől az Armeniával északról határos, általa eleve jól ismert kaukaziai Hunokkal.

Eliseust leirt tulajdonai, tiszta nyelve, szép és szabályos irmodora egyikévé teszik az V-ik század legjelesebb történetiróinak. Munkája számos kiadásokat ért és lefordittatott különböző nyelvekre. Eredeti szövegben megjelent Konstantinápolyban 1764 és 1823, Moskauban 1787, Velenczében a Mechitarista atyák nyomdájában 1828, 1838 és 1852-ik években. Olaszra forditotta M. Capelletti Velenczében, francziára M. Cabordgy Párisban, ángolra M. Ch. F. Neuman müncheni tanár és kiadta Londonban 1830 ily czim alatt: The History of Vartan and of the Battle of the Armenians, containing an account of the religious wars between the Persians and Armenians, by Elisaeus bishop of the Amadunians; translated from the Armenian by C. F. Neuman. London 1830.

VIII. Pharbi Lázár, Eliseusnak kortársa, megirta az Örmények történeteit Örményországnak felosztásától 400-ban Kr. után perzsa és görög fenhatóság alatt álló két külön királyságra, a hős Mamigoni Vartan kormányzósága koráig 485-ben Kr. után. Ezen időszak gazdag nagyszerü eseményekben: abban esik az örmény irodalom aranykora, a birodalom felosztása és a negyven éves véres vallási háboru, melyekről szerző saját tapasztalása után mint egykoru és szemtanu iró terjedelmesen értekezik. Magyar őstörténelmi szempontból művének becsét nagy mértékben emelik az érdekes tudósitások, melyeket a Hun Avarok lakhelyeiről és az euthalita Hun Magyarokról közöl, kiket felváltva hol Hunoknak, hol ismét Chusoknak nevez. Pharbi a többek közt Peroz perzsa királynak végzetes hadjáratát a Hunok ellen, megegyezőleg adja elő a görög Procoppal. Kiadatott Velenczében 1793- és 1807-ben.

38. §.

Az örmény irodalom jellege.

Az ötödik század első éveiben keletkezett és azonnal szép fejlődésnek indult örmény irodalom tetőpontját érte vi-

rágzásának az örmény tudományos társulat korában; hanem fájdalom! a nemzeti irodalom s átalában a tudományok kipótolhatlan kárára, ezen akadémia nagyon rövid életü volt. A catastropha, mely az V-ik század derekán az örmény hont és nemzetet érte, véget vetett alig egy fél századra terjedt életének. Maga annak alkotója az őszbe borult pátriárcha Izsák is látta nagy gonddal ápolt művét barbar kezek által szétdúlatva és az akadémia alapitó tagjai közül is sokan túlélték azt. Mindazáltal ezen aránylag rövid idő alatt is félreismerhetlen bizonyitékait adta ugy törhetlen munkásságának, mint sokoldalu tudományos képességének; s hogy egyebeket elhallgassak, megállapitotta az örmény nyelvet, annak irályát és szellemét, s az örmény irodalomnak egy határozott és maradandó jelleget kölcsönözött.

A keresztény religio kebelén született ezen irodalom és azon nőtt nagygyá, az adott neki életet és öntött lelket műveibe, miért aztán nem csoda, ha az örmény irodalom kizárólag vallásos jelleget öltött magára, és viszont a religio szolgálatjára szentelte munkásságát. Egyetlen irodalom talán a világon, mely eredetét nem tagadta meg s szülő anyjához hűtlen nem volt.

Az irodalom maga a nemzet — mond Eugene Boré [1]), tükre a nemzet lelkének, kifejezése az ő erkölcseinek, szokásainak, kinyomata az ő vallási, politikai és társadalmi életének, hévmérője miveltségének. Valamint az arcz, szemek, taglejtés és tények elárulják az embernek lelki és kedélyi állapotát és bé engednek pillantani a szivnek titkaiba, ugy a stylnak alakja, modora és szinezete, főképp pedig a tárgyak neme, melyekkel az irodalom kiválólag foglalkodik, biztos adatokat szolgáltatnak ugy egyes ember, mint egész nemzet

[1]) Eugene Boré L' Arménie. p. 99.

társadalmi életének és szellemi miveltségi fokának felismerésére és megitélésére.

Nincs kétség benne, miképp az örmény irodalom is a lélek és gondolkodástan ezen törvényeit követte kifejlődésében. Minélfogva ha az örmény nemzet az evangelium világosságának köszöni szellemi életét, culturáját és polgárosodását, az a lélektan mondott törvénye szerint félreismerhetlen vonásokban találand kifejezést irodalmában.

Már pedig nincs irodalom keleten, sőt mondhatni nincs a civilizált világban, mely oly határozott irányu, oly szorosan körülvonalozott jellegü volna, mint az örmény irodalom. Ennek eleme a kereszténység, működési köre a vallás, ennek hordják bélyegét magukon valamenynyi termékei. Oka pedig ezen ritka jelenségnek, mert a kereszténységgel vette kezdetét, abból származott, annakelőtte ugyszólva nem létezett, mert a mi létezett, az nem volt nemzeti. Innen magyarázható, hogy ezen irodalom a pogány kor reminiscentiáitól menten, egészen önállólag fejthette ki magát a keresztény hit szellemében.

Zoroaster vallás- és erkölcstana, magában már a legegyszerübb és mondhatni a legtisztább volt a pogány világ minden ismeretes tanai közt, abból is, mint láttuk, mysteriumot csináltak a magusok, a néphez abból kevés jutott el. A görög pogány vallás meg gazdag theogoniájával és undok isteni tiszteletével erős lábat Örményországban nem vetett. Mert jóllehet Nagy Sándor ázsiai hóditásai következtében az Örmények közvetlen és sürü érintkezésbe jöttek a Görögökkel, és a görög nyelv egyike lett Armenia diplomatiai nyelveinek, mindazáltal azon sokszoros viszonynál fogva, melyben az áriai zend népekkel és azok vallásaival állottak, őseink inkább ezek felé gravitáltak, és a Görögök mythologiai irodalmától távol tartották magukat.

Épp azért az örmény irodalom termékeiben hiában keresünk a görög mythologiából kölcsönzött regéket, képeket, példákat, mondákat és hasonlatosságokat, milyenekkel a görög és római classicus irodalom alapján képződött europai keresztény irodalom oly igen bővölködik, mi nem történhetik, ha a kercsztény irodalmat az Örményeknél pogány irodalom előzi meg, vagy ha a görög irodalom meghonosult volna Örményországban.

39. §.

Az örmény irodalom áldásai.

Világositó melléknévvel tiszteli az örmény nemzet azon szent férfiut, ki a keresztény hit világát béhozta Örményországba. Világosságnak üdvözölték az Örmények irodalmok születését is az újan felfedezett alphabetben, azért igyekeztek — mond Pharbi Lázár — tanulni irni és olvasni örményül, nagyon örülvén, hogy szabadulva az assyriai sötétségből eljutottak a világosságba [1]); nem is ok nélkül, mert a kereszténység és irodalom, ezen iker testvérek, tették lehetővé a nemzetnek egyéni fenmaradását. A kereszténység nélkül még századokig tespedett volna a nemzet Zoroaster tanának és a Magusok kaszt rendszerének nyomása alatt, és beléolvadott volna ő is Aria többi népeivel együtt a VII-ik században felkapott mahomedanismusba. Irodalom nélkül pedig a chaldaeus és kivált a görög egyház s annak ritusa és nyelve fenyegették azt elnyeléssel.

Az ég áldásának, az Isten különös ajándékának bizonyitotta bé magát az örmény irodalom azon nehéz napokban, melyek rövid időn békövetkeztek. A békének és nyugalomnak azon pár évtizede, melyet az Örmények az irodalmat és tudományokat pártoló Veram Sapor király szelid kormánya

[1]) Pharbi Lázár 26 l.

alatt élveztek, az isteni gondviseléstől látszik engedettnek a nemzetnek, hogy lelki erőt gyüjtsön a megpróbáltatás idejére, mely várakozott ő reá a nevezett királynak halála után.

Nem szándékom leirását adni itten azon catastrophának, mely a nemzetet és vallását akkor érte, az a történetirás feladata. Megénekelte azt siralmas versezetében a nagy Chorenei: Siratlak téged — mond — Örményország, Észak-Ázsia dicsősége, siratlak téged, mert elvétetett tőled a királyi pálcza, el a főpapi szék, és azzal eltünt kebeledből a béke s a tudomány és helyébe általános zavar és rendetlenség állott bé sat. Feldúlatott t. i. a trón, felforgattattak az Ur oltárai, fogságba hurczoltattak az ország satrapái és püspökei. A hadképes fiatalság több száz mértföldnyi távolságban hazájától idegen érdekben az Oxus melléki hun-magyar Chusok elleni véres harczokban emésztetett fel, mialatt a hont perzsa hadaktól támogatott számtalan Magusok árasztották el, kik a védtelen népet a keresztény hit megtagadására kényszeritették, hogy czélt érjenek a kereszténységre vonatkozó minden emlékeket megsemmisitettek; irtó háborut folytattak az irodalom termékei főleg az egyházi könyvek ellen, azokat halomra rakták és megégették. Nagy s kipótolhatlan a kár, melyet az alig megszilárdult örmény irodalom ekkor szenvedett, annak igen sok megbecsülhetlen kincsei végképp elvesztek. Azonban a felébredt szellemi életet a zsarnokok minden erőfeszitéseikkel végképp kioltani nem birták. A sziklák üregeiből, a remetelakok magányaiból, a kolostorok romjaiból, hová a mindent, mi előtte meg nem hajolt, tűzzel-vassal pusztitó perzsa barbarság elől rejtezett, fényt árasztott az megmentett irodalmi kincsei által a válság ama napjaiban Armenia borus egére.

IV. Fejezet.

Az örmény irodalom hanyatlása.

40. §.

Irók a VI, VII és VIII-ik századból. Siracuni Ananias, Mamigoni János, Jeznach, Chalchanti Mózes, Sebeos.

A VI, VII-ik és VIII-ik századból Kr. után nem sok irodalmi emléket tudunk felmutatni. Örményország ezen időszak alatt szakadatlan háboruknak, invasioknak, belviszályoknak és vallási vitatkozásoknak volt szinhelye. A Perzsák a leigázott Örményeknek minden érintkezést a Görögökkel, kiktől Armeniát féltették, szigoruan eltiltottak, az iskolákat bézárták, a görög és örmény könyveket elhamvasztották és csak a perzsa és assyr nyelvek használatát engedték meg az Örményeknek. Ezen és ezekhez hasonló barbar eszközökkel szándékozván elvonni az Örményeket a kereszténységtől és a parszismushoz és azzal birodalmukhoz csatolni.

A perzsa zsarnokságnak kezére játszott a mondott czélra a görög álnokság. A Görögök t. i., kik az Örményeket előbb segitség igéretével ellenszegülésre a Perzsák ellen bátoritották, a válság idejében magokra hagyták; hasztalan folyamodtak az Örmények ismételt követségek küldésével az igért segélyért a konstantinápolyi udvarhoz, hasztalan hivatkoztak az Örmények és Rómaiak közt a nagy Constantin korától fennálló véd- és daczszövetségre, hasztalan a kereszténységnek a hitetlen barbarok elleni védelmeért. Ők szóval mindent igértek, valósággal azonban egy lépést sem tettek a vérében fuldokló nemzet érdekében, hanem éppen ellenkező irányban működtek, az örmény birodalom feloszlásából minél több hasznot huzni igyekeztek; s mig egyfelől biztatták az Örményeket, másfelől a Perzsákkal Armeniának újabb

felosztása iránt alkudoztak. Végre annak fejében, hogy az Örményeket sorsukra hagyják, maguknak Nagy-Örményországból egy szép részt kikerekitettek és armeniai többi birtokaikhoz csatolták. Az Örmények méltó boszankodásukban a görög perfidia ezen újabb bizonyitványa felett végképp szakitottak a Görögökkel, még pedig ugy politikai mint vallási tekintetben.

A VII-ik században Kr. után meg a szomszédságban támadt Islam fenyegette elnyeléssel Örményországot. Nem szólok itt azon vérfagyasztó kegyetlenségekről, melyeket a vallásukat fegyver erejével terjesztő Mahomedánok az Örményeken elkövettek, elég legyen constatálnom azon tényt, hogy valamint nem sikerült a Perzsáknak a kereszténységet Örményországban kioltani, szintoly kevéssé sikerült az utódaiknak az Araboknak.

Hogy ily mostoha idők Armenia szépen indult nemzeti irodalmának nem kedveztek, magától értetik. Hogy mindazáltal daczára a borzasztó viharoknak, melyek Armenia egére minden oldalról összszetornyosultak a szellemi élet nem aludt ki a nemzetben, köszönhetni azon hatalmas életerőnek, azon ruganyosságnak, melyet annak első alkotói az V-ik században kölcsönöztek. A tudományok a barbar hatalom által feldúlt városok nyilvános teremeiből kiszoritva, a félreeső szerény kolostorok falai közé menekültek. Nagy számu görög és assyr munkák lőnek a viszontagság eme századaiban leforditva. Az örmény szentirás és az aranykor classicus iróinak művei számos példányokban lemásolva. Siunia tartomány lelkes érsekei Péter a VI-ik és Mózes a VII-ik században saját érseki lakjaikban tetemes áldozatokkal állandóul fentartott és szépen virágzó felsőbb tanintézetek számára, jeles grammatikákat szerkesztettek.

Siracuni Ananias, a VI-ik században szerzője egy igen derék, és a maga nemében ily magas korból, mondhatni

egyetlen munkának, melyet Kalendarium név alatt öt könyvbe foglalt. Elsőnek tárgya: Arithmetica, másodiknak: Geometria, harmadiknak: Mathematica és Physica, negyediknek: Astronomia, ötödiknek: a régi pénznemek, suly- és folyadék mértékek ismertetése. Ezen utóbbi könyv megjelent Velenczében 1821.

Egyházi müvek, énekek szerzése, szertartások magyarázatai, és hittani kérdések fejtegetései által többen tüntették ki magukat, köztök legnevezetesebb Ozniai János pátriárcha, kit kortársai bölcsész melléknévvel tiszteltek meg. A Megváltóról irt hittani könyve megjelent Velenczében 1807-ben és 1816-ban, latin forditásban Párisban 1819-ben.

Történelmi munkák szerzésével a kitett korszakban foglalkoztak: Mamigoni János püspök, ki Daronia tartomány történetét, melyet a IV-ik században Zenob megkezdett, folytatólag koráig 640-ig Kr. után irta meg. Különös előszeretettel adja elő a szerző azon különféle hadi cseleket, melyekkel János a Mamigoni ház fejedelme a Perzsákat tőrbe ejtette és azoknak egész seregeit megsemmisitette. Munkája kiadatott Konstantinápolyban 1719 és Velenczében 1832-ben.

Jesnach, a VI-ik századnak, a melyben élt, Chalchanti Mózes pedig az Armeniával észak-keletről határos Albanoknak irta meg történetét. Jesnach munkája nyom nélkül elveszett, Chalchanti művéről ellenben, melyből némely töredékeket a velenczei mechitarista könyvtár is bir, bizonyos, hogy annak teljes példányai kaphatók Örményországban [1]).

Az Albanok, Georgiaiak, Syrusok, főképp a Perzsáknak s általában az Armeniát környező népeknek történelme azon sokszoros viszonylatnál fogva, melyben a mondott népek ugy

[1]) Sapiamo con certezza che si trova in Armenia la intiera copia scritta veramente con eleganza di stilo. Sukias Storia Letteraria di Armenia p. 44.

béke, mint háboru idején az Örményekkel állottak, rendkivül nagy fontosságu az örmény történetiróra nézve, minthogy csak a szomszéd népek történeteiből remélhetni az Örmények történetei némely homályos pontjainak felderitését. Azért igen kivánatos volna, hogy Chalchanti műve mielőbb világot lássan.

41. §.

Sebeos és Tiridat dísz-oszlopának Sebeos által fentartott östörténelmi felirása.

Sebeos egyike azon történetiróknak, kiket tekintélyes irók tanutétele után ismertünk ugyan neveikről, de műveiket sajnosan nélkülöztük és végképp elveszetteknek tartottunk, de a melyek napjainkban hozattak napvilágra Örményország nagyszámu kolostorainak könyvtáraiból, vagy a sziklák üregeiből. Sebeos 1850-ben találtatott meg az Ecsmiadsini könyvtárban Mithridat Tádé által, ki azt ellátva tudós jegyzetekkel kiadta Konstantinápolyban 1851-ben, én azt megszereztem 1863-ban.

Virágzott az iró Heraclius császár korában, a VII-dik században, és a nevezett császárnak irta meg hadjáratát a Perzsák ellen, miért is művét „Heraclius“ czim alatt tette közzé, melyet három könyvre osztott. Az első könyvnek tartalmát képezi: Tiridat gúlájának terjedelmes felirata. Találtatott a nevezetes gúla Nisibisben, Sanatruk rombadölt templomának csarnokában, azon alkalommal, midőn a perzsa Chosroës az emlitett templom romjait széthányatta, oly czélból, hogy annak oszlopaival és domborműveivel Ctesiphonban épitett palotáját ékesitse. A görög szövegű feliratot lemásolta bizonyos Marappa nevü mesopotamiai assyr tudós, kitől azt Sebeos megkapván, munkájában egész terjedelmében felvette.

Helyén van itten pár szóval megemliteni: mikép jutha-

tott Tiridat gúlája Nisibbe, Sanatruk templomának előcsarnokába, miután Sanatruk tudvalevőleg az I-ső, Tiridat pedig a III-dik század végén és a IV-ik elején uralkodott.

Tartalma a nevezetes feliratnak, főleg a hol az Haikról, az Örmények ősapjáról szól, hasonlit az Örmények azon genealogiájához, melyet Mar-Ibas Katina Chaldaeus kútfők után, 150 évvel Kr. előtt szerkesztett [1]), és a melyről hasonlólag irja, hogy Valarszak, első parthus Arsacida örmény király, azt egy Nisib fővárosban emelt emlékoszlopra vésette [2]), miből aztán könnyen lehet azon gondolatra jönni, hogy a VII-dik században a romok közt talált és Sebeos által felhozott emlékiratos oszlop nem más, mint Valarszak királynak mondott emléke. Ezen felfogás ellen harczol azonban azon környülállás 1-ször, hogy az emlékirat homlokán hordja szerzőjének nevét és korát, eme szavakban: „Én Agathangelos irnok, saját kezemmel véstem ezen oszlopra, Tiridat parancsára, az Örmény királyok krónikáit, melyek a királyi levéltárban őriztetnek, 2-or, hogy a perzsa Arsacidák névsorát levezeti 226-ig Kr. után, mely évben a dynastia Perzsiában megszünt, az örmény Arsacidákét pedig lehozza Tiridatesig, ki a gúlát állitotta. Minélfogva nincs kétség benne, miképp a nevezett király a szóban levő oszlopot a IV-ik század első éveiben emelte, a keresztény templommá avatott azon pompás udvari templom bemenetelénél, melyet Sanatruk az általa ujból épitett és erőditett Nisib városban épitett. Irja Chorenei: hogy a nevezett király bévégezvén pazar fényü épitéseit, szobrot emeltetett magának, mely kinyujtott jobbjában egy pénzdarabot tartott, annak jelzésére, hogy a város épitése pénztárát utolsó fillérig kimeritette [3]).

[1]) Chorenei I. k. 8. F.
[2]) Chorenei ugyanott.
[3]) Chorenei II. k. 36. F.

A tárgyalt nisibi felirat egyike a régiség legnevezetesebb monumentalis emlékeinek, melyeknek tartalma hozzánk eljutott.

Mar-Ibas Katina, Armenia őstörténelmének most már nem egyetlen kútfője, mellette áll a nisibi felirat. Agathangelos, ezen felirat szerzője, ismerte kétség kivül a királyi könyvtárban őrzött Mar-Ibast, de ismert és használt ugyanott létezett más kútfőket is, innen van, hogy adatai világosabbak és határozottabbak amazénál, észlelhető az különösen ott, hol az Arsacida királyi-ház eredetéről szól; a feliratban t. i. Arszak, a róla elnevezett dynastia alapitója, euthalita hun királyfinak lenni mondatik, miről a többi örmény kútfők hallgatnak, jóllehet a parthus Arsacidáknak a Chus-Hunokkali azonságáról és a királyi házak rokonságáról eléggé tanuskodnak, mi a nisibi feliratnak magyar régészeti szempontból rendkivüli fontosságot kölcsönöz.

A második könyvben, melyet krónikának nevez, kivonatát adja Sebeos Chorenei Mózes és Daroni István történeti müvének, a legszebb chronologiai rendben állitván összesze az örmény királyok országlási éveit, a velek egykoru perzsa királyok és római császárok megfelelő éveivel.

A harmadik könyvben végre az iró saját korának és kora hősének, Heracliusnak adja történeteit. Mindkét könyvben a Chus, Hun, sőt egy helyen éppen a Massageta nevet felváltva használja a közép-ázsiai Hunmagyarok jelelésére, a Parthusokról ugy szól mindenütt, mint rokonfaju népről a Chus-Hunokkal.

42. §.

IX-dik század. Pakradita Sapor. Arzeruni Tamás. János patriárcha.

A IX-dik században Kr. után, sikerült Armenia némely herczegeinek, közepette azon általános fejetlenségnek, mely

az országban uralkodott, különböző királyságokat és fejedelemségeket alkotni. Látván ugyanis, hogy szakadozott politikai helyezetökben, sziklaváraikban, melyekbe menekültek, magokat az Arabok ellen sokáig fentartani ugy sem képesek, körülöttek pedig minden feldulatik és a föld népe irgalmatlanul irtatik, a satrapák közül többen összeszövetkeztek a harczias szellemü Pakradita Asot herczeggel, kinek vezénylete alatt oly ellenállhatlan erővel rohantak több oldalról az Arabokra, hogy azok, több rendbeli hadaik megsemmisitése után, végre is kénytelenek voltak az ország némely részeit odahagyni az Örményeknek. Ekképp alakult az éjszak-örményországi királyság a Pakradita és a Vasburagani, az Arzeruni családbeli királyok alatt.

Ezen fejedelemek alatt, kik a tudományokat pártolták, a nemzeti irodalom új lendületet kapott. Az egyházi téren többen tüntették ki magokat, érdekesek Zachariás patriárchának a hirneves Photiussal folytatott levelezései ezen korból, meg az örmény martyrologium, mely a keleti szenteknek görög, syrus és örmény kútfők után tudós szerzetesek egylete által kidolgozott életirásait tartalmazza, egy roppant nagyságu kötetben.

Pakradita Sapor a Pakradita, Arzeruni Tamás az arzeruni dynastiának irta meg történetét, amaz elveszett, e pedig szerencsére megmaradt és kiadatott Konstantinápolyban 1852-ben. Az irodalomnak Pakradita Saporban szenvedett veszteségét, az emlitett Arzerunin kivül, pótolja János patriárchának történelmi műve, mely nyomtatásban megjelent Jeruzsálemben 1843-ban.

43. §.

X-ik század. Leontius. Mesrob. Asolich. Naregi Gergely.

1. Leontius. Mahometnek és utódainak, az arab chalifáknak irta meg történeteit.

2. Mesrob. Nagy Szent Nierses főpapnak adja életrajzát. Kinyomatott Madrasban, Kelet-Indiában 1775.

3. Asolich István. Az Örményeknek általános historiáját irta, kezdettől 1000-ig Kr. után; gondosan vezetett chronologiája miatt nagy becsben tartatik. Kiadatott Párisban, 1859-ben.

4. A X-dik század iróinak hőse, sőt az összes örmény irodalomnak legragyogóbb csillaga azonban Naregi Szent Gergely, az örmények Dantéja, ki vallásos elegiáiban azon magasztos érzelmeket énekelte meg költői elragadó ihlettséggel, melyeket az elmélkedő lélekben Istennek felséges tulajdonságai keltenek. Megjelent Velenczében, több kiadásokban egymásután.

44. §.

XI. és XII. század. Daroni János. Magistros Gergely. Pahlavi Tigran. Lastriverti Aristak. Ghelai Szent Gergely. Ignácz tudor. Sergius.

A XI-ik és következő századokban, az ugynevezett középkorban, a tudományok valamint nyugaton, ugy keleten is leginkább a kolostorokban miveltettek. A szerzetesek magán celláikban codexek lemásolásával, forditásokkal, görög, syrus és latin nyelvből, eredeti munkák szerzésével és az ifjuság nevelésével és oktatásával foglalkoztak. A nagy számu kolostorok közt, melyek Armeniában a középkorban emelkedtek és magokat a tudományok és irodalom körül leginkább érdemesitették, a már korábbi időkből fenállókon kivül, nevezetesebbek: Sanahin és Halpat, két testvér apátság a Cyrus folyó jobb parti vidékén, Éjszak-Örményországban, melyek a X-dik században Chosroanus királyné által alapittattak és mind máig fennállanak. Ezek a közép korban valóságos gyülhelyei voltak a tudósoknak és szentélyei a tudományoknak, melyekben a tudós szerzetesek vezetése alatt

több százra menő ifjak nyertek nevelést és oktatást a tudományok különböző ágaiban.

Sanahinnak, Halpaknak és más hasonszellemü kolostoroknak voltak növendékei a következő irók:

I. Daroni János, ki a kalendariumot és időszámitást tüzte ki tanulmánya és irói tevékenysége tárgyául, melyekről azon korból igen érdekes és tanulságos könyvet irt.

II. Magistros Gergely, a pahlavi patriciusok családjából, Monomach Constantin alatt Mesopotamia kormányzója, kit a Görögök nagy tudománya és görög nyelven irt nyelvtani és bölcsészeti értekezéseiért Magistros melléknévvel tiszteltek meg, az örmény irodalmat számos mind önálló, mind syrus és görögből forditott munkákkal gazdagitotta. Fenmaradt művei közül ismeretesebbek:

1. Leveleinek gyüjteménye, melyeket korának némely jelesebb államférfiainak és tudósainak irt, mint meganynyi emlékei azok sokoldalu tudományosságának és államférfiui bölcseségének.

2. Örmény nyelvtana, melyet fia számára irt ugyan, de a mely a tanodákba is általment, és Ertzingian János bizonyitása szerint a XIII-dik században is általánosan használtatott.

3. Az Ó- és Újszövetség szent könyveinek rövid kivonata versekben.

Görög és syrus nyelvből eszközlött forditásairól maga ekképpen szól Sergius apáthoz irt levelében: Szünet nélkül forditok, már is számosokat azon könyvek közül, melyek nem voltak leforditva, áttettem nyelvünkre. Ilyenek többek közt: Platonak két könyve, Timaeus és Phaedon, Olimpiodor bölcsész könyve, mely gazdag philosophiai eszmékben, Callimachus és Andronicus költészek munkái. Most éppen Euclides mértanát forditom, és ha Isten életemnek ked-

vez, még több válogatott munkákat szándékozom lefordítani [1]), melyek nyelvünkön nem léteznek.

Mindezen fordításokból azonban csupán Euclides mértana maradt fenn.

III. Pahlavi Tigran, historiai munkájáról hazai iróink közül többen emlékeznek, de a mű még nem találtatott meg.

IV. Lastriverti Aristák. Örményország történetét 989-től Kr. után 1071-ig mint egykoru és szemtanu terjedelmesen és környülállásosan adja, kivált Aninak, a Pakradita dynastia korában Örményország virágzó fővárosának és lakóinak siralmas sorsát, melyre azt és egy millióra menő lakóit a seldjukida törökök 1064-ben juttatták, tüzetesen megirja. Megjelent Velenczében, 1845-ben.

V. Klaji Szent Nierses patriárcha. Költő, történetiró és hittudor, költészeti és hittani művei által nagy nevet szerzett magának, ugy az Örményeknél, mint a Görögöknél. Az Örményektől kegyteljes Snorhali melléknévvel tiszteltetett. Galani Kelemen Niersesről irja: Fuit poeta sacer et hac quidem facultate adeo insignis, ut celebrioribus meo judicio vel Graecis, vel Latinis poetis in suo coaequandus sit idiomate [2]). Költeményei közt nevezetesebb: „Jézus Isten Fia" czimü műve és siralmas versezete Edessa felett. Ebben megénekli Edessának 1144-ben Kr. ut. Emadeddin Zenghi, aleppoi sultán általi bevételét.

Mindkét költemény megjelent több helyeken, és számos kiadásokban. 1826-ban Párisban, franczia fordítás melléklettel. 1833-ban Velenczében latinnal forditva, Capelletti által.

Ugyancsak versekben birjuk Klajitól az Örmények történeteit, mely hasonlóképp igen jeles, mind történelmi, mind költészeti tekintetben.

[1]) Sukias Somal. Storia Letteraria di Armenia. p. 72.

[2]) Clementis Galoni Conciliationis Ecclesiae Armenae. Parte I. p. 259.

Kötetlen stylben irt művei közt első helyen emlitendő: Allocutioja, melyet a patriarchai székre emeltetése alkalmával az őt megválasztott püspöki gyülekezethez tartott; és pásztori levele, melyet ugyanazon alkalommal hivei minden rendü osztályaihoz intézett. Mindkét mű igen érdekes tudósitásokat közöl az egyházi életről, fegyelemről, szerzetes rendekről, társadalmi szokásokról és erkölcsökről, a XII-ik században Örményországban.

A Pastoralis megjelent Petersburgban 1788. Konstantinápolyban 1825. Velenczében, latin melléklettel 1829. A Synodalis beszéd 1848.

Levelei, melyeket nagyrészt a Görögök és Örmények közt fenforgó hittani s szertartási vita-kérdésekről irt Comnen Emanuel, görög császárhoz; Alexius herczeghez és Mihály, konstantinápolyi patriárchához; Jákob syrus hittudorhoz és más főrangu örmény egyházi és világi férfiakhoz; megjelentek Petersburgban, Konstantinápolyban és Velenczében 1848; latin forditásban eszközölve, Capelletti József által, összes munkáival Velenczében, 1853.

VI. Ignátz tudor, irt commentárokat Szent Lukács Evangeliuma felett, a görög szent atyák szellemében, irálya tiszta és folyékony; megjelent Konstantinápolyban, 1735 és 1824.

VII. Sergius, Ignácznak tanuló társa, irt commentárokat és homiliákat, Sz. Péter, Sz. Pál és Jakab levelei felett, nyelvének eredeti szépségeért a jelesebb irályu örmény irók közé soroztatik. Kiadatott Konstantinápolyban, 1740.

VIII. A XII-dik század közepén virágzott János szerpap, ki az Örmények krónikáit tanulmányozta és a szomszéd Babyloniak, Assyrok és Egyiptusiak krónikáival állitotta párvonalba. Ezen nagy becsü mű, a történelem kárára, elveszett, nem birunk belőle egyebet némely töredékeknél, ha-

sonló sors érte historiai munkáját, melyben az Örményeknek a Perzsákkali nemzetközi és politikai viszonyairól az ó-korban értekezik; mint ezt kivehetni azon idézetekből, melyeket egy más krónikás Sámuel, János szerpap elveszett művéből munkájában felvett. Irt továbbá a bölcsészetről, a földingásról és egyéb természeti tüneményekről.

IX. Edessai Máté, a Pakradita örmény királyoknak irta meg viselt dolgait 952. Kr. ut. 1132-ig A szükséges történeti adatok megszerzése végett, béutazta Syriát, Örményországot és Kis-Ázsia városait, a kútfőket mindenütt gondosan felkutatta, mi művének nagy fontosságot kölcsönöz. Különben is korának és ahhoz közel álló időknek irván meg eseményeit, hitelesség tekintetében is felül áll minden kifogáson. Érdekes tudósitásokat közöl a Perzsákról, Görögökről és latin keresztes hadakról és azok vezérei- és fejedelmeiről. Általában Edessai Mátének történelmi műve, egykoru és szemtanu keleti iró által a helyszinén szerkesztett, egyetlen és nélkülözhetlen kútfő a keresztes hadak alapos tanulmányozására.

X. Anii Sámuel, készitett világtörténelmi, chronologiai táblákat, világ kezdetétől 1179-ig, melyekben sok érdekes helyeket idéz görög és örmény irókból, melyek nagyrészt elvesztek. Anii Sámuel krónikái lefordittattak latin nyelvre és kiadattak Milanoban, 1818-ban. Európa tudósai dicsérettel emlékeznek felőlük.

XI. Mechitár orvos, az orvosi és természettudományokbani jártasságon kivül birt bölcsészeti, mathematikai és csillagászati ismeretekkel. Irt két költeményt: Az égről és annak ékességeiről, mást meg az Istenről és teremtményeiről.

„Vigasztalás a lázban“ czim alatt, arab, perzsa és görög kútfők és saját tapasztalásai után 1184-ben terjedelmes orvosi könyvet irt, a láz különféle nemeiről. Fenmaradt kéz-

iratban a párisi királyi könyvtárban és Velenczében a mechitáristáknál.

XII. Az egyházi irodalom mezején nagy érdemeket szerzett magának a királyi vérből származott Lamproni Nierses, tarsusi érsek, legjelesebb müve: Beszéde, melyet 1179-ben a Rom-clai egyházi gyülekezetben mondott. Megjelent olasz melléklettel Velenczében, 1812 és 1852.

XIII. Mechitár Koss, örmény Aesopus, kitől az örmény irodalom 190 mesét bir. Kiadatott Velenczében 1790, 1842 és 1854-ben. Mechitárnak ennél nevezetesebb munkája: Az egyházi és polgári törvénykönyv, melyet albaniai patriarcha István kérelmére szerkesztett. Ezen nagy érdekü munkából csak némely töredékeket birunk.

45. §.

Az örmény nyelv és irodalom állapota Kelet-Örményországban a Mongol-tatárok invasioja, Nyugat-Örményországban az európai keresztes hadakkal és fejedelmekkel szakadatlan érintkezés és szövetség befolyása alatt.

Az Örmények Nagy-Örményországban a XIII-ik században érintkezésbe jöttek a Mongol-tatárokkal, kik a század elején Albaniát, Georgiát és keleti Örményországot számtalan csordáikkal elözönlették. Kis-Örményországban ellenben és a ciliciai partokon, hol a Rupenita fejedelmi család által a XI-dik században alkotott új örmény állam terjedt, érintkezésbe jöttek a keresztes hadakkal és ezek fejedelmeivel.

A mily különbözők egymástól a mondott népek, azok miveltségi állapota, szokásaik és erkölcseik, épp oly különböző volt a befolyás, melyet azok a velök érintkezésbe jött Örményekre, azok nyelvére és mivelődési fejlődésére gyakoroltak. A barbar Mongolok Kelet-Örményországban a kolos-

torokat, a tudományok ezen szentélyeit, feldulták, a szerzeteseket leöldösték, a nyilt és bévett helyek lakóit egy lábig felkonczolták, mindent, mit útjokban találtak, felperzseltek és elpusztitottak. Temérdek irodalmi kincs veszett el ekkor és lett martalékává az emésztő lángoknak a kolostorokkal együtt, melyek könyvtáraiban őriztettek.

A Szentföld elfoglalására az örmény uralom alatt állott Cilicián és Isaurián keresztülvonuló keresztény hadak, ellenben, kiket az Örmények testvéreik és természetes szövetségeseik gyanánt a hitetlenek ellen a legbensőbb rokon-érzülettel fogadtak, megismertették az Örményeket az európai miveltséggel, közelebb hozták Rómához és a nyugati egyházhoz.

A mily előnyösnek mutatkozott azonban ezen szövetség egyelőre az Örményekre nézve, annál veszélyesebbnek bizonyult be végeredményében. A keresztesek kivonulása maga után vonván az örmény birodalom megbukását. A pár századig tartott együttlét a latin fejedelmekkel és azok harczosaival nem maradhatott befolyás nélkül az örmény irodalomra, a befolyást azonban szerencsésnek nem mondhatni. Az Örmények megtanulták a latin és franczia nyelvet, megismerkedtek a latin és franczia irodalommal, és sok középszerü könyvet azokból leforditottak még középszerübb irálylyal, a latinhoz tapadó, az örmény nyelv természetétől elütő latinizans stylussal, mi által a nyelv sokat vesztett eredetiségben és tisztaságban. Ekkor keletkezett a vulgaris örmény nyelv, mely az eredeti irói nyelvtől tájszavakban is ugyan, de legkivált ejtegetés, hajlitás és szókötésben különbözik.

A hanyatlás ezen korszakában, közepette a Tatárok rombolásainak és a keresztes hadak társaságában, a hitetlenek ellen vivott szakadatlan harczoknak, találkoztak mind Nagy,

mind Kis-Örményországban férfiak, kik magokat az irodalomnak szentelték, nyelvünket a század korcsosodásától megóvták és a legszebb századok emlékezetét viszszaidéző nyelven irtak.

Historiai műveik az idegen népfajokkali érintkezés által nyertek érdekben és sokoldaluságban. Többen megirták azon vérfagyasztó kegyetlenségeket, melyeket a Mongol-tatárok a fejetlenség azon korszakában Kelet-Örményországban a védtelen népen véghezvittek; mások pedig megirták az Örményeknek a nyugati keresztesekkeli béke és hadi viszonyait, és a véres eseményeket, melyek következtében a keresztesek a szent földet és a Syriában birt fejedelmiségeket egyiket a másika után elvesztették; mások végre a tudományok különböző ágaiban tüntették ki magukat. Mellőzve a ponyva irodalom termékeit, néhányat a XIII-ik század irói közül elősorolunk.

46. §.

XIII. század: Anii Mechitar, Aristaces, Vanagan János, Vartan, Kanczagi Cziriák, Edessai Vahram, Bluz János, Orpeli István.

I. Anii Mechitar értekezett Armenia, Georgia és Albania régiségeiről. Ezen kivül forditott örmény nyelvre egy perzsa nyelven irt csillagászati könyvet. Mind két mű azonban az örmény irodalom azon termékei közé tartozik, melyeket felfedezni mai napig nem sikerült.

II. Aristaces, Grammaticus melléknévvel foglalkozott a szép irodalommal; munkái elvesztek egy könyvének kivételével, melynek czime: Szabályai a helyes irásnak, stylnek és ékesszólásnak. Neki tulajdonittatik még egy örmény kézi szótár, mely fenmaradt a XIII-ik századból.

III. Vanagan János, számos egyházi munkákon kivül megirta: Dsingischánnak történetét, vagyis a Mongoltatá-

roknak alatta, fiai és vezérei alatt történt bétörését Előázsiába 1236 névszerint Albaniába, Georgiába és Örményországba, és mindazon gyászos eseményeket, melyeknek a nevezett országok ez alkalommal szinhelyei voltak. Egy más könyvet irt az Örményországban tartott egyházi gyülekezetekről, melyek miután azokon az egyháznagyokon kivül a király és az ország világi nagyjai is megjelentek, és országos törvények is hozattak, valóságos országgyülések voltak. Vanagannak mind két könyvét, de főképp ez utóbbit kétszeres tekintetből sajnosan nélkülözi irodalmunk.

IV. Vartan, jeles örmény történetbuvár, született Kis-Örményországnak Partzerpert helységében, meghalt 1271-ben Kr. után. Világtörténelmi krónikáit kezdi a világ teremtésétől és levezeti 1267 Kr. ut. I-ső Haiton örmény király koráig; nagy becset szerez e történetirati műnek a tudósok szemeiben azon pontosság, lelkiismeretesség és józan kritika, melylyel szerző annak szerkesztésében eljárt; felkutatta ő, kivált a korábbi időkre nézve, a pogánykori irókat és helyeiket pontosan idézi állitásainak bébizonyitására, miért is több mint egyszerü történetiró, ő történetbuvár. Korának és a korához közelebbi események elbeszélésén sebesen halad keresztül, az olvasót ismételve tanitójának a fennebb ismertetett Vanagannak munkájára utalván. Vartan krónikái megjelentek Velenczében 1862 historiai jegyzetekkel.

V. Kanczagi Cziriák, Nagy-Örményország Kanczag városából megirta az Örmények történeteit Tiridat és Szent Gergely korától 300-tól 1260-ig Kr. ut. röviden; kora eseményeinek elbeszélésében azonban terjedelmes, nála, valamint Malachias nevü kortársánál az Arabok, Seldjukida Törökök és Tatárok invasioira vonatkozó részletes de egyszersmind rémséges tudósitásokat olvasunk.

VI. Edessai Vahram, III-dik Leo Kis-Örményország ki-

rályának — kinek titoknoka volt — parancsára, a fennebb ismertetett derék Klaji Nierses által megkezdett krónikáit az örmény királyoknak folytatta 1280 Kr. ut. Megjelent Madrasban Kelet-Indiában.

VII. Bluz, más néven Erczingáni János, latinból örményre forditotta Aquinoi szent Tamásnak könyvét a szentségekről; görögből pedig áttette örményre Thraciai Dénesnek örmény nyelvtanát, utóbb meg maga szerkesztett egy gyakorlati örmény nyelvtant, a korábbi századokban virágzott örmény grammaticusok munkáiból, melyet tanitványainak nagy örömére közzétett 1293-ban Kr. ut. Ezen nyelvtan ma is nagy becsben áll és több századokon keresztül tankönyvül szolgált Armenia iskoláiban.

Vachtong, Georgia királya felszólitására 1284-ben irt egy a maga nemében azon korból egyetlen csillagászati munkát, melyben az égi testek rendszeréről értekezik. A mű fényes tanuságot teszen a csillagászati ismereteknek azon korban az Örményeknél előhaladt állapotáról. A vélenczei mechitáristák könyvtára ezen nagy érdekü munkának egy kéziratát birja 1335-ből, nyomtatásban megjelent Uj-Nachicsevában 1792-ben.

Egyházirodalmi tekintetben egyike volt ő a jelesebb örmény egyházatyáknak. Szent Máté evangeliuma feletti commentárja bátran kiállja a versenyt a görög egyházatyák hasonnemü dolgozataival. Kiadatott Konstantinápolyban 1825-ben.

VIII. Orpeli István, a maig is virágzó Orpelian herczegi családból, 1287-ben Siunia érseke megirta ezen tartomány történeteit kezdettől koráig. Adatait a tartomány levéltárának okleveleiből és a siuniai herczegek családi évkönyveiből és más hiteles kútfőkből meritette. Nagy gondot forditott a chronologiára, az időszakokat, sőt az éveket is, melyekben a felhordott események történtek, gondosan feljegyezte. Felvett

munkájába számos történeti fontosságu okmányokat, emlék- és feliratokat, mi által midőn a pusztulástól azokat megmentette, egyszersmind könyvének becsét is nevelte, ugy hogy historiai műve kétségkivül a legjobb és leghitelesebb kútfő a siuniai tartomány s satrapái történetének tanulmányozására.

A tudós franczia armenista Saint Martin „Histoire des Orpelians“ czim alatt kiadott Párisban 1819-ben egy könyvet, örmény szöveg kiséretében és tudós jegyzetekkel ellátva, a mely azonban nem az ismertetett munkája Orpeliánnak, hanem egy más 1775-ben Madrasban, „Georgiaiak Historiája“ czim alatt megjelent, ismeretlen irótól szerkesztett névtelen mű a XIII-ik század utolsó éveiből, mely az Orpelian herczegi család eredetéről és elágazásáról Georgiában és Örményországban régészeti tekintetben felette érdekes tudósitásokat közöl; minél fogva nem csodálkozhatni, ha Saint Martin a névtelen nyomtatványban Orpelian saját munkáját vélte felismerhetni; tévedését növelte La Croze a berlini királyi könyvtárnak őre, ki 1717-ben az Orpeliánok történetét kiadta Berlinben, utánnyomatott az 1810 Petersburgban ezen czim alatt: Excerpta ex libro Stephani Synensis Archiepiscopi scripto sub finem saeculi XIII-tii cui titulus est: Badmutiun Orbeliantz. — Historia Satraparum Orpelensium in majore Armenia a M. V. Lacrozio Bayero transmissa [1]).

Orpeli István több vallási tartalmu dolgozatokon kivül 1299-ben irt historiai költeményt vagy elegiát, melyben megénekli a sulyos csapásokat, melyek a szerencsétlen örmény nemzetet korában érték. Ezen siralmas versezet megjelent Új-Nachitsevánban a Tanais partján 1798-ban.

---

[1]) Saint Martin, Memoires historiques et geographiques sur l' Armenie p. 12. Somal Storia della letteratura Armena p. 119—120.

47. §.

A lelkesedés, melylyel a könyvnyomtatás találmányát fogadták az Örmények.

Örményország a XIV-ik és XV-ik században szakadatlan fegyvervillongásoknak, dúlásoknak és pusztitásoknak volt szinhelye; a barbar népek egymást váltották fel annak birtoklásában. A mi megmaradt a Dsingischán Tatárjaitól, az Tamerlán féktelen csordáinak esett áldozatul, kik hallatlan kegyetlenséggel irtották a föld népét és pusztitottak el mindent mit útjokban találtak. Ki tudná előszámlálni hány történelmi irott és nem irott emlék, hány monostor és könyvtár lett ekkor a barbarok útját jelelő lángok martaléka, hány könyvgyüjtemény és hány drága codex rejtetett el a sziklaüregekbe, mely napvilágot soha többé vagy legalább épségben nem látott. A barbar pusztitások sorát befejezték az ozman Törökök, kik a nemzeti miveltség utolsó maradványait is megsemmisitették.

Midőn keletet a tudatlanság sűrü homálya ekképp elboritotta, nyugaton a tudományok új életre ébredtek a könyvnyomtatás mesterségének feltalálása által, a honnan aztán ismét jótékonyan hatottak viszsza keletre. A forradalom, melyet a nyomda felfedezése Európában az értelmi világban előidézett, nem maradt viszszahatás nélkül Ázsiában. Az Örmények elsők voltak kelet népei közt, kik az új találmány roppant horderejét felismerték, kik Európa tudományos mozgalmában részt venni és azt hazájukba átültetni igyekeztek. A lelkes Tonkáti Abagár 1563-ban Európába útazott, hogy a nyomdászatról magának a hely szinén tudomást szerezzen, s annak az örmény nyelvre alkalmazása és örmény betük öntése iránt műértőkkel értekezzék. Szerencse követte vállalatában. Találkoztak nagylelkü pártfogók, kik őt segitették

pénzzel, tanácscsal. Igy jött létre az első örmény nyomda Velenczében 1565-ben. Az örömteljes meglepetés, melyet Abagar a zsoltárok könyvének nyomda útjáni kiadása és szétterjesztése által a nemzetnek szerzett, növelte abban a nyomda iránti lelkesedést, a tudományok új lendületet nyertek. A velenczeit követte pár év mulva 1584-ben a római örmény nyomdának felállitása a Propaganda kebelében. A következett XVII-ik században, az Örmények hazafiui áldozataik következtében, Europa és Ázsia nevezetesebb városaiban számos örmény nyomdák keletkeztek, p. o. Lembergben 1616, Milanoban 1624, Párisban 1633, Julfában Ispahán külvárosában 1640, Livornoban 1640, Amsterdamban 1660, Massiliában 1673, Konstantinápolyban 1677, Lipcsében 1680, Paduában 1690. Ezek közt az amsterdámi kapott nagyobb hirre, mint a mely mind a nyomtatott könyvek száma, mind a betük szépsége, mind a nyomtatás correcstége által a többit túlszárnyalta, és azért az innen kikerült könyvek keleten a legjobb kelendőségnek örvendettek.

Való ugyan, miképp az örmény könyvek, melyek a XVI és XVII-ik században sajtó útján közzé tétettek, nyelvészeti és tudományos tekintetben nem nagy becscsel birnak, minthogy nagy részt romlott örmény nyelven szerkesztvék, mindazáltal az örmény nyomdák feltünő nagy száma, a nyomtatványok sokasága és a kelendőség, melynek azok örvendettek, bőven tanusitják, hogy az örmény nemzetben, daczára a több százados szenvedéseknek és a nyomasztó igának mely alatt görnyedt, a magasabb szellemi élet nem halt ki, nyelvöket, irodalmukat szerették, ápolták, müvelték, s nem irtóztak semmi áldozattól, mely annak mivelését, haladását előmozdihatta; és ez magában már elismerést érdemel, mert egy szebb jövőnek rejtette magába zálogát.

VII. Fejezet.

Az örmény irodalom emelkedése.

48. §.

Tiszta irályu irók a XVII századból: 1. Moghi Nierses, 2. Taurisi Arachiel, 3. Cielebi Jeremiás.

A classicus irályu örmény szentirásnak és némely jelesebb régi munkáknak kiadása, végre a hanyatlás ezen századaiban is itt-ott felmerült egy-két irodalmi műnek sajtó útján közzététele, észlelésre birta az Örményeket, bélátták a nagy különbséget a régi tiszta, és a korukban használt örmény nyelv közt, kezdettek gondolkodni alkalmas módokról, a nyelvet az elharapódzott barbarismustól megtisztitani és azt eredeti tisztaságára viszszavezetni. Azon irók közül, kik a XVII-ik században az örmény nyelv mivelése körül fáradoztak, kiemeljük:

I. Moghi Niersest, ki az örmény irodalom legfényesebb korát viszszatükröző nyelven egy terjedelmes hős-költeményt irt Jeruzsálemnek Saladin általi bévételéről 1117-ben Kr. u.

II. Taurisi Arachiel, Fülöp ecsmiadzini pátriárcha felszólitására, megirta korának nevezetesebb eseményeit 1601-től 1662-ig Kr. ut., mely időben esnek a Perzsáknak és Törököknek szakadatlan harczai Örményország birtoklása felett, melyekben végtelen sokat szenvedett a különben is már halálra zaklatott és végveszélylyel fenyegetett örmény nemzet. Szerző, ki nagy részt szemtanuja volt és sorsosa az általa leirt eseményeknek, egyszerü, tiszta és értelmes nyelven adja elő a történteket. Arachiel historiája megjelent Amsterdamban 1690-ben.

III. Cielebi Jeremiás, kiterjedt és sokoldalu tudományossága, a miveltebb europai és keleti nyelveknek ismerete

és kivált számos munkái által nagy hirt és nevet szerzett magának ugy az Örmények és Törökök előtt, mint az europai udvarok konstantinápolyi követeinél, kiknek tolmácsa volt a fényes Portánál. Irodalmi művei közül megemlitjük e helyt 1. krónikáit, 2. Törökország és Ausztria közt 1660 folyt háborunak történetét, 3. az ozman török császárok történeteit öt könyvben, 4. Chinának, Persiának, Örményországnak és Kis-Ázsiának topo- és ethnographiai földrajzát. Török nyelven megirta Nagy Sándor életét, melyet örményből forditott, örményre meg görögből és latinból tett által némely munkákat.

49. §.

Az örmény irodalom felvirágoztatásának tényezői.

A XVIII-dik század korszakot képez az örmény nemzet mivelődése történetében, irodalma újjászületésének korszakát. Egy egész századig tartott küzdelem után végre is győzött a jobb ügy. Az örmény irói nyelv kibontakozott a szinte öt százados hibás irmodor bilincseiből és viszszanyerte egykori ruganyosságát, szépségét, tisztaságát és folyékonyságát, mely tulajdonságok azt a miveltebb nyelvek szinvonalára emelik.

Az örmény nyelv és irodalom felvirágzását előmozditották a nagy számu collegiumok, melyek a XVII és XVIII-ik században Európában és Ázsiában állittattak, és nagy részt a korábbi századokban Örményországban virágzott kolostori collegiumok mintájára szerveztettek. Ilyenek voltak: a VIII Orbán pápa által Rómában alapitott örmény collegium, mely utóbb egyesittetett a Propagandával; az eriváni Örményországban, mely Ohannavank nevü kolostorban vette kezdetét, de 1631 Ecsmiadzinba a pátriárcha székhelyére tétetett által; Schiorot és Akulis collegiumai Araxes folyó mellékén a mai orosz Örményországban, végre a lembergi Lengyelországban, mely 1655-ben alapittatott a római szék által.

A XVIII-ik század kezdetén 1706-ban Mechitár Péter a Mechitarista szerzet alkotója, Modonban Morea félszigetén állitott collegiumot, mely utóbb a Törököktőli háborgatás miatt átköltözött Velenczébe a Szent Lázár szigetére. A velenczeiből vette eredetét 1773 a triesti, mely 1810-ben általment Bécsbe. Ugyan azon időben Syriában a Libanus hegyén az Antonianus atyák vezetése alatt két igen virágzó örmény collegium alakult.

Említést érdemelnek még: a konstantinápolyi, a kiutahiai Kis-Ázsiában és a párizsi örmény seminárium 12 örmény ifjura, a török és perzsa követségi és consulatusi állomások számára, hol mint tolmácsok az europai udvaroknak hasznos szolgálatot tettek. Ezen seminarium azonban eltünt a Jezsuitákkal együtt kiknek gondviselése alatt állott.

Az örmény nyelv mivelésének és irodalmi termékei terjesztésének, a collegiumokon kivül egy másik igen hatalmas tényezője volt a sajtó. Egyesek ugy mint társulatok a XVIII században számos nyomdákat állitottak. A fent elősoroltakon kivül örmény könyvek nyomtatása alatt izzadtak még a XVIII században keletkezett következő sajtók: a londoni 1736, a smyrnai 1759, a madrasi Kelet-Indiában 1772-ben, az ecsmiadzini 1774, a triesti 1776, a petersburgi 1783, az újnachitsevani 1790, az astrachani 1796.

50. §.

Mechitár, és az általa alapitott tudományos társulat.

Azon irók közt, kik a XVIII-ik században csinos és mivelt nyelven irt munkáik által kitüntek, említést érdemel: Golod a konstantinápolyi pátriárcha, Bitlisi Vazul és Ecsmiadzini Jakab; de bár menynyire is tudjuk méltányolni ezen férfiaknak hazafiui fáradozásaikat, tény az mégis, hogy a nyelvet azon aljasságból, melybe századok folytán sülyedt,

kiemelni képesek nem voltak, Sebastei Mechitárnak a mechitárista szerzet alkotójának volt fentartva a dicsőség a ponyva irodalmat leszoritani a térről, melyet az irodalom hátrányára elfoglalt, és az ős eredeti haikan nyelvnek viszszaadni azon helyet, mely őt megillette. Mechitár törhetlen szelleme le tudta győzni azon akadályokat, melyeket a tudatlanság és elfogultság útjába gördített. Ő — mint fennebb is mondám — 1715 Velenczében, a köztársaságtól neki általengedett kisded Sz.-Lázár-szigeten telepedett le tanitványaival, kolostort épitett és nyomdát állitott. Örmény nyelvtanok, szótárak és válogatott classicus irók kiadása voltak az első eszközök, melyekkel a nyelv csinositására, az izlés mivelésére és a hajdankor irodalma iránti érdekeltség ébresztésére hatni törekedett. Nyelvtanai és kivált szótárai nagy kelendőségnek örvendettek és több kiadásokat értek egymás után. Tudományának és jó szándéku törekvéseinek hirére sokan jöttek hozzá keletről és adták magukat rendelkezése alá, mi által azon kedvező helyzetben látta magát Mechitár, hogy kolostorában tanodát állithatott, melyben minden tantárgyak elkezdve az elemieken fel a philosophiai, mathematikai és theologiai tudományokig örmény nyelven adattak elő. A tankönyveket ő maga és tanitványai szerkesztették, melyek kinyomatva Konstantinápoly és Kis-Ázsia minden örmény tanintézeteiben iskolakönyvekül szolgáltak.

Mechitár, hogy intézetének, melynek életet adott, fenmaradását jövőre biztositsa, és nemzetének szellemi mivelődését, elhanyagolt szép nyelvé és irodalma egykori fényének felelevenitése által annál sikeresebben eszközölhesse, szerzetében külön tudományos társulatot, valóságos akadémiát alkotott. Tanitványainak jelesebbjeit t. i. szorosabb körbe vonta, mely magát constituálva, főtényezője lett az örmény nyelv és irodalom felvirágoztatásának.

Mechitár academiája, tagjainak ernyedetlen szorgalma által rövid időn oda vitte a dolgot, hogy az emberi ismeret szinte minden ágaiból jeles szakértő férfiakat és általuk irt munkákat tudott felmutatni. Megtanulván a latin és Európa miveltebb nemzeteinek nyelveit, a mi jót, szépet és hasznost azokban találtak, azt nemzetök használatára örményre fordították. Örményből meg latinra tettek által némely történetirókat: legtöbben azonban önálló munkák szerzésével foglalkoztak, örmény régiségek fürkészése, Armenia földirata és történelme képezték a tárgyakat, melyek irói tevékenységöket legfőképp igénybe vették. Ezen nemben ritka művekkel ajándékozták meg az örmény irodalmat. Indsidsiánnak három nagy kötetü archaeologiája, melyben az Örményország földrajzi, történelmi, politikai, vallási és társadalmi állapotát tárgyalja az ó és a keresztény korban, szinvonalán áll a régészet tudományának és melléje állitható, a legsikerültebb ily nemü munkáknak, sőt azon előnynyel bir fölöttek, hogy a midőn a régészet kutatók a legtöbb esetben megelégesznek a kútfőknek, melyekből tudósitásaikat vették, egyszerü megnevezésével; Indsidsián magokat a kútfőket hallatja, szórólszóra idézvén illető helyeiket, mi által munkájának becsét nagyban nevelte, az olvasó, ki a kútfőket nem birja, a legszebb adatokat találván fel könyvében.

Mechitár academiájának tagjai ugy is, mint hitküldérek haszonnal működtek; keleten a vallás igazságainak hirdetése, a nép nevelése és oktatása, elemi tanodák alakitása által igyekeztek hatni a nemzet müvelésére. Mint buzgó hitküldérek és tudományosan müvelt férfiak útazták ők be Örmenyországot. Útleirásaik telvék tudós jegyzetekkel, régészeti észleletekkel és feliratokkal, melyeket a fenmaradt épitészeti műemlékekről, szobrokról, templomokról stb. másoltak le. Széles tudományuk és lángbuzgalmuk hire, melyben keleten

állanak, feltárja előttük a nagyoknak palotáit épp ugy, mint a szegények viskóit, felkutatják az egyházak és kolostorok könyvtárait és a nevezetesebb családok okleveleit. A mit azokban becsest találnak, azt vagy megszerzik, vagy lemásolják. Igy tették a velenczei könyvtárt letéteményesévé a legbecsesebb nyelv emlékeknek, codexeknek és okmányoknak.

Mechitár academiája Adria egy kis szigetén elvonultan, minden zaj- és az academiákat környező külfénytől, jutalom nélkül, csupán a tudományok és nemzete iránti szeretetből ernyedetlenül működik. Törekvéseinek czélja eloszlatni a homályt és világosságot terjeszteni ott, hol egykor hit és tudományok virágoztak, főleg pedig viszszaadni eredeti tisztaságában a nemzetnek legdrágább kincsét: nyelvét és irodalmát, a nemzeti élet ezen első feltételeit.

Mechitár megérte azt, mi kevés halandónak jutott osztályrészül; az ügynek, melyért teljes életében küzdött, diadalát, s a tudományos intézetnek, melynek létet adott felvirágzását, megérte, hogy egykori ellenesei elismerték az örmény nyelv csinosbitása körüli halhatatlan érdemeit, hogy academiája nyelv-kérdésekben első rendü tekintélynek ismertetett el általában az Örmények által.

51. §.

A velenczei Mechitáristák irodalmi művei. I. Forditások: Eusebius krónikája. Philo. Severianus. II. Onálló munkák: Csámicsián. Örmények történetei. Indsidsián. Archaeologia. A nagy örmény szótár. Pakraduni: Haik hőskölteménye.

A velenczei örmény sajtó útján világot látott irói művek közt legnagyobb fontosságu Eusebius krónikája, mely görögben elveszett, de a mely az V-ik században Kr. után örményre lefordittatván, ezen forditásban megmaradt és a

végveszélytől megmentetett. A tudós P. Aucher János Mechitárista azt örmény szövegből latinra fordította és mind két nyelven kiadta két nagy kötetben 1818-ban Velenczében. Ezen munka, melyet a tudós kiadó és fordító számos jegyzetekkel látott el, megállapította hirét a Mechitárista academiának Európa tudósai előtt, kik nagy örömmel fogadták Eusebiusnak sajnosan nélkülözött krónikáit. Ugyancsak Aucher atya adta ki latin fordítás melléklettel a zsidó Philónak görög szövegben elveszett és örményben feltalált munkáit 1822-ben. Ugyszintén Severianusnak a IV-dik században Gabali püspöknek hasonló sorsban részesült homiliáit 1827-ben. Mind két mű nagy figyelmet ébresztett és reményt keltett, hogy ezután több más elveszett görög irók munkái is napvilágra jöhetnek.

Az önálló munkák közt nevezetesebbek :

1. Csámicsián. Örmények történetei. Kezdettől a XVIII-dik század közepéig, nagy gonddal és fáradsággal készült munka, tele alapos kritikai vizsgálódásokkal és régészeti tudós jegyzetekkel, melyek a szerzőnek a görög és latin irókban roppant jártasságáról és sokoldalu tudományosságáról tanuskodnak. A három nagy kötetre terjedő munka megjelent Velenczében 1784-től 1786-ig. A kelet-indiai angol társaság a munkát, mely az ázsiai népek ó-történelmére nagy fényt derit, Avdal M. I. által lefordittatta angolra és kiadta Londonban 1827-ben két kötetben. Török nyelvre leforditva, egymásután három kiadást ért.

2. Indsidsián. Örmény archaeologiája, melyről fennebb emlékeztünk, megjelent Velenczében 1835-ben. Olaszra áttette Capelletti és kiadta 1841-ben Velenczében.

Ugyancsak Indsidsiántól birjuk ó-kori földiratát Örményországnak, melyre régészeti művében gyakran hivatkozik, megjelent 1822-ben.

3. A nagy szótár, melyen a szerzet jelesebb tagjai, Mechitár korától, ki azt megkezdette, annak kinyomatásáig, tehát tovább egy egész századnál, törhetlen szorgalommal dolgoztak, az örmény academiának valóságos monumentalis műve, melyben nevét megörökitette és a nemzetnek egy megbecsülhetetlen kincset hagyott; megjelent két nagy kötetben Velenczében 1836 és 37-ben.

4. Pakraduni Arsen Haik czimü hőskölteménye 20 énekben, kötött stylben. A legjelesebb költészeti mű, mely örmény nyelven világot látott. Valóságos epos, tárgyát képezi Haiknak, az örmény nemzet ősapjának, a babyloniai Nemroddal, vagy Bellel vivott harcza. A lángeszü költő, kinek e műve 25 évi fáradságába került, művészileg értett az Epopoeiához. Művében a gondolatok magas repte és a jelenetek változatossága mellett is tárgyához hű maradt mind végig. E mű egyaránt bizonyságot teszen a szerzőnek költői tehetségéről és a nyelvnek, melyen az iratott, miveltségéről, szépségéről és gazdagságáról; megjelent 1858-ban Velenczében.

52. §.

A bécsi Mechitáristák irodalmi művei: Aucher. Örmények történetei. Hunanian. A keleti egyházi gyülekezetek története. Katerdsián. Egyetemes világtörténet. Tori: Mamigoni Vartan kalandjai.

A mit a fennebbi czikkben a velenczei Mechitárista rendről és annak academiai munkásságáról mondottam, áll az kevés kivétellel a bécsi hasonnevü szerzetről is, mely a velenczeitől vette eredetét s ugyanazon szellemben működik. Sok irói capacitásokat és hitbuzgó jeles férfiakat tud felmutatni. Mely szintugy, mint a velenczei testvér szerzetes ház, Európa és Ázsia különböző pontjain hitküldéri állomások, elemi tanodák és felsőbb tanintézetek felállitásával, a vallási

igazságoknak és tudományoknak tanitása és terjesztése által keleten az Örmények közt, bokros érdemeket szerzett magának.

A bécsi Mechitárista kolostor irodalma is, mint a velenczei, legtermékenyebb különféle nyelvtanok, szótárak és iskolai tankönyvek előállitásában; európai nyelvekből eszközlött forditásokban és a mai örmény népnyelven irt munkákban. Kiemeljük mindazáltal a következő, tiszta haikán nyelven irt önálló munkákat.

1. Aucher Miklós Örmények történetei czimü könyvét, mely megjelent Bécsben 1861-ben.

2. Hunanián Pálnak: A keleti egyházi gyülekezetek történetét. Kiadatott Bécsben 1847-ben.

3. Katerdsián Józsefnek: Egyetemes világtörténetét, melyben a keleti népeknek általában, különösen pedig az Örményeknek őstörténelme kiváló gonddal tárgyaltatik. A két első kötet megjelent Bécsben 1849-ben.

4. Tori Izsáknak: Mamigoni Vartan kalandjai czimü szépirodalmi művét. Kiadatott Bécsben 1854-ben.

53. §.

Armenisták: 1. Bononiai Bertalan. 2. Rivola. 3. Firomalli Pál. 4. Galani Kelemen. 5. Villotte Jakab. 6. Veysiere de la-Croze Maturin. 7. Villefroy Vilhelm. 8. Lourdet Simon. 9. Whiston testvérek. 10. Schröder Jakab. 11. Petermann, Neumann. 12. Eugen Boré, stb.

A rendkivüli buzgalom és tevékenység, melyet az Örmények kifejtettek, hogy a sajtót azonnal, hogy feltaláltatott, nemzetökben meghonositsák és irodalmuk javára érvényesitsék, figyelmet keltett Európa népeiben, ugy a nemzet, mint annak irodalma iránt; bámulva látták, hogy az Örmény, mely egymaga maradt fenn tekintélyesebb számban Elő-Ázsiá-

nak az ó-korban historiai nevezetességü népei közül, jóllehet rég vesztette politikai létét, és ugyszólva elgázoltatott a hitetlenek által, mostani állapotában is tud és képes magasabb szellemi jók iránt lelkesülni. Mindenesetre feltünő jelenet volt és nagy életerőre mutatott az az Örményekben, hogy midőn Európának csak némely népei birtak kifejlett irodalommal, legtöbbje a kezdeményezés első stadiumában állott; akkor Ázsia szivéből kerül elő egy nép, mely századok óta fennálló irodalma számára Európa legfényesebb városaiban üti fel könyvnyomó műhelyeit, és onnan terjeszti nemzete között a szellemi életet és miveltséget. Mire többekben vágy ébredt ismerni közelebbről az Örményt, annak nyelvét és irodalmát. A bölcsészekben és történet-nyomozókban, főképp a történeti tartalmu munkák nagy száma keltett figyelmet, melyekben kiváltképpen gazdag az örmény irodalom. Itt egy új láthatárt láttak felnyilni szemeik előtt, mely kedvencz tanulmányaik terén új vivmányokat, új felfedezéseket igért, de a melybe a nyelvnek teljes ismeretlensége miatt be nem hatolhattak. Kezdték tehát tanulmányozni a nyelvet, leforditottak néhány örmény könyvet latinra, francziára stb. mi által a tudásvágy és érdekeltség új tápot nyert és naponta növekedett. Az örmény nyelvnek a Mechitárista szerzetesek által eszközölt felvirágoztatása azt még inkább fokozta, de egyszersmind angol, franczia és olasz szövegü örmény nyelvtanok és szótárak szerzése és kiadása által alkalom és út nyittatott Európa tudósainak az örmény nyelv és irodalom alapos tanulmányozására. Igy keletkezett aztán az örmény irói karnak egy sajátszerü osztálya az Armenistákban; nevezetesebbek köztök:

1. Bononiai Bertalan, hitküldér Örményországban a XIV-dik században, ki az örmény Domokosiak tartományát alapitotta Nachicsevanban.

2. Rivola Milánóból, készitett 1624-ben örmény nyelvtant, 1633-ban örmény szótárt, és kiadta Párisban, azonban mind két mű igen alárendelt becsü.

3. Firomalli Pál, calabriai, a keresztény hit igazságairól örmény nyelven irt könyve megjelent Rómában 1674-ben.

4. Galani Kelemen, sorrentoi Theatinus szerzetes, hitküldér keleten, megtanulta az örmény nyelvet és leforditott abból pár hittani és egyházi könyvet, ismeretesebb ezen czimü műve: Conciliatio Ecclesiae Armenae cum Ecclesia Romana, ex ipsis Armeniorum Patrum et Doctorum testimoniis Romae 1650, három kötetben: az első historiai tartalmu, mely egy névtelen örmény történetirónak könyvét, hihetőleg a XIV-ik századból foglalja magában, szemben latin forditással és Galani észrevételeivel. Ezen munkának minden hiányai mellett kiváló érdeme az, hogy első terjedelmesebb tudományos munka, mely az Örményeket és azoknak politikai és egyházi multját Európával megismertette és nyugat tudósainak figyelmét Örményország történelmére forditotta. Nyomatott Rómában 1650-ben.

5. Villotte Jakab, franczia Jesuita, pár hittani tartalmu könyven kivül megirta az örmény pátriárchák krónikáit kezdettől 1712-ig Kr. ut.; megjelent Rómában 1730. Ugyancsak Rómában 1713-ban adott ki latin-örmény szótárt.

6. Veysiere de la Croze Maturin, berlini királyi könyvtárőr és bölcsészettanár. Különös előszeretettel tanulmányozta az örmény szentirást, és egybehasonlitván azt a syrus, chaldaeus, aethiop és görög forditásokkal és a zsidó szöveggel, nem kételkedik az örménynek adni az elsőséget minden forditások közt. C'est la reine des toutes les versions. Királynéja az minden forditásoknak — mond La Croze — továbbá szerzője egy örmény szótárnak és a kereszténység történetének Aethiopiában és Armeniában.

7. A franczia armenisták közt a haikán nyelv ismerete és mivelése által dicséretesen kitüntette magát Villefroy Vilhelm Abbé, Párisban a királyi könyvtár örmény kézirat codexeinek és okleveleinek tolmácsa és zsidó s syrus nyelvtanár; értekezett az örmény népénekekről, dalokról és költeményekről, melyek az ókorból Choreneinél és más történetiróknál fenmaradtak. Ennél azonban tanulságosabb, és mivel az örmény irodalom fontosságáról szól, közvetlen érdekkel bir Villefroynak értekezése, mely előszavát képezi a királyi könyvtárban létező örmény codexekről irt commentárjainak a IV. könyv XIII §. a hol a többek közt ezeket olvassuk: „Az örmény kéziratok az irodalom egy új világába vezetnek bennünket, hová soha még egy europai sem tudott béhatolni, hogy annak kincseit a világ előtt leleplezze. A hitküldérek, kik Örményországban tartózkodtak, csupán azon feladatukat tartották szemük előtt, melyet religiojuk tűzött elejökbe. Hivatásuk nem férvén összse Armenia régiségeinek tanulmányozásával, megelégedtek azzal, mi által a lelkek üdvét és a nem egyesültek megtérését munkálhatták, minden egyébre nézve teljes tudatlanságban hagytak minket. Miért is kellemesen fog bennünket meglepni kétségkivül, ha arról értesülünk, miszerint ha van tudós nemzet, mely megérdemli, hogy közelebbről ismerjük, az az örmény; bámulva fogjuk hihetőleg hallani, hogy az egy egész évezereden keresztül legnevezetesebb académiája volt Ázsiának, tudniillik 440-től Konstantinápoly elestéig 1453-ban, mely maga után vonta a tudományok hanyatlását nem csak Görög- hanem Örményországban is, sőt mondhatom, hogy voltak századok, milyenek p. o. a IX, X, XI, XII és XIII-ik, melyekben Armenia a föld nagy részének leczkét adhatott volna, és a melyekben az emberi tudományosság minden nemeiben jeles férfiakat tudott felmutatni: theologusokat, liturgistákat, szónokokat, költőket, böl-

csészeket, történetirókat, astronomusokat és jeles forditókat, továbbá nyelvészeket, jártasokat a görög, syrus, arab, perzsa és latin nyelvben.

A szeretet, melyet az örmények a mondott nyelvek iránt tanusitottak, tiszteletre és hálára kötelez minket ezen nemzet iránt, mert az által történt, hogy tudósaik leforditván mi jobb volt ezen nyelvek irodalmában, mindenféle tudományos könyvek letéteményesévé tették hazájukat. Armenia leleplezésével megnyilnak előttünk kelet kapui és oly kincseket tárnak fel szemeink elé, melyek meszsze túl szárnyalják legvérmesebb reményeinket, és ha kéziratokat kaphatunk, képzelhetni mekkora fényt fognak azok deriteni ezen tudós nemzetnek és a vele szoros összeköttetésben állott szomszéd népek történetére [1]).

6. Lourdet Simon Péter Abbé, a párisi királyi collegiumban a keleti nyelvek tanára, 20 évig tanulmányozta az örmény nyelvet, és 14 évig dolgozott egy örmény szótáron, melyet 1785-ben Velenczében a Mechitáristák segitségével befejezett.

7. Whiston testvérek György és Vilmos, angolok, kik Chorenei historiai munkáját és rövid földrajzát nagy fáradsággal latinra forditották és az örmény szöveggel együtt kiadták Londonban 1726.

8. Schröder János 1711-ben egy, maig is használható örmény nyelvtant adott ki latin szöveggel e czim alatt: Joannis Joachimi Schröderi, Thesaurus linguae Armenicae antiquae et hodiernae cum varia praxeos materia Amstelodami 1711.

---

[1]) Abbé Villefroynak felhozott sorai eredetiben olvashatók a következő olasz műben: Compendio storico di memorie cronologiche concernenti la religione e la morale de la nazione Armena par Marchese Giovanni de Serpos; a III-ik k. 486 l.

9. Saint Martin, a franczia akadémia tagja, egyike a legjelesebb franczia armenistáknak, ki nagy számu dolgozatokat bocsátott sajtó alá az Örményekről. Köztük ismeretesebb „Memoires sur l' Arménie“ czimü két kötetü munkája, melyben az örmény irodalomról ekképp nyilatkozik: Ezen irodalom (az örmény) nem bir ugyan azon érdekkel és gazdagsággal, melylyel bir a perzsa, hindu, arab és chinai, mindazonáltal nem érdemli azon elhanyagolást, melyben mai napig részesült. Az iróknak nagy száma, kiket képes felmutatni, azt ajánlatossá teszik minden tekintetben; köztük kiemelendők a történetirók, kik eltekintve attól, hogy megismertetnek minket hazájuk történetével, mely kevésbbé termékeny ugyan nagyszerü eseményekben kelet egyéb országai történeteinél, képes azonban egy érezhető hézagot pótolni Ázsia évkönyveiben; felette tanulságos és nagy fényt derit a byzanti Görögök, a Sassanida perzsa királyok, az Arabok, a Seldsukida Törökök, a keresztes háboruk, a Mongol-tatárok és általában kelet történelmére a IV-ik század kezdetétől a közel időkig. Tény, hogy az örmény történetirók általában nagyobb gondot tanusitanak az általuk elbeszélt események válogatásában, és több figyelmet forditanak műveikben az irályra az arab és a perzsa iróknál, sőt mondhatni, hogy ebben a részben túltesznek a byzanti görög irók nagy részén.

A mondatok csinját, a styl szépségét nem keresik ők azon az őrjöngésig felcsigázott képzelményekben, melyektől kelet irói elragadtatni engedik magukat. Az örmény irók a nélkül hogy nélkülöznék azt, mi a keleti irmodornak lényegét képezi, tartózkodnak azon merész hasonlatosságoktól és fenhéjázó szójátékoktól, melyek az arab és perzsa ékesszólást jellemzik. Sőt minden tulzás nélkül mondhatni, kogy sok közülök mint: Chorenei Mózes, Eliseus, Pharbi Lázár, János pátriárcha méltó bár mely europai olvasó figyelmére, ékes-

szólásuk, irályuk folytonos tisztasága, a mondatok kerekdedsége és a szórakás oratori tökélye miatt, kiket a férfias ékesszólás azon legszebb mintái mellett is, melyekkel mi Francziák birunk, de még azok után is, miket e nemben Róma és Göröghon tud felmutatni, mindenkor érdekkel olvashatni.

Nagy hasznára lehet az örmény irodalom a syrusnak mind politikai, mind egyházi történelméré nézve. A kereszténység béhozatala alkalmával nagy számu syrus papok telepedtek le Örményországban, a hol is kolostorokat és püspöki székeket alapitottak. Örményország nyugati része Tigris és Euphrates folyók közt Amida és Müpharsin — Martyropolis — környéke, Sophene tartomány és a szomszéd vidék egyházi tekintetben syrus befolyás alatt állottak.

Az örmény könyvekből remélhetni biztosabb tudósitásokat a sassanida perzsa királyokról, valamint a Zoroaster tanáról. Az örmény birodalom feloszlása után t. i. a Magusok a perzsa királyok pártfogása alatt mindent elkövettek, hogy vallásukat Örményországban megalapitsák. Az ország hittudósai maguk részökről viszont mit sem mulasztottak el, mi a keresztény vallásnak védelmére szolgálhatott. Egyebek közt lelkes védiratokkal igyekeztek az örmény főurakat az idegen tantól távol tartani. Ezen védiratokban hű rajzát birjuk Zoroaster vallásának, a leghitelesebb kútfőkben, minthogy oly férfiaktól származnak, kik a Perzsák közt éltek, a kiknek vallási tanait és szokásait jól ismerték. Birnak ezen kivül az Örmények nagy számu theologiai munkákkal és értekezésekkel, melyeknek czélja különböző eretnek tévtanok megczáfolása, melyek Bardezanes, Marcion, Valentin és Manes tanitványaitól származtak, kik igen elterjedtek volt Edessában, Haranban és Mesopotamiának más helységeiben, sőt Armeniában is, hol Khenus város vidékén Jezidik nevezete alatt ma is léteznek.

Azonban daczára azon nagy előnyöknek, melyeket felszámláltunk, az örmény irodalom napjainkig szinte ismeretlen volt Európában. Nagyon bajos némi biztonsággal okát adni a közömbösségnek mely iránta mutatkozott. A nyelvtanok és szótárak hiánya, és az örmény könyvek és kéziratok, melyekkel könyvtáraink birnak, csekély száma nem elegendő okok ezen jelenség megfejtésére, minthogy ugyanazon okok állanak a többi keleti nyelvekre is, melyek mindazáltal tanulmányoztatnak. Hogy a mondott közönyösség napjainkig megörökült, annak főoka nézetem szerint abban keresendő, hogy a XVII-ik század, midőn a bibliai irodalom megszünt az orientalistákat kizárólag foglalkodtatni, és a tudósok Ázsia nyelveit tisztán tudományos szempontból tanulmányozni kezdették, Örményországot politikai létét vesztett leigázott állapotban találta.

Az Örmények jóval azelőtt elvesztették politikai függetlenségökkel azon jelentőséget, mely őket országuk nagysága és fontosságánál fogva Ázsia népei közt joggal megillette. Egyébiránt nem is gondolta azt valaki, hogy egy nemzet, melynek jóval nagyobb része muzulman iga alatt görnyed, más része pedig szétszórva barangol az ó világ minden országában, valaha irodalommal foglalkodott volna és birna tudományos nyelvvel, mely ki van mivelve a legrégibb idők óta, és meg van állapitva az ismeretek minden ágaira vonatkozó nagy számu munkák által [1]).

[1]) Saint Martin: Mémoires sur l' Arménie, s Eugen Boré Arménie. p. 108.

Befejezés.

Nagy számu irodalmi kincsek elpusztulásának főokai és ideje.

Feladata a jelen dolgozatnak megmutatni az örmény irodalom fontosságát ázsiai ó és középkori történelmi tekintetben, megismertetni az örmény föld- és történetirókat, főleg azokat, kiket a Hun-Magyarok őselei, hajdankori nevei és lakhelyei körül tett tudományos kutatásaimban kútfőkül használtam, miért is a jóval nagyobb számu egyházi és hittani műveket alig pár szóval érintettem; igy is a pár ivre számitott dolgozat szinte egész könyvvé nőtte ki magát, holott az egykor létezett történelmi tartalmu könyveknek alig egy részét ismerteti, azoknak jóval nagyobb része a századok folytán, részint az idő vasfoga által emésztetett fel, részint a lángoknak lett martaléka, részint ama sok dúlások és pusztitások alatt, melyeknek Örményország a különféle barbar népek gyakori bérontásai alatt gyászos szintere volt, nyom nélkül elvesztek. Nincsenek meg p. o. azon nagyszámu levéltárak, melyek Chorenei korában Örményországban léteztek, s a melyekben mint I. Könyve 3. Fejezetében irja: számtalan kötetei találtattak a görög és perzsa nyelven irt okmányoknak és szerződéseknek, melyek városok, faluk, sőt egyes személyek birtoklási jogaira, és azok között támadt peres ügyekre, kiváltképpen pedig a főnemesség nemzetségi leszármazására és elágazására vonatkoznak. Nincsenek meg Edessa és Nisibis királyi levél- és könyvtárai, Ani várerősség templomi levéltárai, melyekről emlékezik Chorenei 2. k. 10 f. 39 és 49 f. Nincsenek meg Lerubnának, Olimpius Ani főpapjá-

nak, Edessai Bardezanesnek, Arditesnek és a perzsa Chorobutnak munkái, melyek az V-ik században Chorenei korában léteztek. Nincsenek meg számos az örmény irodalom aranykorában és a reá következett századokban virágzott iróknak részint eredeti, részint idegen nyelvekből örményre forditott historiai munkái, a melyeknek léteztéről a velök egykoru vagy utánok élt irók tanutételei után nem kételkedhetünk.

Azon catastrophák közül, melyek a századok sőt évezeredek folytán az örmény irodalmat érték és annak termékeit apasztották, kútfőink nyomán, mint nevezetesebbeket, megemlitjük a következőket:

I. Mar-Ibas-Katina irja: hogy Ninus Assyria uralkodója, hiuságból minden historiai tartalmu könyvet, mely az előtte élt királyok viselt dolgairól és hadjáratairól emlékezett, egész birodalmában elhamvasztatott, és megparancsolta, hogy semmi másról, hanem csak az ő hős tetteiről és uralma koráról irjanak. „Utique Ninum superbia inflatum, suaeque gloriae cupidissimum . . . conplures libros et historias antiquas rerum ubicunque gestarum jussisse concremari, et de se tantum suisque temporibus conscribi“ [1]).

A pogány kor irott emlékei elpusztulásának egy másik oka volt a hittéritők túlbuzgalma a IV-ik század elején, kik hogy a keresztény hitre újan tért Örményeket a bálványozásba való viszszaesés veszélyétől annál biztosabban és örök időkre megóvják, a pogány cultusra vonatkozó minden könyveket és emlékeket megsemmisitettek, a pogány templomok könyv- és levéltárait elhamvasztották, pedig azokban a pogány cultust tárgyazó könyveken kivül, sok igen becses történeti tartalmu irott emlékek is találtattak.

A IV-ik század második felében 381-ben bizonyos Meruzán az Arzeruni Satrapák nemzetségéből, boszuból és nagy-

[1]) Choreneinél a Whistonok latin forditása szerint 1 k. 14 f.

ravágyásból a keresztény hitet megtagadta, s perzsa hadakkal Örményországba rontott oly szándékkal, hogy abban a keresztény vallást kiirtsa és helyébe a Zoroaster tanát állitsa viszsza; czélját az által vélte legsikeresebben elérhetni, hogy az Örményeket minden közlekedéstől a Görögökkel és a keresztény világgal elvonja, mire nézt halálbüntetés alatt megtiltotta a közéletben görög betüket és nyelvet használni, görög könyveket olvasni, a görög és örmény egyházi és bármily tartalmu könyveket az egész országban öszszeszedette és mágyákra rakatva elégette. A görög codexeknek ezen pusztitása oly általános volt és oly nagy szigorral folytattatott, hogy a midőn ugyanazon IV-ik század utolsó éveiben Izsák pátriárcha a szentirásnak örmény forditásához fogott, egyetlen görög szentirást egész Örményországban nem talált, és a mig egyet Konstantinápolyból kapott, kénytelen volt megelégedni a syrussal [1]).

Azon gyakori és iszonyu dúlások és pusztitások, melyeket a Perzsák, Arabok, Seldsukida Törökök, Dsingischan és Tamerlán féle Mongol Tatárok, az Osmanli Törökök és más barbarok invasioi a szerencsétlen Örményországban időről időre véghezvittek, temérdek irodalmi kincseket emésztettek fel.

Az V-ik század első felében 439-ben Kr. ut. II-ik Isdegerd alatt az örök tűz papjainak, a perzsa magusoknak számtalan sokasága özönlötte el Örményországot, kik a hová csak eljuthattak, minden keresztény emlékeket megsemmisitettek, az Úr oltárait felforgatták, a kolostori könyvtárakat és a templomi könyveket porrá tették.

A XI-ik században 1064-ben Kr. ut. a Seldsukida Törökök Albarszlan szultán alatt bévették és feldulták Anit, Örményországnak a közép korban fővárosát, melynek szinte

[1]) Chorenei, Örmények történetei 3 k. 36 és 54 f.

ezerre menő templomainak majdnem mindenike régi kéziratokban gazdag könyvtárral birt.

A XII-ik században 1144-ben pusztult el az Edessai királyi levél- és könyvtár, melyről Chorenei gyakran emlékezik. Edessa, Emadedûin Zenghi aleppoi szultán által a mondott évben vétetvén el a kereszténytektől. Ugyancsak a XII-ik században 1170-ben Siunia tartományban, a szerzetesek a könyvtárakat és ingó vagyonukat, hogy az országba bétört és mindent tűzzel vassal pusztító Saracenok elől megmentsék, a kolostorokból Palapért nevü várba szállitották, a vár azonban bévétetvén az ellenség által, az abban összehalmozott könyvtárak részint elhamvasztattak, részint elraboltattak és szétszórattak. A XIII-ik században élt Orbeli István siuniai érsek irja, hogy a Palapértban elpusztult egyéb drága kéziratok közt csupán bibliai codex több volt tizezer példánynál.

A XIII-dik század utolsó tizedében 1292-ben Melik Aschraf egyiptomi szultán bétört Kis-Örményországba, bévette és feldulta Romcala erődöt az Euphrát partján, hol az időben az örmény pátriárchák székeltek, és elpusztitotta abban a tudós Ghelai Nierses pátriarcha által állitott könyvtárt.

A XV-ik század elején 1402-ben Tamerlan, nem tudni, hajlamból a tudományok iránt, vagy hogy székhelyét Samarkandot könyvtárral gazdagitsa, a könyveket Örményországban, hol tatár csordáival iszonyu kegyetlenségeket vitt végbe, összszeszedette és azokat Samarkandba szállitotta.

Az örmény irodalmi kincsek előadott pusztulása okaihoz hozzájárult az Örményeknek a közép korban szokássá vált azon babonasága, hogy a régi, általok nem értett vagy bajosan olvasható kéziratokat a földbe ásták vagy béfalazták, néha meg jó szándékból, hogy azokat az országot minden irányban bébarangoló rabló csoportok szemei elől elrejtsék, a

sirokba, pinczékbe, sziklaüregekbe és barlangokba elrejtették, a hol azok aztán többnyire elvesztek, mert vagy soha többé meg nem találtattak, vagy ha megtaláltattak a földi nyirkosság által anynyira elromlottak, hogy a midőn napvilágra hozattak vagy azonnal elporlottak, vagy legalább olvashatlan állapotban találtattak meg. Némely ekképp elrejtett könyvgyüjtemények végre, az együtt elrejtett egyéb kincsekkel együtt, a gondosan kutató rablók kezébe estek és megsemmisittettek.

Arachiel örmény historiájában olvassuk: hogy 1605-ben az országban dulakodó Perzsák felfedezvén Szent János Monostor kincseinek rejtekhelyét, a templomi készletekkel az oda együtt rejtett könyveket is elrabolták.

A jelen század elején Észak-Örményországban, a Halpad nevü hires kolostorral szemközt elnyuló sziklahegység meredek oldalán egy ajtóval ellátott üreget fedeztek fel, melyben egymásra halmozott temérdek kézirat könyv hevert, melyek Nysseni Szent Gergelynek az énekek éneke felett irt commentárjai kivételével, mely 952 évszámat hordott, a többi mind áthatva a szikla nyirkossága által, szétmállott.

Számtalan sok irodalmi kincset vittek el magokkal a szerencsétlen hazájokat ért borzasztó catastrophák és irtó háboruk elől különböző irányban menekülő nagy számu örmény gyarmatok, melyek közül egy némely, vándorútjában a Perzsák, Tatárok, Törökök által megtámadva, a magával hozott könyvekkel együtt elveszett. Azon gyarmatot p. o. melyhez tartoztak az erdélyi Örmények, történeti emlékeink tanutétele szerint, hoszszas vándorútjában mig e honban megtelepedett, négy versen érte nagyobb veszedelem, mely az egészet végromlással fenyegette: először Észak-Kaukaziában 1330-ban, másodszor Krimben 1475-ben, harmadszor Moldovában 1551-ben, negyedszer ugyanott 1669-ben; ezen utóbbi catastropha után jöttek által Erdélybe 1672-ben, és mégis azon kézirat-

könyveknek száma, melyet enynyi életveszélyek közt Erdélybe birtak hozni, nem megvetendő, csupán a Szamosujvári örmény katholikus templom könyvtárában száznál több ilyen codex találtatik, melyek abban egy külön osztályt képeznek. Elgondolhatni ebből, mily nagy lehetett azon könyvek száma, melyet ezen gyarmat eredeti honából magával hozott [1]).

Az örmény irodalmi kincseknek általam felhordott pusztulásai okain kivül még számtalan egyéb okok is fogyasztották annak termékeit; és ha mindazáltal daczára azon sok nemü veszélyeknek, melyek ezen irodalmat időről időre érték, a fenmaradt meglevő örmény irói műveknek száma már csak azon hiányos ismertetés után is itélve, melyet az örmény irodalomról jelen dolgozatomban adtam, igen is jelentékenynek mondható; kétségbe vonhatlan bizonysága az annak, hogy az örmény irodalom, és a mi egy jelentésü, az örmény nemzet értelmi miveltsége szép virágzásnak örvendhetett az ó és közép kor ama magas századaiban, melyekben Európa legtöbb nemzetei még semminemü irodalommal nem birtak.

[1]) Lukácsi, Historia Armenorum Transsilvaniae p. 13, 15, 65, 66.

Név- és tárgymutató.

Abagar 56, 59, 81, 82, 113.
Abrahám 84.
Abydenos 57.
Adramelech 3, 17.
Adria 118.
Adrimetum 16.
Aër 83.
Aethiop 124.
Aethiopia 124.
Afrika 57.
Agathangelos örmény iró 61.
„ munkái 61, 62, 63.
„ Nisibi felirata 89, 99.
Ahriman 257.
Ainle Lord 53.
Akulisi örm. collegium 115.
Albania 68, 106, 108, 109.
Albanok 83, 96.
Albarszlan sultán 132.
Alexandria 69, 71, 80, 81.
Alexandriai Dénes 79.
Alexius görög herczeg 104.
Alisán Leo 83.
Amaduni satrapák 3.
Amida 128.
Ammian 29.
Amsterdam, örm. nyomda 84, 113, 124, 126.
Anahid 25.
Andronicus 102.
Angol-örmény szótár és nyelvtan 123.
Ani 81, 102, 130.
Anivár 6, 50.
Anii krónikák 50, 51
Anii Mechitár, iró 108.
Anii Samuel krónikái 105.
Antiochia 69.
Antonelli 63.
Antonianus szerzetesek 116.
Antverpen 62.
Anusavan 3, 13, 24.
Aorsok 14.
Appian 21, 28.
Apponyi könyvtár 85.
Aquinoi Tamás 110.
Arab 105, 125, 127.
Arabok 95, 100, 109, 127, 132.
Arab chalifák történetei 100.
Arab nyelv és nemzet 1.
Arachiel iró 134.
Arai 13, 83.
Aram 12, 27.
Aramazd 25.
Ararat 3, 17.
Araxes folyó 14, 26, 115.
Ardites 81, 231.
Aria 13, 14, 21, 26, 28, 31, 33, 35, 36, 37, 38, 42, 60, 92.
Aria Zend népei 60.
Ariai felirat 20.
Ariai népcsalád 17.
Ariai zend irodalom 13.

Ariai zend népek, 16, 41, 91.
Ariai zend nyelv 31, 34, 38.
Aristaces iró 108.
Aristoteles 78.
Arithmetikai munka 96.
Armavir 24, 27.
Armenák 24.
Armenia 3, 7, 8, 26, 27, 28, 32, 53, 57, 58, 60, 63, 66, 68, 74, 84, 87, 88, 91, 93, 95, 96, 99, 101, 108, 110, 124, 125, 128.
Armenia őstörténelmének kútfői 99.
Armenisták 122, 123.
Arsaces 53, 81.
Arsacida 8, 21, 24, 27, 36, 63.
Arsacida dynastia eredete 99.
Arsacida örmény királyok 8.
Arsacidák 3, 20, 21, 61, 80.
Arszák 35, 36, 54, 58, 99.
Artabasd 21.
Artaxata 27, 88.
Artaxerxes 81.
Artaxes 27, 50.
Artemida 8.
Artimet 8.
Arzeruni satrapák 8.
Arzeruni királyok 100.
Arzeruni Tamás iró 84, 87, 99, 100.
Askanáz 2.
Asolich, iró 100, 101.
Assyr 2, 55, 60, 72, 74, 94, 95, 97.
Assyr betü és nyelv 9, 52, 63, 64.
Assyr babyloniai betük 6, 64.
Assyr ék alaku felirások 4, 5, 6, 7, 20.
Assyr könyvtárak 9, 10.
Assyr liturgia 9, 65.
Assyr örm. szeg alaku betük 6.
Assyria 1, 2, 6, 7, 9, 16, 17, 24, 57, 62, 92.
Assyriai könyvtár 7.
Assyriusok 9, 99, 104.
Astarte 24.
Astrachani örmény nyomda 116.
Astronomia 96.
Athene 19, 70, 71, 80, 81, 87.
Athenaeus 29.
Atropatene 13.
Atticus 75.
Aucher mechitarista 77, 79, 120.
Aucher Miklós 121, 122.
Auramazda 25.
Avdal 120.

Báál 24.
Babylon 3, 7, 8, 10, 11, 12, 14, 15, 17, 39.
Babylonia 1, 6, 8, 24, 57.
Babyloniaiak 9, 13, 104.
Bactra 14.
Bactria 13, 17, 27, 31, 35, 36 38.
Bactriai nyelv 32.
Bagraditák 3.
Bahl 14.
Bajazid 8.
Balch 14, 88.
Bardazanes 50, 51, 128.
Barta 62.
Barzum, perzsa iró 81.
Basilius 70, 79.
Bécsi mechitárista szerzet 116.
Bécsi örmény nyomda 112.
Beel vagy Nemrod 121.

M. N. MUZEUM KÖNYV-TÁRÁBÓL

Berozus 57.
Bethlehem 28.
Bitlisi Vasul 116.
Blum 77, 78.
Bluz János iró 108, 110.
Bochart 2.
Bogház-kioi 8.
Bononiai Bertalan 122, 123.
Bráma 5.
Brahmanok 30.
Byzanti István 1, 2.
Byzanti Faust iró 61, 63.
Byzanti Görögök 127.

Caesariai Eusebius 81.
Callimachus 78, 104.
Cerrai Andronicus 78.
Cethura 84.
Chalchanti Moses iró 94, 96, 97.
Chaldaeus 2, 9, 54, 56, 57, 58, 60, 69, 75, 78, 92, 98, 124.
Chaldaeusok 57.
Chaldaeus könyvtár 10.
Chanaan 24, 57.
China 14, 35, 115.
Chinai irodalom 127.
Chiud 87.
Cholp 87.
Choltan 67.
Chorenei iró 80, 127.
Chorenei Örmények történetei 81.
Chorenei kiadásai 84.
Chorenei földirata 85.
Chorenei rhetoricája 85.
Chorenei siralmas versezete 93.
Chorenei latin és franczia nyelven 84, 85.
Chorobut 81, 131.
Chosroes 80, 97.
Chosroanus 101.
Chovaresm 32.
Churdok 32.
Chus 35, 37, 62, 99.
Chusán 38, 84.
Chusánok 19.
Chusita 35, 36.
Chusok 17, 59, 89.
Chus-hun 99.
Cielebi Jeremiás iró 114, 115.
Cilicia 53, 106, 107.
Claudianus 23, 28.
Comnen Emanuel 104.
Constantin 94.
Csiamicsián iró 119, 120.
Ctesiphon 97.
Cyclops épitészet 8.
Cyrus folyó 14, 26, 101.

Dágon 24.
Dáha 35, 37. 59, 84.
Dáhok 59.
Daniel 52, 66.
Dante 101.
Dariuns 8.
Darius 18.
Darius Vologeses 81.
Dároni János iró 101, 102.
Dároni István iró 99.
Daronia 62.
Daronia története 96.
Dávid a bölcsész 71, 87.
Diana 25.
Diana temploma 8.
Dio Cassius 22.
Diocletián 61.
Dsingischán 52, 108, 112, 132.

Ecbatana 13.

Ecsmiadzini örm. collegium 115.
Ecsmiadzini örm. nyomda 116.
Ecsmiadzini Jakab iró 116.
Edessa 9, 10, 55, 62, 65. 69, 81, 82, 128, 130.
Edessai siralmas versezet 103.
Edessai könyvtár 133.
Edessai Bardezanes 81, 131.
Edessai Máté iró 105.
Edessai Vahram iró 108, 109.
Egyiptom 9, 75.
Eliseus iró 88.
Eliseus munkái 89, 127.
Emadeddin Zenghi sultán 103 133.
Emin János 83.
Ephrem Syrus 79.
Epiphan 79.
Erdély 134.
Erczingián János iró 102, 110.
Eriváni örm. collegium 115
Esnik iró 86.
Észak Örm. ország 133.
Észak Kaukazia 134.
Euclides mértana 102, 103.
Eugene Boré 72, 74, 90, 122.
Eumenes 12.
Eunapius 70.
Euphrat 11, 14.
Euripides 55.
Eusebius 78, 79.
Euthalita-hun 62, 99.
Euthalita Hunok 37, 62, 84, 88, 89.
Ezechiel 11.
Firomalli Pál 122, 123.
Flavius József 78, 79.
Florencz 53, 62.
Franczia 107, 123.
Franczia-örmény nyelvtan 123.
Fülöp Ecsmiadzini pátriarcha 114.
Galani Kelemen 103, 122, 124.
Ganges 31.
Genuniak Sennacherim ivadéki 3.
Genthuniak Kananeusok 3.
Geometria a VI. századból 96.
Georgia 68, 106, 108, 109, 111.
Georgiaiak 83, 96.
Ghelai szent Gergely 110, 111
Ghelai szent Nierses iró 133.
Gnosticus 86.
Golod patriárcha 116.
Gorion iró 67, 87.
Görög 24, 54, 55, 62, 68, 69, 77, 80, 86, 102, 124, 125.
Görög betü és nyelv Örm. országban 9, 39, 49, 61, 64, 89, 97.
Görög nyelv 20, 34, 50, 52, 60, 62, 65, 70, 74, 91, 94, 101, 130, 132.
Görög álnokság 94.
Görög egyház 92.
Görög szent atyák 104.
Görög felirat 21, 36.
Görög irók 35, 58, 120.
Görög kútfők 95, 100, 105.
Görög szinház 21.
Görög mythologia 92.
Görögország 69, 75, 82, 128.
Görögök 18, 49, 102, 105, 124.
Guda-Magari 84.
~~Gueberek 32.~~
Haik 56, 80, 98, 121.
Haik dynastia 24.
Haik nyelv 85.
Haik litteratura 79.
Haikán 8, 122.

Haikán dynastia 51, 53, 55, 80.
Haikán nyelv 77, 117, 122, 125.
Haiton iró 109.
Halpat kolostor 101, 102, 134.
Hamilton 8.
Haran 128.
Hasdasián 30.
Helladius caesariai 78, 79.
Heraclius császár 97, 99.
Herache 13.
Hercules 15.
Herodot 80, 84.
Hiempsal 15.
Hindu irodalom 127.
Hinks és a váni feliratok 6.
Hippo 16.
Horvát István 40, 76, 84.
Hottinger 72.
Huetius 15.
Hun 62, 63, 99.
Hunok 37, 62, 63, 89.
Hun-magyarok 17, 35, 36, 62, 84, 88, 99, ...
Hun-magyar Chusok 93.
Hun-magyar scytha nyelv 31, 38.
Hun-avarok 89, 130.
Hun-chus 84.
Hun-scytha 21.
Hunanian Pál 121, 122.
Jakab Syrus 104.
Jaik 38.
János mamigoni fejedelem 96.
János patriarcha iró 99, 100, 127.
János szerpap 104, 105.
Japetita 56.
Japetoste 56.
Jaxartes 35, 38.
Jeremias 17.
Jerusalem 17, 100.
Jerusalem hősköltemény 114.
Jerusalemi Cirill 79.
Jezidik Khenus vidékén 128.
Jeznák iró 94, 96.
Ignácz tudor 101, 104.
India 8, 10, 14, 17, 35.
India szent nyelve 30.
Indus 8, 35.
Indogerman 6, 7, 33, 34, 35, 73.
Indoscythák 36.
Indsidsián örm. archeologiája 118. 119, 120.
Josue 3, 57.
Irán 27, 35.
Isaiás 17, 18.
Isauria 107.
Izasna 30.
Isdegerd 132.
István albaniai patriarcha 106.
Izlám 95.
Izsák patriarcha 12, 65, 67, 68, 69, 72, 76.
Izsák és Mesrob őrmény irodalom alkotói 72, 73, 74, 80, 86, 87, 90, 132.
Jugurtha 15.
Julius Africanus 78, 80.
Julfában örm. nyomda 113.
Juvenalis 22.
Kananeusok Armeniában 3.
Kanczág város 109.
Kanczagi Czirják iró 108, 109.
Kartmani iskola 67.
Kalendarium 96.
Kasp tenger 13, 14, 34, 35, 67.
Katerdsian József iró 15, 121 122.

Kaukazus 38.
Kaukazia 62, 63.
Keresztes hadak 105, 106, 127.
Kelet-indiai társaság 120.
Kelet költészet bölcsője 82.
Kelet Örm. ország 106.
Khenus vidéki Jezidik 128.
Kholtán dalnokai 82, 83.
Kis Örm. ország 68, 70, 106.
Kláji Szent Nierses iró 71, 103, 110.
Kiutahiai örm. collegium 116.
Konstantinápoly 63, 89, 94, 96, 97, 100, 110, 125.
Konstantinápolyi örm. collegium 116.
Konstantinápolyi örm. nyomda 113.
Krim 134.
Ktesias 57.
La-Croze, 72, 111.
Lamproni Nierses, iró 105.
Lastriverti Aristák, iró 101, 103.
Latin 61, 62, 63, 85, 86, 101, 107, 120, 123, 125.
Latin keresztes hadak 105.
Le Brun 72.
Lembergi örm. collegium 113.
Lembergi örm. nyomda 113.
Leo király 52, 109.
Leontius iró. 100.
Lerubna 80, 130.
Lipcsei örm. nyomda 113.
Livornoi örm. nyomda 113.
London 84, 85, 89, 120, 126.
Londoni örm. nyomda 116.
Lourdet Simon 122, 125.
Lucullus 70.
Lukács Evangelista 104.
Lybanusi örm. collegium 116.
Madras 101, 110, 111.
Madrasi örm. nyomda 116.
Magistros Gergely, iró 101, 102.
Magus 28, 39.
Magusok 92, 93, 128.
Magyar 38, 89.
Magyar nyelv 37, 40, 41.
Magyar Scythák 37.
Magyar és örm. nyelv viszonylata 41.
Magyar és zend nyelvek viszonylata 34.
Magyarok 36, 62.
Magyarok keleti nevei 59.
Mahomet 100.
Mahometanok 95.
Mahomedanismus 92.
Malachias iró 109.
Mambre iró 87.
Mambraeus 71.
Mamigoni János iró 94, 96.
Mamigoni Vartan hadvezér 88, 89.
Manascertai feliratok 5.
Manascertai romok 8.
Manes. 128.
Manichaeus 86.
Mantaguni János, iró 87.
Maracanda 14.
Marappa 97.
Marcion 86, 128.
Mar Ibas Katina 4, 8, 10, 54, 55, 57, 58, 59, 80, 98, 99, 131.
Massageta 34, 37, 59, 84, 99.
Massilia 85.
Massiliai örm. nyomda 113.
Mathematicai mű 96.

Mechitár Koss iró 106.
Mechitár orvos, iró 105.
Media 6, 13, 16, 28.
Medicei könyvtár 62.
Medok 6, 13, 29, 86.
Med-perzsa betük 6.
Medus 16, 31, 32.
Medusok 17, 28, 31, 36.
Mela 16.
Melich Aschraf szultan 133.
Meruzán 131.
Mesopotamia 9, 52, 62, 66, 97, 102, 128.
Mesrob 12, 52, 65, 67, 68, 72, 75, 76, 80, 86, 87.
Mesrob iró 100, 101.
Metastenes 57.
Mihály patriarcha 104.
Milano 79, 105.
Milanoi örm. nyomda 113.
Mithrenus 2.
Mithridat Tádé 97.
Moghi Nierses iró 114.
Moldova 134.
Moloch 24.
Mongolok 106.
Mongol-chinai 34.
Mongol-tatár 35.
Mongol tatárok 106, 108, 127, 132.
Monomach Constantin 102.
Moses 56.
Moses, siunai érsek 95.
Moses Chorenensis 71.
Moskau 89.
Musulman 129.
München 89.
Nabugodonozor 3, 13, 57.
Nachicseván 123.
Nagy Constantin 94.
Nagy Örm. ország 70, 106.
Nagy Sándor 18, 69, 78, 91, 115.
Nagy Szent Nierses élete 101.
Naregi Szent Gergely 100, 101.
Nápoly 69.
Nazianzi Gergely 70, 79.
Nemrod 124.
Nero 22, 28.
Nesroch 17.
Neuman 89, 122.
Nierses Klaji 103.
Ninive 7, 12, 14, 16, 39, 54. 55, 58.
Ninivei ékiratok 7.
Ninus 12, 131.
Nisib 9, 10, 11, 21, 55, 82, 97, 98, 130.
Nisibi felirat 89, 99.
Nisibi Jakab 61, 63.
Nissai Szent Gergely 79, 134.
Nonnus görög költő 78.
Nyseus 53.
Ohannavank kolostor 115.
Olasz örm. nyelvtan és szótár 120.
Olymp 50, 51.
Olympius 81, 130.
Olympiodor 78, 79, 102.
Orbán pápa 115.
Ormuzd 25, 27.
Orontes 12.
Orosz Örm. ország 115.
Orpeli István iró 108, 110, 111, 133.
Orpelian 111.
Orpelian herczegi család 110, 111.

Oxus folyó 14, 17, 35, 38, 88 93.
Ozmán törökök 112, 132.
Ozniai János iró 96.
Örmény nyelv viszonya a phrigiai és arab nyelvhez 1.
Örm. nyelv viszonya a syrus, chaldeus és assyr nyelvhez 2.
Örm. nyelv viszonya a zendhez 32.
Örm. nyelv viszonya a magyarhoz 41.
Örmény alphabet 59, 65, 66.
Örmény betük 9.
Örmény irásjegyek 52.
Örmény-irodalom a pogány korban 48.
Örmény-irodalom virágzó kora 63.
Örmény-irodalom jellege 89.
Örmény-irodalom áldásai 92.
Örmény-irodalom hanyatlása 94.
Örmény tudományos academia 75, 76.
Örm. academia által eszközölt forditások 77.
Örm. academia önálló munkái 79.
Örmény Szentirás forditása 72.
Örmény nyomdák 113.
Örmény collegiumok 115.
Örmény kútfők 100.
Örm-irodalom emelkedése 114. 117.
Örményország archeologiája 120.
Örm. ország ókori földirata 120.
Örmény nyelv nagy szótára 121.
Örmény nyelv és irodalom állapota a mongol-tatár invásio korában 106.
Örm-irodalom állapota a keresztes hadak befolyása alatt 106.
Örmény martyrologium 100.
Örmény királyok krónikái 98.
Örmény dalok és költemények 82.
Örményországban levél- és könyvtárak 9.
Örmény Arsacidák 53.
Örmény Arsacidák 80, 98.
Örmények assyr uralom alatt 4, 11.
Örmények med és perzsa uralom alatt 17.
Örmények háztartása 18.
Örmények megtérése 59, 60.
Örmények viszonya a zend népekhez 13.
Pacinaciták 38.
Paduai örm. nyomda 113.
Pahlavi patriciusok 102.
Pahlavi Tigrán iró 101. 103.
Pajdagaran 67.
Pakaran 27.
Pakradita Asot herczeg 100.
Pakradita királyok története 105.
Pakradita királyság 100.
Pakradita dynastia 103.
Pakraduni: Haik hőskölteménye 119, 121.
Palaestina 3.
Palappért 133.
Pali nyelv 30.
Palmira 14.
Pamphylia 53
Pappus Alexandriai 85.
Paris 85, 86, 87, 96, 101, 103. 123, 125.
Parisi örmény nyomda 113.
Parisi örmény seminarium 116.
Paropamisus 35.

Parsismus 94.
Parthia 13, 17.
Parthus Arsacida 9, 17, 21, 23, 53, 54, 55, 80, 98, 99.
Parthusok 13, 17, 29, 35, 36, 37, 54, 59, 84, 99.
Parthus nyelv-emlékek 21.
Partzerpiert 109.
Pasargada 39.
Pehlevi 30.
Peroz perzsa király 89.
Persepolisi ékiratok 7, 18, 30, 32.
Perzsa 16, 24, 27, 28, 31, 50, 52. 74, 81, 89, 90, 94, 105, 127.
Perzsák 6, 13, 16, 17, 23, 29, 32, 36, 54, 60, 86, 88, 95, 96, 97, 105, 114, 128, 133, 134.
Perzsa betü és nyelv Örményországban 9, 32, 36, 60, 64, 65, 130.
Perzsa Arsacidák 98.
Perzsa csillagászat 108.
Perzsa feliratok 20.
Perzsa királyok 128.
Perzsa hönyvtárak Örm. országban 10.
Perzsa kútfők 105.
Perzsa magusok 132.
Perzsia 6, 13, 27, 32, 36, 38, 98,
Perzsa zend 34.
Péter Siunia érseke 95.
Peterman 122.
Petersburg 104, 111.
Petersburgi örm. nyomda 116.
Picque 72.
Plato 83, 102.
Plinius 28, 37.
Plutarch 21, 29.
Polyaenus 12.
Pontusi Sinope 10.
Pompejus 70.
Pozsony 85.
Pracrit nyelv 30.
Priamus 13.
Proclus patriarcha 78.
Procop 37, 63, 89.
Proeresius rhetor 70.
Pteria romjai 8.
Ptolomaeus cosmographiája 85.
Ptolomaeusok 69.
Phaedon 102.
Pharbi Lázár iró 52, 61, 67, 88, 89, 92, 127.
Pharusiusok 16.
Phasis 14.
Philo 71, 79, 119, 120.
Philostratus 53.
Phoenices 16.
Phoenicia 24, 65.
Phoeniciusok 16.
Photius 100.
Phryg 2.
Phrygiai nyelv 1, 2.
Phrygusok 2.
Physica a VI. századból 96.

Rawlinson 7.
Rex Armeniis datus felirat 22.
Révai 40.
Rhodusi Andronicus 79.
Ritter 5.
Rivola 122, 124.
Róma 9. 21, 22, 23, 28, 69, 70, 92, 107, 128.

Római örm. collegium 115.
Római örm. nyomda 113, 123, 124.
Római hadjáratok 81.
Római irók 35.
Romcla 133.
Romclai gyülekezet 106.
Sabaeismug Örm. országban 10.
Saca 35, 37, 59, 84.
Sacák 17.
Sahakomi iskola 67.
Saint Martin 5, 15, 86, 111, 127.
Saladin 114.
Salust 15, 16.
Samarcand 10, 133.
Samosata 65, 66.
Samuel krónikái 105.
Sanahin kolostor 101, 102.
Sanassar 3, 17.
Sanatruk 21, 81, 97, 98.
Sanskrit-nyelv 30, 31, 33, 34, 41.
Sapor perzsa király 81.
Saracenok 133.
Sardanapal 57.
Sassanida 23, 27, 127, 128.
Schioroti örm. collegium 115.
Schröder János 122, 126.
Schulcze 4, 5.
Scytha 35.
Scythák 18, 59.
Sebastei Mechitár 119.
Sebeos iró 94, 97, 98, 99.
Selusukida törökök 32, 103, 109, 127, 132.
Seleucidák 20, 21.
Sem 10.
Semita 2, 3, 7.
Semita nyelv 12.
Semita faj 2, 12, 34.
Semita nyelvek 7, 40.
Semiramis 5, 6, 8, 11, 13, 58, 83.
Semiramisi feliratok és épitmények 4, 8, 20.
Semiramocerta 4,
Sennacherim 17, 18, 23.
Sergius apát 102.
Sergius iró 101, 102, 104.
Sestini Domokos 53.
Severus 53.
Severianus 119.
Siciliai Diodor 11.
Sidon 14.
Simocatta 37.
Sinope 14, 81.
Siracuni Ananias iró 94, 95.
Siunia 95, 110, 111, 133.
Siuniai iskola 67.
Smirna 87.
Smirnai örm. nyomda 116.
Somal Sukias 78, 96.
Sophene 128.
Stilting 62.
Strabo 1.
Syria 13, 75, 108, 116.
Syro-chaldaeus irók 77.
Syro-macedonok 17, 35.
Syrus 1, 2, 9, 24, 39, 50, 52, 69, 78, 100, 101, 102, 124, 125, 126, 128, 132.
Syrus betük 6, 12.
Syrus forditás 75.
Syrusok 83, 96.
Szamosujvár 135.
Szeg alaku betük a Babyloniaknál 6
Szeg alaku betük a Medok, Perzsák és Assyroknál 6.

Szeg alaku betük nemei 6.
Szent Athanas 79.
Szentföld 107, 108.
Szent Gergely 79.
Szent Gergely világositó 61, 62, 109.
Szent Hippolyta 79.
Szent Ignátz 79.
Szent János aranyszáju 79.
Szent János kolostor 134.
Szent Lázár sziget 85, 116, 117.
Szent Nilus 79.
Tamerlan 112, 132, 133.
Tanais folyó 14, 111.
Tatárok 107, 109, 112, 134.
Taurisi Arachiel iró 114.
Teutomos 10, 57.
Texier 8.
Theutomos 13.
Theophilus 79.
Thiani Apollonius 53.
Thogorma 2, 11.
Thraciai Dénes 78, 110.
Thutmos 13.
Tigranes érmei 21.
Tigranes seregének ékszerei 29.
Tigranocerta 8, 21.
Tigris folyó 14, 128.
Timaeus 102.
Timotheus 79.
Tiridat 22, 28, 61, 80, 109.
Tiridat disz oszlopa és felirata 97, 98.
Titán 16.
Tonkáti Abagar 112.
Torcoma domus 11.
Tori Izsák költő 121, 122.
Török 116, 120.
Törökök 32, 114, 115, 116, 134.
Trapezunt 14.
Triesti örm. collegium és nyomda 116.
Turkománok 32.
Tyrus 11, 14.
Uj Nachitseván 110, 111, 116.
Urha 10.
Vachtang Georgia királya 119.
Vaillant de Florival 87.
Valarsapata 76.
Valarszak 21, 24, 54, 55, 58, 80, 98.
Valentin 128.
Van 4.
Van vára 8, 20, 39.
Vanagan János iró 108, 109.
Vani feliratok nyelve 5, 6.
Vani semiramisi betük 6.
Vani szeg alaku feliratok 4.
Vani tó 4, 5, 8.
Vartán 52.
Vartán iró 108, 109.
Vasburagani királyság 3, 100.
Vazul 70.
Velencze 62, 63, 75, 79, 85, 86, 87, 89, 96, 101, 103, 104, 105, 109, 113, 116, 120, 121, 126.
Velenczei mechitáristák örmény könyvtára 110, 119.
Vendidád 30.
Veram Sapor király 62, 92.
Veysiere de la Croze Maturin 122, 124.
Villefroy Vilhelm 122, 125.
Vilotte Jakab 122, 124.
Volga 35.

Vulgaris örm. nyelv 107.
Vulkán 27.
Whyston testvérek 84, 85, 122, 126.
Xenophon 17, 18, 19, 29.
Xerxes 18.
Zariaspe 14.
Zarmair 13.
Zend 21, 26, 41, 59.
Zendavesta 26, 30, 39.
Zend nép 12, 15, 24, 27, 28, 86
Zend nyelvek 30, 33.
Zend irodalom 13, 29.
Zenobius 61, 62, 63.
Zerován 56.
Zoroaster 25, 26, 27, 28, 30, 32, 36, 38, 39, 41, 60, 86, 91, 92, 128, 132.
Zsidó szentirás 124, 125.
Zsidó költemények 82.
Zsidók Armeniában 3, 13.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

MÁSODIK KÖNYV.

A MAGYAROK ŐSELEI,

HAJDANKORI NEVEI

ÉS

LAKHELYEI.

EREDETI ÖRMÉNY KÚTFŐK UTÁN

IRTA

LUKÁCSI KRISTÓF

SZAMOSUJVÁRI PLÉBÁNOS.

OSZK Országos Széchényi Könyvtár

Requievitque arca super montes
Armeniae Genes. cap. VIII. v. 4.

Annuntiate regibus Ararat, Menni
et Ascenez Jeremiae. 51. v. 27.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

Bévezetés.

Scythákat és Scythák ivadékinak hirdeti a Magyarokat az összes történelem; csakhogy a Scytha nevezet oly bizonytalan, oly határozatlan jelentésü, miként azzal, ha a Magyarokat a történetirók nyomán Scythákat mondjuk, még mit sem mondottunk. A Görögök ugyanis, Strabo tanusitása szerint, az éjszaki népeket általában Scythákat és Celto-Scythákat nevezték. „Veteres Graecorum Scriptores universas gentes Septemtrionales Scytharum et Celto-Scytharum nomine affecerunt [1]).

Éjszak és éjszaki népek nevezete alatt azonban a Görögöknél korántsem kell a mai magas éjszakot és annak népeit érteni, mert az általuk ismert világ éjszaki határai ily magasra soha sem hatottak; szélső éjszak, örökös tél és fagy miatt lakhatlan, ismeretlen föld volt szerintök mind, mi csak Thracián felül, vagy az Ister balpartján feküdt [2]).

A földleirási ismeretek ezen korlátolt korszakában Európa és Ázsia ama roppant terjedelmü része, mely az Alpeseken túl: a Dunán, a Fekete és Caspi tengeren felül esik

---

[1]) Strabo de Situ Orbis. l. 1.

[2]) Quod autem hujus (Thraciae) regionis ad Aquilonem vergit, nemo potest pro comperto referre, quinam homines eam incolant; sed illam quae trans Istrum plaga est, constat vastam esse atque ignotam... Verum ut Thraces ajunt apes loca transistrana obtinent, et ob illas ulterius pergi non posse... mihi tamen loca quae Septemtrionibus subsunt, videntur ab gelu inhabitabilia esse. Herodot. L. 5.

és ezen utóbbinak keleti oldalán le Indiáig terjed, Scythiának neveztetett s európai és ázsiai, kül- és bel-Imausi Scythiára oszlott [1]).

A leirt Scythiát lakta számos különbféle faju és eredetü népek pedig valamenynyien azon egy és közös Scytha nevezet alatt foglaltattak és ismertettek [2]).

Az egykor Scytha névvel illetett népek közt nem utolsó helyet foglaltak a Geták vagy Gothok[3]), meg a Sarmaták [4]). A Gothokról és rokon faju dák, trák, vandal néptörzsekről jól tudjuk, miképp azok a german népcsaládhoz tartoztak, a fenmaradt nyelv emlékek ez iránt kétkedni nem engednek. A goth-german nyelvnek egy ily nagy becsü emlékét birjuk a 367-ben Kr. ut. Moesiában goth püspök Ulphilas által hiveinek használatára goth nyelvre forditott Evangeliumokban[5]).

A Gothoknak german nép voltukról egyébaránt nyilván tanuskodik Valafridus Strabo, IX-dik századi iró: „Gothi (ugymond) qui et Getae, eo tempore, quo ad fidem Christi licet non recto itinere perducti sunt, in Graecorum provinciis commorantes, nostrum, id est, Theotiscum sermonem habuerunt". De rebus Ecclesiae [6]).

---

[1]) Ad laevam Hyrcani sive Caspii maris sunt Scythae versus orientem; qui usque ad Indiam et mare orientale porriguntur. Strabo L. XI, cf. Ptolem. Cosmographiae L. V.

[2]) De priscorum Graecorum sententia hoc dico, quod notae versus Septentrionem gentes uno prius nomine vel Scythae vel Nomades ut ab Homero appellabantur Strabo L. 1.

[3]) Σκυθῶν οὓς οἱ μὲν πάλαι Γέτας οἱ δὲ νῦν Γόττους καλοῦσι. Philostorgius. Scythae autem, hoc est pars Gothorum Asiam vastabant. Trebellius Pollio in Gallieno cf. Procop. de B. G. L. IV.

[4]) Interius vero Sarmatae atque ii Scythae. Strabo L. XI. Σάρματοι ἔθνος Σκυθικόν. Stephanus Byzantinus.

[5]) **Pinkerton. Recherches sur les Scythes ou Goths. pag. 173.**

[6]) **Pinkerton. Recherches sur les Scythes ou Goths. p. 176.**

A Sarmatáknak szláv nemzetisége kétséget szintén nem szenved. „Non me fugit Triballos, Mysios, Illyrios, Polonos et Sarmatas sive Moschos eadem inter se lingua uti... existimo unum hominum genus esse nec diversum“, mond Laonicus Chalcondilas [1]).

Scythák voltak e szerint s Scytháknak hivattak hajdan a Németek, Szlávok, Hunmagyarok és kezemnél az adatok, melyek hasonlót tanusitanak a perzsa, örmény, török, tatár, celta, iber és egyéb nyelv- és nemre köztudat szerint egymástól merőben különböző népekről. Csak miután a kereskedés és hajózás gyarapodásával az egymástól távol eső népek érintkezésbe kezdettek jönni; miután a Görögök, főképp a Milesiusok, a Fekete tenger éjszaki partjainak hoszszában különböző, részint virágzó gyarmatokat alapitottak, miután Nagy Sándor és más görög, római és perzsa hadvezérek és világhóditók győzedelmes fegyvereiket az akkor ismert világrészekben körülhordozták; csak akkor, mondám, a geo- és ethnographiai ismereteknek hasonló útakoni terjedése után, és nem elébb, kezdett oszlani az éjszakot boritotta cimmeriai setétség s tágulni a láthatár; csak akkor tüntek fel saját nemzeti neveiken és vonattak az ismert népek körébe Európa és Ázsia számtalan, a korábbi időkben csupán Scytha néven nevezett népei [2]).

---

[1]) De rebus Turcicis l. 1.

[2]) De priscorum Graecorum sententia hoc dico, quod notae versus Septemtrionem gentes uno prius nomine omnes vel Scythae, vel Nomades ut ab Homero appellabantur. Ac postea temporis cognitis regionibus occiduis Celtae Iberi aut mixto nomine Celtiberi ac Celto-Scythae, cum prius ob ignorantiam singulae gentes uno omnes nomine afficerentur. Strabo. L. 1.

Alexander magnam Asiae partem nobis aperuit, et Boreae incolas omnes usque ad Istri ripas. Romani vero quae ad occasum vergunt Europae singula usque ad flumen Albim qui duo in spatia

A föld- és népisme ezen hatalmas eszközei mellett is azonban, a Scytha név, ha nem is többé mint fő, de mint melléknév még sokáig fentartotta magát a Görögök és Rómaiaknál, kiknél mi sem közönségesebb, mint az újon felmerült, saját neveikről nem ismert népek jelelésére használt eme kitételek: „Scythae, Scythica gens, Σκυθικὸν ἔθνος [1]).

Ugyancsak az érintett nemzeteket, főképp a Görögöket terheli és nem alap nélkül azon vád is, hogy ők nem sokat törődve a felett: miképp nevezi magát saját nyelvén valamely nemzet, miveltségi felsőbbségök érzetében, és azon nemzeti büszkeségöknél fogva, melylyel minden nem görög, szerintök barbar népet lenéztek; ugy a népek, mint tartományok, városok és egyéb helységek neveit, vagy görög formára csigázva egészen elferditették, vagy azoktól merőben eltekintve, a népeket valamely feltünő körülményről, például: életmódjuk, ruházatjuk, lakukról, fegyverök neméről stb. nevezték el; igy születtek a „Scythae Aratores, Scythae Hippomolgi, Scythae Abii, Galactophagi, Melanchleni“ s más hasonló elnevezések, melyekkel telvék föld- és történetirataik [2]).

Germaniam dividit, quaeque trans Istrum usque ad amnem Tyram. At vero ulteriora usque ad Maeotidem et novissimam Colchorum maritimam Mithridates cognomento Eupator cognita fecit, ejusque praefecti, Parthi autem Hyrcanos et Bactrianos, et ultra eos Scythas notiores nobis reddiderunt, cum antea majoribus nostris minus noti fuissent. Strabo, de Situ Orbis l. 1.

[1]) Scytharum nomen usque quaque transiit in Sarmatas atque Germanos, neque aliis prisca illa duravit appellatio, quam qui extremi gentium harum ignoti prope ceteris mortalibus degunt. Plinius. Hist. nat. L. IV. C. XII.

[2]) Propriam appellationem ipsi (Scythae) utique sua lingua norunt, qui vero Graecis nominibus eos appellant, alias aliter suo quisque arbitratu illos vocant. Nicephorus Gregoras Hist. L. 2.

Porro gentium quaedam adhuc servant derivatam a suis conditoribus

Ezen önkényszerü eljárás, melyet a Görögök a velök közvetett vagy közvetlen érintkezésbe jött népek nevei irányában tanusitottak, s átalában a Scytha névnek határozatlan jelentése végetlen zavart okozott az összes történelemben s nem egy régiségbúvárt vezetett tévútra, ki vizsgálódásaiban a Görögökre támaszkodva, nyomdokaikon tárgyalt népét a Scythák közt csakhamar föltalálta, és a fölfedezés ezen első sikerétől bátorittatva, elfogultságában a scytha népek eredeti különbözését szem elől vagy vesztette, vagy kellő figyelemre nem méltatta; hanem a Scytha név nyomán Európát es Ázsiát minden irányban keresztül barangolván, a Scythák különböző népeit tárgyalt népével azonositani, és azok viselt dolgait elkezdve 28 évi ázsiai uralkodásukon, Cyrus, Darius, Nagy Sándor scythiai hadjáratain le, a világ szinhelyéről végképp letüntökig annak részére elsajátitani mitsem kételkedett. Igy történt, hogy Pelloutier a Scythákban átalában Celtákat [1]), Pinkerton Gothokat [2]), Helmold Szlávokat [3]), Bonfin és Deseritz Hunnokat és Magyarokat [4]), mások mást, a ki t. i. mit akart és keresett, azt lelt és látott.

A következetlenségek érdekelt tömkelegét, mibe a Scytha név követőit menthetlenül bonyolitja, az újabb kor történetirói, névszerint, kikről itt szó van, a magyar régiségek kutatói kikerülni ohajtván, a Scytháktól merőben elvonva, a Ma-

---

appellationem, quaedam etiam mutaverunt... Graecis potissimum talis nomenclaturae auctoribus. Hi enim posterioribus saeculis veterem locorum gloriam sibi usurpaverunt, dum gentes nominibus sibi notis insigniunt, tanquam ad suum jus attinerent... Nomina ista decoris causa in Graecorum formam mutari ad aurium voluptatem. Josephus Flavius Antiquitatum L. I. C. VI. et VII.

[1]) Histoire des Celtes, a la Haye. 1701.

[2]) Recherches sur l' origine des Scythes ou Goths.

[3]) Chronica Slavorum.

[4]) Bonfinii Decades. Desericii de initiis et majoribus Hungarorum.

gyarok ősapáit majd Deguignessel a Hiongnukban [1]), majd a Chanaanaeusok hét nemzetségében [2]), majd a Medusok és Örményekben [3]), majd a pontusi népekben [4]) keresték és vélték föllelhetni.

Már pedig igénytelen nézetem szerint nem kevésbbé tévednek azok, kik az elővilág minden Scytháiban Magyarokat hisznek lappangani; mint kik a Magyarok hajdankori dolgairól emlékezvén, a Scythákról tudni mitsem akarnak; itt is szintugy, mint egyébbe, az ismeretes arany szabály szerint a középút az egyedül biztos, egyedül czélra vezető.

A Scytha név határozatlansága t. i. az avval való óvatos élésre inkább, mint annak merőben mellőzésére int bennünket. Mert ha áll egyfelől az, hogy nem valamenynyi Scythák Magyarok; áll másfelől, és ha minden egyéb esetben érvényes irói tekintélyeken és nemzeti hagyományokon tul adni nem akarunk, állani kell és nem tagadhatjuk: miszerint a Magyarok csakugyan Scythák ivadéki.

A kérdés tehát e helyt nem lehet más, mint a nagy számu és különbféle faju és nevü scytha néptörzsek közül kijelölni azt, melyben Magyarjaink hajdan hihetően rejlettek; de épp ez ám, minek megoldása temérdek nehézségekkel van összekötve, és a mire az ezen érdemben tett nagy számu kisérletek után itélve, a maig ismert föld- és történetirati források elégtelenek; teljes lehetetlen lévén, egy ily nagy fontosságu és sokképpen bonyolódott kérdést egy pár görög, vagy latin magában is kétes adattal megfejteni, anynyival is

---

[1]) Pray. Annales.

[2]) Horváth István. Rajzolatok a magyar nemzet legrégibb történeteiből.

[3]) Kis Bálint: Magyar régiségek.

[4]) Fejér Georg. Aborigines et Incunabula Magyarorum ac Gentium cognatorum: Populi Pontici, Pontus. Budae. 1840.

inkább, hogy a Görögöket fennebb érintett léhaságuk, a Rómaiakat roppant távolságuk teszi képtelenekké, miszerint kelet népei őskori viszonyairól hiteles tudósitásokat adhatnának. Közleményeik mindazáltal több tekintetből felette fontosak és érdekesek; minthogy a valót nem ritkán bámulatosan megközelitik, miről természetesen csak ugy szerezhetünk magunknak meggyőződést, ha alkalmunk lehet előadásaikat valamely keleti, tőlük függetlenül működött és vizsgálódásaink szinhelyéhez közelebb esett nemzet történetiróinak megfelelő helyeivel egybevetni és párhuzamba állitani.

Tisztelet tehát és becsület Hellás és Róma iróinak, de én őszintén megvallom, miként Ázsia régi történeteit illetőleg, a kútfői elsőséget hajlandó vagyok Ázsia iróinak adni, mint a kik földterületi helyezetöknél fogva, honjuk és nemzetük, meg az azt környező népek ősrégi állapotaival a külföldieknél [1]) minden esetre ismeretesebbek lehettek, e felett a keleti hangzásu hely- és népneveket is legtöbb esetben jobban megtartották és hivebben adják nyelvökön viszsza a Görögöknél; minélfogva valójában véghetetlen nyereség, ha valamely ázsiai népet tárgyazó vizsgálatainkban ázsiai, még pedig eredeti kútfőkre támaszkodhatunk; áll ez kiváltképpen arra nézve, ki a magyar régiségeket tüzte ki történelmi búvárkodásai tárgyául, ki jól tudván egyfelől azt: miszerint teljes lehetetlen, hogy oly nemzetnek története, milyen a Magyar, mely minden Ázsiából bevándorlott népek közül, egyedül vala képes magának Európa miveltebb nemzetei közt tekintélyes helyet foglalni, a kilenczedik század szinte végével kezdődjék; másfelől pedig látván, miképp a Magyarok ázsiai multja kinyomozhatása érdekében, az eddig ismert tör-

[1]) Les anciens peuples de l'orient connaissaient beaucoup mieux les temps reculés; ils avaient leurs traditions, leurs annales. Tresson, la mythologie comparée avec l' histoire.

ténetirói sereg nyomán tett minden fáradozásai sikeretlenek voltak; kimondhatatlanul jól érzi magát, ha a keleti nyelvek tanulmányozása által valamely ázsiai, a magyarral egykor szorosabb viszonyban állott nép historiai kútforrásihoz útat törhetett magának, melynek segedelmével tudásvágyát bár némi részben kielégithesse.

A keleti kútfők egy ily neme áll előttem feltárva Armenia irodalmában, mely magyar régiségek érdekében tudtomra még senki által sem bányásztatott ki.

Nem szükség emlitenem, hogy az Örmények hajdan Elő-Ázsia felföldén évezredeken keresztül uralkodó nép voltak, s tettleges részt vettek Ázsia sorsára eldöntőleg hatott ama világtörténeti nevezetességü eseményekben, melyek Babylonia, Assyria és Perzsia világbirodalommá emeltetését vagy enyésztét elősegitették [1]). Az őshajdan ezen első rendezett álladalmaival polgárosodás és miveltségben lépést tartottak; a mi pedig reánk nézve érdekesebb, a kereszténység első századaiban már szépen virágzott irodalomnak örvendettek, gazdag ez különösen föld- és történetirati munkákban, melyek szerzői jóllehet jobbára saját honjuk és nemzetükkel foglalkodnak, mindazáltal az egykor Örményországban és körülötte lakott népekről több nagy becsü emlékeket tartottak fen, és számos olyan tudósitásokat közölnek, miket más irókban hiában keresünk. Az Elő-Ázsia szivét képező Armenia puszta leirása a régiségtannal komolyan foglalkodóra nézve több tekintetből felette érdekes és tanulságos. Ki nem tudja a nagy

[1]) Adiabene quamquam proprium principem habeat, non nunquem Armeniae adhaerescit. Nam Medi, Armenii, Babylonii praeter omnes alias gentes quae hic sunt, ita erant ab initio constituti, ut se invicem adorirentur, ut cuique opportunum videbatur, rursum conciliarentur, quod usque ad Parthorum imperium permansit. Medis itaque atque Babyloniis Parthi imperant. Armeniis autem nunquam. Strabo L. XVI.

emlékezeteket, melyek Tigris és Euphrates meg a nagy Ararat neveihez kötvék. Története ha nem is épp oly ragyogó, mint más első rendü ázsiai nemzetéi, de fénypontok nélkül nem szükölködik.

Mi azonban az örmény irodalmat a jelen tárgyra vonatkozólag kiváltképpen becsessé teszi előttünk, az azon körülmény, miszerint általa a hun-magyar régiségek eddig nem ismert világába vezettetünk; vezérfényénél kutatva Örményországban kivált annak felső és éjszaki részeiben szinte minden lépten, az emberi nem eme bölcsőjében egykor ringatott Magyarok emlékeire akadunk, hasonló eredménynyel koszoruztatnak kalauzolása mellett tett nyomozásaink Kaukaziában, de kiváltképpen benső Ázsiában, csak hogy az érintett siker biztositására kettőt szükséges mindenek előtt jól tudnunk, először t. i. azon neveket, melyeken a magyar ajku népek hajdan az Örmények és egyéb keletiektől jelöltettek; másodszor azokat, melyek a Görögök és Rómaiaknál jelentésben a keletiektől használtaknak megfelelnek, hogy magunkat vizsgálatainkban tájékozhassuk, hogy valamint a minden más nemzet életében, ugy a Magyarében mindenkor főszerepet játszó és régiségei kifürkészhetésében iránytüül szolgálni kellető névnek, különböző időkben és különböző népeknél különbözősége bennünket ne tévútakra, hanem a magyar népre vonatkozó történeti emlékek könnyebb fellelésére és megértésére vezéreljen, mi a fenforgó kérdést illetőleg annál nagyobb nehézségekkel van egybekötve, minél bizonyosabb az, hogy a magyar faj kezdet óta különböző rokon ágazatokra szakadt, melyek mindegyike különböző időkben és különböző népeknél különböző nevet viselt; de a mily nehéz egyfelől a feladat, a különféle alaku és hangzásu elnevezésekben a magyar főtörzsre és annak egyes ágaira ráismerni, az itt-ott elszórt s őt tárgyazó adatokat egybegyüjteni, összeállitani, és

öszhangzásba hozni, szintoly meglepő az eredmény, szintoly magasztos az öntudat, melylyel egy ily bonyolódott kérdés megoldása körül tett tudományos buvárkodás a vizsgáló és historiai igazság után szomjuzó elmét jutalmazza.

A Magyaroknak Armenia évkönyveiben előforduló minden nevei közt, akár a hozzá kapcsolt emlékezeteket, akár a belőle folyó következéseket tekintjük, kétségkivül legfontosabb és legnevezetesebb a Chus, Chusaeus, Chusán, Chusita nevezet, mely midőn egyfelől az eredeti ősapára vezet viszsza, másfelől az örmény kútforrások nyomdokin a nagy számu scytha népek azon ágát fedezi fel és ismerteti meg velünk, melyben hajdan a Magyarok rejlettek. Az Örményektől, és a mint maga helyén látni fogjuk, a Chinaiak és Perzsáktól Chus, Kus, Chusán, Kusán, Kusita, az araboktól Ghuz, Ghouz, Oghouz néven jelölt Hun-Magyarok tudniillik nem mások, mint a Görögök és Rómaiaktól Sacae, Dahae, Massagetae néven nevezett Scythák, kik az elősorolt keleti népektől hasonlólag Chusaeusok vagy Chusoknak mondatnak és a Hun-Magyarokkal azonosittatnak.

A Hun-Magyarok őselei körül örmény kútfők szövétnekénél tett vizsgálódásaim eredménye az előadottak szerint a következő tételekben központosul:

1-ször a Hun-Magyarok, Chusok, Kusok,

2-or a Saca, Daha, Massageta-Scythák, Chusok,

3-or a Hun-Magyarok, Saca, Daha, Massageta-Scythák.

A Magyarok, mondám, Chusok és nem megforditva, mert valamint nem minden Scythák Chusok, ugy nem minden Chusok Magyarok.

Szokatlannak tessék bár és hihetetlennek első tekintetre állitásom, kivihetetlennek felfejtett rendszerem, de nem alap nélküli. Forrásaink nyomán Ázsia három különböző pontján találkozunk Magyarokkal: Közép-Ázsiában az Oxus körül, Észak-Kaukaziában és az Araxes mellékén Örményországban, s ott ta-

láljuk mind a három kijelelt helyen a nevezett Scytha törzseket, még pedig oly bélyegző emlékek, oly jellemző körülmények kiséretében, melyek azoknak a Magyarokkal azon egy nép voltát kétségtelenné teszik.

Az érintett, hajdan Scytha-Magyarok lakta három tájék, mely Ázsia ugyananynyi különböző pontjára teszi át vizsgálódásaim szinhelyét, határozza egyszersmind jelen munka felosztását három külön részre eme czimek alatt:

I. a Hun-Magyarok benső Ázsiában,

II. a Hun-Magyarok Kaukaziában,

III. a Hun-Magyarok Armeniában.

A felosztásban nem anynyira a chronologiát, mint a felfejtett elvek és felállitott rendszer sikeresebb megállapithatása igénylette rendet tartottam szem előtt, azon nagyon is természetes oknál fogva, hogy: jóllehet Örményországot jelelik ki emlékeink a Magyarok szülőföldéül, itt laktuk azonban, mint szintén kiköltözésök minden historiai emlékezetet megelőzött korszakba esvén, a fenmaradt emlékek gyérebbek, az adatok kétesebbek, sem hogy azokból a különféle neveknek azon egy faju és ajku népre vonatkozására historiai bizonyossággal lehetne következtetni, sőt inkább azok is másfelől várnak felvilágositást. A tudósitások ellenben, melyek a Kaukaziában és főképp Közép-Ázsiában lakott magyar népekre vonatkoznak, nem csak az összes történetirás korához közelebb esnek, de oly időből és iróktól származnak, melyben az örmény irodalom legszebb virágzásnak örvendett, és kik maguk az általuk elbeszélt eseményekben részt vettek, vagy azoknak szemtanui voltak, mely tulajdonságaiknál fogva legalkalmatosabbak, kiknek közleményeire, a Magyaroknak a kérdéses Scytha népekkel ugyanazonsága felőli meggyőződésünket alapitsuk.

ELSŐ RÉSZ.

A Hun-Magyarok Közép-Ázsiában.

I. Fejezet.

A Hun-Magyarok Chusok, Kusiták.

A legrégibb idők óta több ágakra szakadt, különféle nevet viselt és Ázsia különböző részeiben lakott magyar ajku népek egyik virágzó felekezetét képezték a Perzsiával északkelet felől határos Euthalita- vagy Cidarita-Hunok, kiket a Görögök e néven csak is az V-ik század közepe táján kezdettek ismerni, azelőtt átalában Scythákнak, névszerint Saca-, Daha- és Massageta-Scythákнak nevezvén.

Az Örmények ellenben, geographiai helyzetök de főkép azon sokszoros viszonynál fogva, melyben a Parthusok és Perzsákkal s általuk benső Ázsia népeivel állottak, jóval korábban ismerték; csak hogy a név, melyen az örmény kútfőkben előfordulnak, nem anynyira a Hun vagy Euthalita, és még kevésbbé valamelyike a fenn érintett Scytha neveknek; inkább az, eddig legalább magyar faju népség jelölésére hallatlan és azért nagy mértékben érdekes és feltünő: Chus, Chusita, Chuschán nevezet, de a mi nálok a Hunnal tökéletesen egy értelmü, és avval egy és ugyanazon nép jelölésére felváltva synonym gyanánt használtatik, minek bébizonyitására szolgáljanak a következő adatok.

1-ör. Eliseus, ki II-ik Isdegerd perzsa királynak a keleti Hunok elleni hadjáratában az örmény csapatok kiséreté-

ben részt vett, a Hunokat nyilván Chusoknak nevezi, Isdegerd — ugy mond — táborba szállott a Hunok ellen, kik Chusoknak neveztetnek, és nagy szorultságba ejté a Hunok királyát [1]).

2. Ugyancsak Eliseus: Isdegerd — mond — országlása tizenkettődik esztendejének kezdetén ismét ráütött számtalan haddal az Euthalitákra, de a Chusok királya ekkor nem mert vele szembe szállani, hanem a nagy sivatagba vonult [2]).

3. Chorenei Mózes „Azon időben (320 Kr. ut.) hozzá (Tiridates Armenia királyához) jött Kamszar nevü rokona, Berozamadnak idősebb fia. Berozamad pedig azon gyermek, kit Purz, a Kareni Bahl nemzetségnek Artaxerxes (perzsa király) parancsolatjára történt felkonczoltatása alkalmával a közveszélyből kiragadott, s a kit midőn felserdült, Artaxerxes, atyja méltóságába, a hadvezéribe helyeztetvén, ama barbar népek (Hunok) ellen küldött, álnokul őt törbe ejteni és elveszteni szándékozván, de a ki erős és bátor férfi levén, hadvezéri képességének és vitézségének számos ütközetekben bámulatos jeleit adta; a vezérrel, kit Chagannak hivnak, több versen megütközött, utóbb annak leányával egybekelvén vője lön és ipja segitségével azon végszéli tartománynak (Bahl) ura lett. Artaxerxes látogatására többé ugyan nem ment, de mig ő élt, főhatóságát elismerte; hanem halála után fiának Sapornak az engedelmességet megtagadta, és rajta nem egyszer diadalmaskodott; kit végre a ravasz Sapor, minthogy fegyver erejével meghóditani nem tudott, bizonyos hivei által nyujtott méreggel vesztett el. Ez alatt más lőn vezér Chagan, ki Berozamad fia Kamszar iránt ellenséges in-

[1]) Az Örményeknek a Perzsák ellen viselt vallási háboruja. 1 k. 9 l.

[2]) Eliseus. Az Örményeknek a Perzsák ellen viselt vallási háboruja. 2 k. 15 l.

dulattal viseltetett; ő tehát jól bélátván, mikép két hatalmas birodalom és két egyaránt vesztére törő uralkodó között magát sokáig fen nem tarthatja, anynyival is inkább, mivel fivérei sem igen egyeznek vala vele, nagy számu családjával és ingó vagyonával Tiridates királyunkhoz menekült, fivérei ellenben Saporhoz menének [3]).

Chorenei Mózes tudtomra első és legrégibb iró, kinél a vezér és chagan szók előjőnek. Vezérk, kétségkivül nem más, mint a Törököknél és Magyaroknál most is fő hadi parancsnokot jelentő „vezér“ szó, a k végbetü, mint a mássalhangzókban bővelkedő örmény nyelv természetéből folyó végzet, a szó értelmén mit sem változtatván. A magyar faju chazar és avar népek történeteiben számtalanszor előforduló, királyt, főnököt jelentő „Chagan“ szó tehát magyar ajku scytha népre mutat: Χαγάνος, ὁ ἀρχηγὸς τῶν Σκυθῶν. Suidas. A magyar ajku nép, melynek Chagan vezéréről itt szó van, viszont nem más, mint az Oxus jobb parti Chus vagy Euthalita Hun felekezet; megtart ebben bennünket az idézett soroknak gondos vizsgálata, és azoknak ugy Chorenei, mint egyéb örmény történetiróknak ide vonatkozó helyeiveli egybevetése.

Az előadottakban láttuk, miként egy Purz nevü hű szolga Berozamadot, a veszélyből, mely a kareni Bahl nemzetséget érte, kiragadta, azt pedig, hogy Purz hol keresett és talált magának s a megmentett kisdednek biztos menedéket, Chorenei következő soraiban találjuk feljegyezve „utólérvén Artaxerxes a Chosroeshez (örmény királyhoz) futamló kareni Bahl családot, azt egy lábig levágatta, kardra hányatván annak minden férfi ivadékát a korostól le a csecsszopóig, egyetlen kisdedet kivéve, kit Purz nevü gyámnoka elrejtett és ve-

[3]) Chorenei Mózes. Örmények történetei. 2 k. 87 f.

le a Chusok földére menekült, azt vérei kezére juttatandó. Kit, miután életben maradását és hollétét Artaxerxes megtudta, csakis ugy nyert magának kiadatni, hogy gyámatyja fiainak ünnepélyesen felfogadta, miszerint a serdülő Berozamadnak nála legkisebb bántalma sem leend, sőt atyja tisztibe és ősi örökségébe viszszahelyheztetendi [4]).

Kétséget nem szenved, miképp a Chusok földe, hová a hű szolga a gondviselésére bizott gyermekkel menekült, nem Parthia, sem Báhl város s tartomány, mely, mint látni fogjuk, az örmény iróktól hasonlólag Chus földnek neveztetik; de a mely a parthus Arsacida dynastiának Perzsiában megbukása után Perzsiához csatoltatván, a futamlóknak Artaxerxes dühe ellen menhelyül nem szolgálhatott, hanem a független, Perzsáktól rettegett, Parthusokkal rokon Chusok, vagy euthalita Hunok földe és illetőleg annak az oda szöktetett Arsacida házbeli kisdeddel vérségi kapcsolatban álló vezér-chagan háza.

Egy másik a jelen kérdésre némi világot vető helye Choreneinek ekképp hangzik: „Azon időben (325 Kr. ut.) Tiridates levelet vett Constantin császártól, melyben őt és Szent Gergelyt a nicaeai szent gyülekezetre meghivta; hanem a király nem látta tanácsosnak, országát magára hagyni, attól tartván, hogy Sapor a békekötést megszegi, — mi a hitetleneknél éppen nem szokatlan dolog — országába ront, anynyival is inkább, mivel értésére esett, hogy Sapor az Indusok királyával meg a keleti chagannal házasság által szorosabb vérségi viszonyba lépett [5]). Kit az iró fennebb vezérchagannak nevezett, azt itt keleti chagannak hivja; már pedig „Kelet, Kelet földe, Kelet országa“ nevezetek alatt az

[4]) Chorenei Mózes: Örmények története. 2. könyv. 73. fejezet.
[5]) Chorenei Mózes: Örmények történetei. 2. k. 89. f.

Örmények, mint szintén a Perzsák, a Chusok országát érték. „Szándékunk (mond Isdegerd Eliseusnál) kelet földére menni es Isteneink segitségével a Chusok országát hatalmunk alá hóditani [6]).

Sőt Zenob, a keleti Chusok vezér-chaganjának nevét is fentartotta, midőn Armenia apostola Szent Gergely atyjáról, — az Arsacidák Sureni Bahl nemzetségéből származott, de a perzsa Artaxerxes pártjára kelt s annak érdekében saját rokonát, Armenia Chosroes nevü királyát, körül-belül 240-ik évben Kr. ut. orozva meggyilkolt és gaztettéért méltó halállal lakolt — Anakról és családjáról szólván, többek közt igy ir: „Világositó Gergelynek nagyapja nevéről Surennek nevezett fivére pedig, kit gyámnoki Perzsiába szöktettek vala, atyja testvérénél, Csovansirnak az Euthaliták királya Tigran nevü fiának nejénél nevelteték[7])". Viszhangozza e sorokat Vartan: „Suren, mond, Artaxerxeshez viteték, neveléséről pedig atyjának nővére, Csovansirnak, az Euthaliták királya fiának, neje gondoskodott [8]). A hol tudniillik a parthus Arsacidák Kareni Bahl ágának ivadéka Berozamad, ugyanott talált menedéket és neveltetett az Arsacidák Sureni Bahl ágának sarjadéka Suren, a Choreneitől Chusoknak, Zenobius és Vartantól Euthalitáknak nevezett nép királyánál, a mi ismét tagadhatlanul a Chusok és Euthalita-hunok azonsága mellett bizonyit.

Bahl várost és vidékét a parthus országlás alatt az uralkodó Bahli, vagy Bahlhav-Arsacida nemzetség örökségét, melyet, mint fennebb láttuk, a két szomszéd nagyhatalmasság ellenében megtartani magát elégtelennek érzett Kamszar

---

[6]) Eliseus. Az Örményeknek a Perzsák ellen viselt vallási háboruja. 1. k. 7. lap.

[7]) Zenob. Daronia tartomány története.

[8]) Vartan: Örmények történetei.

odahagyott, s a melyet aztán a Hunok elfoglalván, székvárosukká tettek; az Örmények, Chusok, a Görögök ellenben Hunok városának és vidékének nevezik, p. o. az örmény Byzanti Faustnál olvassuk: „Azon időtájban nem háborgaták a Perzsák az Örményeket, mert a Chusoknak Bahlban székelő Arsacida királya háborut viselt Sassanida Sapor, perzsa király, ellen [9]).

A görög Priscusnál a megfelelő hely ekképp hangzik: „Advenit etiam legatio a Persis nuntians Hunnos Cidaritas ab ipsis devictos et Balaam Hunnorum urbem expugnatam (a).

Az idézett helyek egybevetéséből lehetetlen el nem ismerni, miszerint valamint egyfelől Bahl és Balaam név azon egy városra vonatkozik, ugy másfelől az ezen várost lakta, Örményektől Chusok, Görögöktől Hunoknak nevezett nép nem különböző, hanem azon egy népfelekezet volt. Következésképpen Chus és Hun azon egy jelentésü.

A Hunok Chus voltát tanusitja továbbá számos örmény és görög kútfőkben előforduló és a benső ázsiai magyar népeket tárgyazó történeti adatoknak párhuzamba állitása; hol tért, időt, személyeket és egyéb lényeges körülményeket tekintve, kétségkivül egy és ugyanazon eseményről van szó, csakhogy az abban szereplő népet az Örmény Chusnak meg Euthalitának felváltva, a Görög ellenben Hunnak nevezi, annak félreismerhetlen jeléül, miképp Chus és Hun csakugyan egy nép; legyen elég állitásom igazolására egy pár hasonló adatnak e helyt párhuzamba állitása, ugy is e tárgyra még viszszatérünk: Priscus a perzsa követségnek első Leo császárnál 457-ben eljárásáról értekezvén, többek közt irja: „Venit et legatio a Persarum rege, quae multos e Perside

[9]) Faustus Byzantinus: Örmények történetei 5. könyv.

(a) Priscus apud Stritterum Hunnicorum Cap. XI. §. 164.

*

ad Romanos Eoos confugere querebatur. Addebant... oportere se adjuvari pecuniis ad bellum contra Hunnos Cidaritas gerendum, alább: At Persae qui jam dudum bello (cum Hunnis Cidaritis) occupabantur, hac occasione arrepta legatos ad Romanos miserunt *a*). A perzsa király, kinek Byzántba küldött követségéről Priscus értesit, II-ik Isdegerdes volt, ki 441-től 459-ig uralkodott *b*), és éppen ezen időszakba esnek Isdegerdnek a Chusok elleni táborozásai, melyek elbeszélésével telvék az azokban részt vett és szemtanu Eliseus, és az egykoru Pharbi Lázár történeti iratai. Az első, miután előadta, miképp II-dik Isdegerd szemlét tartván az általa kitűzött helyen Abar országban egybesereglett örmény, iber, alban és más keresztény hadak felett; azokat, hogy vesztökre törő szándékát annál jobban eltitkolhassa és annak idejében sikeresebben teljesithesse, ajándékokkal halmozá, elbeszélését ekképp folytatja: „Megindità táborát a Hunok ellen, kik Chusoknak neveztetnek, és két egész évig hadakozván, semmire sem mehetett, mire perzsa harczosait haza küldé és másokat hozata, mit szinte minden évben ismételt, magának pedig a határszéleken várost épittetett és ott lakott országlása negyedik esztendejétől tizenegyedikéig, s midőn látná, hogy a Görögök a béke-szerződéseket megszegni nem merik, és tőlük nincs mit tartania, egész dühvel neki fogott a táborban levő keresztényeknek czélba vett, de mindaddig álnokul titkolt kiirtásához [10])“. Itt az iró részletesen rajzolja a kebel-lázitó kinzásokat és különféle üldözéseket, miket a hitökhez hű örmény bajnokok szenvedtek. Ki nem ismerne rá Eliseus Chusaiban, ha mindjárt minden félreértés és két-

a) Priscus in Excerptis legationum apud Stritterum.

b) Petavius. Rationarium Temporum Parte II-da L. IV. c. 7.

[10]) Eliseus. Az Örményeknek a Perzsák ellen viselt vallási háboruja. 1. könyv. 9. lap.

kedés eltávolitása tekintetéből magyarázólag nem tenné is hozzá, miként a Hunok más néven Chusoknak hivattatnak, csupán az adatok öszszehangzásából Priscus Cidarita Hunjaira?

Hasonló eredményt nyujt Procopiusnak a perzsa Perozest és seregét az euthalita Hunok elleni hadjáratban ért végcsapásra vonatkozó érdekes sorainak Pharbi Lázár megfelelő helyéveli egybevetése: „Aliquanto post (mond Procop), Perozes spreto, quo se obstrinxerat, juramento, impositam sibi ab Hunnis contumeliam ultum ire decrevit. Quapropter ubi copias undique et Persarum et sociorum collegisset, eas ipse in Euthalitas duxit, cum triginta filiorum suorum grege, uno Cabade qui nondum ex ephebis excesserat domi relicto. De illius profectione factis certioribus Ephtalitis accidit ex eo dolor, quod ab hoste circumscripti fuissent; mox et in regis sui vituperationem eruperunt, cum dicerent, eum Medis res patriae prodidisse... In campo qua Persae patrias Ephtalitarum sedes ingressuri erant spatium magnum intercidens, fossam duxit altitudinis latitudinisque ingentis, relicta in medio exigua intercapedine terrae non subactae... impositis deinde calamis et his supergesta humo foveam obcoecavit... Interea Persae praecipiti in hostem furore fervidi per aperta et plana spatia ubi nullas suspicari insidias poterant, ferebantur, sed in foveam demum lapsi sunt, non primi modo, sed quicunque etiam sequebantur... In his fuit cum filiis omnibus Perozes. Ita Perozes cum universo Persarum exercitu periit. Nam si non in foveam forte aliquis in manus certe incidit hostium(a)

Halljuk most Pharbi Lázárt: „Peroz Hircaniába érkezvén, hadait öszszegyüjté és elindula az Euthálitáknak ellen, kinek, miután közeledését hirül vevé az Euthaliták királya,

(a) Procopius de Bello Persico.

ilyetén izenetet külde: kezemnél az esküvel és pecséttel szentesitett szerződvény, melyben felfogadtad, hogy soha, mig élsz, ellenem fegyvert többé nem fogsz ragadni, a határvonalt is kijeleltük volt, melyet egyik félnek se szabadjon fegyveres erővel átlépni, emlékezz rá, mit fogadtál és ne feledd azon szorult állapotot, melyből kegyelmezve életednek, megmentettelek, ha szereted életedet, fogadd tanácsomat és térj békével viszsza; különben tudd meg, hogy seregestől elpusztulsz. Hogy is képzeled hazug és hitszegő létedre, hogy a hadiszerencse néked kedvezzen, holott mind az ügy igazságos volta, mind a békekötés megtartása, mellettem vívnak. A perzsa főnökök e szavakra egyhangulag felkiáltottak: igaza van az Euthalita királynak! Mi ma ugy állunk ki a sikra, mint hitszegők, mire Peroz rendkivül fellobbant és az euthalita követeket dölyfösen elútasitotta, látjátok! monda, temérdek hadaimat, azok fele részével titeket verlek és öllek; más felével pedig a földet, melyen álltok, részint a tengerbe hordatom, részint a verembe, melyet ástatok, hányatom, és lelkének vakságában nem látá át, miként saját maga és alattvalóinak tetemeivel vala azon vermet bétöltendő, mely az ő és országa vesztére ásatott, mert megütközvén, elvesze, fiaival, seregével és országával... Azon kevés számu harczos pedig, kik a közveszélyből megmenekültek, Hircaniába jöttek és elbeszélték mindeneknek a hadjárat szerencsétlen kimenetelét[11]). A Procopiusnál szinte két századdal korább virágzott Pharbi Lázár, a Hunokat, kikhez Hircanián keresztül eljuthatni, az idézett helyen Procoppal egyezőleg Euthalitáknak nevezi ugyan, de hogy ő az Euthalita-Hun nevet a Chussal felváltva és egy értelemben használja, arról kezeskednek következő

[11]) Pharbi Lázár: Az Örményeknak a Perzsák ellen vivott vallási és szabadsági véres harczai. 432-től 485-ig. Kr. u. 270—271 lap.

sorai, a hol Peroz atyjának Isdegerdnek a Hircanian túl lakó Hunok elleni hadviteléről szólván, azokat nyilván Chusoknak mondja: „országlása tizenhatodik évében Isdegerd temérdek hadi erővel szállott táborba a Chusok ellen; Örményország egyházi és világi nagyjait rabszijra füzve, Hircanián és Abarországon keresztül mindenütt magával hurczoltatván [12]).“

Hol a szemtanu, egykoru, és tapasztalásból beszélő történetirók, milyenek kétségkivül Eliseus és Pharbi a Hun-Magyarok Chus voltát ily fennen hirdetik, és adataik ily szép és meglepő összszehangzásban jelennek meg a tér és időben tőlük távol eső Görögöknek hasonló idők, helyek, személyek, népek és eseményeket tárgyazó tudósitásaival, ott igénytelen nézetem szerint csak a historiai igazságnak hódolunk midőn állitjuk, hogy a Hun-Magyarok Chusok és a keleti népektől hajdan Chus néven neveztettek.

II. Fejezet.

A Daha, Saca, Massageta Scythák, Chusok.

A közép-ázsiai Hun-Magyar népeket, azon egy pár homályos emlegetéseket kivéve, melyek róluk Plinius és Ptolomaeusban olvashatók, az V-ik század előtt Kr. ut. a Görögök Chus, Hun, Mazar és egyéb nemzeti nevöken nem ismerték, hanem átalában Scythákuak, név szerint Daha, Saca, Massageta Scythákuak nevezték. Az Örmények ellenben jóval korábbi századokban ismerték és velök az emlitett scytha törzseket tökéletesen azonosoknak tekintették, azokat szintugy mint a Hun-Magyarokat Chus, Chusita, Chusán nevezettel illetvén; mit alább felhordandó egyéb tanutételeken kivül eléggé tanusit maga a világtörténeti nevezetességü parthus nemzet, melynek egyfelől daha és rokon scytha törzsekkeli

[12]) Pharbi Lázár az imént idézett helyen 148 lapon.

rokonsága, másról Chus neve és Chusokkali egysége mellett nagy számu elvitázhatatlan okerősségek harczolnak; jelesen a kérdéses scytha népekkeli vérségi kapcsolatát illetőleg. Scythának vallja a Parthust az összes irói sereg. „Parthiaei gens olim Scythica“ mond Byzanti István *a*), hasonlót Justin: Parthi Scytharum exules fuere *b*). Strabo a scytha törzset is megnevezi, melyből Arsaces és Parthusai származtak „Postea Arsaces vir Scytha, cum ex Dais quosdam haberet, qui Parni dicuntur, nomades Ochum accolentes, Parthiam invasit atque obtinuit... Tradunt Parnos Daas esse ex Dais profectos qui ultra Maeotim habitant... ab iis ortum Arsacem putant *c*)

Daha vagy chinai kiejtés szerint Tahia és Tiao-tschi scytha néptől származtatják a Parthusokat Saint-Martin és Abel Remusat tanutétele szerint a chinai krónikák is *d*). Remusat értesit, miképp Saint-Martin egy, az Arsacidák királyi családja eredetéről irt és az akadémia előtt felolvasott jeles értekezésben megmutatta, miszerint a tudósitások, miket az emlitett parthus uralkodó nemzetség eredetéről Görög, Örmény, Perzsa és Chinai egymástól oly távol eső kútfőkből merithetni, egymással legszebben öszhangzanak és egymást kölcsönösen támogatják *e*).

Dahok voltak chinai tudósitások szerint a Parthusok, Dahák a Bactrianok, sőt a Sacok, és tőlök tahi és tayue névvel illettettek *f*), s valójában, ha a görög, latin és örmény iró-

a) Stephanus Byzantinus de Urbibus, in voce Parthiaei.

b) Justini Epitome Historiarum L. XLI.

c) Strabo, de situ orbis L. XI.

d) Saint-Martin. Antérieurement à cette epoque les Chinois connoissoient fort bien les Parthes, qu' ils appelloient Tiao-tchi, nom qui est la même chose que ceux de Dahi on Tadsik. Mémoires sur l' Arménie. Tom. 2. p. 30.

e) Remusat Histoire génerale des Tatars,

f) Deguignes. Histoire génerale des Huns L. 1.

kat felütjük Balkh, más néven Bactra hajdan Zariaspe várost, egész Bactrianát és környékét a három kérdéses scytha nép gyarmatai által lakottnak találjuk: „Scythae Bactrianum et Parthicum imperium ipsi condiderunt“ mond Justin *a*). „Sacae tales invasiones faciebant quales olim Cimmerii ac Trieres interdum longinquas interdum propinquas, nam et Bactrianam occupavere“ Strabo *b*). A Massageták, kik Bahlchban laknak Chusok. Asolich [13]). Bactra szomszédságában hasonlólag Massageták tanyáztak. „Eratosthenes dicit Arachotos et Massagetas Bactriis occidentem versus adjacere ad Oxum. Strabo *c*). Tenent regionem (Margianam) quae juxta Oxum sunt Derbictae quae sub his Massagetae, post quos Parni et Dahae“. Ptolomaeus *d*).

Szükséges azonban tudni, miként az Oxus vize bal partján hihető idegen faju népek közt kisebb nagyobb csoportokban itt-ott elszórva lakozó Sacok, Dahok és Massageták, kikből mint látók, a Parthiát és Bacriát meghóditott, utóbb a parthus birodalmat alkotott Parthusok alakultak, csak egy töredékét képezték a különböző időben és okból átszállingolt trans-oxianai és Jaxartes melléki hatalmas, a Perzsáktól soha meg nem igázhatott Scythákat, mint azt a tárgyalt rokon törzsekről Strabo állitja „Et qui (Sacae, Dahae) ex ulteriore Jaxartis regione profecti sunt, quae apud Sacas et Sogdianos est, et quam Sacae ipsi obtinebant *e*).

Az érintett gyarmatokból keletkezett Parthusokat éppen a felfejtett okból Scythák száműzötteinek és szökevényeinek nevezi az összes régiség: „Parthiaei gens olim Scythica, quae

a) Epitome Historiarum. L. 2, c. 3.
b) De situ Orbis L. XI.
[13]) Asolich István örmény krónikák.
c) De situ Orbis L. XI.
d) Cosmographiae L. VI.
e) Strabo. L. XI.

demum fugit seu migravit in Mediam vicinosque tractus, vocata autem sic fuit propter fugam, nam Scythae fugitivos vocant Parthos. Stephanus Byzantinus *a*). Parthi Scytharum exules fuere. Hoc etiam ipsorum vocabulo manifestatur, nam Scythico sermone Parthi exules dicuntur. Hi domesticis seditionibus patria pulsi solitudines inter Hyrcaniam et Dahas et Arios et Margianos furtim occupavere. Justinus *b*).

A mondottakból világos, miként a Párthusok és a kiktől eredetöket és gyarapodásukat vették, a cis-oxianai Dahok és rokon Scythák a trans-oxianabeliekkel egy nagy, meszszire terjedt és többfelé elágazott, de azon egy nyelvü népcsaládot képeztek. „Sogdiani, Dahae Massagetae, Sacae ejusdem nationis sunt — mond Curtius *c*).

Ha továbbá elgondoljuk egy részről azt, miszerint a sajátképpi Parthia magában egy kis tartomány, az azt lakta Parthusok megvetett jelentéktelen népség voltak; más részről azon példátlan szerencsét, mely a Parthusok Arszak vezérlete alatti felkelését koronázta; még kevésbbé fogunk kételkedni, miképp azon tájakon számos a Parthusokkal rokon, nem csak érzésü, de rokon vérü és ajku törzsökök léteztek, kik, viszhangozva a nagy Arszaknak a köznemzetiség érdekében fegyverre szólító szavait, sietének a derék vezér zászlói alá seregleni s erejöket vele a közszabadság kivivására egyesiteni; ily nemzeti szövetkezésre mutatnak Herodian im e sorai: „Primus Arsaces Parthus persuasisse earum regionum barbaris memoratur, ut a Macedonibus deficerent, impositoque sibi diademate Parthorum barbarorumque vicinorum consensu et ipse regnum tenuit et posteris reliquit ad Artabanum usque regem *d*).

---

a) De Urbibus in voce Parthiaei.

b) Epitome Historiarum L. XLI. c. 1. cf Jornandes de rebus Geticis.

c) Curtii Historia Alexandri Magni L. VI. c. 3.

d) Herodianus L. VI. in vita Alexandri et Mammaeae.

Daha őseinek egyik kóbor törzsöke, az Ochus melléki Parnok segitségével rontott bé Parthiába a parth birodalom alkotója a nagy Arszák „Postea Arsaces vir Scytha, cum ex Dais quosdam haberet, qui Parni dicuntur nomades Ochum accolentes Parthiam invasit atque obtinuit. Ab his ortum Arsacem dicunt". Strabo *a*). Csak is, mondám, az egy faju scytha népségek közremunkálásából fejthetni meg azon a historiában szinte páratlan jelenséget, miszerint egy megvetett, de erejét érző bátor és vitéz nép, használva az alkalmat, melyet neki a trónbirás feletti viszály miatt támadott, a Seleucida-Macedonok hatalmát benső alapjában megrenditett polgárháboru és azt követett átalános rendbomlás, de főleg a keleti tartományok felzendült és zavargó állapota nyujtott, fellépik a világ szinpadára, és a hozzá mint vérökhez szitó népek segitségével a magokban meghasonlott, az anyaországtól elpártolt macedo tisztviselőket egyiket a másika után megtámadja, megveri, magát a felkelés lecsillapitására nagy sereggel sietö Seleucust legyőzi, és rövid időn fél Ázsia ura lesz s a rómaival versenyező birodalmat alkot. Justinus miután a Seleucidák közt támadt belviszályokat leirta, az érintett eseményeket ekképp rajzolja: „Erat eo tempore Arsaces vir, sicut incertae originis, ita virtutis expertae. Hic solitus latrociniis et rapto vivere, accepta opinione Seleucum a Gallis in Asia victum, solutus regis metu, cum praedonum manu Parthos ingressus, praefectum eorum Andragoram oppressit, sublatoque eo imperium gentis invasit. Non magno deinde post tempore Hyrcanorum quoque regnum occupavit. Nec multo post cum Seleuco rege ad defectores persequendos veniente congressus victor fuit, quem diem Parthi exinde solemnem velut initium libertatis observant... Sic Arsaces quaesito simul con-

a) Strabo, de situ Orbis. L. XI.

stitutoque regno non minus memorabilis Parthis, quam Persis Cyrus, Macedonibus Alexander, Romanis Romulus matura senectute decedit. Cujus memoriae hunc honorem Parthi tribuerunt ut omnes exinde reges suos Arsacis nomine nuncupent etc. *a*).

A Parthusoknak a Saca, Daha és Massageta Scythákkali vérségi összeköttetéséről tanuskodik végre azon figyelmet érdemlő körülmény: miszerint a Parthusok és azok országló háza a legrégibb időkben szintugy mint ázsiai uralkodásuk legvirágzóbb korszakában, valahányszor kül- vagy bel ellenségtől megtámadtattak, az atyafias Scytháknál kerestek magoknak menedéket, és segitségökkel nem egyszer ültettek viszsza trónjukba az attól ármány és belviszály következtében megfosztott fejedelmeik. Egy oly esetet közöl a legrégibb időkből Diodor „Post hunc (Artabanum) Parthi a Medis deficientes cum patriam urbemque Sacis tradidissent magnum bellum inter Sacas Medosque, quod annis duobus magnis utrinque cladibus gestum est, excitarunt. Pax tandem constituta ut Parthi subjicerentur Medis, Saci Medique amici sociique invicem perpetuo essent, Sacarum tum regina erat mulier Tarina nomine bellorum appetens *b*).

A parthus országlás korszakából hasonló eseteket nagyobb számmal mutathatunk fel. Vononesről például irja Tacitus: „Per idem tempus Vonones, quem amotum in Ciliciam memoravi, corruptis custodibus effugere ad Armenios inde in Albanos Heniochosque et consanguineum sibi regem Scytharum conatus est *c*). A Scythákhoz vonult később a Tiberius császár vezére Vitelliustóli megveretése után Artabanus Vonones utódja: „His (corporis custodibus) assumtis in lon-

a) Historiarum L. XLI.
b) Bibliothecae L. III.
c) Tacitus Annalium L. II. c. 68.

ginqua et contermina Scythiae fugam maturavit, spe auxilii, quia Hyrcanis Carmaniisque per adfinitatem innexus erat: . . . nec ultra moratus quam dum Scytharum auxilia conciret *a*). Ha Tacitus idézett helyét egybevetjük a nála Zsidó létére kelet népei viszonyaival ismeretesebb Flavius József ugyan ezen eseményeket tárgyazó soraival, meggyőződünk, miként a Parthusokkal és azok országló házával atyafias Scythák, kikről itt szó van, nem mások mint a Hyrcaniában és Carmania éjszaki határinál tartozkodó Dahok és Sacok voltak. Halljuk Flaviust: „Vitellius etiam pecunia corruptis aliquot amicis et cognatis regiis ipsum Artabanum conabatur occidere. Ille intellecta fraude . . . fuga se ad satrapias superiores servavit incolumem ubi ex Dahis et Sacis conflato magno exercitu et debellatis inimicis restitutus est in imperium *b*). A Dahok voltak azon Scythák, kiknél Tacitus tudósitása szerint a parthus Artaban ifjukori nevelését nyerte: Igitur Artabanus Arsacidarum e sanguine apud Dahas adultus excitur, és ismét: „Qui (Graecarum in Parthia urbium cives) Artabanum Scythas inter eductum ob saevitiem execrati“ *c*). Parthus trónkövetelő Gotarzes Dahok és Hyrcanok segitségével újitja meg a háborut fivére Bardanes ellen, és miután a béke a két testvér közt helyreállott, ismét Hyrcaniába vonult Daha véreihez. „Interim Gotarzes Daharum Hyrcanorumque opibus auctus bellum renovat . . . potiorque Bardanes visus retinendo regno, at Gotarzes ne quid aemulationis existeret penitus in Hyrcaniam abiit“ *d*).

Az utóbbi rovat alatt felhordott történeti tények magokban véve, a jelen kérdés eldöntésére még nem sokat

a) Tacitus Annalium L. VI. c. 36 et 44.
b) Flavius Antiquitatum L. XVIII.
c) Tacitus Annalium L. 2. c. 3. cf. L. VI. c. 41.
d) Idem Annalium L. XI. c. 8. 9.

nyomnának, — minthogy hasonló segedelmezések idegen faju népek közt sem szokatlanok; — ha csak a consanguineus és affinis szók országló házak és népek irányában oly tekintélyes iróktól milyenek az idézettek — használva, a Parthusoknak a kérdéses scytha törzsekkeli atyafisága iránt támadható minden kétkedést el nem oszlatnának.

Meglevén e szerint állitva a Parthusoknak a Sacokkal sat. rokonsága, menjünk tovább és lássuk menynyiben igazolják történeti adataink közvetlen a parthus s közvetve a saca, daha, massageta népnek a Chusokkal általunk állitott azonságát.

A tanuk sorát megnyitja Mar-Ibas-Katina: A mint mondám, hatvan évvel Nagy Sándor halála után Ária Bahl nevü városában a Chusok földén uralkodott a Parthusokon a hős Arszák, ki győzhetlen seregével egész keletet meghóditotta, a Macedonokat Babylonból elűzte sat. [14]).

Chorenei Mózes: „A Parthus származásu Arszák lerázván a Macedonok igáját, maga 31 évig országlott a Chusokon, utána fia Ardases 26-ig, kit ismét ennek fia Arszák váltott fel, ez Antiochust megölte, Valarszak fivérét Armenia királyává, és rangra maga után másodikká nevezte, maga pedig királyi székét Báhlban ütvén fel, uradalmát 51 évi országlása alatt megszilárditotta, utódaitól „Nagy"-nak, utódai viszont róla, mint szintén Valarszak utódai is Arsacidáknak, Bahl székhelyéröl különösen Bahli Arsacidáknak és Bahlhavoknak hivattak" [15]).

A harmadik század elején Kr. ut. 226-ban Sassanida Artaxerxes, a Parthusok uralkodását, Artaban utolsó parthus király személyében, Persiában megdöntvén, és annak romjain a Persákét alapitván, Chosroes, Armenia parthus

[14]) Mar-Ibas-Katina. Choreneinél. 2. k. 2. f.

[15]) Chorenei Mózes, Örmények története 2. k. 68 f.

Arsacida királya, rokonának a parth Artabannak halálát megboszulandó, és az Arsacidákat Persia elvesztett birtokába viszszahelyezendő, nagy sereggel béütött Persiába s egyszersmind a parth fejedelmeket felszólitotta, hogy a Chusok földén, mely az Arsacidáknak családi birtokuk vala, csapatokat gyüjtsenek és vele a tron bitorló ellen egyesüljenek. Ezen nevezetes követségi eljárást Chorenei ekképp adja elő: „Az örmény hadakkal Persiába nyomult Chosroes követeket küldött rokonihoz a parthiai, bahli és a többi Chus népekhez, felszólitván azokat, hogy harczosaikkal hozzája csatlakozván Artaxerxest az országból kikergetnék, és a tront családjuk számára viszszafoglalnák; hanem nemzetségének a két megnevezett t. i. asbahabedi és sureni ága a követeket viszszaútasitotta, minél fogva Chosroesnek is viszsza kellett menni országába, véreinek végromlásán elkeseredve inkább mint a nyert győzedelemnek örvendve. Néhányon azonban azon követei közül, kik a nagyon dicső nemzethez, ama felette távol lévő anyaországba és városba Bahlba mentek volt, megérkezvén, mondák a királynak: Vehszadsan rokonod a kareni Bahl nemzetség főnöke, nem hódolt meg Artaxerxesnek, hanem felszólitásodra hozzád jön családostul“ [16]).

Ugyan csak Choreneinél olvassuk, miképp a Chosroestől felettébb szorongatott Artaxerxes nagy jutalmat tőn Chosroes fejére, főképp a parth satrapákra számitván, mint a kiknek vérségi kapcsolatuknál fogva, melyben az örmény királylyal állának, könnyen sikerülhete őt törbe ejteni; hogy ha kivánságát teljesitik, és Chosroest bár mi úton módon az életből kioltják, ősi birtokukat t. i. Bahl várost és tartományt és az egész Chus földet nekik viszsza adandja [17]). Ha parancsolatomat teljesited (mond a király Agathangelos-

[16]) Chorenei Moses Örmények Történetei 2. k. 72. f.

[17]) Örmények Történetei 2. k. 73. f.

nál Anacnak) a parth nemzet ősi lakhelyét a ti saját Bahltokat néked és nemzetségednek ajándékozom [18]).

Chusok voltak a felhozott adatok szerint, és a Chus nép egyik nevezetes felekezetét képezték a Parthusok, honjuk Parthia egyik tartománya volt az Oxuson inneni Chusok ama roppant terjedelmü földének, mely az Oxus vizétől nyugotra Mediáig a Caspi tengertől délszakra Persiáig terjedt. Ezen Chus föld az örmény kutfőkben néha Aria, népe Arik nevezete alatt jön elő: Mar-Ibas-Katina Bahlt világosan Aria városának nevezi *a*).

Mechitar névszótárában „Bahl“ szó alatt olvassuk: „Bahl vagy Balch Aria fővárosa, hasonnevü tartományban keleten a Chusok földén“ [19]). Viszont Arik szó alatt mire Chusról mint synonymról utal, régi örmény föld és történet irók nyomán irja: „Arik, nép neve keleten, kik méltán Ariknak (ari: erős, vitéz, bátor örmény nyelven) neveztetnek, mert jeles ijjászok és vitéz harczfiak, mondatnak Ariaganoknak, máskép Chusdi Chorasan vagy Chusoknak is. Országuk Ariának meg Chus földnek neveztetik; nagy kiterjedésü országa Ázsiának, éjszakról Scythiával, nyugotról a Caspi tengerrel és Mediával, délről pedig Persiával határos, hoszszusága a Caspi tengertől Indiáig terjed. Osztatik 25 tartományra u. m. Comisene, Hyrcania, Bahl, Parthia“ stb. [20]).

A mint az előadott ábrázolatból megtetszik a Ptolomaeustól leirt sajátképpi Aria csak egy része volt a 25 tartományokat magában foglalt Chus-Ariának. Saint-Martin arab, perzsa és egyéb kutfők nyomán Aria határait az Örményekkel megegyezőleg jeleli „Déja du temps de Strabon

[18]) Agathangelos. Szent Gergely élete. 1. k. 32 lap.

a) Mar-Ibas-Katina Choreneinél 2. k. 2. f.

[19]) Mechitar. Föld- és Történettani névszótár. Bahl szó alatt.

[20]) Ugyanaz. Chus és Arik név-szó alatt.

et de Plin et sans doute antérieurement le nom d'Ariana etoit donné collectivement aux provinces qui s'étendent depuis la Bactriane au Nord et la Perse a l'ouest jusqu' á l' Inde et á la Mer *a*). Ariát mond tovább az idézett iró, az Örmények Chusdi Chorasan és keleti Chusnak nevezik: L' Arie est appellée par les auteurs Arméniens Khousdi Chorasan et Chus de l' Orient *b*). Chus vagy Aria országban esett Mar-Ibas-Katina és Mechitar fennebb idézett tanutétele szerint Parthia és Bahl, a Parthok ősi birtoka és eredeti lakhelye, kik magok is a szélesen elterjedt és több ágakra szakat Ari azaz: erős, vitéz Chus népnek egyik ágazata voltak, s szoros nyelv és vérségi kapcsolatban állottak a Chus nép Oxuson tuli és inneni különböző törzsökeivel, maga a közös Chus nevezet, melylyel valamenynyien illettetnek, közös eredetet, nyelv és faj egységet tanusit.

A Parthusoknak a trans-oxianai Chusok vagy Euthalita-Hunokkali vérszerénti atyafisága felől tanuskodnak továbbá az első fejezetben felhordott történeti tények. Birunk azonban egyéb hitelre méltó adatokkal is, mik a Parthusoknak a transoxianai Chusokkali rokonsága iránt kétkedni nem engednek; a melyeknek megértése és könnyebb tájékozás végett szükséges megjegyezni, hogy a Chusok, kikről e helyen szó van, a IV-ik századig Kr. ut. az Oxus vize jobb vagy keleti partján laktak, az Oxus folyó képezvén birodalmuk nyugoti, Jaxartes vagy éppen Jaik éjszaki, a nagy sivatag keleti, Paropamisus hegysor déli határszéleit, s csak is a IV-ik század első negyedében 320 körül Kr. ut., miután a parthus Berozamad fia Kamszar az Oxus nyugoti oldalán fekvő ősi birtokát és Bahl várost vesztére törő hatalmas elleneinek martalékul oda hagyta, keltek át a Chusok

a) Mémoires sur l' Arménie Tom 1. p. 270.
b) Idem ibidem.

az Oxuson, és tették át birodalmuk székhelyét, a különben is parth rokoniktól lakott Bahl városba, legalább az idő óta a Görögök szintugy mint az Örmények Bahlt a Chus-Hunok fővárosának tekintették „Advenit etiam legatio a Persis nuntians Hunnos Cidaritas ab ipsis devictos et Balaam Hunnorum Urbem expugnatam“ mond Priscus (a)

A IV-dik század közepe táján élt, és a Parthusok viszonyaival ismeretes Byzanti Faust Örmény történet-iró azon kivül, hogy Bahlról mint a chus király lakhelyéről emlékezik, tanuskodik egyszersmind az ottan székelő Chusok királya, Parthus-Arsacida nemzetségéről midőn igy ir: „Azon időben nem háborgaták a Persák az Örményeket, mert a Chusoknak Bahlban lakó királya ki nemzetségére Arsacida, hadjáratot inditott Sassanida Sapor persa király ellen“ [21]). Esmét alább „mert akkor a Persák Sassanida királya, háborut folytata a Chusok Királyával, ki Bahlban lakik, és a ki nemzetségére nézve Arsacida“ [22]). Saint Martin irja, miként a Chinaiak jól ismerték a Parthusokat, és gyakran emlékeznek a Chusok Arsacida királyairól *b*).

A felhordott irói tekintélyek közvetlen ugyan a Parthusoknak a cis- és transoxianai Chusokkali rokonsága felől tesznek bizonyságot; de a jelen fejezetben számos adatokkal be lévén bizonyitva a Parthusoknak a Saca, Daha és rokon Scytha néptörzsekkel atyafisága; önként következik

(a) Apud Stritterum Hunnicorum 1. §. 164.

[21]) Faustus Byzantinus: Örmények Történetei. L. V. c. 7. p. 205.

[22]) Faustus Byzantinus: „Örmények Történetei“ 5-ik k. 37. f.

b) Antérieurement ácette époque les Chinois connoissoient fort bien les Parthes, qu'ils appelloient Tiao-tchi, nom qui est la méme chose que ceux de Dahi ou Tadsik, ils font aussi souvent mention des rois Arsacides de Kouschan ou des Indo-Scythes, qu'ils nommoient Kouei-chouang. — Memoires sur l' Arménie Tom. 2. p. 30.

miként a Saca, Daha, Massageta népek Chusok. Asolich Örmény iró a Massagetákat nyilván Chusoknak nevezi: „A Massageták (mond) kik Bahlban laknak, Chusok“ [23]). A tudós szent irás magyarázó Calmet a Saca név-szót egyenesen a Chus név elferditéséből származottnak állitja *a*.)

III. Fejezet.

A Magyarok Saca, Daha, Massageta Scythák.

Miután a két első fejezetben a Chusoknak egy részről a Hun-Magyarokkal, másról a daha és rokon Scythákkal ugyanazonságát hiteles kutfőkből meritett történeti adatokkal és nagy számu tanutételekkel bébizonyitottam, logicai következetlenségről, azt hiszem, okszerüen senki sem fog vádolhatni, ha a gondolkodás lánczolatánál és amaz ismeretes törvénynél fogva: „a mik egyenlők egy harmadikkal, egyenlők egymás közt“ a fennebbi okoskodásból a harmadik eszmét levonva és a más kettőt egybe kötve kimondom: A Magyarok Saca, Daha, Massageta Scythák és viszont. Következésképpen jelen értekezésem alapját megvetettnek, és a fő elveket, melyeken rendszerem alapszik, megállapitottaknak tekintem.

Az e szerint megtörött úton tovább haladva és a felfejtett vezér elveket szem előtt tartva, hogy mit se mulaszszunk el, mi egy ily nagy fontosságu kérdés megoldását és minden oldalróli felvilágositását elősegithetné, vegyük szemügyre azon fő és jellemző vonásokat, melyek a régiség buvárok egyhangu beléegyezése szerint a különböző nevü néptörzsökök megismertető jeléül tartatnak. Alkalmazzuk azo-

---

[23]) Asolich 2 k. 3 f.

a) „On a transporté l'aspiration de ch, et au lieu de l'h on a mis une s. Je ne doute pas que ce ne soit de cette sorte que s'est formé le nom Saca donné aux Scythes, au lieu de Cascha ou Chusch. Calmet Commentaires en Genese ch. 10.

*

kat a kérdésben forgó egyfelől Hun, Avar, Madschar, Chazar, Coman, Pacinák, Uz, Guz vagy Chus stb. scytha népségekre és lássuk, ha találnak-e és menynyiben azok reájok: mert nem mutat fel a historia a föld kerekségén népfajt, melynek neve a főtörzsben ugy, mint annak egyes ágaiban több változásokon ment volna keresztül, mint a Magyaré. Más néven nevezte magát a Magyar tulajdon nemzeti nyelvén, más néven neveztetett a szomszéd keleti népektől, és ismét máson a tőle távol eső Görögöktől; és ha feltesszük is, hogy az összes magyar nemzetnek, mint annak egyes ágainak, neve a nemzet nyelvén és a nemzet kebelében különböző korszakokban és gyakori vándorlásaiban ugyanaz maradt is, de változott idő váltatva kétségkivül az őt környező közel és távol népeknél, s csak akkor nyert némi megállapodást, midőn a népvándorlás következtében, melynek egyik hatalmas tényezője volt, nyugotnak tartva, magát saját nevén Europa népeinek bémutatta, és hóditásai által nevét a történelemben megörökitette.

Hogy tehát a magyar régiségekkel foglalkodó a Magyarra, lakott légyen az hajdon az ismert világ bár melyik szegletében, neveztetett légyen az saját vagy idegen nyelven bár minő néven, ráismerjen, főfeladata a tárgyalt népet egész életén és minden viszontagságain keresztül figyelemmel kisérni, mindenek felett pedig azon fő jellemvonásokkal megismerkedni, melyek a különböző nevü de egy faju és ajku népek ismeretére vezetnek, s a melyek igénytelen nézetem szerint a következők:

I-ször. A lakhelyek azonsága; megvallom azonban miként ezen ismertető jelben legkisebb fontosságot sem helyheztetnék, hogy ha e helyt a jelen időkről, midőn azon egy téren és egy ország határain belül, számos egymástól merőben különböző nemzetiségü néptörzseket lakni látunk, vagy ha átalában a népvándorlás által előidézett geo- és ethnographiai

állapotokról szólanék; egészen másképpen áll a dolog, ha azon ősrégi időkre térünk viszsza, midőn a nemzetek magok eredeti állapotjukban a szent irás kitétele szerint mint meganynyi szigeteket „Insulae Gentium“ képeztek, melyek határait nem mindenkor tenger, folyók vagy hegylánczok, hanem azon egy nyelvet beszélő és egymást értő emberek irták körül *a*).

Kérdem már, hogy ha azon magas régiségben, és az azt követett korszakokban, a roppant terjedelmü Ázsia különböző pontjain népeket találunk, melyek Ázsia és Europa évkönyveiben különbféle neveket viselnek ugyan, de a melyek mind a mellett, hogy egymástól korán elszakadoztak, lakhelyeiket nomad nép létökre gyakran változtatták, mindenkor mindazáltal és mindenütt, magok az egymástól annyira különböző irók tanutétele szerint, azon egy téren és tájon és oly jellemző körülmények kiséretében jelennek meg, melyek csak is egy ajku népek sajátjaik, nem támad-é méltán gyanu bennünk, miként azok hihetően csupán névre különböznek egymástól, valósággal pedig azon egy néptörzshez tartoznak. Épp ezen eset fordul elő köztudomás szerint a Hun-Magyar, és az általam annak állitott Scytha néptörzsek között, azon egy téren és együtt találjuk őket Armenia és Kaukasia hegybérczein, szintugy mint Közép-Ázsia termékeny rónáin. Minek bébizonyitása a jelen munka főfeladata lévén, arról magának annak folytán kiki tökéletes meggyőződést szerezhet.

II-or. A történeti események azonsága. Ha különböző nemzetbeli történetirók, hely, idő, személyek és egyéb körülményeket tekintve ugyan azon eseményeket rajzolják, hanem

a) Principio rerum — intra suam cuique patriam regna finiebantur, Justinus Histor. L. 1. c. 1.

a szereplő népet egyik egy, másik más néven nevezi, van-e okunk kételkedni, miként az érdekelt irók, valamint nem két külön, hanem azon egy eseményről, — szintugy nem két különböző, hanem azon egy népről szólanak? Már pedig nem egy történeti adattal tudok szolgálni, melynek elbeszélésében az örmény kútfő tökéletesen egyez a görögével vagy a rómaival, kivéve, hogy a szereplő népet, melyet az utóbbiak p. o. Massagetának vagy Sacanak neveznek, az Örmények állandóul Chusnak meg Hunnak nevezik.

III-or. Hiteles föld- és történetirók tanutételei, kik a különböző nevü népek nemzeti egysége felől világosan bizonyitanak.

IV-er. A szokások hasonlatossága.

V-ör. A nyelv rokonsága.

Az előszámlált ismertető jelek tárgyalására öt egész czikket szentelünk, melyek a fenforgó kérdést több oldalról felvilágositani és abbeli meggyőződésünket nem kicsiny mértékben fogják öregbiteni, miszerint a jelen fejezet czimét képező állitásom csakugyan historiai igazságon alapszik.

I.

Lakhelyek azonossága.

A benső ázsiai magyar ajku Scythák lakhelyeit nyomozván, szemünkbe tünnek legelébb is az Ochus vizénél Hyrcania szomszédságában lakott Aparnok, kiket Strabo a Dáhokkal hol egyeknek, hol azok egyik felekezetének lenni állit.

„Ad laevam itaque mare Caspium naviganti Nomades accolunt, eos juniores Daas appellant, qui etiam Aparni sunt nominati... dehinc Hyrcani; és ismét: ex Dais alii Aparni alii Xanthii alii Pissuri appellantur, Aparni Hyrcanis et eorum mari proxime adjacent. Tradunt Parnos Daas esse *a*).

a) Strabo, de Situ Orbis L. XI.

A Parnokat Ptolomaeus a Dahok és Massageták mellé helyezi „Tenent regionem quae juxta Oxum sunt Derbictae, quae sub his Massagetae post quos Parni et Dahae *a*). A Derbikteket tudjuk az Oxus balpartján lakottaknak, ezek és a Hyrcanok között a tengerparti vidékeken tanyáztak a Dáhok és Aparnok. D'Anville, Haas és minden a régi világot ábrázoló földabroszokon a Dahok és Aparnok Hyrcania keleti határinál tétetnek.

Eltekintve attól, hogy a parthus birodalom alkotója Arszak a Dahok Aparna nevü felekezetéből vette származását és Parthiát parn seregekkel hóditotta meg, és már ezen oknál fogva is a Dahok mint szintén a Parnok joggal a magyar faju népek közé számithatók *b*); a mi az Aparnokat a Magyarokhoz szorosabban kapcsolja, azon eddig tudtomra senkitől fel nem hozott, és örmény kútfők segitsége nélkül nem is sejdithetett fontos körülmény, miszerint bennök az érintett kútfők vezérfényénél a hajdan hatalmas keleti Abarok- vagy Avarokra ismerünk. Az Örmények tudniillik Hyrcanián túl annak keleti határánál, tehát épp azon helyen, hol Strabo és Ptolomaeus idézett tudósitásai szerint Aparnok laktak, Abarokat és Abarországot helyeznek. Elyseus, II-dik Isdegerd persa királynak a keleti Hunok elleni táborozását, melyben maga a nevezett iró is részt vett, leirván: „A király — mond — országlása 16-ik évében táborba szállott a Chusok ellen és hadseregét Hyrcanián keresztül Avarországba vezette [24]); viszhangozza e sorokat az egykoru Pharbi Lázár,

a) Ptolomaeus Cosmographiae L. V.

b) Tradunt Parnos Daas esse... Ab iis ortum Arsacem putant... Postea Arsaces vir Scytha cum ex Dais quosdam haberet, qui Parni dicuntur Nomades Ochum accolentes Parthiam invasit atque obtinuit Strabo de situ orbis L. XI.

[24]) Eliseus, az Örményeknek a Persák ellen viselt vallási háboruja. 8 k. 122 l.

„Országlása 16-ik esztendejében Isdegerd a Chusok ellen inditá hadait, és a fogoly örmény főpapokat és országnagyokat maga után parancsolá vitetni Hyrcaniából Abarországba [25]). Elyseusnál, Isdegerdnek, egy az Örményekhez bocsátott hadi parancsát olvassuk, melyben a király a Chusok ellen vezetendő hadak gyülhelyéül Abarországot jeleli ki. „Eltökéllett szándékunk — mond többek közt a király — isteneink segitségével hatalmunk alá hajtani a Chusok földét, ti tehát véve jelen parancsunkat, gyalog és lovas csapataitokat gyüjtsétek azonnal öszsze és siessetek el Abarországba ott seregemmel egyesülendők [26]).

A Persáktól hitökért üldözött, és annak következtében fellázadt Örményeknek megigázását többek közt abar és hun, hihető zsoldos hadakkal kisértette meg a felbőszült Isdegerd. Az Abarok, Cadusiak, Hunok, Selok csapatjait, hadainak egyéb válogatott harczosaival, a csatarendbe állitott seregének jobb szárnyán sűrü tömegbe állitotta és megparancsolta, hogy adott jelre tömegben az örmény hadak fővezérét támadnák meg, őt élve vagy halva kézre keritendők [27]). A többször idézett Eliseus az Avarokat egy helyen Abarniai néven emliti, mi a Strabo Aparniai nevezetével tökéletesen egyez, az Örmények a görög p betüt b hangon ejtvén ki. Ptolomaeus végre Hyrcaniában Abarbina várost, Ariában Obareseket ismert. „Quae juxta Paropamisades Pauriti, sub quibus Obares“ *a*).

Mit a Byzantinusokban a keleti Avarokról olvasunk, csak támogatja a mondottakat, szerintök az Európába vonult

[25]) Pharbi Lázár. Az Örményeknek a Persák ellen vivott vallási és szabadsági véres harczai. pag. 148.

[26]) Eliseus. Az Örményeknek a Persák ellen viselt vallási háboruja. 1 k. 7 f.

[27]) Eliseus 6 k. 99 l.

a) Ptolomaei. Cosmogr. L. 6.

Avarok szolgáik voltak a széles értelemben vett Persia határszéleinél lakott valóságos Avaroknak, miért is megkülönböztetés végett ál-Avaroknak (Pseudo-Avares) hivattak *a*).

Persia melléki Avarokhoz, kiket Byzant irói Hun meg Turk névvel illetnek, menekült europai avar főpap Bocalabra *b*), valamint viszont a keleti Avarok közül egész csapatok vonultak bé Europába és egyesültek az europai Avarokkal, a keleti avar birodalomnak a Törökök által a VI-ik század végével történt felforgatása után *c*).

A kérdésben forgó magyar scytha népek nyomai után puhatolózva a cis-oxianai tartományokban számos sac és massageta népcsoportokkal találkozunk. Strabo, Ptolomaeus és Xenophon értesitenek, miként Bactriana és környéke tömve volt a trans-oxianai és Jaxartes melléki tájékokról különböző időben átköltözött saca és massageta gyarmatokkal. „Et qui (Sacae, Massagetae) ex ulteriore Jaxartis regione profecti sunt, quae apud Sacas est... Sacae Bactrianam oc-

---

a) Turci orientales tempestate hac legatos cum muneribus ad Justinum. Justiniani successorem, anno regiminis secundo (566) miserunt, ne Abares (servos suos) reciperet, obsecrantes ... cumque Abari mox accessissent qui Pannoniam habitare paceque frui Romanorum precabantur, ob datam Turcis fidem repulsam tulerunt. Theophylactus Simocatta.

b) Fuit homo Scytha Bocalabras vulgo dicitur, cujus vocabuli planissimam significationem si quis requirit, sciat id Graeca lingua sacerdotem magnum sonare. Hic per idem tempus facinus ausus est periculosissimum, cum una enim amicarum Chagani stuprum fecit, brevique voluptate inescatus in magna mortis retia se inscruit, ac metuens ne rescissum flagitium crudele sibi supplicium pareret in fugam ad gentem avitam se tradidit. Hunni ea sunt habitantes Orientem ubi vicinus est Persis, quos Turcos etiam nominari pluribus jam constat. Theophylactus L. I. cf. L. VII. Theophanes L. 3.

c) Theophylactus L. VII. Theophanes L. 3.

cupavere *a*). Bactriis et Sacis praeerat Hystaspes Darii filius *b*). Finitimi nobis (Hyrcanis) sunt Sacae *c*). Eratosthenes dicit Aracotos et Massagetas Bactriis occidentem versus adjacere ad Oxum *d*). Tenent regionem quae juxta Oxum sunt Derbictae, quae sub his Massagetae. *e*).

Ha az örmény évkönyveket felütjük, az imént kijelelt tájakon, mindenütt a Magyar-Chusok nyomaira akadunk; Bactriana szerintök Chusok földje. Bactra, más néven Balch, Chusok fővárosa *f*), hol a nagy Arszák királyi székét felütötte, és a hol azután is hogy a parthus királyok lakhelyöket Ctesiphonba áttették, az Arsacida királyi ház tagjai mint saját családi birtokukban laktak, a mint azt az első fejezetben a maga helyén előadtam. Asolich a bahli Massagetákat Chusoknak [28]), Priscus, Bahlt Hunok főhelyének *g*), Eliseus végre a Hunokat nyilván Chusoknak mondja [29]), miket egybevetve megtetszik, miszerint itt egyfelől Saca, Massageta, másfelől Hun és Chus nevezetek alatt, valamint tér és időben, ugy nemzetiségi tekintetben azon egy népről van szó, és azon egy s nem különböző népet kell értenünk.

A sajátképpi Magyarokról irja Constantin, miképp azok hajdan nem Mazar sem Turk, hanem bizonyos oknál fogva, melyet azonban elhallgat, Sabartoëasphali néven neveztettek

---

a) Strabo de situ orbis L. XI.

b) Herodotus. Historiarum L. VII.

c) Xenophon Cyropaediae L. V.

d) Strabo. L. XI.

e) Ptolomaeus. Cosmographia L. V.

f) Petit de la Croix. Histoire de Genghizchan L. IV. ch. 1. cf. Eliseus. Örmények vallási háboruja. 1 k. 9 l.

[28]) Asolich. Historia Armena usque ad annum post Chr. 1000. L. 2. c. 2.

g) Priscus in Excerptis legationum.

[29]) Eliseus. Örmények vallási háboruja 1 k. 9 l.

és Persia keleti részein laktak: „Olim Mazari non Turcae, sed Sabartoëasphali quadam de causa dicebantur *a*).

A Sabartoëasphali név minket egyenesen Parthiába, a parthus Magyarok ősi honába vezet. Horvát István értelmezése szerint tudniillik Zabaorte és asphali szókból, mi görögül biztos, jól védett Sabaortat jelent, vagyon egybeszerkesztve. A leirás, melyet Justinus Zapaortenon nevü parthiai hegységről közöl, az adott értelmezést teljesen igazolja, Zapaortene szerinte egy, a természet ajándékival gazdagon ellátott, e felett eleven sziklafalakkal környezett és erősitett vidék, melynek hason nevü hegységének egyik csucsán Arsaces Dara várost épittette: „Arsaces regnum Parthicum format, urbem quoque nomine Daram in monte Zapaortenon condit, cujus loci ea conditio est, ut neque munitius quidquam esse, neque amoenius possit. Ita enim praeruptis montibus undique cingitur, ut tutela loci nullis defensoribus egeat *b*).

A Caspiis orientem versus regio est Zapaortene dicta et in ea fertilitatis inclitae locus Daricum *c*).

A kérdéses helységet Plinius egyebütt Abaorte *d*) Isidorus Characenus pedig Apavarktikene néven emliti *e*). D'Anville és Haas régi világ földabroszain e helyütt Apaortene-t találunk. — A tudós Hammer, Justin Zapaortene vidékét, az Örményországot Mesopotamiától elválasztó Taurus hegység környékén, melyet hibásan Masius bérczeivel azonosit, jelesen Dara és Nisibis vidékén keresi *f*), hol annak semmi nyoma,

a) Constant. Porphyr. de adm. imperio c. 38.

b) Justinus Historiarum L. XLI. c. 5.

c) Plinius. Historiae Naturalis L. VII. c. 16.

d) Plinius Hist. Natur. L. VI. c. 23.

e) Ἀπαυαρκτικηνὴ ἐν ᾗ πόλις Ἀπαυαρκτική. Isidorus Characenus Stathmi Parthici. p. 2. és 7.

f) Hammer a Magyarok eredeti lakföldéről. A tudós társaság évkönyvei 3 kötetében.

Sabir vidék igen is létezik Armeniában, de nem a Hammertől kijelelt délszaki és Assyriával határos, hanem az északi részeken (a). Nézetem szerint a Magyaroknak Sabartoëasphali melléknevére alig ha találunk jellemzőbben vonatkozó helységet Persia keleti részein, hová tudniillik a Magyarok egy része a Pacinacitáktól Lebediásban szenvedett megveretésök után Constantin előadása szerint viszszavonult, Parthia Zapaortene vidékénél. Ptolomaeus a parthiai Magyarokat Mazorani néven nevezi. „Quae autem juxta Parthiam et Caramaniam desertam Mazorani tenent *b*). Hunok, Chusok és Magyarok félreismerhetlen nyomaival találkozunk, mint láttuk a cis-oxianai tartományokban, mind azon tájakon, hol a tárgyalt scytha törzseknek valamelyike lakott.

Hasonló eredmény jutalmazandja fáradozásainkat, ha hogy vizsgálódásaink szinhelyét átteszszük az Oxuson túli tájékokra, a magyar Scythák sajátképpi honjukba; mert ha a mondott részekről Oxus vize nyugot parti vidékeire átszállott, és hihetőleg különböző ajku népségek közt széljelszórva lakozó töredéktörzsek, a magyar eredet és nemzetiség tagadhatatlan nyomait hordozzák magukon; kételkedni szinte nem lehet, miképp ezen historiai jelenség annál világosabb vonásokban tünjék fel ama ős törzsökös saca, massageta sat. Scythákná, kik ősi tűzhelyeiknél maradván, nemzetiségöket idegen elemek bétolakodása, és szabadságukat a hatalmas parthus és persa birodalom ellenében meg tudták őrizni; minél gondosabban fürkészszük, egybevetjük és kellő összehangzásba hozzuk a görög, latin, persa, örmény és chinai kútfőkben itt-ott elszórt és a tárgyalt népekre vonatkozó történelmi adatokat.

(a) Lásd: Sabirok Éjszak-Armeniában a jelen munka III-dik részében.

b) Plinii Historiarum L. VI. c. 17.

Az Oxus vize jobbparti lakhelyeiket tárgyazók ekképp hangzanak:

Herodot: Cyro incessit cupido Massagetas in suam potestatem redigendi, quae gens fertur et magna esse et robusta ad Auroram solisque ortum sita trans Araxem fluvium *a*).

Periegeta Dénes: Dercebii altera ex parte ad undas Caspias, hos vero post orientem versus trans resonantem Araxem Massagetae degunt *b*).

Ptolomaeus: Sacarum regio nomadum est, civitates enim non habent, appellantur autem qui juxta Jaxartem sunt Ceretae et Comari, qui juxta Ascatancam Massagetae *c*).

Plinius: Derbices quorum medios fines secat Oxus amnis, ultra sunt Scytharum populi: Persae illos Sacas in universum appellavere a proxima gente, antiqui Aramaeos, multitudo populorum innumera et quae cum Parthis ex aequo degat, celeberrimi eorum Sacae, Massagetae, Dahae *d*).

Strabo: Scythae a Caspio mari incipientes magna ex parte Dahae appellantur, qui orientaliores sunt Massagetae dicuntur et Sacae et alii communiter Scythae privatim vero aliter atque aliter *e*).

Kettő van az idézett irói helyekben, mi különös figyelmet érdemel: 1-ör, hogy azokban a Sacok és rokon törzsek Araxes vizénél lakottaknak állittatnak; 2-or hogy szinte mindenütt együtt és kapcsolatban emlittettnek. Mi az első észrevételt illeti: azok véleményét nem oszthatom, kik Herodot és Periegeta Dénes Araxesét Örményországban keresik *f*),

a) Herodotus. Historiarum L. I.
b) Dionysii Periegetae. v. 738.
c) Ptolomaeus. Cosmographia. Sacae.
d) Plinius Historia Naturalis L. VI.
e) Strabo de situ orbis L. XI.
f) Desericz: de origine Hungarorum. Pelloutier Discours sur l'expedition de Cyrus.

ugy szinte azon nézetet sem tehetem magamévá, mely azt tartja, hogy Herodot Araxes néven Volgát értette légyen, *a)* hanem bár menynyire kedvezzen is főleg az első állitás, munkám III-ik részében felfejtendő abbeli nézetemnek, melynél fogva a Magyarok eredeti szülőföldét éjszak Armeniában Araxes folyó mellékén helyezem, mindazáltal szem előtt tartva a historiai igazságnak tartozó tiszteletet, határozottan oda nyilatkozom, miszerint az idézett helyeken Araxes név alatt nem más, mint Oxus vizéről van szó. Herodotnak ime szavai: „Massagetae gens ad Auroram solisque ortum sita", a Herodot honától keletnek eső Oxusra és nem az éjszaknak fekvő Armeniai Araxesre utalnak, ugyanaz áll Periegeta Araxeséről anynyival is inkább, mivel a Dercebokat vagy Derbiceseket, kikről a mondott iró mint Araxes vizénél lakottakról emlékezik, Plinius, Ptolomaeus stb. az Oxus vize torkolatinál helyezik; megtart véleményemben a jeles Vossius Isák midőn igy ir: „Herodotus per Araxem manifeste Oxum intellexit, quum Massagetarum faciat terminum, sed quomodo Matianis tunc oritur montibus? debuisset enim dicere ex Paropamiso, ut Aristoteles, sane Oxum ante victorias Alexandri Graecis Araxem fuisse appellatum nullus dubito, quum ad orientale maris Caspii latus illum describant. Quod Mela et alii Araxi adscribunt id ipsum Polybius Oxo tribuit *b)*.

Második, mire az olvasót kivántam figyelmeztetni az: hogy a Daha, Saca, Massageta néptörzsek nevei, ugy az idézett, mint egyéb régi irókban többnyire együtt és kapcsolatban emlittetnek, mi egyéb nyomos körülmények kiséretében nem megvetendő tanusága annak, hogy az érdekelt népségek azon egy faj és törzsnek csupán névre egymástól különböző ágazatai voltak, kiket nyelvegység és hasonló érdekek szo-

a) Fejér de peregrinis Magyarorum etc. nominibus p. 84.
b) Vossius in notis ad Melae L. III.

ros kapcsolatban tartottak, mit Nagy Sándor is elismert és hadait arra különösen figyelmeztette ekképp szólván: Sogdiani, Dahae, Massagetae, Sacae sui juris sunt, omnes hi simul si terga nostra viderint sequentur, illi enim ejusdem nationis sunt, nos alienigenae et externi, suis autem quique parent placidius etiam cum is praeest qui magis timeri potest. Curtius Historiarum L. VI.

Strabo az Artasius és Chorasmina Scythákat a Massageták és Dákoktól származtatja; mi ismét egy fajra mutat: Ex Massagetarum et Sacarum gente sunt Artasii et Chorasmini *a)*.

Sőt többet mondok; nem csak kapcsolatban jőnek elő az érdekelt népek nevei a régi történetirókban, hanem egymás közt gyakran fel is cseréltetnek; ugyanazon történeti esemény elbeszélésében az abban szereplő népet az egyik Sacnak, más Massagetának, a harmadik átalában Scythának nevezvén. Minek jellemzőbb példáját nem adhatjuk; mint ha Cyrusnak a Scythák elleni hadviselését, a mint azt Herodot, Strabo meg Justinus közlik, kivonatban párhuzamba állitjuk; Herodotnak ide tartozó helye ekképp hangzik: Cyro post hanc (Babyloniam) gentem ab eo subactam incessit cupido Massagetas in suam potestatem redigendi . . . . erat autem Massagetarum regina Tomyris nomine . . . Hoc reddito responso Hystaspe atque Araxe trajecto progressus unius diei iter, quae Croesus admonuerat exequitur, relictisque illic imbelli parte copiarum, mox cum expedita manu ad Araxem revertitur. Hos ita relictos ex Cyri exercitu, aggrediens tertia Massagetani exercitus pars sese defensantes interemit. Eadem conspecto epularum apparatu, post adversariorum caedem ad epulandum discumbit, refertaque cibo ac vino so-

a) Strabo, de situ orbis L. XI.

poratur. Persae supervenientes horum multos occidunt, multoque plures vivos capiunt, cum alios tum vero ducem eorum reginae Tomiridis filium, cui nomen Spargapises *a)*.

Strabo: Ac de Sacis quidem nonnulli sic tradiderunt, nonnulli vero quod Cyrus ducto adversum eos exercitu proelio superatus aufugit. Castra metatus etiam in eo loco, ubi impedimenta reliquerat bonis omnibus instructa praesertim vino, postquam exercitus paullulum quievisset, relictis vesperi tabernaculis, fugitabundus discessit, progressusque quantum sibi commodum videbatur consedit. Sacae ingruentes et castra viris deserta ac rebus voluptuosis plena comperientes immodice implebantur. Cyrus conversus vinolentos atque attonitos invenit. Unde alii somno alii stupore pressi obtruncati sunt, alii saltantes bacchantesque nudi in arma hostium inciderunt, laetique brevi omnes periere . . . . Massagetae virtutem suam maxime bello adversum Cyrum ostenderunt *b)*.

Justinus végre az eseményt ekképp adja elő: „Cyrus subacta Asia et universo Oriente in potestatem redacto, Scythis bellum infert. Erat eo tempore Scytharum regina Tomyris nomine, quae non muliebriter adventu hostium territa, cum prohibere eos transitu Araxis fluminis posset, transire permisit . . . . Itaque Cyrus trajectis copiis cum aliquantisper in Scythia processisset castra metatus est. Dein postero die simulato metu, quasi refugiens castra deseruisset, ita vini affatim et ea quae epulis erant necessaria reliquit. Quod cum nuntiatum reginae esset, adolescentulum filium ad insequendum eum cum tertia parte copiarum mittit. Cum ventum ad Cyri castra esset, ignarus rei militaris adolescens, veluti ad epulas non ad proelium venisset, omissis hostibus, insuetos barbaros vino se onerare patitur, priusque

a) Herodotus Historiarum L. 1.
b) Strabo de situ orbis L. XI.

Scythae ebrietate quam bello vincuntur. Nam cognitis his Cyrus reversus per noctem saucios opprimit, omnesque Scythas cum Reginae filio interficit etc. *a*)

A Chinaiak, Saint Martin *b*), Abel Remusat *c*), és Deguignes *d*) tudósitásai szerint a kérdéses Scythákat Tahi, Tiao-tchi, Tavon és Tayue, a Persák a hozzájok közelébb eső Sacok nevéről átaljában Sac névvel illették. Ultra Oxum (mond Plinius) sunt Scytharum populi. Persae illos Sacas in universum appellavere a proxima gente. L. VI. Persae cunctos Scythas vocant Sacas. Herodot L. VII. Ezen kivül szokásban volt a Chinaiaknál s Persáknál szint ugy mind az Örményeknél a Chus, Chuschita, Chuschan nevezet is az érintett scytha népek jelelésére, miről ugyan csak Saint Martin, Remusat és Eliseus tudósitanak.

A Görögök és Rómaiak ezen tőlök meszsze távolban fekvő világrészeket és népeket felette hiányosan ismerték, minden, mit tőlök azokra nézve tanulunk, abban határozódik; hogy Oxuson tul Scythák tanyáztak, kik közt a Sacok, Dahok és Massageták voltak a nevezetesebbek; anynyi ugyan tudósitásaikból némi bizonyossággal kivehető, miképp azok egy faju néptörzsnek ágazatai voltak, hanem a közös eredet és faj iránt telyes bizonytalanságban hagynak. Strabo már a maga korában panaszkodik éppen a Saca és Massageta Scythákról értekezvén, hogy az előtte élt görög irók felőlök semmi bizonyost nem közölnek, még azok sem, kik Cyrus és Nagy Sándor viselt dolgait megirták *e*).

---

a) Justinus Historiarum L. 1.

b) Memoires Historiques sur l' Arménie.

c) Histoire génerale des Tatars.

d) Histoire génerale des Huns.

e) Graeci scriptores universos septemtrionales olim Scythas et Celto-Scythas .... appellant. Eos autem qui ultra mare Caspium sunt partim Sacas partim Massagetas quamquam de iis nihil exquisite

Látni a mondottakból, miként ezen Cimmeriai setétség boritotta őselővilág népeinek nyelve, nemzetisége és eredete körüli vizsgálódásainkban csupán a régi görög irókra támaszkodva, világitó sugarak itt felette gyérek és kétesek lévén, boldogulnunk telyes lehetetlen. A kérdés megoldását csakis a későbbkori ugynevezett Byzanti irók segitségével lehet némi siker reményével megkisérleni, kik azon nagyszerü felfedezések által, mik Róma hóditásai, a Parthusok és utóbbi Persák táborozásai következtében éjszakon és éjszak-keleten tétettek *a*) az érintett világrészek és lakóinak elődeiknél sokkal világosabb ismeretére jutottak. A negyedik században békövetkezett népvándorlás időszaka alatt pedig a zordon éjszak vad csordái, az uj és szokatlan látványon elrémült Byzant kapui előtt személyesen megjelenvén, a Görögök, vagy akarták vagy nem, hivatlan vendégeikkel közvetlen érintkezésbe jöttek, minek a történetirás és ethnographiára azon hasznos eredménye lőn, hogy Byzant tudós férfiai az alkalmat, melyet a váratlan esemény nyujta, használva, az előbb csupa Scytha néven ismert vendégeik sajátképpi neve és szokásai felől szükséges ismereteket szerzettek magoknak. Igy vonultak el Byzant kapui előtt, hogy a többeket ne emlitsem, a Gothok, Hunok, Avarok, Bolgárok, Magyarok, Uzok, Pacinaciták, Cománok.

Az ekképp szerzett ismeretek aztán képesekké tették őket a többi scytha néptörzsökök faj és nemzetisége felől is a korábbinál helyesebben itélni, azokat a már egyszer látot-

---

dixerunt, nec etiam qui Cyri bellum adversum Massagetas gestum conscripserunt. Nam de iis nihil omnino exacte dictum est, . . . sed nec multi facile iis credunt qui de Alexandro conscripsere. Strabo L. XI.

a) At Romanorum Parthorumque imperium plura retegit, quam ea quae olim tradita fuere. Strabo L. XI.

takkal és tapasztalásból ismertekkel egybehasonlitva a közöttök létező faj rokonságot vagy különbséget felismerni.

Igy történt, hogy midőn Constantius 457 és Eusebius 475-ben Kr. ut. amaz Leo, e pedig Zeno római császárnak a persa Perozeshez küldött követei, a nevezett királyt Persia északkeleti határszéleinél fekvő táborában felkeresnék, a persa hatalommal daczoló ama távol népekben, kiket azelőtt átalában Scytháknak hivtak — a már eleve jól ismert Attila féle Hunokhoz hason faju népre ismertek, miért is azokat többé már nem Scytha, hanem a nyugoti Hunoktól megkülönböztetés végett keleti Hun, Euthalita, meg Cidarita Hun nevezettel illették *a*).

A két rendbeli nyugoti tudniillik és keleti Hunok között létező rokonságot, daczára a roppant távolságnak, melyben tér és polgárosodás tekintetében egymástól állottak, hihető a fennevezett szemtanu követek értesitése nyomán jellemzőleg rajzolja Procop következő sorokban: „Porro Euthalitae et genus et nomen Hunnorum participant, licet cum Hunnis quos novimus nullum ipsis commercium intercedat. Haud enim eorum confines sunt, neque accolae, sed Persarum a Septemtrione, ubi est Gorgo urbs ad oram sita extremam Persidis. Hic de limitibus certare inter se solent. Nec vero vagantur Ephthalitae palanturve caeterorum more Hunnorum, sed fixas jam inde antiquitus in regione benigna sedes retinent . . . Ex Hunnis hi soli corpora cute candida et vultus

a) Ad Persas legatus a Leone Augusto missus Constantius tertium consul et Patricius . . . . Et quidem rex (Perozes) tunc temporis minime in urbibus sed in confinibus regionis suae et Hunnorum Cidaritarum moram trahens, cum Hunnorum rege bellum gerebat, propterea quod Hunni minime tributum inferebant, quod illis olim Persarum Parthorumque reges imposuerant. Priscus in excerptis Legationum.

Petentem Ephthalitas Perozem secutus est Eusebius Zenonis Augusti apud eum legatus etc: Procopius de B. P.

*

habent minime deformes. Longe etiam diversis moribus vivunt, nec enim vitam ut illi ferinam agunt, sed regi uni parent, ac sub politicis legibus inter se et cum vicinis ex aequo et bono contrahunt, nec minori sane cum laude, quam Romani et quaevis aliae nationes *a*).

Ilyesmit a görög irókban hiában keresünk, ők Hunokról mondhatni mit sem tudtak, első ki nevöket felhozza Periegeta Dénes s ki részletesebben ismerteti Ammian. Ammian előtt, ki a nyugoti és a Byzantinusoknak imént emlitett felfedezései előtt, kik a keleti Hunokat mutatták bé saját neveiken a világnak; a Hunok, mint már többször mondottam, Scytha, Massageta sat. néven neveztettek.

A Byzantinusok a Caspi tenger délkeleti részein az V-ik század közepe óta a saca, massageta és rokon törzsek helyébe Hunokat helyezve, okát ugyan ezen névváltoztatásnak nem adják, s még kevésbbé vallják meg, miképp a Hunok, épp azon nép legyenek, kiket a régiek, sőt ők magok is kevéssel elébb Saca, Daha, Massageta néven ismertek. Irataikat olvasva első tekintetre azt hinné az ember, vagy eltüntek minden nyom nélkül a tájakról a kevéssel előbb hatalmas és Persákkal versenyező scytha néptörzsökök, vagy a Hunok által az ötödik században végképpen megigáztattak és kiirtattak; anynyira hirtelen és okadatlanul szakad meg történelmi irataikban amazok emlegetése és tűnik fel emezeké. Ha azonban elgondoljuk, hogy a nevek érintett változásával a történetek fonala szakadatlan marad s mit sem változva ugyan azon helyen, állásban és viszonyban a Persák irányában tünteti fel a Hunokat, melyben azelőtt a kérdéses Scythák állottak, ha elgondoljuk továbbá, hogy jóllehet 457 körül Kr. ut. emlékezik a byzanti történetirás legelőször keleti Hunokról, de ugy rajzolja őket, mint a legrégibb idők óta a

a) Procopius de Bello Persico.

Persák északkeleti szomszédságában lakottakat: az örmény irói sereg pedig hol Chus, hol Hun néven a Krisztus születését megelőzött és közvetlen követett századokban már jól ismerte, és végre, hogyha azon okerősségeket fontolóra veszszük, melyeket egy részről a Sacok, Dahok és Massagetákat, más részről a Hunokat tárgyazó történeti emlékek ugyanazonsága, tekintélyes irók nyilvános tanutételei, szokások hasonlatossága s végre nyelvemlékek szolgáltatnak, ugyan ezen bonyolódott kérdésnek általam adott megoldása helyes és alapos volta iránt támadható kétkedések könnyen el fognak oszlani. Az emlitett védvek elősorolása azonban külön czikkek feladata levén, a tisztelt olvasót azokra utalva, jelenben azon történelmi adatokat hordom fel lehető rövidséggel, melyekből kiderül, miképp Közép-Ázsia Hunjai eme világrésznek őskori lakói.

„Nec vero vagantur Ephthalitae palanturve caeterorum more Hunnorum, sed fixas jam inde antiquitus in regione benigna sedes retinent *a*).

At Persae qui jam dudum bello cum Cidaritis occupabantur *b*).

Et quidem Rex (Peroses) tunc temporis minime in urbibus, sed in confinibus regionis suae et Hunnorum Cidaritarum moram trahens, cum Hunnorum rege bellum gerebat, propterea quod Hunni minime tributum inferebant, quod illis olim Persarum et Parthorum reges imposuerunt“ *c*).

Ha Priscus e helyen „Persák királyai“ alatt a korábbi persa birodalmat és annak királyait érti, mit hinni a historia rendje és az eszmék menete jogosit, a Persákat a Parthusok elébe tevén; ugy a Hunok legalább is 331-ik évben

a) Procopius de Bello Persico.
b) Priscus in excerptis legationum.
c) Priscus az idézett helyen.

Kr. előtt, a korábbi persa országlásnak tudniillik Nagy Sándor által történt felforgatása korában már benső Ázsia Oxus melléki tartományainak lakosi voltak. Ha pedig az utóbbi persa uralkodást értette az iró, akkor is a parthus országlás, mely azt megelőzte, legalább is Kr. utáni 226-ik évre vezet viszsza, a melyben tudniillik az Arsacida parthus dynastia Persiában megbukott.

Az Örmények közül Mar-Ibas-Katina a II-dik században időszámlálásunk előtt, melyben élt, az Oxus mellékén Chusokat és Chus földet ismert. [30]).

Chorenei Mózes és Zenob értesitenek, miként a parthus Arsacida országló háznak, a III-ik század elején Kr. ut. részint Persiában, részint Armeniában kiirtott ágainak életben maradt tagjai, a független és velök vérségi kapcsolatban állott Chusokhoz a Chusok földére menekültek [31]).

Ugyancsak Chorenei Mózes földirati munkájában olvassuk: „Scythiam quatuor et quadraginta gentes incolunt: Sogii Thucari, Hephthalitae etc. pag. 308 *a*).

Byzanti Faust, Eliseus és Pharbi Lázár hoszszu sorát adják a Persák véres harczainak, melyeket azok Hyrcanián és Abarországon túl lakó népekkel vivtak, kiket felváltva hol Chusok, hol Euthaliták, hol Hunoknak neveznek, sőt Eliseus minden félreértés kikerülése tekintetéből, tudósitásához hozzáadja: miként ő Chus néven valósággal Hunokat ért. A nevezett örmény iróknak, kiknek illető helyeiket az I-ső és II-ik fejezetben közöltük, nem csak tudósitásaik hangzanak korábbi időkből a Byzantinusokénál, hanem magok is jóval korább éltek azoknál; mi midőn a keleti Hunok felőli tudósitásaiknak nagyobb nyomatékot kölcsönöz és minden gyanut

[30]) Chorenei. Örmények történetei, 2 k. 2. f.

[31]) Chorenei. 3 k. 73 f, Zenob. Taronia tartomány történetei 2 k.

a) Moses Chorenensis, editionis Whistonianae p. 308.

elhárit, mintha azokat a Görögöktől vették volna; egyszersmind elvitázhatlanul tanusitja, hogy a magyar törzsek az Oxus melléki földnek nem valamely később kori, hanem annak historiai emlékezetet meghaladó őstörzsökös lakói voltak; következőleg a legkorábbi idők óta épp azon tájakon tartozkodtak, melyeken a régi föld- és történetirás Scythákat, név szerint saca, daha, massageta, aparna és parthus Scythákat helyez.

A lakhelyeket illetőleg még csak egyet hozok fel. Siciliai Diodor és Arrian a Sacokat délszak felől Indiáig terjedteknek irják, melytől őket Emodus helyesebben Paropamisus hegység választotta. „Nunc de Scythis qui sunt Indiae contermini dicendum. . . . Quod Arctos spectat Emodus mons ab ea Scythia quam habitant hi, qui appellantur Sacae dividit Indiam *a*).

In auxilium Dario venerunt quot quot Indorum Bactrianis finitimi sunt . . . et Sacae, Scytharum genus, non subjecti quidem sed socii et foederati *b*).

A Chusokról hasonlót olvasunk Eliseus és Mechitár irataiban. „A Chusokig — mond az első a kereszténységről — és a Chusokkal délről határos Indusokig elterjedtek [32]). Mechitár a név szótárban Arik névszó alatt a többi közt igy ir: Arik más néven Chusdi Chorasan és Chusok földe a Caspi tengertől Indiáig terjed [33]). Saint Martin pedig irja, miként az Indo-Scythákat a Chinaiak is Chus és Chuschan névvel illették *c*).

a) Diodorus Siculus Bibl. L. 1 et 2.

b) Arrian, de Expeditione Alexandri L. III.

[32]) Eliseus. Örmények vallási háboruja. 4 k. 49 l.

[33]) Mechitár. Örmény Névszótár. Arik szó alatt.

a) Les Chinois font aussi souvent mention des rois Arsacides de Kouschan, ou des Indo-Scythes qu'ils nommeut Koueichouang. Saint Martin Memoires sur l'Arménie T. 1.

Homer, Herodot, Nonnus Dionysius indiai vagy keleti Aethiopokról emlékeznek, kik kétségkivül nem mások, hanem az Örmények és Chinaiak Chusai, Diodor és Arrian Sacai, Plinius Chasarjai, és Thuroczi Magyarjai. Homer tudniillik ugy szinte Herodot és Nonnus az Indiával határos Chusokról értesülvén, és tudván másfelől azt, hogy a sajátképpi Aethiopok Afrikában Chusoknak neveztetnek, a Chus szót az Aethioppal azonositván, vagy azt ekképp értelmezvén, a keleti Chusokat Aethiopoknak keresztelték.

Aethiopes qui bifariam divisi sunt ultimi hominum.

Alii quidem ad occidentem solem alii vero ad orientem

Homer. *a*)

Arsanes quidem Aethiopibus qui sunt trans Aegyptum atque Arabibus praeerat. Ii autem Aethiopes qui sunt ab ortu solis, (nam bifariam militabant) censebantur cum Indis specie nihil admodum a caeteris differentes, sed sono vocis duntaxat atque capillatura. Nam Aethiopes qui ab ortu solis sunt promissos crines, qui ex Africa crispissimos inter omnes homines habent. . . . Aethiopes qui ex Asia sunt pleraque arma quae Indi gestabant. Herodot *b*). Hi Aethiopes qui sacram Nysam (in India) incolunt eorumque finitimi eodem quo Indi Calantiae semine utuntur.

Sexta decima portio haec, Paricani et qui ex Asia sunt Aethiopes quadraginta talenta *c*).

Αἰθίοπες τὲ Σάκαι τὲ καί ἔθνεα ποικίλα Βακτρῶν. *d*)

De hogy a magyar ajku népek ismeretesebb neveire térjünk, Ptolomaeus a Paropamisus hegy alján Obareseket (Abares) „quae juxta Paropamisadas Pauriti sub quibus Oba-

a) Odyss. L. I. v. 20.
b) Herodotus L. VII.
c) Idem L. III.
d) Nonnus Dionysius v. 340.

res“ *a*); Plinius Chasarokat emlit: „ab Attacoris gentes Phruri, Tochari et jam Indorum Casiri introrsus ad Scythas versi *b*).

Ibn-Haukal a Chazarok egy felekezetéről irja, miképp annak arczszine oly setétbarna, haja oly fekete, hogy az ember őket Hinduktól származottaknak hinné *c*).

A sajátképpi Magyarokról a nemzeti hagyományok hű tolmácsai a magyar krónikák hirdetik: miszerint egykori lakhelyök délkeletről Aethiopiával, mely Kis-Indiának is mondatik, volt határos. „Scythicam regionem unica cingi comprehensione, sed in tria regna Bastardiam scilicet Dentiam ac Mogoriam dividi, centumque octo provincias habere. Ab oriente Scythico regno Juhrianum, post haec Tartiam (Tartariam) tandem Mongoliam jungi, ex plaga aestivo subsolari gentem Corasminam et Aethiopiam quae minor India vocatur vicinari *d*).

A Derbenti Krónika a 70 évvel Mohamed születése előtt Kuma mellékein megjelent és Madschar várost alkotott Magyarokat Tibet éjszaki részeiből, következésképp India szomszédságából vezeti *e*).

Ezt tudva, nagyon is természetesnek fogjuk találni, mit

---

a) Ptolomaeus cosmographiae L. VI.

b) Plinius Historiae Naturalis L. VI.

c) Ibn-Haukal dit aussi des Khozars, qu'ils ressemblent aux Turks (Hongrois) dont ils sont voisins, mais qu'il y en a de deux espéces les uns ayant un' teint brun si foncé et les cheveux si noirs qu' on les croirait descendus des Indiens. Remusat, Recherches sur les Langues Tatares T. 1. p. 186.

d) Thuroczi Chronica Hungaror. C. 5.

e) Ungefähr 70 Jahre vor Muhameds Geburt zeigte sich ein unzählbarer Schwarm verschiedener Mongolischer (Mogorischer) Völker, die aus dem nördlichen Thibet und Kiptschak ausgewandert waren. Fejér, de Avitis Magyarorum et gentium cognatorum sedibus. p. 32.

Schlötzer és mások irnak: hogy a magyar nyelvben hindu, persa és sanskrit szók feles számmal találtatnak *a*).

A felhordott adatoknak ezen bámulatos öszszehangzása lehetetlen, hogy a vak véletlen műve legyen; nekem, mint kiki arról meggyőződhetik, az egészben az adatoknak fáradságos öszszegyüjtésénél és öszszeillesztésénél egyéb részem nincsen, a többiben magokat a kútfőket hagyom beszélleni, én aztán arról nem tehetek, ha oly dolgokat fedeznek fel előttünk, mikről azelőtt nem is álmodtunk; ugyanis ki hitte volna, hogy a benső ázsiai Aethiopiának a honi hagyományokban híven megőrzött emlékezete nem mondán, hanem valóságon alapuljon! ki hitte volna, hogy az Aethiopia névnek átalában a Magyarral valaha legkisebb köze lett légyen, ha erre Ararat és Himalaja Chusatag bérczeitől viszhangoztatott Chus név, melynek az aethiop csupa értelmezése *b*) ne vezessen bennünket. Szintugy arról sem tehetek, ha az örmény irodalom kelet és nyugot irói tisztes seregétől támogatva, minden lépten, melyet kalauzolása mellett Ázsia végig elláthatlan térein teszünk, félreismerhetlen ethnographiai vonások és hitelre méltó történeti adatok egész tömegével támogatja a jelen czikk homlokára tűzött ama állitásomat, miképp egy részről a Saca és rokon Scytha, más részről a Hunmagyar néptörzsek lakhelyeinek a legkorábbi időkben tér és időbeni egyazonsága a két rendbeliek eredeti egységének ha

---

a) Die ungrische Sprache hat sogar indische, alt persische, tatarische und andere Wörter aufgenommen. Schlötzer. Nordische Geschichte. cf. A Sanskrit nyelv ismerete Réső-Ensel Sándortól Tudománytár 1837 I. köt.

b) Die in Satr. XVII. genannten asiatischen Aethiopier, gewiss griechische Übersetzung des Kuschiten Nameus, und nicht die unbedeutende Völkerschaft der Kossär, sind in den Inschriften als Kuschija aufgeführt. H. Kiepert. Atlas der alten Welt. p. 42.

nem is egyetlen és csalhatatlan, de minden körülményeket egybe és fontolóra véve minden esetre egyik legbiztosabb ismertető jele.

II.

Történeti emlékek azonsága.

A tárgyalt scytha népek geographiai viszonyainak tér- és időben a Hun-magyarokévali meglepő találkozása, a két rendbelieknek, ha csakugyan egy eredetü és ajku nép voltak, politikai viszonyainak egyezését is szükségképpen feltételezi, miről azonban csak is számos olyan történeti adatoknak párhuzamba állitásából szerezhetni meggyőződést, melyek előadásában a nemzetre különböző történetirók, a nevek különbözősége mellett, tér, idő, személyek és egyéb lényeges körülményeket tekintve, tökéletesen egyeznek. Nincs kétség benne, miként a keleti kútfők az érintett szempontból kibányászva, számos hasonló adatokkal fognák czikkemet gazdagitani, én azonban az egykor virágzó litteráturával dicsekvő keleti népek csupán egyikének, az Örménynek irodalmával levén közelebbről ismeretes, ennek is kebeléből tudok egy pár érdekes és nyomos adatot felhozni, a görög és latin irók illető helyeivel párhuzamba állitandót.

Agathangelos a parthus Arsacida dynastiáról értekezvén irja: miképp ezen országló ház midőn hatalmának tetőpontján állott, királyokat adott a Persák, Indusok és Massagetáknak. „Parthi quando in maxima fuerunt felicitate, regnum Persarum, Armenorum et Indorum illorum qui finitimi sunt orientalibus Persis imo et durissimorum Massagetarum possederunt hoc ordine: primus ex genere Parthorum, qui postmodum Arsacidae fuerunt cognominati et aetate reliquos praecedens et virtute ornatus dominium obtinuit regni Persarum. Qui secundas sortitus erat partes Armeniorum conse-

cutus est regnum. Qui tertio erat gradu Indorum Persis vicinorum dominium habuit. Quartus vero Massagetarum regnum suscepit. Hic erat ordo in genere Parthorum et longissimo tempore in tali steterunt prosperitate“ *a*). Igy a Medicei könyvtárban talált és a tudós Bollandista Stilting János által latinra forditott és közzé tett görög Agathangelos. Az eredeti örmény a párizsi királyi könyvtárban létező, valamint az Örményországban több példányokban fellelt és a velenczei Mechitáristák által 1835-ben kiadott Agathangelos ellenben, a megfelelő helyen, Massageták helyett Chusokat nevez Persia és Armenia Arsacida országló házával rokonokat [34]).

Ennél még jellemzőbb Byzanti Faustnak ide tartozó helye, hol a Hunoknak Armenia királyával atyafias fejedelmét felváltva, hol Massageták, hol Hunok, hol ismét Chusok királyának mondja; érdekes helyét e könyv második részében, hová szorosan tartozik, adandom, itt csak egy pár sort: „Mert a Massageták és Örmények királyai — mond az iró — azon egy, Arsacida nemzetségből veszik eredetöket“, és midőn az Örmények és Hunok közt történt ütközetben elesett Massageta királynak levágott fejét Chosroes örmény király elébe hozák, felkiálta: „rokonom volt ez, és születésre Arsacida mint én“ [35]). Hasonló értelemben a parthus Artabant az örmény Cusaro testvérének nevezi Agathangelos. „Haec porro quae contigerunt annunciata sunt (Cusaroni) regnanti in magna Armenia, videlicet: quod filius Sasani Artasiras praevaluisset in regno Persarum et perdidisset fratrem suum“ . . . ismét alább: „Ubi ergo post mortem Artabanis occisi ab Artasire filio Sasani pervenit hic nuncius

a) Acta Sanctorum. Septembris. Vita S. Gregorii Illuminatoris Armenorum apud Bollandistas.

[34]) Agathangelos. Szent Gergely élete. p. 26—28.

[35]) Byzanti Faust Örmény történetek. 3 k. 6—7 f.

ad Cusaronem regem Armeniae Artabanisque fratrem et in dominatione Parthorum secundum" *a*). Testvéreknek mondatnak tudniillik a Parthusok, Örmények és Massageták vagy Chusok királyai mivel valamenynyien születésre Arsacidák, és azon egy uralkodó családnak tagjai voltak, mit szükség jól megjegyezni, minthogy ezen családi összeköttetés azon kivül, hogy a tárgyalt nemzetek közt fenforgó politikai viszonyok és események megértését nagy mértékben elősegiti, egyszersmind némely irói helyekre is eddig nem sejtett világot vet; most tudjuk tudniillik először okát, miért nevezi Tacitus a Scythák királyát consanguineusának a parthus Vononesnek. „Per idem tempus Vonones, quem amotum in Ciliciam memoravi, corruptis custodibus fugere in Armenios, inde in Albanos Heniochosque et consanguineum sibi regem Scytharum conatus est *b*). Miért neveltetett a parthus Artaban a Dahoknál. „Igitur Artabanus Arsacidarum e sanguine apud Dahas adultus excitur" *c*).

A Sacok, Massageták sat. az irók egyhangu tanusitása szerint erőben és hatalomban versenyeztek a Parthusok és utóbbi Persákkal és velök nem egyszer dicsőséggel megmérköztek: „Ultra sunt Scytharum populi . . . multitudo populorum innumera, et quae cum Parthis ex aequo degat, celeberrimi eorum Sacae, Massagetae, Dahae. Plinius *d*).

Densissima hic (ad Jaxartem) populorum frequentia cum Parthis legem placidi ab exordio moris incorrupta custodit disciplina. E quibus celeberrimi sunt Massagetae, Sacae, Dahae. Solinus *c*).

---

a) Acta Sanctorum. Septembris. Vita S. Gregorii.
b) Tacitus Annalium L. II. c. 65.
c) Idem L. II. c. 3.
d) Plinius Histor. Naturalis L. VI. c. 19.
e) Solinus Polyhistor. c. 62.

Hasonlóképp nyilatkoznak a nevezett scytha népekről, Chus, Hun és Euthalita név alatt Armenia évkönyvei. II-dik Isdegerdről irja Eliseus: „A Hunok ellen kiket Chusoknak hivnak, forditá fegyverét és két egész évig hadakozván, semmire sem mehetett [36]). Byzanti Faustnál a Chusok királya „Nagy“ melléknevet visel. „Azon időben a Sassanida persa király (Sapor) éppen háboruban volt a Chusoknak Arsacida szülétésü nagy királyával [37]).

Pharbi Lázár élénken rajzolja a rettegést, mely a persa táborban az Euthaliták fegyverétől való félelem miatt uralkodott. „Mig Perozes — mond ő — Hyrcaniában időznék és a mindenfelől öszszesereglett hadakat rendezné, jóllehet gondosan titkolná szándékát, mindenki tudta, hogy az Euthalitákat akarja megharczolni; mi elegendő volt arra, hogy átalános rémülést és levertséget okozzon. A Persák tudniillik, kik az Euthaliták karjainak sulyos csapásait az előbbi háborukban tapasztalták, nem mertek velök szembeszállani, sőt csupán hirök hallatára anynyira elfogta őket a borzalom és rettegés, hogy egy hangon felkiáltanának: Ha halál fiai vagyunk és a királyok királya el akar minket veszteni, ragadjon fegyvert és ölessen meg inkább maga, sem hogy bizonyos halálra vezessen és az Euthaliták fegyvere által pusztittasson el“ [38]).

A Byzantinusok a keleti Hunok hatalmáról és szomszédaik irányában követett politikájáról dicsérettel emlékeznek. Procop p. o. többek közt igy ir: „Post haec rex Persarum Perozes cum Ephthalitis Hunnis quos Albos vocant de regni finibus aggressus bello contendere exercitum contra illos flo-

[36]) Eliseus. Örmények vallási háboruja. 1 k. 9 l.

[37]) Byzanti Faust Örmény történetek. 5 k.

[38]) Pharbi Lázár. Az Örményeknek a Persák ellen vivott vallási és szabadsági harczai 1 k. 270 l.

rentem duxit . . . . Porro Ephthalitae et genus et nomen Hunnorum participant. . . . . Longe etiam diversis moribus vivunt. Non enim vitam ut illi ferinam agunt, sed regi uni parent, ac sub politicis legibus inter se et cum vicinis ex aequo et bono contrahunt, nec minori sane cum laude quam Romani et quaevis aliae nationes“ *a*).

A Scythákról szintugy mint a Hunokról iratik, miszerint Persia belügyeire nem csekély befolyást gyakoroltak, trónviszály miatt keletkezett belvillongások alkalmával a felektől nem egyszer segitségül hivattak; hasonló béavatkozásról tanuskodó adatokat szolgáltat többek közt:

Justinus: Phraartes cum multa crudeliter consuleret in exilium a populo suo pellitur. Itaque cum magno tempore finitimas civitates ad postremum Scythas precibus fatigasset, Scytharum maxime auxilio in regnum restituitur *b*).

Flavius Josef: Vitellius (dux Tiberii) etiam pecunia corruptis aliquot amicis et cognatis regiis ipsum Artabanum conabatur occidere. Ille intellecta fraude fuga se ad satrapias superiores servavit incolumen ubi ex Dahis et Sacis contracto magno exercitu et debellatis inimicis restitutus est in imperium *c*).

Tacitus: interim Gotarzes Daharum Hyrcanorumque opibus auctus bellum renovat *d*).

Az idézettekkel párvonalt képeznek: Procopius, Agathias, Theophanes és Theophylactusnak a Hunokat tárgyazó nagy számu helyei, melyek közül csak is az utóbbinak ide vonatkozó sorait hozom fel: „Timebant Persae ne forte aufugiens Hormisdas Persarum reipublicae negotium facesseret,

a) Procopius de Bello Persico.
b) Justinus Historiarum L. XLII.
c) Josephus Flavius antiquitatum L. XVIII.
d) Tacitus Annalium L. XI.

sicuti Cabades, qui vestem uxoris indutus e custodia egreditur et ascito Veose, amico probatissimo ad Hunnos accedit quos esse Turcos multis locis monuimus, ac a Nephtalitarum rege benevolentissime exceptus, copiisque instructissimis adjutus victis certamine inimicis regnum postliminio recepit“ *a*).

A Sacok, Dáhok, Massagetákról egyfelől, másfelől viszont a Chusok és Hunokról olvassuk, miszerint azok Persia északkeleti határszéleit szakadatlan háborgatták, néha a beltartományokba is béütöttek és rabló kalandokat űztek. „Implorantem et lamentantem Izaten exaudivit Deus, illa ipsa nocte Vologeses receptis litteris significantibus Daharum et Sacarum validam manum contempta regis absentia populari regionem Parthicam infecto negotio retrorsum cum exercitu abiit. Josephus Flavius *b*).

Parthis bellum cum quibusdam populis (Sacis) gerentibus opemque ab eo (Vespasiano) postulantibus, auxilia non misit negavitque convenire sibi curam rerum alienarum. Dio Cassius *c*).

Mare Caspium versus meridiem Sacas habet accolas et Cadusios, versus orientem et septemtrionem accolas habens Massagetas, genus hominum bellicosum. Massagetae dicuntur profecti esse in Persiam ibique multas occupasse urbes“. Chalcondilas *d*).

Ezeket hallván a Chusok királya, nem kételkedett Bel szavaiban, anynyival is inkább, mivel nem sokkal azelőtt más úton is értesült volt az általa mondottak valósága felől, megtudván egyszersmind Beltől, hogy Isdegerd a Chusok or-

a) Theophylactus apud Stritterum Hunnicorum. C. XIV.
b) Antiquitatum L. XVIII. c. 3.
c) in Vespasiano.
d) de rebus Turcicis L. III.

ságát nagy sereggel szándékozik megtámadni, hadait tüstént öszszegyüjté, nyilt csatába ugyan ez úttal Isdegerddel nem bocsátkozott, hanem táborának egyik szárnyát megtámadván, azt csak hamar szélyelverte, és az e miatt zavarba jött és futásnak eredt királyi hadakban nagy pusztitást vitt végbe, a futamlókat nyomba űzvén Persia benső tartományaiba hatott, azokat kirabolta és nagy zsákmánynyal tért országába [39]).

Cabades Romanos securos opprimit, deinde ubi Hunnos hostes suos audiit irrupisse in Persidem exercitum universum reduxit et cum ea gente bellum diuturnum gessit ad septemtrionem. Procopius *a*).

Ubi est Gorgo urbs ad oram sita extremam Persidis. Hic de limitibus certare inter se solent *b*).

A Massageták bérontásainak Persiába legnevezetesebbike kétségkivül az, mely II-ik Sapores idejében történt és a mely a nevezett királyt Nisibis ostromával felhagyni kényszeritette, miután azt négy egész hónapig megszállva tartotta és falai alatt 20 ezer emberét vesztette volna. Az eseményt Pomponius Laetus és Zonaras megegyezőleg ekképp adják elő: „In hac expeditione (Nisibena) rex Sapores amisit 20 millia hominum, Massagetae absentia regis usi, ex superiore parte Persida invaserunt, abigentes praedam. Rex regno tuendo properavit. Constantius subsidiarios milites misit, Nisibim et moenia firmari jussit, inducias cum Sapore fecit“ *c*).

„Anno imperii Constantii XIII, Sapores Persa Nisibim obsidet, cum autem suorum plurimos amisisset (nam ad 20 millia Persarum ad Nisibim cecidisse dicuntur) cum dedecore discedit, quod Massagetae facta impressione Persiam vastarent“ *d*).

[39]) Eliseus. Vallási háboru. 8 k. 120 l.

a) Procopius de Bello Persico. L. I,

b) Idem apud Stritterum Hunnicorum C. XIV.

c) Pomponius Laetus. Historiae Romanae compendium.

d) Zonaras Annalium T. III.

Constantius kelet római császár uralkodásának XIII-dik esztendeje, melyre Zonaras Nisibisnek Sapor általi megszállását és a Massagetáknak Persiába bérontását teszi, 350-dik évre esik Kr. ut.; a nevezett császár 337-ben, melyben tudniillik atyja Nagy Constantin meghalálozott, lépvén trónra; épp ezen 350-dik évre teszi a derék időszámitó Petavius is Nisibis városának Sapor általi második ostromoltatását *a*).

Már pedig a Persáknak más szomszédi, kik Pomponius kitétele szerint „ex superiore parte“ az-az éjszak-kelet felől Persiába ronthattak volna a IV-ik század közepén a Chus-Hunokon kivül nem voltak, ők ekkor mondhatni hatalmuk tetőpontján állottak, s Jaxartes vize, meg Aral tótól Indiáig uralkodtak, 320 óta Kr. ut. pedig Balchban székeltek. Vagy meg kell tehát engednünk, hogy Pomponius Laetus és Zonaras Massageta néven Chusokat értettek légyen, vagy azt kell mondanunk, hogy egy a Chus-Huntól külön vált Massageta nevü népség a virágzó chus birodalom megdöntésével és annak romjain keresztül tört légyen bé útat magának Persiába, mit azonban állitani merő azon képtelenség, a historia ellenkezőt és a chus-hun hatalomnak e tájakon az V-dik század végeig fennállását tanusitván. Jelesen az örmény krónikák fenhangon hirdetik, miként a Chusok éppen a kérdéses időben leggyakrabban és dühösebben támadták meg a Persákat, rajtok több versen győzedelmeskedtek, tartományaikat tűzzel vassal pusztitották, sőt magának II-ik Sapornak élete is nem egyszer forgott veszedelemben a velök folytatott viaskodásokban, minek egy érdekes példáját közli Byzanti Faust a következő sorokban: „Azon háboruban, melyet a Chusok királya a Persák ellen támasztott és a melyben a Chusok

a) Eo (Constantio) imperante ter a Sapore Nisibis est obsessa. Primum statim post mortem Constantini anno 333, secundo anno 350 Petavii Rationarium Temporum. P. I. L. VI. c. 3.

győztek és a persa sereget szélyelverték, a tábort feldulták, számtalanokat kardra hánytak és fogságba ejtettek, a nemző tehetségétől megfosztott Trazdamad, Tiránnak és fiának Arsacesnek, Örményország királyainak volt főudvarmestere, pénztárnoka és a királyi várak főparancsnoka, azon oldalon harczolván, hol a Persák megfutamodása után a Chusok magát a királyt Saporest körülfogták és szorongatják vala, hősi erejének és vitézségének bámulatos jeleit adta, ugyanis a Chusok sűrü csapatai közé vágtatván, halált és sebeket osztogató fegyverével a veszélyben forgó királyhoz útat nyitott magának és őt a veszedelemből kiragadta; mely nevezetes tetteért Sapores Assyriába térte után őt gazdagon megajándékozta, és abbeli kívánságát, hogy egykori urát és királyát Arsacest, ki a feledékenység várában fogva tartaték vala, egyszer meglátogathassa és megvendégelhesse, teljesitette“ [40]).

Második Saporesnek a keleti Hunokkali folytonos viaskodásairól emlékezik továbbá Grammaticus Péter im e sorokban: „Azon gyakori háboruk egyikében, melyeket a Hunok Sapores persa király ellen viseltek, előálla a Hunok közül bizonyos Honankur nevü bajnok és a Persákat a háboru sorsának párbaj általi eldöntésére felszólitá“ *a*).

A párvonal, melyet a felhozott örmény történetirati helyek a fennebb idézett görög Zonaras és római Pomponius

[40]) Byzanti Faust. Örmények történetei. 5 k. 206 l. Rex vero Persidis longaevus ille Sapor et ab ipsis imperitandi exordiis dulcedini rapinarum addictus . . . . per exquisitas perjuriisque mistas illecebras captum regem ipsum Armeniae Arsacem adhibitumque in convivium jussit ad latentem trahi posticam, eumque effossis oculis, vinctum catenis argenteis, quod apud eos honoratis vanum suppliciorum aestimatur esse solatium exterminavit ad castellum Agabana nomine, ubi discruciatus ferro cecidit poenali. Ammianus. L. XVII.

a) Orbeli István: Siuni tartomány történetei. 10 k.

Laetuséval képeznek, igénytelen nézetem szerint egyike a legsikerültebbeknek; miket ily meszsze távol eső idők- és népekről, éghajlat és nemzetiség által egymástól különböző kútfőkből felmutathatni. Mind két rendbeliek tökéletesen egyeznek abban, miként Persia északkeleti tartományai második Sapor korában pusztító hadaknak voltak szinhelyei, csak hogy a bécsapkodó rabló csoportokat az egyik rendbeli Massageta, a másik ellenben Chus meg Hun névvel jeleli, mi azonban a dolog lényegén mit sem változtat, hanem csak arra mutat, hogy azon egy népnek különbféle nemzeteknél különbféle nevei lehetnek *a*), melyek közönségesen ismeretesek levén, a kortársaktól azon egy népnek jelelésére minden eszmezavar nélkül használtatnak, de a melyek idővel az érdekelt népnek a világ szinpadáról eltüntével vagy körülményei változtával elévülvén és synonym jelentésök feledékenységbe menvén, roppant zavart okoznak a történelemben, minden különböző nevezet alatt különvált nemzetet képzeltetvén a régi világ történetében kevésbbé avatott olvasóval.

III.

Irók tanutételei.

A lakhelyek és történeti emlékek ugyanazonságából meritett védvekhez, járul harmadszor azon nagy fontosságu okerősség: miszerint a Saca, Daha, Massageta, meg Chus, Hun sat. népneveknek tulajdonképpen azon egy magyar ajku népfajra vonatkozása, következésképp létalapos jelentésöknek

a) Comme les Hongrois prennent eux mémes le nom de Maghiar (Madjar) on pourrait demander pourquoi on les appelle autrement en Europe, mais rien n'est plus ordinaire que de voir des peuples porter hors de leur territoire un autre nom que celui qu'ils se donnent. Stollenwerk Recherches Historiques sur les peuples de l'Asie.

identitása felől tekintélyes iróknak minden más esetben érvényeseknek elismert közvetlen bizonyitásai kezeskednek. A tanuk sorát megnyitja.

Procopius, ki ama jeles hadvezérnek Belisariusnak a Gothok, Persák és Vandalok elleni táborozásaiban Justinian császártól rendelt tanácsosa és kisérője levén, az érintett hadjáratokról irt munkáiban, a görög táborban jelen volt és ennél fogva közelebbről ismert Hunokat széltiben Massagetáknak nevezi, és minden habozás nélkül kimondja: miként a Hunok hajdan Massagetáknak hivattak. Μασσαγέτας γένος οὓς νὺν Οὔννους καλούσιν. „Aigan parentes habuit Massagetas sive ut jam vocitant Hunnos. De Bello Vandalico.

Hic illi (Vandali) in Hunnos cum incidissent ad internecionem caesi sunt. Inter Massagetas quidam erat parvi agminis dux magno vir animo et robore praeditus, qui paterno atque adeo avito jure privilegium hoc habebat, ut in quovis Hunnorum exercitu primus hostem aggrederetur. Etenim nemini Massagetarum licebat hostium quemquam in acie prius ferire, quam aliquis ex ea domo et stirpe pugnam lacessivisset. Idem ibidem.

Ugyancsak Procopius irja Attiláról, hogy Massageták és Scythák seregeivel indult Aëtius ellen, hol irásmódját tekintve, a Massageták alatt nyilván Hunokat, Scythák alatt pedig Gothokat, Alanokat és más vele egyesült népeket ért.

„Attilam Massagetarum Scytharumque exercitu armatum adversus Aëtium processisse“ *a*).

Theophanes: In Oriente ad Tanaim (Jaxartem) Turci degunt, qui Massagetae antiquitus dicti sunt *b*).

---

a) Procopius, apud Stritterum. Memoriae populorum olim ad Danubium et Pontum Euxinum incolentium Hunnicorum C. XVI, hol hasonló helyeket nagy számmal olvashatni.

b) Theophanes, apud Stritterum Hunnicorum. C. XIV.

Menander: Turci, qui antiquitus Sacae vocabantur *a*).

Evagrius: Hunni qui et Massagetae. L. 3. c. 2. *b*).

Byzanti Faust: „A Massageták királya számos hun hadak vezére.“ ismét: „Azon időben a saját vére, Chosroes, Armenia királya ellen boszut forraló massageta király Sanesan egybegyüjté Hunjainak minden hadait, sat.“[41]).

Byzanti Faust az idézett sorokban, valamint az egész fejezetben, melyet azonban alább, hol e tárgyra még viszszatérek, adandok, a hun és massageta nevezetet synonym gyanánt felváltva használja; hasonlót tesznek: Agathangelos, Chorenei Mózes, Eliseus sat., miről a II-ik részben „Hunok=Massageták“ czim alatt bővebben.

IV.

Szokások hasonlatossága.

Mielőtt az okerősségek ezen nemének vizsgálatába bocsátkoznánk, szükséges előrebocsátanom, miszerint ennek, mint leghatározatlanabbnak legkevesebb bizonyitó erőt tulajdonitok, tagadhatatlan levén, miképp egyenlő társadalmi viszonyok, egyenlő kifejlődési fokozat a polgárosodás mezején, ugyanazon eredeti szabadság élvezete, hasonló álladalmi rendszer és a társas élet egyéb hason intézményei az egymástól faj- és nyelvre különböző népeknél hasonló szokásokat szülhetnek; minek a hajdani Scythákban legfényesebb példáját mutatja fel a történelem, kik jóllehet faj- és nemre egymástól különböztek, vallás, lak, életmód, ruházat és egyéb szokásokban, ugy szinte az általok használt fegyver-nemekben, hadviselés módban, haza- és szabadság-szeretetben sat., mindazáltal kevés kivétellel valamenynyien egyeztek. A szokások

a) Menander, ugyanott.

b) Evagrius Historiarum L. 3. c. 2.

[41]) Byzanti Faust Örmények történetei. 4 k.

eme hasonlatossága a föld- és népismeret hiányos voltától, de főképp azon körülménytől elősegittetve, miszerint a Scytha nevezet hajdan minden éjszaki kevésbbé ismert népségekre különbség nélkül kiterjesztetett, a régi és újabb kor több jeles iróit azon balvéleményre vezette, miként Europa és Ázsia minden Scytha néven nevezett népeit egy eredetü és faju népnek tartanák.

A Saca, Massageta és rokon Scythákнak eredeti egysége a Magyarral eléggé bé levén bizonyitva, ezen ismertető jelnek, mint különben is másod rendünek kidolgozása- és a tárgyalt népekre alkalmazásával, a történeti igazság kára nélkül felhagyhatok vala, ha tekintetbe nem veszem: hogy valamint egy részről a szokások hasonlatosságából egyéb okok hiányában a nemzetek azonságára nem következtethetni; szint oly kevéssé mutat más részről faj és nemi egységre, az egy nemünek állitott néptörzsek között divatozó életmód és társadalmi szokások különbözősége. Hogy tehát meggyőződjünk, miként ezen gyámoknak sem vagyunk hijával, tartsunk egy rövid szemlét a kérdésben forgó népek párhuzamba állitott szokásai felett, az azokban létező meglepő hasonlatosság a régiség kedvelőinek minden esetre érdekes olvasmányt nyujtand.

I. Vallás. A történetirás a Saca, Massageta sat. Scythákról szintugy mint a magyar ajku népekről adatokat közöl, melyekből kiderül, miként egyik ugy mint a másik Zoroaster vallását követte, napot, holdat, tüzet, vizet és egyéb elemeket imádtak. Jóslóik, bűbájosaik ugy nevezett magusaik voltak. Isteneiknek egyaránt lovat áldoztak *a*).

Massagetae ex diis unum Solem venerantur, cui equos immolant, hic autem est eis mos sacrificandi ut deorum pernicissimo e pecoribus omnibus pernicissimum mactent *b*).

a) Hyde. Historia Religionis veterum Persarum.

b) Herodoti Historiarum. L. I.

Massagetae tantummodo Solem Deum putant, atque illi equum mactant *a*).

Mons Cappadocibus et Deus et juramentum et simulacrum. Palus Maeotis et Tanais Massagetis *b*).

Magorum autem religionem sectantur Persae, Parthi, Bactriani, Chorasmii, Arii, Sacae, Medi et plures aliae barbarae nationes *c*). Lucianus de Longaevis.

A magyar népekről. „Turcae (Hunni, Avares) admodum effuse ignem colunt, aërem et aquam venerantur. Telluri hymnos concinunt, adorant autem tantummodo et Deum nuncupant illum, qui coelum et terram fecit. Huic equos, boves et oves immolant, habentque sacerdotes in quibus inesse vaticinandi facultatem arbitrantur *d*).

Hoc veriti Romani qui Singidone erant, Chaganum ad jusjurandum provocarunt. Itaque confestim Abarico ritu jusjurandum ad hunc modum praestitit. Ense educto et in altum sublato sibi et Abarum genti dira est imprecatus, si quid mali comminisceretur Romanis, in eo quod pontem super Sao flumine facere susceperat, ut ipsa et universa gens ad internecionem usque periret, coelum ex alto super ipsis et ignis Deus qui in coelis est rueret, sylvae et montes casu et ruina illos obruerent, Saus fluvius superscaturiens eos submergeret *e*).

Diis immortalibus magnas victimas fecerunt (Hungari) et in eodem loco more paganismo occiso equo pinguissimo magnum áldomás fecerunt *f*).

a) Strabo de Situ Orbis. L. XI.

b) Maximus Tyrius.

c) Magos appellant Persae qui elementa deificant. Cassiodorus Historiae Trip. L. X. c. 30.

d) Theophylactus Simocatta L. VIII. c. 10.

e) Menander apud Stritterum Avaricorum C. VI. §. 40.

f) Anonymus. c. 15.

Ecce universa multitudo Hungarorum catervatim confluxerunt ad Endre et Levente, quod permitteret universum populum ritu paganorum vivere, episcopos et clericos occidere, ecclesias destruere, Christianam fidem abjicere et idola colere. Primus autem de Hungaris nomine Vatha dedicavit se daemoniis radens caput suum et cincinnos dimittens sibi per partes tres ritu paganorum, cujus filius nomine Janus multum postmodum tempore ritum patris sequendo congregavit ad se magos et pythonissas et aruspices per quorum incantationes valde gratiosus erat apud Dominos. . . . . Tunc detestabili et execrabili admonitione illius Vatha omnes populi libaverunt se daemoniis et coeperunt comedere equinas pulpas et omnino pessimas facere culpas *a)*.

Quicunque ritu gentilium juxta puteos sacrificaverint vel ad arbores et fontes ac lapides obtulerint reatum suum bove luant *b)*.

Zoroasternek és hivatali utódainak főpapi székhelye, és minden nap és tűz imádó népeknek szent városa és búcsujáró helye a VII-ik századig Kr. ut., a mikor az Arabok növekedő hatalma elől az archimagus mostani lakhelyére Caramaniába vonult Balch *c)* város volt, hol, mint a maga helyén láttuk a magyar fajt jellemző Chus, Saca, Massageta, Parthus, Hun, Abar nevekkel találkoztunk és hol az V-dik században a hatalmas Chus-Hunok székeltek, mely körülmény maga elegendő a sabaeismus divatozásának a magyar népeknél megfejtésére.

II. Béke- és szövetségkötési szertartás. Foedera hoc modo ineunt Scythae, infuso in grandem calicem fictilem vino commiscent eorum sanguinem, qui feriunt foedus, percu-

a) Thuroczi Chronicon. p. 11. c. 39.

b) Decreta S. Ladislai.

c) Prideaux Histoire de Juifs L. IV. p. 138.

tientes cultello aut incidentes gladio aliquantulum corporis, deinde in calice tingunt acinacem, sagittas, securim, jaculum. Haec ubi fecerunt, sese multis verbis devovent, postea vinum epotant non modo ii qui foedus fecerunt, sed etiam comites hi qui sunt maximae dignitatis *a*).

Mos est Arsacidis quoties in societatem coëant implicare dextras, pollicesque inter se vincire, nodoque praestringere, mox ubi sanguis in artus extremos se effuderit, levi ictu cruorem eliciunt atque invicem lambunt, id foedus arcanum habetur quasi mutuo cruore sacratum *b*).

Tunc supra dicti viri pro Almo duce more paganismo fusis propriis sanguinibus in unum vas, ratum fecerunt juramentum, et licet pagani fuissent, fidem tamen juramenti quam tunc fecerant inter se usque ad obitum ipsorum servaverunt. . . . Quartus status juramenti sic fuit, ut si quis de posteris eorum infidelis fieret contra personam ducalem et discordiam faceret inter ducem et cognatos suos sanguis nocentis funderetur, sicut sanguis eorum fuit fusus in juramento quod fecerunt Almo Duci *c*).

Cornides, ki ezt a helyet felhozza (Vindiciae Anonymi) megemliti még Pomponius Melát és Solinust is, ki a Medusoknak is ily szokást tulajdonit, s végre azt irja, hogy Bruxen András János 1537-ben egy könyvében ily jegyzetet irt a magyar szokásról. Hic quoque mos mea etiam tempestate Hungaris erga exoticum observatus est privatim inter se amicitia coeuntibus *d*).

III. Életmód és lak. „Scythae Nomades (Sacae, Dahae)

a) Herodotus Historiar. L. IV.
b) Tacitus Annalium. L. XII.
c) Anonymus. C. V.
d) Kállai Ferencz. Törvények és szokások historiai hasonlatossága. Tudománytár 1835, VI. köt.

non sunt aratores, in plaustris degunt, vaganturque incertis sedibus, neque urbes incolunt *a*).

Opiliones appellat Sacas origine Scythas
Asiam incolentes frugiferam. Hesiodus *b*).
Campestres melius Scythae
Quorum plaustra vagas rite trahunt domus
Vivunt et rigidi Getae
Immetata quibus jugera liberas
Fruges et Cererem ferunt
Nec cultura placet longior annua *c*).

Massagetae nihil omnino serunt, pecoribus victitant piscatuque ac lacte quod potitant *d*).

Hunni aedificiis nullis tecti, sed haec veluti ab usu communi discreta sepulcra declinant, nec enim apud eos vel arundine fastigiatum reperiri tugurium potest . . . . Semper fugientium similes cum carpentis in quibus habitant, ubi conjuges tetra illis vestimenta contexunt et coeunt cum maritis et pariunt et adusque pubertatem nutriunt *e*).

A Magyarokról: Nec domus illis ulla aut tectum vel sedes est, armenta et pecora semper pascentibus, et per incultas solitudines errare solitis, uxores liberosque secum in plaustris vehunt, quibus coriis imbrium hyemisque causa tectis pro domibus utuntur . . . . venationum ac piscationum exercitiis inserviunt. Lacte et melle vescuntur. . . . . Carnibus ut fama est crudis vescuntur, sanguinem bibunt *f*).

Non enim habebant domos artificio paratas, sed tantum

---

a) Arrianus Indicorum. L. I.
b) Strabo de situ orbis. L. VII.
c) Horatius. L. III. Ode 24.
d) Herodotus L. I.
e) Ammianus. L. XXXI.
f) Rhegino Chronicon ad annum 889.

tentoria de filamento parata, carnes et pisces et lac et mel manducabant et jumenta multa habebant *a*).

Denique cum vilissima in vicis et oppidis ibi (in Hungaria) id est ex cannis tantum, rara ex lignis, rarissima ex lapidibus habeantur habitacula, toto aestatis vel autumni tempore papiliones inhabitant", irja a Magyarokról a XII-dik században élt Freisingi Otto *b*).

IV. Eledel és ital:

Post hos Massagetae trans flumen Araxis ad ortum
Hospitibus saevi cunctis belloque feroces
Non Bacchi donum, Cereris non munera norunt
Sed lac commixtum potant cum sanguine equino *c*).

Longaque Sarmatici solvens jejunia belli
Massagetes quo fugit equo *d*).

Lactea Massagetes qui sanguine pocula miscet *e*).

Et qui cornipedes in pocula vulnerat audax
Massagetes *f*).

Lactea Massagetae veluti cum pocula fuscant
Sanguine puniceo *g*).

Scythae Nomades (Sacae) e pecore, lacte et caseo maxime equino victitant *h*).

Fame laborans Scytha alimentum ab equo petit, hic venas praebet *i*).

Adeo horrida est haec gens (Hunnorum) ut cum famem

---

a) Anonymus. c. 1.
b) Otto Frisingensis. L. I. c. 31.
c) Dionysius Periegeta. v. 718—721.
d) Lucanus. Pharsaliorum. L. III.
e) Seneca in Oedipo. v. 470.
f) Claudianus in Rufinum. L. I, v. 329.
g) Statius. L. I. v. 307.
h) Strabo. L. VII.
i) Clemens Alexandrinus. L. III. c. 3.

in bello fuerit passa, venam tangat equi et sic excludat hausto sanguine famem *a*).

Hunni neque igni neque saporatis indigent cibis, sed radicibus herbarum agrestium et semicruda cujusvis pecoris carne vescuntur, quam inter femora sua et equorum terga subsertam fotu calefaciunt brevi *b*).

Nomades Troglodytae et Scythae et Hunnorum nova feritas semicrudis vescuntur carnibus. Hieronymus adversus Jovin. L. II.

Dum credunt Bulgari satis esse ad delicias equini pecoris lac potare. Quis ferat adversarium, qui pernicis jumenti beneficio currit et pascitur. Quid quod et illis animalibus indicunt studiose famis patientiam, per quae esuriem vitare didicerunt. Ennodius *c*).

Eledelök (a Bulgároknak) főleg kásából és lóhúsból áll. *d*).

In eodem loco more paganismo occiso equo pinguissimo magnum áldomás fecerunt. Irja Béla névtelen jegyzője a Magyarokról *e*).

Tunc detestabili et execrabili admonitione illius Vatha omnes populi (Hungari) libaverunt se daemoniis et coeperunt comedere equinas pulpas et omnino pessimas facere culpas *f*).

Carnibus ut fama est crudis vescuntur sanguinem bibunt (Hungari) *g*).

Comitatur eos (Turcos-Hungaros) animalium magna mul-

---

a) Isidorus Chronica.

b) Ammianus L XXXI.

c) Panegyr. ad Theodoricum Regem inter opera Cassiodori.

d) A Bolgárokat a magyar népekhez számitja az összes régiség. Jerney. Tudománytár 1844-ik évi martiusi füzet.

e) Anonymus. L. I.

f) Thuroczii Chronica. P. II. c. 39.

g) Rhegino Chronicon ad annum 889.

titudo equorum equarumque, item boum et vaccarum armenta tum escae tum lactis potus causa *a*).

Terras non colunt (Hungari ad Volgam) carnes equinas, lupinas et hujusmodi comedunt. Lac et vinum et sanguinem bibunt *b*).

V. Házas élet. Moribus his utuntur (Massagetae) singuli quidem uxorem ducunt, sed ea communiter utuntur. Nam quod Graeci memorant facere Scythas, id non Scythae faciunt sed Massagetae *c*).

Massagetae singuli singulas uxores ducunt, utuntur etiam uxoribus aliorum *d*).

Non erant fornicatores, sed solummodo unusquisque suam habebat uxorem. *e*).

Magyarjaink előtt ismeretlen dolog volt a sok feleség *f*).

VI. Viselet. Sacae femoralibus induti *g*).

Persae, Bactri, Parthi et alii barbari femoralia habent *h*).

Hunni hirsuta crura coriis muniunt haedinis *i*).

VII. Arany, ezüst, réz és egyéb ércz nemek és ékszerek használata:

Massagetae in omnibus auro utuntur et aere, utuntur namque aere in omnibus quae ad hastas, ad pharetras ad sagares pertinent. Auro autem in cunctis quae ad capitis, ad balteorum, ad axillarum ornamentum spectant. Equorum itidem pectoribus aereos thoraces circumdant. Circa fraenum,

---

a) Leo Sapiens in Tacticis apud Kollar Amoenitates Hungariae.
b) Fejér in codice diplomatico. T. IV. Vol. I.
c) Herodotus L. I.
d) Strabo de Situ Orbis. L. XI.
e) Anonymus.
f) Kállai Ferencz a magyar nemzetiségről
g) Herodotus L. III.
h) Dio Chrysostomus. Orat. 71.
i) Ammianus. L. XXXI.

frenaque et phaleras aurum adhibent. Ferro atque argento nihil prorsus utentes, quorum in regione cum immensa sit auri atque aeris copia ferri tamen atque argenti nihil est *a*).

Massagetae aureas zonas habent, et diademata in gladiis, aurea equorum fraena et aurea pectoralia, argentum apud eos non est, ferri parum, aere atque auro abundant *b*).

Munimentum ipsis (Parthis) equisque loricae plumatae sunt, quae utrumque toto corpore tegunt. Auri argentique nullus nisi in armis usus *c*).

Itaque in Simocatti Historia Orbis Terrarum fertur Unnos populos boreales ad Orientem tantam olim vim auri habuisse, ut et lectos aureos et mensas et solia, et suggestus opere ductili fabricarent, quum a Medis specie atque obtentu quietis quadraginta staterum aureorum millia exigerent *d*).

Non modo vero ipsi (Turci-Hungari) armis tecti sunt, sed equorum etiam quibus nobiliores vehuntur anteriores partes aut ferro aut duro centunculo muniunt *e*).

Aurum, argentum non perinde ut reliqui mortales appetunt (Hungari) Rhegino *f*).

Aurum, argentum et gemmas habebant sicut lapides, quia in fluminibus ejusdem terrae inveniebantur *g*).

A Magyaroknak és Scytha őseiknek legkorábbi életét viszszatükröző ezen rövid vázolatban félreismerhetlen a szokások hasonlatossága; miért is azt commentárral kisérni feleslegesnek tartom; de azt igen is szükségesnek látom megjegyezni, miszerint a valóságos nomád élettel együtt járó pa-

a) Herodotus. L. I.
b) Strabo de Situ Orbis. L. XI.
c) Justinus Historiarum. L. XLI.
d) Eustathius. v. 103.
e) Leo Sapiens in Tacticis.
f) Rhegino Chronicon ad annum 889.
g) Anonymus. c. 1.

triarchális egyszerü erkölcsök és a vadon természet harczedzette fiait jellemző eredeti durva szokásoktól némi eltérésének az idézettekben csupán egyetlen példáját találjuk Theophylactus Simocatta soraiban Eusthatiusnál. Ez is nem az összes scytha magyar fajt, hanem annak csak azon ágát illeti, mely az Oxuson átkelvén, ura lett az ezer várossal büszkélkedő gazdag Bactriának, és a Persák tőszomszédságában foglalván helyet, a rabolt temérdek zsákmányból, meg a Medok és Persáktól kicsikart adóból szerfelett meggazdagodott, pompás készen talált városok és palotákban lakott; és a mely nem csoda aztán, ha felhagyván a kóbor élettel, a szomszéd Persák és Medok szokásihoz simult és figyelmét a kényelem és keleti fényüzés divatos czikkeire forditotta, s ekképp a polgárosodásban némi előmenetelt tett *a*).

Mi azonban mulékony hatásu volt, és csak addig tartott, mig a nemzet az emlitett gazdag ország birtokában volt, a hogy abból kiforgattatott, viszont a nomad életre tért vissza, földmivelés, kézmüvesség, ipar, kereskedés és a társas élet egyéb foglalatosságai soha állandó gyökeret kebelében nem verhettek, hanem azokat az akkori idők szelleme és a többi harczias népek szokása szerint, mint közönségesen megvetett szolgai munkákat a meghóditott nép által üzetni engedvén, maga egyedül a fegyverforgatással foglalkodott, a fényüzés által szaporodott szükségeit pedig alattvalóin elkövetett zsarolásból és ragadományból pótolta *b*).

a) Longe etiam diversis moribus vivunt (Hunni Euthalitae). Non enim vitam ut illi ferinam agunt, sed regi uni parent ac sub politicis legibus inter se et cum vicinis ex aequo et bono contrahunt. Procop. de Bello Persico. L. I. c. 3.

b) Apud Scythas, Persas, Lydos denique apud omnes fere barbaros habentur pro ignobilioribus civibus illi qui artificia discunt, eorumque liberi, generosiores autem ii qui a manuariis artibus abstinent, praesertim qui cessant propter bellum. Hoc itaque cum

V.

Nyelvemlékek.

Ha a scytha népek, kikben a Magyarokat rejleni állitom, hajdankori nevöket állandóan megtartották volna, vagy nyelvökről hiteles adatokat, jegyzeteket, abból mutatványokat, szóval nyelvemlékeket birnánk, a nemzetiségök felett támasztott kérdés megoldása semmi nehézséget sem szenvedne. A nyelv levén minden nemzetnek legsajátabb, legváltozhatlanabb tulajdona, és épp azért legbiztosabb és csalhatlanabb ismertető jele. A nyelvegység a nemzet egy voltát, szakadt légyen az bár menynyi ágra, viselt légyen külön időkben és népeknél bár minő nevet, lakta légyen széles e világ bár melyik tájékát, tagadhatlanná és minden egyéb bizonyitásokat nélkülözhetővé tenne. Linguarum cognatio cognationis gentium praecipuum certissimumque argumentum est.

Ám de sem egyikkel, sem másikkal nem dicsekedhetünk! nem az elsővel, mert tudtunkra nem létezik ma a föld kerekségén nép, mely Daha, Saca, vagy Massageta nevet viselne; de, az északkeleti Ázsiát, a népek ezen termékeny hüvelyét fenékből felzaklatott és tömegestől mozgásba hozott

caeteri Graeci tum praecipue Lacedaemonii didicerunt. Corinthii quoque minimi faciunt opifices. Herodot. L. I. c. 2.

Agrum colunt Aegyptii, bellum gerunt Scythae, fortes Scythae timidi Aegyptii. Agrum colunt Assyrii, bellum gerunt Persae, serviunt Assyrii, regnant Persae. Ante Lydi bellum gerebant, postea agricolae effecti, cum liberi essent bellum gerebant, servi effecti ad agriculturam conversi sunt. Maximus Tyrius Diss. XIII.

Apud Tainos, Saracenos in Lybia superiore, apud Mauros et apud Nomades qui ostium Oceani accolunt, in exteriore Germania, Scythia superiore, et apud omnes gentes quae ad Septemtrionales partes Ponti degunt, et omni Alania, Albania et Otene et Saunia et Aurea Chersoneso non reperies trapeziten, plasten, picto rem, architectum, geometram, phonascum, histrionem. Eusebius. Praep. Evang. L. IV. c. 10.

népvándorlás sem tuda egy népet is a világtörténet szinpadára állitani, melyre a mondott nevek valamelyike joggal ruházható volna; joggal mondám! mert az Alanokat, kiket Nicephorus Gregoras felhoz *a*), és Ammian *b*) meg Dio Cassius *c*) nyomdokin helylyel-közzel Massagetáknak nevez, jól tudjuk a Kaukazus éjszaki tájékain a Massageták szomszédságában lakott, de ettől merőben különböző és germán fajhoz tartozó népségnek lenni. Nem emlékeznek tehát a historiographusok hason nevü népeknek Európába költöztéről, nem! mert a magyar ajku néptörzseknek tulajdon Hun, Avar, Chasar, Uz, Coman, Pacinák, Magyar neveik alatt fellépte és Európában nagyon is ismeretessé létele után, az idegen alaku többnyire más nemzetektől reájok ruházott Saca, Massageta sat. elnevezések háttérbe szorultak és feledékenységbe mentek.

Szintoly kevéssé bővölködünk nyelvemlékekben, mert a magyar előidők azon korából, midőn a nemzet Massageta sat. nevet viselt, nyelvökről részletes tudósitásokat vagy abból éppen mutatványokat a régi irókban hiában keresünk; megelégesznek ők azon átalános megjegyzéssel, miszerint azok rokon faju népek voltak. „Sacae, Dahae, Massagetae ejusdem nationis sunt, mond Curtius *d*). Ily esetben nem tehetünk egyebet, mint hogy azon, nagyon kevés számu geographiai és nemzetségi név és egyéb szókat, melyek a kérdésben levő scytha népekre vagy azok egykori lakhelyeire vonatkoznak, és a melyek a magyar nyelvben és földön ma is épp azon értelemben, mely nekik a régi iróktól tulajdonittatik, fellelhetők, mind meg anynyi fénysugarakat, melyek azon távol

a) Massagetae Alani vulgo dicuntur. Nicephor. Gregoras. L. VI.
b) Ammianus. L. XXIII.
c) Dio Cassius in Adriano.
d) Curtius Historiae Alexandri Magni.

régiségből hozzánk eljuthattak, gondosan felfogjuk és czélunkra forditsuk.

1. A Parthusokat a daha néptörzsök egyik attól elszakadt, elpártolt felekezetének mondottuk lenni; a pártos szó ma is elszakadtat, elkülönözöttet jelent, de a min itten méltán lehet bámulni, az, hogy a Parthus nemzeti névszónak értelmét a régi történetirók nagyon helyesen, mondhatni magyarán felfogták és azt a „pártos“ szó mai jelentésével tökéletesen egyezőleg értelmezték: „Parthi gens olim Scythica, quae demum fugit seu migravit in Mediam vicinosque tractus, vocata autem sic fuit propter fugam, nam Scythae fugitivos vocant Parthos *a*).

Parthi Scytharum exules fuere, hoc etiam ipsorum vocabulo manifestatur, nam Scythico sermone Parthi exules dicuntur. Hi domesticis seditionibus patria pulsi etc. *b*).

Hodie quoque lingva Scythica fugaces quod est Parthi dicuntur *c*).

2. A Parthus országló házból származott persa és örmény királyok, Nagy Arszák elődök nevéről Arsacidáknak hivattak, ugy de Arszag, Arszak, Arszakida mi egyéb, ha nem ország, országló, az ország szó tudniillik hajdan egyaránt királyt, királyságot, országot és országlást jelentett, honnan ma is „via regia“ magyarul országút. Az Örmények első Arsacida királya Valar'ság azaz alország, alkirály nevet viselt; az „al“ szó előtt álló v. betü a mássalhangzókban bővölködő örmény nyelv természetéből folyó előrag, igy Hyrcania örményül Vrgan, Iberia Vrasztán.

3. Pharbi Lázár. „Már-virad“ nevü helységről emlékezik Avarországban [42]) „már-virad“ tiszta magyar szó, mely-

a) Stephanus Byzantinus in voce Parthi.

b) Justinus Historiarum L. XLI, c. 1.

c) Jornandes de rebus Geticis.

[42]) Pharbi Lázár: Örmények vallási és szabadsági háboruja a Persákkal. p. 138.

nél egy az V-ik században élt örmény irótól, örmény betükkel tisztábban kiirtat kivánni sem lehet. Neveli fontosságát azon körülmény, miszerint éppen Abarországban, Strabo daha Aparnainak földén jön elő, következésképpen az Aparnáknak a magyar faju Avarokkal ugyanazonsága mellett bizonyit. A helység régi nevét, bár elferditve, mind maig megtartotta és Merverudnak neveztetik *a*).

4. Bactria Balch városának nevét a magyar földön némely hely és család nevek hangozzák viszsza; példákat erre a tudós Kállai a Székely nemzet eredetéről irt munkájában éppen az érintett Balchra vonatkozókat hoz fel a következő sorokban. „Az 1298-beli oklevélben előjön Possessio haereditaria Baalkh vocata in Comitatu Bihariensi existens Ecclesiam in honorem Beatissimae Virginis in se habens vacua et habitatoribus destituta". Meg van az eredeti oklevél a Szénási familia levelei közt, honnan hiteles párt vétetett 1782 gróf Bethlen Pál.

A székely ispánok névlajstromában 1373 olvasom: Balk vagy Baalckh, Záz vajda fia, Benkő és Haner szerint, és rivulus Balk Szirmainál p. 378 *b*).

5. Balch vagy Baahl-ra utal továbbá a magyar „Bálvány" szó, melyen a Magyarok hajdan hihető a Báhli vallást értették. Báhl levén mint fennebb előadtuk Zoroaster vallása főhelye és az archimagus lakhelye, utóbb pedig ezen értelemtől eltérve, bálványnak és bálványozásnak nevezték a pogány vallást, hamis isteneket ábrázoló szobrokat, azok tiszteletét sat.

6. A magyar „ármány és ármányos" a persa „Ahrimanra és parzismusra" utal.

7. A Sacokat Magyarhonban, Sac, Sag, Saac, Csák és

a) Histoire de Thomas Kouli-Khan p. 32.
b) Kállai. A Székely nemzet eredetéről. p. 207.

több hason hangu hely- és család-nevek adják viszsza, például: Ság, Sághi prépostság, Ipolyság, Csák-vár, Csák-tornya, Csáki ős család név sat. Zobulsu filius Eleud a quo genus Saac descendit *a*). Ismét: Sac Nepos Zobulsu. Pezron értelmezése szerint a Saca név rablót jelent, a Parthusok tudniillik a Scythákat, kiktől elpártoltak vagy elűzettek „rabló" gúny névvel illették *b*) mely elnevezés aztán a többi Scythákra is átruháztatott *c*), s valójában a sac vagy zsák gyökből származott zsákmány szó rablást jelent, és zsákmányolni annyit tesz mint rabolni. Saccager. A hires schach játék is hihető a sac=latro, nem pedig a persa schah=rex szótól vette nevét, legalább deákul azt „ludus latrunculorum"-nak nevezzük, mi a sac szó előadott értelmezésével egyez.

8. Dahokra emlékeztetnek a magyarhoni Táhok, kiket Jerney megemlit: „Léteznek — ugy mond — Csángó (Moldovában) Gányó, Matyó és Táhó névvel jelölt magyar nyelvü népfelekezetek", és a jegyzetben: „Az iróktól eddig szóval sem emlitett Táhok ismertetése nálam készen áll: mond a tisztelt iró *d*). IV-dik László király 1278-ban kelt oklevelében olvassuk: Ladislaus . . . . quod cum Boochon de villa Day . . . . tehát ismét a Dahi vagy Daha scytha nép nevének emléke *e*).

9. A Magyarnak legrégibb neve a Chus sem maradt teljes feledékenységben, maig is él az a Kósa vagy Kusa nemzetség nevében. Kuschák (az Osseták neve Kaukasiában),

a) Anonymus C. VII.

b) Parthi Scythas a quibus pulsi sunt appellarunt per contemtum Sacas, quod latrones significat. Pezron. Antiquité des Celtes.

c) Persae omnes Scythas Sacas appellant. Herodot. L. VII.

d) Jerney: A Magyarországi Izmaelitákról, Tudománytár 1844-ik évi májusi füzet 295 l.

e) Kállay. A keleti nyelvek magyar történeti fontossága. Tudománytár 1839 decemberi füzet.

a Kósa vagy Kusa élő székely nemzetség Torján, Ikafalván, Csernátonban *a*).

Ki az előbbi czikkekben felhordott számos adatokat figyelemmel olvasta, egyebet nézetem szerint nem tehet, mint vagy a tekintélyeket, melyekre alapitvák rendre felforgassa, vagy őszintén elismerje, miképp jelen vizsgálódásaim kezdetén adott szavamat, menynyire egy ily bonyolódott és számos, a történelmi régiségekben nálam hasonlithatlanul jártasabb irókat kifárasztott kérdésben tőlem a kezemnél levő segédeszközöknél fogva kitelhető volt, béváltottam. Midőn azokban megmutattam, miszerint ha való egyfelől — és azt tagadni nem lehet — hogy Scythák ivadéki a Magyarok, másfelől nem kevésbbé való, hogy nem minden Scythák Magyarok, kik voltak légyen a számos Scytha népek közül azok, kikben a Magyarok őseleit biztos siker reményével keresnünk kellessék. Nem vagyok első, ki erre a tudós világot figyelmeztetem. Kimondotta azt jóval előttem Desericzki: Sacae quocirca et Massagetae confines aut etiam affines Hunnis cognatique *b*). Sejditették: Bonfin, Beel, Pray, Horvát István, Fejér György sat., csak hogy — engedelmökkel mondva — ezen tudós és érdemes férfiak az összefüggést, mely a szóban levő Scytha-Magyar törzsek között létezett és mely azokat egymás közt és a Magyarral egy nemzetté olvasztotta, felfedezni és kimutatni képesek nem voltak, de a kútfőket, melyekre nyomozásaikban támaszkodtak, tekintve, nem is lehettek; ama töredék tudósitások, miket Procop, Menander, Theophanes sat. nyujtanak, a benső egybefüggés megállapitására koránt sem levén elégségesek. A jelen dolgozatban ellenben éppen a mondott egybefüggés kitüntetésére fordittatott legtöbb gond. A kapcsot ebben, mely a Sacokat, Mas-

a) Kállai. A Székely nemzet eredetéről §. 12 l. 73.

b) De initiis et majoribus Hungarorum. L. II. c. 6.

sagetákat sat. a Magyarokkal azon egy nemzetté forrasztja, nem a határozatlan jelentésü Scytha név, sem egy pár töredék bizonyitás; hanem az eddig ugyan e tekintetben merőben ismeretlen, de az örmény kútfőkből a kérdéses Scythákuak szintugy mint a Magyaroknak jelölésére használt Chus nevezet képezi. A lakhelyek és történeti emlékek ugyanazonsága, hiteles irók nyilvános tanutételei, szokások és erkölcsök hasonlatossága, a fenmaradt nyelvemlékek szintanynyi lánczszemek, melyek a tágyalt népeket egymással egybekötik. A következő második és harmadik rész, hol a kaukasiai és örményországi Magyarokról leend szó, a jelen részben felfejtett elvek és nézetekkel teljes öszszehangzásban áll s azokat több oldalról felvilágositja, miért méltán ezen elsőnek bővebb fejtegetése gyanánt tekintendő, melyet ettől csak is a vizsgálódások geographiai szinhelyének változtatása, Kaukasiába meg Armeniába áttétele választ el.

Nem szükség emlitenem, miként az emlitett fényes eredményt közelebbről az örmény irodalomnak köszönhetni, az örménynek mondám! nem azért, mintha az által kelet egyéb, nagyszámu és különféle ajku irodalmainak becséből legkevesebbet levonni kivánnék, hanem azért, mert őszinte megvallva, én a valóságos keletiek közül — ide nem értve a görögöt — csupán az örményt ismerem kellőleg és használtam jelen értekezésemben. Ezen körülmény azonban távol attól, hogy legkevesebbé gyengitené becsét a többi keleti nyelvek és kútfőknek, de sőt azt inkább nagy mértékben neveli; mert ha az örmény litteratura, mely eddig jóformán számba sem vétetett, magyar eredeti viszonyok szempontjából kibányászva, ily nagy fontosságu felfedezésekre vezet, enynyi fényt és világosságot képes a magyar nemzet legrégibb történeteire árasztani, mit nem remélhetni a többi keleti népek irodalmaiból, melyek részben az örménynél gazdagabbak..

Menynyi a Magyarok ázsiai viszontagságait tárgyazó becses adatok nom hevernek parlagon s várakoznak egy nyelv-, föld- és népismerettel kellőleg ellátott magyar történetbuvárra az arab, persa, georgiai, sanskrit, tibet és főképp chinai kútfőkben, melyek gondosan kiszemelve és összehordva bő anyagot szolgáltatnának egykor a magyar előkori történeteknek összefüggő előállitására, a mit csak is ezen az úton remélhetni, mert hogy a derék Jerney szavaival éljek: „mig a nemzet viszontagságait illető mindenfelé elszórt adatok, történeti tanutételek, irott és nem irott emlékek felkeresve, megvizsgálva és használandó anyagok- meg segédforrásokként egybegyüjtve nem lesznek, nemünk történetének hű rajzolatát hasztalan várjuk, csak töredékeket, meddő vázlatokat teremthet elő fáradozásunk. Legelső és legszükségesebb lépés tehát az anyagok, tényeket tanusitó kútfők és az egyes részletek, mint egészet alkotandó anynyi lánczszemek kikutatása s összehordása“ *a*). Már pedig nincsen véleményem szerint a Magyarok történeti fonalának ott a hol az Európába költözésök előtt felfelé megszakad, felfogására, és azt megelőzött századokra fölebb vitelére alkalmasabb, nincsen az arra megkivántató anyagok, történeti tények, nyelvemlékek egybeszervezésére czélszerübb eszköz a keleti kútfők gondos tanulásánál. Általok nem csak némely eddig ismeretlen téreire vezettetünk a magyar elővilágnak, nem csak számos, új anyagoknak jutunk birtokába, hanem a már eleve ismeretes térek is új fényben derülnek fel, közelebbről és több oldalról határozódnak meg, a kevésbbé ismeretes pontok homályukból, melybe burkolva valának, kivetkeztetnek és felvilágosittatnak, szóval a láthatár minden irányban tágul és terjed; a már meglevő s a görög és római kútfőkben itt-ott elszórt történelmi anyagok, jótékony világitásoknál fény-

a) Tudománytár 1843-ik évi januariusi füzet.

ben és értelemben roppantot nyernek. A meglepő összehangzás mely mind két rendbeli, ó tudniillik és új anyagok közt minden nyomon észrevehető, s a melylyel egymást kölcsönösen felvilágositják, iróra szintugy mint olvasóra kimondhatatlan jótékony hatást gyakorol.

A mi érdekest a Magyarok őselei, hajdankori nevei és lakhelyei felől a kezemnél levő örmény kútfőkben találtam, azt ezen könyvben híven leraktam, nem volt, nem is lehetett czélom abban egy összefüggő egészet a tudós világnak adni, hanem egy ilyennek egykori kidolgozására szükséges anyagoknak bészerzéséhez tehetségem szerint hozzájárulni és a magyar tudósok ez érdembeni törekvéseit elősegiteni.

Az örmény kútfőknek tudósitásai a kelet-ázsiai Magyarokról az V-ik század vége feléig körülbelől 485-ig terjednek Kr. után, minek oka az örmény ország és nemzet akkori politikai és vallási viszonyaiban keresendő. Az örmény nemzet tudniillik a IV-ik század kezdetén 305-ben a keresztény vallást felvette, és az által a keresztény Rómához és római birodalomhoz politikai tekintetben is közelebb lépett, szorongatott állapotban Rómától várt segitséget. Mi a Rómaiakkal Armenia birása felett századok óta vetélkedő Persáknak féltékenységét nagy mértékben felkeltette, kik ez idő óta mit sem mulasztottak el, mi által az örmény hatalmat megtörhetni, a nemzetet a Rómaiaktól el, és magokhoz vonhatni vélték. A kétfelé szakadt és a barbar népek csapkodásai alatt véghanyatlásnak indult római birodalom pedig, melyben az Örmények bizakodtak, a túlnyomó persa hatalom ellen őket védeni többé nem tudta. Igy történt aztán, hogy az örmény trón 428-ban Kr. ut. a Persák által felforgattatott, királya és az ország egyházi és világi nagyjai fogságba hurczoltattak, és mialatt a hon fegyveres fiai a persa tábor előharczosaiként meszszi földön Persia észak-keleti részein a Hu-

nok ellen harczolni kényszerittettek, a lefegyverzett hon tűzzel vassal pusztittatott, az egyházak leromboltattak, a könyvek elégettettek, az ország számtalan sokaságu persa magusok által elárasztatott, és országszerte tűzhelyek emeltettek az öröktűz imádására és táplálására, a lakósok tűzimádásra erőszakoltattak, a vonakodók kimondhatatlan kinzások és kegyetlenségek közt kivégeztettek. Az akkor kiállott üldözések korszakot képeznek Armenia történeteiben, s a Saporesek meg Isdegerdesek nevei vérbetükkel vannak azokban feljegyezve. De másfelől ugyan ezen, mintegy hatvan évet (428-tól 485-ig) magában foglaló időköz, egyike volt Örményország hősök és vértanukban legtermékenyebb időszakainak, melynek csak is a Machabaeusokéban találjuk fel méltó mását a világtörténelemben, hol hitök és nemzetökért lángoló férfiak, egy az ember legszentebb érdekeiben vallása és szabadságában megtámadott nemzet élére vetik magukat, szembeszállanak egy hasonlithatlanul nagyobb hatalmassággal, és ezen egyenetlen tusából diadalmasan törnek ki nem csak, de nemzetök hitét megőrzik és egyszersmind polgári szabadságát is viszszaszerzik. Armenia ezen Machabaeusai, Vartan és Vahan nevü hősök voltak, kik közül az első ezen vallási háboruban nyolczvan éves korában egy ütközetben hadai élén elesett, másika azt túlélte. Dicső tetteiket az egykoru és szemtanu Eliseus és Pharbi Lázár nagybecsü irataikban megörökitették, s átalában az örmény krónikákban neveik első nagyságu csillagok gyanánt ragyognak. Lerázván Vartan és Vahan vezérlete alatt a persa igát az Örmények 485-ben Kr. ut. nagyon természetes, hogy a kitett idő után őket többé a kelet-ázsiai Magyarok elleni hadjárataikban el nem kisérték, és ennél fogva azon meszszi tájékok és népek utóbbi viszonyairól közvetlen tudomást szerezni többé alkalmuk sem lehetett, és azért a további eseményekről nem értesitenek.

Kiapadván e szerint kútforrásaink, melyekből a kelet-ázsiai Magyarokat illető tudósitásainkat meritettük, nem marad egyéb teendőnk, mint vizsgálódásaink szinhelyét áttennünk nyugot-Ázsiába, név szerint Kaukasiába és Armeniába, mint a mely helyeken kútfőink nyomán historiai emlékezést meghaladó időkben lakott Magyarok emlékeire akadhatni, és szem előtt tartva a felfejtett elveket, adjuk elő valamit csak saca, massageta, chus, hun sat. nevezetek alatt a magyar népekre vonatkozólag érdekest tartalmaznak Armenia évkönyvei.

Mielőtt azonban azt tennők, nem leend felesleges sem érdektelen, ha a benső ázsiai Magyaroknak további viszontagságait és főleg azon okokat röviden előadjuk, melyek őket saját hazájok odahagyására és új lakhelyek keresésére kényszeritették, anynyival is inkább nem; mert mint maga helyén látni fogjuk, ezen egymástól, az ős előkorban elvált kelet és nyugat-ázsiai magyar elemek időváltatva Kaukasia bérczei aljában megint egyesültek és egy nagy nemzeti testet alkotva nyomultak Europa felé; egy részről tehát a létező összefüggés miatt, de más részről azért sem leend felesleges az előadás, mert épp ezen közép-ázsiai tájakról került az utóbb Magyar- és Erdélyhonban megtelepedett fő és legnevezetesebb törzsök, mely magát Magyarnak nevezi s mely a részint hoszszas útjában, részint jelenlegi honában hozzá csatlakozott kisebb-nagyobb számu kelet- és nyugat-ázsiai egyéb magyar ajku törzseket magába felvette és nevének közös használatára birta.

Irja Menander, hogy a Turkok, ifjabb Justin császár uralkodása negyedik esztendejében, Byzantiumba követséget küldöttek, mely többek közt tudatá a constantinápolyi udvarral: hogy az Euthalita Hunok hatalma a Turkok által megtöretett és a nemzet adófizetővé tétetett légyen *a*).

a) Initio quarti anni imperii Justini legatio Turcorum Byzantium ac-

Második Justin trónra lépte 565-dik évre tétetik Kr. ut. *a*) országlásának negyedik esztendeje, melyben a szóban levő követség hozzá intéztetett esik e szerint 568-ik évre, a kelet-ázsiai Hunok meghódoltatásának tehát 568 vagy 569-ben kellett történnie, 563-nái elébb semmi esetre nem tehetni, minthogy ezen évben őket a persa Chosroessel teljes harczban találjuk *b*). A Turkoktól is nem másképp, mint ármány és árulás következtében igáztattak meg, bizonyos Catulphus nevü Hun főnök tudniillik nejének a hun Chagan általi megfertőztetését megboszulandó, elég alacson volt nemzetét elárulni és a Turkokat hazája elfoglalására meghivni: hihető, hogy a veszélyt távolról sem gyanitó euthalita Hunok véletlen támadtattak meg *c*). Ezen cselszövény szülte baleset jóllehet alapjában megrenditette a kelet-ázsiai hun-magyar birodalmat, és oka volt némely törzsek kivándorlásának, a végveszély mindazáltal mely a hun birodalom végképpi enyésztét és a Magyarok tömegestől kiköltözését maga után vonta a VI-ik század végével Mauritius császár korában körülbelől 597-ben vagy 599-ben Kr. után érte a turáni Magyarokat. A nevezetes eseményt Theophylactus Simocatta ekképp irja le: „Chaganus in Oriente a Turcis celebratus, legatos ad Mauritium Imperatorem misit (anno 599) cum epistola in qua de triumphis gloriatur. Sane principem gentis Abdelarum (Hunnorum Euthalitarum) bello hic Chaganus sube-

cessit, quam ut mitteret Dizabulo Turcorum principi auctores fuerunt Sogdiani, qui prius Ephthalitarum tum vero Turcorum subditi fuerunt. . . . Turcorum legati ad Justinum admissi dixerunt, subegisse se Ephthalitas eosque tributum pendere coegisse. Apud Sritterum Hunnicorum C. XIV.

a) Petavii Rationarium Temporum. P. I. L. VII. c. 9.

b) Menander apud Stritterum Hunnicorum. C. XIV.

c) Catulphus autem ille Ephthalites propter stuprum a rege uxori suae per vim illatum gentem Turcis prodiderat. Menander l. citato.

git, Abarum (Orientalium) quoque nationem in ditionem suam redegit. Nolim autem quempiam opinari, me hujus temporis mala fide commemorare, dum sentit Abaros esse barbaros illos qui in Europa et Pannonia sedes habent, eoque ante Mauritii tempora advenerunt. Falso enim id nomen barbari Istrum accolentes usurpant. Unde porro et illis genus infra dicetur. Ergo devictis a Chagano Abaris (sursum enim redeo) alii eorum ad Taugastenses confugerunt, alii propter amissam libertatem humiliorem sortiti conditionem ad Mucritas Taugastensibus vicinissimos se contulerunt, ad praelia ineunda tum propter quotidiana belli exercitia, tum propter tolerantiam in periculis eximio animorum robore praeditos. Per idem tempus et Var et Chunni gentibus Chagano subjectis se admiscent etc. *a*).

A közcatastrophában, mely az idézett sorokban kitett időben és alkalommal a Hunokat, Abarokat és egyéb magyar ajku népségeket érte, osztoztak kétségkivül a sajátképpi Magyarok is, sőt azok egyik felekezete ugy látszik mindjárt az Oxus körüli köz magyar hon első feldulása után (568) hazáját odahagyta és a Volga jobb parti vidékekre költözött, legalább a turk követségből viszszatérő római követek Zamarch és társai 569/70-ben a mondott tájakra már Hugorok-, Ongorokkal találkoztak. „Cum Romanorum legati a Turcis redirent ripas fluviorum Hich, Daich et Attilae (Volga) praetergressi pervenerunt ad Hugoros . . . . Ongororum dux qui illic ex auctoritate Dizabuli imperium habebat; utres aqua implevit et praebuit Zemarcho et ejus comitibus, ut cum per inaquosa loca transirent, haberent unde aquarent *b*).

A nemzetnek jóval nagyobb része azonban, mint mondám, a VI-ik század végével fölebb éjszak felé s az Uzok,

a) Menander apud Stritterum Avaricorum C. VI.
b) Menander apud Stritterum Hunnicorum C. XI.

Pacinaciták és Chazarok szomszédságában foglalt helyet a Jaik és Volga közti téreken. „Sciendum est (mond Constantinus Porphyrogenita) Pacinacitas a principio ad Atel et Geech flumina habitasse, iisque conterminos fuisse populos illos qui Mazari atque Uzi cognominantur. de adm. Imp. c. 37.

A Magyarok azonban itt is turk felsőbbség alatt állottak, a föld melyen megtelepedtek már azelőtt turk hatalom alá jutván. Az Ongorok fejedelméről olvassuk Menandernél, hogy az a Volga jobb parti részeken a turk Dizabul felsőbbsége alatt országolt. „Ongororum dux qui illic ex auctoritate Dizabuli imperium habebat".

A Magyaroknak hoszszas szinte három egész századon keresztül 568-tól 888-ig, mások szerint 893-ig turk felsőség alatt éltéből magyarázható véleményem szerint a Turk nevezet, melylyel a Magyarok a Byzantinusok és Araboktól illettetnek. Innen származtatja azt többek közt Gatterer: „Da aber seit dem Jahre 545 die Türken im Oriente mächtig zu werden anfingen, so wurde bald darauf der Name der Hunnen durch den Namen der Türken deren Unterthanen sie wurden verdrängt *a*).

Constantintól elbeszélt gyakori háborgattatásaik a Magyaroknak a Pacinacitáktól, és annak következtében történt Pannoniába költözésök czélomra nem tartoznak, de az igen, hogy Constantin a Pacinaciták által elvert Magyarok egyik ágát, Persia részeibe vonultnak és egykori mellék nevén Sabartoëasphali néven nevezettnek mondja. „Turcorum exercitu per Pacinacitas tum temporis Cangar nominatos devicto, atque in partes diviso, eorum una quidem versus Orientem partem Persiae incoluit, et hi etiam in hodiernum diem de veteri Turcorum cognomine Sabartoë-asphali nuncupantur.

a) Gatterer Universalhistorie p. 679. Ekkor csúsztak bé a számos török szók is a magyar nyelvbe.

De adm. Imp. c. 38. Mert ezen és még egy pár hason értelmü helyei Constantinnak egyenesen a magyar népek általunk kijelölt lakhelyeire, Persia északkeleti részeibe névszerint Parthiába hol Horvát István nyomdokin Sabartoë-asphali vagy Zapaortene vidékét helyeztük, vezetnek viszsza. Mire nézt bár menynyire igyekezzenek némely irók megmutatni, miszerint Constantinnál Persia részein, a Casp tenger nyugot parti, név szerint Kuma folyó mellékét vagy Pontust kellessék értenünk, azt velem elhitetni soha nem fogják; az összes történetirás a magyar nemzet hagyományai, és végre az útazók tudósitásai ellenkezőt tanusitván. Az elsőre nézve hivatkozom az e könyvben előadottakra. A másodikra nézve Thuróczira, ki nagybecsü krónikáiban igy ir: Nec priores Hungarorum historiae huic sententiae contradicunt, cum Hungaros primum in Perside tandem in palude Maeotide commoratos esse tradant"; és alább: (Hungarorum) posteritas Persidem inhabitans regionem statura et colore similes sunt Hunnis tantum modo differunt parum in loquela sicut Saxones et Thuringi. Thuróczi Chron. P. I. c. 62. mely utóbbi sorokat velem hason czélból felhozván Kállai Ferencz: Ez nem lehet — mond — koholmány, mert mi czélja lehetett volna a krónika irónak a nemzeti köztudomány ellen ilyesmit irni? mi okból irhatta Kézai Simon is, hogy Chaba fiának Edemennek anyja chovarezmi születés volt — nam mater ejus de Chorasminis orta erat — s mikor a Magyarok másodszor Pannoniába jöttek Edemen is, cum maxima familia patris sui et matris introivit. A dologban bizonyosan kellett valaminek lenni, mert ily öszszehangzás Const. Porphyr. és a hazai krónikások közt másképp nem is képzelhető *a*).

a) Kállai Ferencz. A keleti nyelvek magyar történeti fontossága. Tud. Tár. 1839 évi septemberi füzet.

Persiával és a Persákkal egykor szoros összeköttetését a Magyarnak gyanittatják továbbá hagyományai és emlékei legbecsesebbikében a nyelvben feltaláltató és a persával hang és értelemben egyező számos szók, milyenek többi közt a következők: ezer persa hazar, kincs kencs; hambár, ambár; kicsiny vagy kis, kihs; dajka, daiki, daje; abrancs, ebrencsen; sor, sár; dob, tübenk; huszár, hezár; gané, ghüh; zeng, zengés, zeng; hét, hef; szekercze, szadur; kos, kosch; sok, dsuk; korsó, parthus kus; terjesztem, persa tiráz; hab, ab; ottan, andun; te, tiu, tü; sár, schár; seregély, sáreg; csirke, csog; som, somin; arcz, aracz és aarza; oroszlán, arszlan; tárkony, tarchun; adni, dadan; lépés, pes; ár, érték, erz; aszszony, pahlavi zaona sanskrit zen; bárány, persa bara, pahlavi, véran *a*).

Az általunk kijelölt tájékokra utalnak végre az utazók és földirók tudósitásai. Rubruquis, ki mint IX-dik Lajos franczia király küldöttje a tatár chánhoz közép Ázsiát a XIII-ik században (1252) béútazta, ekképpen ir: „Longissime a Perside transgressis Alpibus, quae descendebant e magnis montibus, ad meridiem ingressi sumus pulcherrimam planitiem, habentem montes altos a dextris et quoddam mare a sinistris sive quemdam lacum, qui durat quinque diaetas in circuitu. . . . Et illa tota planities irrigabatur ad libitum aquis descendentibus de montibus quae omnes recipiuntur ad illud mare. . . . Terra illa solebat dici Organum . . . inter montes illos ad orientem apud Jugores hos est fons et radix idiomatis Turcici (Hungarici) et Comanici . . . alább ismét: De partibus Carakatai venerunt omnes Turci *b*).

Mirchond persa iró a Turkok- vagy keleti Hunokat

a) Journal of the Britisch Embassy to Persia by William Price. Vol. 1. London.

b) Rubruquis. Tom. IV.

négy főtörzsre szakadtaknak állitja ugymint: először Abarokéra, kiket Mirchond Geogin, a Görögök Var, a Chinaiak Geugeni és Topa néven ismernek; másodszor: Chazarokéra, kiket az Arabok Gozr, mások Gissr; harmadszor: Uzokéra, kiket az Arabok Ghuz, a Chinaiak Ossi és Asi; végre Petsenegekére, kiket a Görögök Pacinaci, Pacinacitae, a Rómaiak: Picenarii, a Chinaiak és Törökök pedig Cangli néven neveznek *a*).

Avarokról, mint Persia melléki népről szólottunk, Indiával határos Chazarokról is emlékeztünk, de nem ugy Uzokról, és még kevésbbé Pacinacitákról, azonban ezen utóbbiak a régiség-kutatók egyhangu tanutétele szerint az Uzok egyik felekezete voltak. Az Uzok pedig magok a keleti Hunok: „Uzi gens ea Unnica est“ mond Cedrenus s hasonlót ir Anna Comnena: „Quoniam quos Unnos dicimus, vulgaris agrestium ac plebeiorum lingua Uzos solet appellare“. Alexiadis VII. Ugyan azt erősiti a tudós Hammer persa és török irók nyomán, kik nyilván bizonyitják: hogy az Oghuzok vagy Uzok eleinte Kun néven neveztettek *b*). Az Uz, vagy persa, török és arab kiejtés szerint Ghuz és Oghuz nevezet viszont kétségkivül nem más, mint az örmény, Chus, Chusita, Chusan név, melylyel általok, a mint láttuk, minden kelet-ázsiai magyar ajku néptörzsek átalában jelöltettek. Bizonyitja ezt az Uzok vagy Ghuzok lakhelye is, mely az Araboktól Dschihun (Oxus) vize mellékére, tehát épp azon tájékra tétetik, hol az Örmények Chus földe feküdt. Abou-el Cassim arab útazó a Ghuz vagy Chus földnek és népnek útleirásában hű rajzát adja, melyet D'Ohson forditása után itten közlünk *c*).

a) Mirchond apud Fejér Aborigines et incunabula Magyarorum p. 59.

b) Hammer. A Magyarok eredeti lakföldéről sat. Tudós Társaság Évkönyvei. III-dik kötet 14 l.

c) „En quittant le pays des Baschardes j'entrai dans celui de Gouzes,

A benső ázsiai sajátképpi Magyarokat ismerték Ptolomaeus: „Quae autem juxta Parthiam et Caramaniam desertam Mazorani tenent L VI. Plinius: Indum accolunt Megari . . . Uri . . . Abaortae, Osii. L. VI. Toppeltinus róluk Chinai kútfők nyomán Mezori néven emlékezik: „Plinianae descriptioni consentit Sinarum Indiae populorum topographia, narratur isthic Chinis populos esse finitimos qui etiamnum vocentur Megori. Ingens populus et ipsi armorum gloria inclytum regnum possident *a*).

A régi világ földabroszain a Casp tenger délkeleti partján Maxerae nevü nép és Maxera folyó látható.

Vartan örmény földiró a Volga viz és Imaus hegy közti Scythiában Euthalitákat helyez. „Scythia — ugy mond —

---

qui habitent les plaines sablonneuses au Nord de la Mer Caspienne, et du lac de Khorazan, ainsi que les steppes qui séparent cette petite mer de la Transoxane, du Khorasan et de la Mer Caspienne. Leur territoire s'étend a l'est jusqu'a la ville Isbidjab sur le Sihoun, et au midi jusqu'a Dihistan, ville frontiére du Djourdjan. Il embrasse par conséquent le Khorasan, qui ne consiste que dans une étroite lisiére le long de deux rives du Djihoun depuis Tahi-rigo, un peu au Nord d' Amol, jusqu'a l' embouchure de ce fleuve dans le lac de Khorazan. Cette bande arrosée par les eaux du flleuve et par les petites riviéres qui s'y jettent principalement de l' ouest, est couverte de champs et d' habitations, mais pour peu qu'on s'éloigne du Djihoun on rencontre de sable. La nation Gouze est divisée en trois branches, qui se distinguent par les noms de Gouzes superieurs, inferieurs et mitoyens. La ville de Haditsché située a un Fersenk du Sihoun et a deux journées de l' embouchure de ce fleuve dans le lac de Khorazan est leur chef-lieu . . . . Les Gouzes échangent les produits de leurs troupeaux avec les habitants du Mavoran-Nahr et du Khorazan. Leur commerce se fait principalement dans la ville de Courcandje (Gurgo, Gorgo) que nous autres Arabes appellons Djourdjanie, elle est la capitale ville de Khorazan au milieu de la quelle le Djihoun roule ses eaux. Fejér, Aborigines et incunabula Hungaror. p. 141.

a) Toppeltinus. Origines Transilvaniae C. IV.

melyet más néven Turknak hínak, Atil (Volga) vizétől Imaus hegyéig terjed, tartományai és népei: Tuchárok, Euthaliták és más barbar népek [43]). Már pedig ismeretes dolog, miképp éppen a XIII-ik században, melyben az idézett földiró virágzott, a Volga és Jaik körüli vidékeken megfordult Julianus, Plan-Carpin, Rubruquis és más útazók, ottan a magyarhoni Magyarok testvéreire találtak, és a föld melyet laktak Nagy-Magyarország (Magna Hungaria) néven neveztetett. Vartan Euthalitái e szerint nem lehettek mások, mint a Persia mellékéről a VI-ik század vége felé a mondott tájakra vonult és onnan a IX-ik században Európába költözött Magyarok ősei, kiket a fennebb idézett útazók tudósitásai a magyarhoni Magyarokkal, az Euthalita nevezet pedig, melylyel Vartan földirótól illettetnek, az Oxus körül lakott Euthalita-Hunokkal vagy Chusokkal hoz kapcsolatba *a*).

[43]) Vartan Örmény földiró. l. Saint Martin Memoires sur l'Arménie, 448 lap.

a) Lásd erről: Fejér György e czimü munkájának: De peregrinis nominibus Magyarorum 16—18 lapját.

MÁSODIK RÉSZ.

A Magyarok Kaukáziában.

I. Fejezet.

Hunok.

Kaukaziában és annak északi tartományaiban a Magyaroknak egy másik, a belső ázsiaihoz számra és hatalomra szinte hasonló felekezetével találkozunk; azon a nemzetek életében páratlan körülmény kiséretében, miszerint sem a belázsiaiakat a kaukaziaknak, sem ezeket amazok gyarmatinak nem mondhatni, minthogy mind két rendbeliek egymástól merőben független, egymással a közös nyelv és nemzetiséget kivéve semmi nemü összeköttetésben nem állott, egyaránt önálló magyar népcsoportot képeztek, s eredete egyikének ugy mint másikának egyaránt a historiai időkön túl vész el.

Kaukazia a földirók és útazók tudósitásaiból eléggé ismeretes levén, nem szándékom itt annak leirását adni, két pontja mindazáltal sokkal nevezetesebb és sokkal mélyebben bévág a tárgyalás alá vett kaukaziai magyar népek történetébe, sem hogy azt figyelem nélkül hagyhatnám. Ezen pontok ama kaukaziai kapuk nevezete alatt ismeretes szorosok, melyek egyetlen közlekedési útjai Észak-Ázsianak a délszakival, ezen a Casp és Fekete tenger között 143 mértföld hoszszuságra, 40—60 mértföld szélességre terjedő hegylánczolaton keresztül.

Két ilyen szorosról emlékezik a régi és újabb földrajz és történelem, melyek egyike a hegylánczot kellő közepén metszi keresztül és a Terek hajdan Aragus folyó völgyén felfelé Iberiába (Georgiába) nyilik, másika a bérczek keleti tövében a Casp tergerpart hoszszában vonul el és Albaniába vezet *a*).

Hasonló hegyszorosok kevés számu elszánt embertől védetve egész seregeket képesek feltartóztatni, kivált ha a természet művéhez még az ember alkotó keze is hozzájárul, ez okból az emlitett szorosok korán megerősittettek, ónnal és vassal öszszekapcsolt roppant szikladarabokból épitett magas fallal, valóságos vaskapukkal elzárattak, őrtornyokkal és várerőditményekkel elláttattak, melyekben állandó őrsereg őrködött.

Ezen óriásszerü művek alkotójának közönségesen Nagy Sándor tartatik *b*), Kaukazia népei által azok több versen leromboltattak és Armenia meg Persia királyai által viszont helyreállittattak, utoljára azokat Chosroes Nuschirvan persa király igazittatta ki a VII-ik században. Abul-Pharag arab iró, hihető régi kútfők nyomán, a kaukaziai kapuk és erődítmények épittetésének következő érdekes történeti vázlatát adja: „Rogatus Alexander (Macedo) ut aggerem Yadschudschi (Derbent) extrueret, ipsum lapidibus ferri et aeris exstruxit, qui accenso super ipsos igne Saxum unum evaderent, cubitos duodecim longum, octo latum, ubi autem aggeris Yajujii

a) Sed Hiberi locorum potentes Caspia via Sarmatam in Armenios raptim effundunt, at qui Parthis adventabant facile arcebantur, cum alios incessus hostis clausisset, unum reliquum mare inter et extremos Albanorum montes aestas impediret, quia flatibus Etesiarum implentur vada, hibernus Auster revolvit fluctus, pulsoque introrsus freto brevia litorum nudantur. Tacitus Annal. L. VI. c. 33.

b) Hieronymus in Epitaphio Fabiolae ad Oceanum. cf. Procopii de B. P.

extruendi finem fecisset, pervenit ad locum aggeris maximi, qui locus Bab-ul-Abwab (porta portarum) audit in vallibus regionum Kabtjak, effossoque loco fundamenti, per montes ipsum perduxit, donec ad mare Graecorum pertingeret, nec destiterunt reges Persici haec fundamenta perquirere, coacti Turcarum excursionibus et Chazarorum in regiones Eraki, montium Adjerbijani, Arrani et Armeniae, donec ea reperiret Yazdejerd filius Bahram Jurii, filii Yazdejerdi, filii Saporis qui aggerem lapidibus aere et plumbo extruere coepit, at ad finem non perduxit, plerique etiam post ipsum Persarum reges ei extruendo animum apposuerunt, at nulli contigit ipsum perficere, donec facile illud reddidit Deus manibus Cosrae Nusherwani, qui ipsum firmiter extructum montium fastigiis adjunxit, deinde in mare per milliarii spatium produxit, portisque ferreis clausit, post annum et amplius ipsius structurae impensum, adeo ut a centum hominibus custodiretur, cum antea ne centum mille virorum exercitus illi custodiendo sufficerent. Permisitque praefecto ibi constituto solio aureo insidere, unde partium istarum rex, rex solii appellatur *a)*.

Az Iberiába nyiló kapuk a kútfőkben és földabroszokon „Caucasiae pylae, Sarmaticae pylae“, az Albaniába nyilók ellenben Albaniae pylae, mind kettő átalában Caspiae pilae néven jelöltetnek, mely utóbbi elnevezés miatt gyakran egymás közt, de főképp a sajátképpi caspi kapukkal Parthiában felcseréltetnek, mi miatt Plinius ekképp panaszkodik: „corrigendus est error in hoc loco multorum eorum etiam qui in Armenia res proxime cum Corbulone gessere. Namque hi Caspias appellavere portas Iberiae, quas Caucasias diximus vocari, situsque depicti et inde missi hoc nomen inscriptum habent. Et Neronis principis comminatio ad Caspias portas tendere dicebatur, cum peteret illas, quae per Iberiam in

a) Abul-Pharagii Historia Dynastiarum p. 63.

Sarmatas tendunt, vix ullo propter appositos montes aditu ad Caspium mare, sunt autem aliae Caspiis gentibus junctae, quod dignosci non potest nisi comitatu rerum Alexandri Magni *a*).

Az Örményektől Hunok meg Alanok kapuinak mondatnak. Az Albaniaiaknak legismeretesebb neve azonban „Tzur zár, Tzur őrizet, Tzur vas kapuk", melyek néha Armenia kapuinak is neveztetnek. „Ubi dehiscit Caucasus hiulcis jugis facit portas, quarum primae sunt Armeniae tum Caspiae, post Ciliciae" irja Solinus *b*).

Mechitár azokat szintén Észak-Örményországban helyezi, hihető azért, mert Albania egykor örmény felsőség alatt állott. Sorait itt adjuk: „Alanok kapuja, mely alban, hun, meg tzur zár- és tzur kapunak, a nép nyelvén vas kapunak, törökül demir kapunak mondatik, hegyszoros vagy zár Észak-Armeniában az Alanok határinál, a kaukaziai hegysor egyik ágának tövében a Casp tengerparton, honnan caspi kapunak is hivatik, ott vannak a vaskapuk, melyek Nagy Sándor művének tartatnak. A szoros torkolata és a tenger között öt torony és várerősség emelkedik, mely Derbent néven ismeretes. Azt Armenia királyai hajdan, honunkat a pusztitó ellenség bécsapásai ellen megvédendők, nem egyszer keritették hatalmukba [44]).

Az iberiai vaskapuk, részint a mindent megemésztő idő vasfogának, részint a korlátokat nem ismerő kaukaziai népek vad dühének lettek áldozatai; csak a nagyszerü romok, sziklába vágott rejtékhelyek, és egy a romok közt emelkedő, hihető a régi időkből fenmaradt Dariel nevü várad, jelölik a helyet melyen állottak *c*). Az albaniai vaskapuk ellenben mind

a) Plinius Historiae naturalis L. VI. c. 15. cf. c. 12.

b) Solinus Historiarum C. LI.

[44]) Mechitár a Névszótárban. Alan kapu szó alatt.

c) Dariel ein kleines Fort an Georgiens Gränze. Dariel bezeichnet

maig fennállnak és nevezetes erősséget képeznek. Huba és Suida Dsenghischan vezérei bámulattal állottak meg (1223) ezen óriási művek előtt. A vaskapunál létező erősitett város Derbent-nek neveztetik, mi hegyszorost, kaput jelent persa nyelven, a városnak azon része, mely a két egymástól mintegy négyszáz lábnyi távolságra fekvő eleven sziklafalat, a tengerrel összszekötő és vaskapukkal ellátott falak közt terül el: Seher junan (görög város) nevet visel *a*).

Nagyszerü emlékezetek kötvék a leirt kaukaziai kapukhoz a magyar előidőből, magasra emelkedő sziklafalai viszhangozzák, az azoknál különböző időkben megjelent magyar ajku népségek szinte minden neveit, ott találjuk őket Hun, Massageta, Chasar, Basil, Bolgár, Cumán, Pacinák, Uz, Sabir, Guda-Magar és Madschar nevezetek alatt. Byzant irói telvék a felsorolt népségeket tárgyazó tudósitásokkal, csak hogy mind az, mit belőlök a nevezett népekre nézve tanulunk, fölebb az V-dik század közepén (456 Kr. ut.) nem megyen, a mi aztán azon, már többek által táplált véleményre nyujt alkalmat: miszerint Magyarok Kaukaziában a mondott időszak előtt nem léteztek, s hogy a kikről a Byzantinusok e tájakon emlékeznek nem mások, mint Attila Hunjainak, az

in der tatarischen Sprache was Derbent in der persischen bedeutet, eine Pforte, deshalb ist dieser Weg über den Kaukasus Porta Cumana von den Römern benannt worden. Kurdjaffsky-Briefe über den Caucasus und Georgien.

a) Derbent bezeichnet im persischen einen Pasz oder eine geschlossene Vormauer. Die Türken nennen es Demir capi (Eisen-Pforte) es ist der erste befestigte Platz, wenn man durch Daghestan in Schirvan (Albanien) eintritt. Er erstreckt sich vom Fusse des Kaukasus Gebirges auf dessen einer Anhöhe das Schlosz gebaut ist, bis auf 300 Schritte vom Meere, und zwei Mauern die den Platz am Gestade umgeben, bilden den Engpasz der den Römern unter dem Namen der Kaspischen Pforte so bekannt war. Kurdjaffsky, Briefe über den Caucasus.

europai hun birodalom szétbomlása után a kaukaziai tartományokba vonult maradványai. A szomszéd Armenia történelme ellenben adatokat szolgáltat kezünkbe, melyek kétségtelenné teszik, miként Kaukazia bérczeit és hegy-völgyeit nem csak a fenn kitett időszak körül, hanem jóval azelőtt, sőt időszámításunkat megelőzött századokban is magyar népek lakták.

Hunokról név szerint, legkorábbi időből emlékezik Orbeli István, ki az albaniai kapukat már a II-dik században Kr. előtt Hunoktól ostromlottaknak, és hun kapu néven nevezetteknek állitja: „Valarsaces (149—127 Kr. előtt), északkeleti Armenia helytartóságával (Satrapia) Szisság nemzetségét ruházta fel, ezen nemzetség fejedelme egyszersmind főparancsnoka volt a királyi hadaknak és rangra második személy az országban. A Hunok elleni hadviseléssel és a hun kapuk őrzésével is ő vala megbizva [45]).

Armenia első parthus Arsacida királyának ezen intézkedését felhozza Chorenei Mózes is eme sorokban: Ezek után a nagy rónaságot átmetsző Cyrus vize mellékén, az északkeleti tartományoknak nagy és nevezetes helytartóságát alkotá (Valarszak) és azt a derék Aranra ruházta . . . ekképp jutott a Szisság nemzetség az Alban rónaság és a felette emelkedő hegy-vidékek birtokába Araxes vizétől Hunaracerta városig [46]).

Agathangelos, Chosroes Armenia királyának (214—258 Kr. után) a Parthusoknak és Artaban utolsó királyoknak elnyomásával (226 Kr. után) az utóbbi persa birodalmat alkotott Sassanida Artaxerxes elleni hadjáratát adván elő, a többi közt irja: „A következett év (227 Kr. után) elején Chosroes Örményország uralkodója fegyverre szólitván hadait, azokkal és az Albanok meg Iberok csapataival, ugy

[45]) Orbeli István. Siunia története. 13 f.

[46]) Chorenei Mózes, Örmények történetei. 1 k. 8 f.

szintén az Alanok és saját őrhelyeinek (Armenia szorosinak) megnyitott kapuin átvezetett temérdek hun sereggel ismét Persiába rontott, azt tűzzel vassal pusztitotta és a feldult Assyrián keresztül Ctesiphonig nyomult“ [47]).

Az idézett sorokat viszhangozza a névtelen örmény iró, kit Clemens Galanus deákra forditott e szavakban: „Chosroes rex Armeniae coacto exercitu ex Armeniis, Albanis, Iberis ac praeterea ex Hunnis ipsum aggressus est Artasiram et tanto quidem impetu, ut exercitu Persico profligato illum verteret in fugam *a*).

Tiridatesről (286—341) Agathangelosban olvassuk: „Hunokat hozata és pusztitja vala Persia vég-széli tartományait“ [48]).

Chorenei Mózes ugyancsak Tiridatesnek a kaukaziai magyar ajku népekkel név szerint Chasarok és Basilokkal 320 körül Kr. ut. folytatott viaskodásait rajzolván, elbeszélését ekképp fejezi bé: „Kiket (Chasarok és Basilokat) üzőbe vevén Tiridat, a Hunok országáig kergette“ [49]).

Hasonlót ir némely hitszakadárokról. „A kevés számu ellenszegülőket pedig (Mesrob) a Hunok földére menekülni kényszerité“ [50]).

Hunország és nép az idézett helyekben Armenia tőszomszédságában helyeztetik, holott tudjuk, miként a szoros értelemben vett Armeniát a hunlakta kaukaziai bérczektől Iberia és Albania választja el, itt azonban, mi jól megjegyzendő a széles értelemben vett örmény birodalomról van szó,

---

[47]) Agathangelos. Szent Gergely élete. 1 f. 26 l.

a) Clemens Galanus. Historia Conciliationis Ecclesiae Armenae cum Romana. c. 1.

[48]) Agathangelos. Szent Gergely élete 1 f.

[49]) Chorenei Mózes. Örmények történetei 2 k. 62 f.

[50]) Ugyanaz. 3 könyv 60 f.

melynek, mint már egyebütt is mondottam, a nevezett két ország hajdan, és jelesen az Arsacidák virágzó korában kiegészitő részei s minden viszonyaiban hű társai és sorsosai voltak; innen van, hogy a kérdéses tartományok éjszaki határinál létező vaskapuk erősitményeit ez időtájt őrmény őrseregekkel rakottaknak találjuk, mi főképp Albania szorosit illetőleg kétségbe vonhatlan, azokban az Arsacidák uralkodása alatt, annak végenyésztéig (428 Kr. ut.) örmény hadak tanyázván, csakis igy és ezt tudva lehet Agathangelosnak fennebb idézett eme kitételét érteni: „Chosroes saját őrhelyének megnyitott kapuin átbocsátott számtalan hun sereggel ütött bé Persiába“ [51]). Chosroesnek saját őrhelye, melyen át hun segéd-hadakat hozathata, nem más, mint az örmény fenhatóság alatt állott és Örményektől őrzött albaniai közönségesen Tzur kapunak nevezett várerősség; és valójában a tudós Bollandistáktól kiadott Agathangelos görög szövegében e helyütt πυλαὶ τζούαρ-t olvasunk, s a göröggel szemközt álló latin fordításban a kérdéses sorok ekképp adatnak: „Idem Cusaro (Chosroes) Armeniae rex coepit congregare exercitum et convocare agmina Albanorum et Iberorum apertisque Alanorum claustris quibus et Zuari (Tzur) turris est nomen, Hunnorum emittit agmina *a*).

Figyelmet érdemel itten maga ezen vaskapuknak az Örményeknél hihető már a II-ik században Kr. előtt divatban volt „hun kapu, hun őrizet“ nevezete. Valarsaces mint fennebb láttuk, birodalma észak-keleti tartományai kormányzójának a hun kapuk őrizetét különösen lelkére köti. Hasonló néven fordulnak elő, hogy a többit ne emlitsem; Eliseus és Pharbi Lázárnál, kiknek ide tartozó sorai ekképp hangzanak:

---

[51]) Lásd fennebb 47 szám alatt.

a) Acta Sanctorum Septembris Tom. VIII. Antverpiae 1762.

A megnevezett főnökök közül, kik a persa udvarba idéztettek, némelyek a hadseregnél (a Chusokföldén), mások Észak-Örményországban a Hunok őrizeténél voltak [52]).

Azután Vartan és szövetségesei a Persák által elfoglalt Hunok őrizetét támadták meg, melyet rohammal bévevén, az őrséget levágták, az erősséget lerontották, a Hunok őrizetét pedig Vahanra bizták, ki az alban királyi ház tagja, kit is legottan a Hunokhoz és a Hunokkal tartó többi kaukaziai népekhez követül küldöttek, hogy azokat a velök való egyesülésre felhivná. A Hunok a történtekről értesülvén, és azok valódisága felől a hely szinén — hová eljövének — meggyőződvén, nem késének az Örményekkel szövetségre lépni, azt vallások rendi szerinti esküvel erősitvén, és a keresztények esküjét viszont elfogadván [53]).

Pharbi Lázár a leirt eseményt ekképp adja: „A Persákon vívott fényes győzelem után a sergek azon napot nyugvásnak szentelék, a következő napon pedig átkeltek a Cyrus vizén, és az Albaniát Hunniától elválasztó nagy fal várerősségéhez érkeztek, melyet rohammal elfoglalván, az ott talált őrséget és számos előkelő Persákat kardra hánytak. Vahan alban királyfit, kit várparancsnoknak tettek vala, azonban tüstént a Hunokhoz küldék, kik őt nagy örömmel fogadták, és az Örményektől kért segitséget egy értelemmel megajánlották“ [54]),

Hun kapu és hun őrizet névvel illettetnek végre az albaniai vaskapuk, Mechitár *a*), Vartan *b*), Leontius *c*) és más örmény föld- és történetiróktól.

---

[52]) Eliseus. Az Örményeknek vallási háboruja. 2 k. 34 l.

[53]) Ugyanaz. 3 k. 65 l.

[54]) Pharbi Lázár. Az Örményeknek a Persák ellen vívott vallási és szabadsági háboruja. 113 l.

a) Mechitár a Névszótárban Alan szó alatt.

b) Vartán, lásd Saint Martin Memoires sus l' Arménie. T. 1.

c) Leontius. c. 12.

Ha való, miképp valamely helynek bizonyos népről elnevezése nem pillanat műve, hanem azon népnek a nevét viselő tájakon huzamosabb tartozkodását feltételezi, kételkedni szinte nem lehet, miszerint a Hunok, kik a kaukaziai vaskapukra nevök bélyegét időszámitásunk előtti századokban reá sütötték, a kapuk mögött fekvő vidékeknek őskori lakói. A kérdéses kapuknak az Örmények és Görögöknél *a*) divatos Tzur neve is hihető magyar eredetü, és nem más, mint a „zár" szónak elferditett kiejtése. A Magyarok t. i. azokat saját nyelvöken kaukaziai zárok, vas zárok és vaskapuk nevezeteivel illették, igazolja adott értelmezésemet a Bollandistáktól kiadott Agathangelos görög szövege, a hol, mint szintén a latin forditásban a Tzur névszó a magyar „zár"-hoz közelebb álló zuari alakban jön elő *b*).

A kaukaziai vaskapuknak Armenia évkönyveiben a legkorábbi századokból hangzó hun kapu, hun zár neve, továbbá valamint egyfelől magyar népeknek Kaukaziában történetirás előtti időben laktáról tanuskodik, ugy másfelől a Magyarhonban létező némely szorosoknak „Porta ferrea, Vaskapu" elnevezése arra mutat, miképp a mondott neveket egykori kaukaziai honjukból hozták és ültették által új hazájukba a Magyarok. Két „Vaskapu" nevezetü szoros metszé keresztül a kaukaziai bérczek lánczolatát, a földközi, mely Iberiába vezet, és a Casp tengerparti mely Albaniába nyilik. Magyarországban is tudtomra két Vaskapunak nevezett szoros létezik: a földközi Hunyadmegyében, és a Dunaparti, helyeseb-

a) Caucasi montis partes in orientem ac meridiem vergentes ad portas evadunt quae Hunnos vicinos in Romanorum ac Persarum oras inducunt, Tzur altera, altera veteri nomine Caspia dicitur. Procopius de B. Persico. L. IV.

b) Πυλαὶ τζούαρ Zuari Turris. Agathangelos apud Bollandistas in actis Sanctorum Septembris.

ben a Duna zuhatagot képző Orsovánál. Mi sem természetesebb, minthogy látván a Magyarok a meglepő hasonlatosságot, mely elhagyott ősi hazájok vaskapui és az újan szerzettnek érintett szorosai közt létezik, ezeket amazok nevére elkereszteljék.

A kaukaziai Hunok hajlamukat követve, el nem mulasztották, valahányszor csak szerit tehették a fékezésökre épitett vaskapukon áttörni és Ázsia miveltebb tartományaiba rontani. Ily nemü kalandjaikról a Hunoknak emlékezetet tesznek többek közt Byzanti Faust és Mesrob örmény történetirók Phap (Para) Örményország királya (381—384 Kr. ut.) idejéből. Mesrob, Musel nevü főhadvezérnek jeles hadi tetteiről szólván, egyebek közt igy ir: „Bizonyos hun főnök, Tiridáttól párviadalban megölt Ketrehon nemzetségéből, tűzzel vassal mindent pusztitva Assyriáig hatott, Örményországnak Vaszpurakan, Taron és Chorczaiz tartományait szinte Melitineig feldulta s rettegés és félelemmel töltött el mindeneket; csak az összes örmény hadak vezére, a derék Mamikoni Musel nem tudott megijedni, hanem a különböző helyeken állomásozó gyalog és lovas csapatokat egybegyüjtvén, az Iberok fejedelmének kiséretében, haladék nélkül a Hunok felkeresésére indult. Örmény és iber mintegy huszonnégy ezerre menő seregét Csermaozor tartományon keresztül Assyria határszélei felé vezeté. A hun főnök az Örmények jövetele felől kémei által értesülve, seregét két részre osztá, fele részét tudniillik lesbe állitá, más felével pedig ellenök indula. Az isteni gondviselés azonban ugy adta, hogy az Örmények elébb a lesbe állitottakra bukkantak és azokat kevés ellentállás után megfutamitották; megérkezvén azalatt a többi Hunok, az ütközetet megújiták és egyesülten iszonyu dühvel rohantak az Örményekre. Főnökük délczeg paripájával egyenesen neki vágtatott a seregei élén, vitézül harczoló

Muselnek, ki is őt álló helyén bévárta, és megvíván vele, sulyos pallosának egyetlen rettentő csapásával fél vállát paizsostól levágta. Főnökük ily szörnyü esetén megrémülvén a Hunok, futásnak eredtek, kiket az Örmények nyomba követvén, Kzira kapuig űztek és szabdaltak. Az assyr festészek a leirt ütközetet ábrázolván, Muselt egy folyó partján fejér lovan és a hun vezért lova lábainál elesve rajzolják; a helység lakói pedig az ütközet helyét mind maig Hun sirjának nevezik“[55]).

A kaukaziai zárok birtokában levő hatalmasság bizton számithatott a Hunokra, ha a kapukat előttök megnyitotta s őket ellenének földére bocsátotta. Az oligarchia növekedő hatalma által sokképpen korlátolt örmény uralkodók tehetetlensége és folytonos belvirrongások miatt alapjában megrenditett örmény birodalom birtoklása után egyaránt sovárgó és azért a belzavarokat egyaránt tápláló kelet római és persa hatalmasságtól szorongatott Örmények, azon, egy egész századon keresztül páratlan kitartással folytatott háboruban, melyet hazájok és vallásuk szabadságáért a Persák ellen folytattak, nem egyszer folyamodtak a vitézségökről szintugy mint zsákmány utáni vágyaikról jól ismert kaukazi szomszédjokhoz, hogy a szakadatlan harczokban megritkult soraikat hun zsoldosokkal kiegészitsék. Innen Armenia évkönyveinek szinte minden lapján előforduló eme kitételek: „Hunokat fogada, Hunokat hoza“ megnyitotta Tzur kapuit és átvezette a Hunok seregeit sat. álljon itt egy pár az ide tartozó irói helyek közül.

Chosroes Örményország királya fegyverre szólitott hadaival és az alban és iber csapatokkal, meg az Alanok és saját őrizetének megnyitott kapuin átvezetett temérdek hun sereggel újból Persiába rontott [56]).

[55]) Mesrob. Szent Nierses élete. 113—114 lap.

[56]) Agathangelos Szent Gergely élete. 26 l.

Chosroes saját hadaival és a hozzá csatlakozott szövetséges északi népekkel Artaxarxest megverte és Indiáig nyomta [57]).

Tiridates 285 körül Kr. után számtalan Hunokat hozata és feldúlá azok segitségével Persia végszéli tartományait [58]).

Vasaces, Arszák király hadainak fővezére Örményország csapataival s segitségére érkezett Hunokkal és Alanokkal megindula [59]).

Vahant, Örményország kormányzóját ellenei, a persa Berozus előtt többek közt vádolják: hogy az ország adóját aranyban felhajtván, a császárhoz vagy éppen a Hunokhoz szándékszik menni, hogy az aranyon csapatokat béreljen és pártütést szervezzen [60]).

Forma szerinti szövetségre azonban ugy látszik csak is az V-ik század első felében 432-ben Kr. után léptek az Örmények a kaukaziai Hunokkal, a mint azt fennebb az eseményekkel egykoru Eliseus és Pharbi Lázár nyomdokin előadtam: „A szövetségnek első üdvös eredménye volt (folytatja Eliseus) hogy a honáruló Vaszag értesülvén a frigykötésről, nem mert szembeszállani a hazatérő győzedelmes sereggel, hanem a sötét éjnek védelme alatt oly nagy sietséggel illant el, hogy a temérdek zsákmányt s foglyokat, melyeket Ararat tartományban gyüjtött, minden táborszereivel együtt oda hagyta és erős váraiban keresett menedéket [61]).

Az áruló Vasacest, terveinek kivitelében nagy mértékben segitette azon környülállás, hogy az Örmények magokra hagyatva, külsegitség nélkül szükölködtek, azon kevés számu Hunokat kivéve, kik béváltva adott szavukat korán megjelentek; hanem hogy azok is nagyobb számmal át ne jöhes-

[57]) Chorenei Mózes II k. 54 f.
[58]) Agathangelos. Szent Gergely élete.
[59]) Byzanti Faustus. Örmények története. 4 k. 28 l.
[60]) Pharbi Lázár. A vallási háboru.
[61]) Eliseus. Az Örmények vallási háboruja. 67 l.

senek, az áruló a kezénél levő persa csapatokat a vaskapukhoz küldötte és útjokat állotta, irt a persa királynak is (II-dik Vahram), hogy nagyobb sereget küldjön Tzur őrizetére [62]).

Azok, kik Vartan fővezérnek eleste után Arszag erdeibe vonultak, követeket küldöttek a Hunokhoz, kik azokat felszólitanák, hogy a két nemzet közt fennálló szövetségnél fogva sietnének segitségökre és adnák okát: miért nem jelentek meg a kitűzött időben és nem vettek részt a nagy ütközetben; a Hunok rövid tanácskozás után a segedelmet megszavazták, és azonnal Persiába rontva, annak határszéli tartományait tűzzel vassal pusztitották, és ez által tudtokra adák a Persáknak, hogy ők csakugyan szoros szövetségben állanak az Örményekkel [63]).

Vahram persa király, hallván a történteket, Musgan Nyuszallavurt nevü vezérét hadosztályával tüstént Albaniába küldötte és megparancsolta, hogy vonja magához az útjába eső népségeknek hadait, ugy szintén azon szélyelszórt csapatokat, melyek az Örményekkel egyesült Hunok által bévett várak és városok őrségeiből életben maradtak [64]).

Az idézett irói helyek után bizonyos, miként a Hunok Kaukaziának őskori lakói. Az Örményektől, kiknek hol ellenségei, hol szövetségesei voltak, korán, a Krisztus születése körüli sőt az azt megelőzött századokban ismertettek, annál fogva a tudósitások, melyeket róluk emlékezetben hagytak, a hitelesség minden kellékeivel birnak, anynyival inkább, mivel magok az irók is, kik a kaukaziai Hunokról emlékeznek, nagy részt ama magas századokban virágoztak, melyekből tudósitásaik hangzanak.

---

[62]) Eliseus az Örmények vallási háboruja 4 k. 79 l.

[63]) Ugyan ő. 7 k.

[64]) Ugyanaz 7 k. 111 lap.

II. Fejezet.

Massageták.

A kaukaziai Magyaroknak hun nevével egykoru és egyértelmü a Massageta nevezet, mely az örmény föld- és történeti-iratokban Kaukazia összes magyar faju népeinek jelölésére használtatik és a Hunnal gyakran felcseréltetik. Ezen állitás historiai igazságát a közép-ázsiai Hunokra nézve, ezen munka első részében, számos történeti adatokkal bébizonyitottam, és szavamat adtam, miszerint ugyan azt teendem a kaukaziai sőt armeniai Hunokra nézve is, feltartván magamnak, hogy az arról tanuskodó nagy gonddal egybegyüjtött történelmi anyagaimnak azon részét mely a kaukaziaiakat illeti, a munka második, mely az armeniaiakat, harmadik részében maga helyén rakjam le, megmutatván mindenütt azon a régiség nyomozók figyelmét mindeddig kikerült historiai jelenséget, miszerint valahol csak Hun-Magyarokra akadunk az ó világban, ugyanott találjuk és azon egy időben az általunk Magyarok őseleinek lenni állitott scytha néptörzseket összesen vagy elszakadozott egyes ágaiban számos oly adatok környezetében, melyek mind oda mutatnak, miképp azok a Magyarral azonosok.

A Kaukaziaiakra vonatkozólag, annak világos, a jelen kérdést mondhatni eldöntő bizonyságát adja Byzanti Faust a következő sorokban, hol a nevezett iró ifjabb Szent Gergelynek, Albania, Iberia és Kaukazia apostolának téritői fáradozásáról szólván, elbeszélését ekképp folytatja: „Miután Gergely azon országoknak (Albania, Iberia) nagy részben újan alkotott egyházait elrendezte, elment a Massageták táborába hogy Isen igéjét ott is hirdesse. A Massagetáknak királya Sanesan vala az Arsacidák nemzetségéből, mert tudnunk kell — mond tovább az iró — hogy az Örmények és Massage-

ták királyai vérrokonok és azon egy Arsacida nemzetségből származnak. Gergely tehát a Massageták királyának a számos hun hadak fejedelmének jelenlétében hirdetni kezdé népének Krisztus evangeliumát; figyelemmel hallgatták egyelőre a Hunok a szent férfiu prédikálását, sőt némi hajlandóságot is nyilvánitottak az új tan elfogadására, azonban részletesebben tudakozódván tőle a keresztény vallás iránt; a hogy megtudták, hogy Krisztus religioja tiltja a rablást, rendkivül felindultak és egyhangon felkiáltottak mondván: abból bizony e szerint nem lesz semmi, hogy mi keresztények legyünk, mi nem mondunk le szokott életmódunkról és rabolni ezután is fogunk, különben hogy is tudnánk élni ily nagy számmal. Eleget igyekezett Gergely csillapitani ingerültségöket, de hasztalan, szavai hatás nélkül hangzottak el és az ingerültség nőttön nőtt. Ez az ember — mondának — hozzánk jött, hogy minket lefegyverkeztessen és egyetlen életmódunktól megfoszszon, ha hiszünk szavainak és keresztények leszünk, le kell mondanunk ősi szokásainkról és jórendén még lóra sem ülhetünk, ugy de aztán miképpen élünk!? e nem egyéb higyétek! hanem az örmény király álnoksága, ki ezen embert azért küldötte hozzánk, hogy minket vallására téritvén, országát jövőre bécsapásaink- és dúlásainktól megóvja, jertek, azért is öljük meg, aztán üljünk lóra, menjünk Örményországba és raboljunk. A király engede tábora kivánságának, délczeg lovat hozata és Gergelyt ennek farkához köttetvén, az északi (Kaspi) tenger partján a „Vadon“ mezején tábora láttára szétszaggattatá. Igy végezték ki a Hunok Krisztus hív szolgáját a még fiatal Gergelyt az életből 342-ben Kr. után [65]).

Ezen rövid de jellemző vonások hű rajzát adják a Magyarnak, milyen volt ő hajdan Ázsiában és milyen volt Eu-

[65]) Byzanti Faust. Örmények történetei.

ropában, mielőtt a keresztény hitre tért, bennök, ne legyen bár megnevezve a nép melyre vonatkoznak, rá lehet ismerni Herodot Massagetáira, Justin Parthusaira, Ammian Hunjaira, Rhegino és Freisingi Otto Magyarjaira.

Az idézett sorokkal szorosan egybefügg mit a Hunok és Örmények közt folytatott véres harczokról ugyancsak Byzanti Faustnál a következő helyen olvasunk. A Hunok tudniillik nem sokáig késtek imént nyilvánitott szándékuk végrehajtásával, mivel 344-ben Kr. ut. már Örményország térein találkozunk, rabló kalandjaikat ez úttal azonban nem a legjobb szerencsével üző csapataikkal „Azon időben — mond Byzanti — a saját rokona, Chosroes (II-dik) Nagy Armenia királya ellen boszut forraló massageta király Sanesan egybegyüjté Hunjainak nagy számu hadait és hozzájok csatolá a Phoch, Thavasbar, Hétzmadag, Ismach, Kukár, Silp, Palasz, Ekerszun és más népségek csapatait, kikkel aztán csak hamar háta mögé hagyván országa határait, átkelt a Kur folyón, és Nagy Örményországot sergével elözönlötte. Szadal helységtől Kanczag városig, mely Atropatia határszélén fekszik, tűzzel és vassal pusztitott mindenütt útjában, a temérdek zsákmányt pedig és foglyokat főtáborhelyére viteté Ararát tartományába. A király rokona, a massageta király Sanesan elől Vertanes patriárchával Gook vidék Taron nevü várába vonult, hol könyörgéseket rendelt, hogy Isten szabaditaná meg az országot az ellenségtől, ki egy éve hogy azt dúlja és pusztitja. Megérkezett ekkor végre görögországi útjából Vacse, Örményország főhadvezére, ki Artavasd fia a Mamikon nemzetségéből, ki is a szétszórt csapatokat azonnal összegyüjté, az ország nagyjait fegyverre szólitá, zászlóaljaikat létegesité, és miután mindeneket elrendezett, hadi rendben az ellenség felkeresésére indult, annak azon részét, mely Czul-Kluch (bikafő) hegyen táborozott, hajnalhasadta előtt észrevétlenül békeritvén,

egy lábig levágta, zsákmányát elszedte, foglyait szabadon bocsátotta.

A táborozás ezen első sikerétől fellelkesült seregével Vacse haladék nélkül Ararat terére szállott és a massageta királyt Sanesant Valarsapatában találta. Vacse a várost véres harcz után bévette és a Hunokat abból kiszoritotta, kik azon sziklák szorosiban kerestek magoknak menedéket, melyek Oságán erőd felett emelkednek, azonban Vacse tábornokai: Bagradi Bagarad, Resduni Mehuntág, Karekin az Amaduniak fejedelme, Vahan és Kaminei Varaz a futamlókat beérvén, heves csata keletkezett a szikla bérczek torkolatiban, melyben a Massageta-Hunok nagyrészt elestek, egymásra halmozott hullák boriták a szűk tért, melyen a vér patak gyanánt folyt, az életben maradt kevés számu Hunokat pedig a nevezett tábornokok a Palaszcsok földeig kergették.

Elesett az ütközetben a hatalmas Sanesan király is, kinek levágott fejét a királyhoz vitték, melyet midőn megláta, könyekre fakadott és mondá: rokonom vala ez az Arsacidák nemzetségéből, azután a patriarchával kiment a csata szinhelyére, és látván ott a számtalan holt testeket, melyek már senyvedésnek indultak vala, megparancsolá hogy eltemettessenek, de mivel az eleven sziklába gödröt ásni lehetetlen volt, a szétszórt tetemeket egybegyüjteté és kövekkel befedeté.

Igy boszultaték meg Sanesan királyon és seregén Gergely halála, az ország pedig jó ideig megnyugvék az északi népek háborgatásitól [66]).

Mit jelentenek a felhozott helyen eme kitételek: „a Massageták királya, számos hun hadak fejedelme, meg a Massageták királya egybegyüjté Hunjainak minden csapatait“ egyebet, mint a mit az iró alább világosan kimond „Hun=Massageta“ anynyival is inkább, hogy a parth származásu örmény

[66]) Byzanti Faust. Örmények története. 3 k. 7 f.

király a Massagetákat véreinek és királyokat rokonának vallja, ugy de az első részben maga helyén megmutattam, hogy a Parthusok Chus-Hunok, és a Chus-Hunok viszont magok a Massageta-Scythák, következésképpen Hun, Massageta azon egy jelentésü.

A leirt eseményt a fővonásokban, Byzanti Fausttal egyezőleg adja elő az örmény martyrologium *a*) és Chorenei Mózes *b*) azon változattal, hogy a szereplő kaukazi népeket az első Massagetáknak, az utóbbi pedig átalában északiaknak nevezi, a ki azonban csak valamenynyire jártas Örmény-ország és nemzet történeteiben és a kútfőket eredetiben forgatta, jól tudja, hogy az Örmények valamint Massageta ugy szintén északi nép nevezet alatt nem mást, mint Hunokat értenek, Hunok és Hunokkal rokon magyar ajku törzsek levén az időtájban, melyről itt szó van, egyetlen hatalmas nép Örményország északi határinál.

Hogy továbbá synonym gyanánt felváltva használtatott az Örményektől azon egy nép jelölésére a Hun és Massageta név, bizonyitja Eliseus, ki azon egy esemény elbeszélésében a mondott neveket felcseréli. „Lerontotta Tzur őrizetét és átvezette a Massagetákat“ [67]) alább ismét: „megnyitották az Alanok (Tzur) kapuit és bébocsátották a Hunok seregeit“ [68]).

A szavakban ugyan, mint állanak, semmi ellenmondás ha a két néven két különböző népet értünk is, de földirati és történettani szempontból tekintve, mekkora képtelenség, azon egy tér és időben Tzur szorosiban két külön nemü és ajku, egymástól független és egyaránt hatalmas nemzetet a legmélyebb béke és barátságban századokon keresztül léte-

a) Martyrologium Armenum in vita S. Gregorii Albanorum apostoli.
b) Chorenei. Örmények történetei. 3 k. 9 f.
[67]) Eliseus. Vallási háboru. 8 f.
[68]) Idem, ibidem.

zettnek nem mondom hinni de csak képzelni is. A nemzetek hasonló együttléte példátlan a világtörténetben. Hunok laktak e szerint Nagy Örményország észak-kéleti szélein, Hunokat értenek kútfőink valahányszor az emlitett tájakon Massagetákról emlékeznek, ha önmagokkal ellenkezésbe jőni és előadásaikat értelmetlenné tenni nem akarják.

Agathangelos világositó Sz. Gergely apostoli fáradozásairól szólván, Örményország földterületi rövid rajzát adja a következő sorokban: „és igy egész Örményországban annak egyik végétől a másik végeig hirdeté az evangeliumot, a Madaghok városától a Chaldaeusok (Chaldaei, Chalybes Ponti) és a Galarszokig (Coraxi) sőt éppen a Massageták határszéleig, az Alanok kapujától a Kaspiak földeig. Pajdagaran örmény birodalmi végszéli városig, Amidától Nisibis városig, Assyria határvonal hoszszában mindenütt, Ujsirág és Makerdán földén, meg a Korduenok vidékén haladva a hatalmas Medusok országáig és Atropatiáig hirdetvén terjeszté Isten igéjét“ [69]).

Ugyancsak Agathangelos irja: hogy a keresztény hitre tért Constantin császár üdvözlésére menő Tiridatest római útjában, országának négy főrangu tisztviselője kisérte, kik ugyananynyi tartományok kormányzói és hadtestek vezérei valának, tudniillik: az első Ujsirág, a második Assyria, a harmadik Arvezdách, a negyedik pedig a Massageták határszélein állomásozó hadak vezére [70]).

Chorenei Mózesnél, Nunéról az Iberok keresztény hitre térítőjéről olvassuk: „Őt (Nunét) méltán apostolnak mondhatni, ki a Koráxoktól kezdve a kasp és alan kapuk hoszszában a Massageta határokig prédikállott [71]).

A Massageták Chorenei földiratában az ázsiai Sarmatiát

[69]) Agathangelos. Sz. Gergely élete. 624 l.

[70]) Idem ibidem. p. 646.

[71]) Chorenei. Örmények történetei. 2 k. 80 f.

lakott népek közt, jelesen a magyar faju törzsökök csoportozatában jőnek elő; a hely Whiston testvérek latin forditása szerint ekképp hangzik: „Sarmatiae pars altera orientalibus Sarmatiae finibus, Riphaeo monte, Tanai flumine, Maeotide palude a Sarmatia prima distinguitur, atque inde per Caucasos montes propter Iberiam, Albaniam versus Caspium mare pertinet. Hae autem gentes plurimae Sarmatiam alteram incolunt: Chasiri, Basilii, Hunni, Gudamakari, Massagetae *a*).

Kaukazia Massagetáit egyébiránt ha mindjárt homályosan is, de csakugyan ismerték a Görögök és Rómaiak, főképp az utóbbiak, például

Ammian „Ergo in ipso hujus compagis exordio ubi Riphaei deficiunt montes habitant Arimphaei justi homines placiditateque cogniti, quos amnes Chronius et Bisulta praeterfluunt, juxtaque Massagetae, Albani et Sargetae aliique plures obscuri quorum nec vocabula nobis sunt nota nec mores“ *b*).

Solinus Polyhistor. „Mare autem Caspium ex altero Ponti latere ultra Massagetas et Appellaeos Scythas in Asiatica plaga *c*).

Lucanus: Longaque Sarmatici solvens jejunia belli
Massagetes quo fugit equo *d*).

Horatius: . . . o utinam nova
Incude diffingas retusum in
Massagetas Arabasque ferrum *e*).

Claudianus: Mixtis descendit Sarmata Dacis
Et qui cornipedes in pocula vulnerat audax
Massagetes, patriamque bibens Maeotim Alanus *f*).

a) Mosis Chorenensis. Historia Armenorum. Londini. p. 356.
b) Ammianus Historiarum. L. XXII
c) Solinus Polyhistor. C. XXX.
d) Lucanus Pharsalia. L III. v. 282.
e) Horatius. L. I. Ode XXXV.
f) Claudianus in Rufinum. L. I.

Claudianus: Est genus extremos Scythiae vergentis in ortus
Trans gelidum Tanaim, quo non ferocius ullum
Arctos alit, turpes habitus obscoenaque visu
Corpora, mens duro nunquam cessura labori
Praeda cibus, vitanda Ceres, frontemque secari
Ludus, et occisos pulcrum jurare parentes
Nec plus nubigenas duplex natura biformes
Cognatis aptavit equis, acerrima nullo
Ordine mobilitas, insperatique recessus *a*).

Maximus Tyrius. Mons Cappadocibus et Deus et juramentum et simulacrum. Palus Maeotis et Tanais Massagetis *b*).

Hieronymus. Ab ultima Maeotide inter glacialem Tanaim et Massagetarum immanes populos, ubi Caucasi rupibus feras gentes Alexandri claustra coercuerunt erupisse Hunnorum examina *c*).

Hunokról ellenben, ha egy pár kétes emlegetést, mi felőlük Periegeta Dénes *d*) és Pliniusnál *e*) előfordul, kiveszünk, a classicus irói sereg Kaukaziában mondhatni mit sem tudott, igazolják állításomat.

Ammian. „Hunnorum gens monumentis veteribus leviter nota, ultra paludes Maeoticas glacialem Oceanum accolens, omnem modum feritatis excedit“ *f*).

Zozimus. „Dum haec ita geruntur natio quaedam bar-

a) Claudianus in Rufinum. L. II.

b) Maximus Tyrius Diss. 38.

c) Hieronymus in Epistola Fabiolae ad Oceanum.

d) Primi quidem Scythae sunt qui Saturnium prope mare maritimam oram incolunt ad ostium Caspii maris, Unni autem deinceps Albanique. Dionysius Periegeta. v. 733.

e) Ab his sunt portae Caucasiae magno errore multis Caspiae dictae . . . citraque in rupe castello, quod vocatur Cumania, communito, ad arcendas transitu gentes innumeras. Plinius, Historiae naturalis. L. VI. C. XI.

f) Ammianus Historiarum. L. XXXI.

bara Transistrianas gentes Scythicas est adorta, prius quidem illa incognita, sed quae subito tunc temporis emersit, eos appellabant Hunnos“ *a*).

Paulus Orosius. „Gens Hunnorum diu inaccessis seclusa montibus repentina rabie percita exarsit in Gothos, eosque sparsim conturbatos ab antiquis sedibus expulit“. *b*).

Hieronymus. „Nomades et Troglodytae et Scythae et Hunnorum nova feritas semicrudis vescuntur carnibus“ *c*).

Kétségtelen historiai tény levén e szerint a Massagetáknak Kaukaziában a IV-ik században Kr. ut. és azelőtt, a világ előtt, legalább nevökről ismeretes, a Hunoknak ellenben a jelelt időszak előtt e tájakon a Görögök és Rómaiaknál ismeretlen volta, nem leend bajos e helyen önkényt felmerülő eme két kérdésre megfelelni: Hova lettek a IV-ik század után (mivel a historiában ezután semmi nyomuk) a kaukaziai Massageták? hol lappangtak ezen idő, jelesen 375 előtt Kr. ut. a Hunok? felelet: a IV-ik században a világtörténelem szinpadára megjelent Hunok voltak a hajdankor Massagetái, és viszont a hajdankor Massagetái nem mások, hanem a IV-ik században megjelent Hunok; bizonyitják ezt a fenn idézett örmény kútfők, melyekben a Hun és Massageta nevezet, minden eszmezavar nélkül felváltva s azon egy nép jelölésére fordul elő, bizonyitja Procop midőn irja: Massageták, kiket most Hunoknak nevezünk *d*).

Mások ellenben nem tudván, hogy a Massageta és Hun nevezet azon egy népre vonatkozik, a két különböző név alatt valósággal két különböző népet hittek rejleni, innen van, hogy

a) Zozimus. L. II.

b) Paulus Orosius Historiarum L. VII.

c) Hieronymus adv. Jovin. L. II.

d) Massagetae, quos nunc Hunnos appellamus. Procopius de Bello Persico. L. IV.

a midőn a Hunok a IV-ik század második felében (375 Kr. után) Kaukaziából felkerekedtek s részint az általuk lakhelyeikből kizaklatott alan, goth, vandal és egyéb germán és szláv faju népektől nemzeti nevök világszerte kikürtöltetett, részint pedig magok a Hunok saját honi nevök alatt Nyugot-Ázsia és Európa népeinek magokat mintegy bémutatták, a massageta nép és névre nézve a legnagyobb zavarba jöttek, sehogy sem tudván eligazodni az iránt, hová · lett légyen a kaukaziai vidékekben kevéssel előbb hatalmas Massageta nemzet; igy történt aztán, hogy lengővé lett és árvaságra jutott nevöket majd egy, majd más nemzetre ruházták, s nem is sejditvén, hogy a már ismeretes Hunok legyenek az egykori Massageták, őket China falai mögül vagy Isten tudja honnan vezették Európába. Ugyanaz történt tudniillik a massageta és hun nevek tekintetében a Kasp tenger nyugoti partjain mi a keletin, valamint mit sem tudott a görög és latin iró sereg a Kasp tenger keleti tartományaiban az V-dik század (Kr. ut.) második fele előtt Hunokról, hanem csak Saca és rokon Scythákról, ugy szintén a nevezett tenger nyugot parti vidékein Balambér Hunjainak feltünte előtt Hunokat nem ismert, de igen is Massagetákat és viszont, valamint a keleti részekben az V-dik század közepe óta, miután az Oxus melléki Euthalita vagy Cidarita Hunok a Persákkal folytatott háboruskodásaik alkalmával a persa táborban jelen volt byzanti követek tudósitásai következtében saját neveikről ismeretesek lettek, a görög és latin történelem e tájakon Saca, Daha, Massagetáról nem, hanem csupán Hunról emlékezik; ugy szinte a nyugoti részeken a Hunok felléptével a különben is idegen eredetü Massageta nevezet végképp eltünt és feledékenységbe ment, helyét a tulajdon nemzeti név foglalván el *a*),

a) Id fere populis omnibus accidit, ut aliter a peregrinis quam a suis nominarentur. Itali a Graecis Hesperii, Graeci Hellenes a

és ha azután is itt-ott néha felmerül a hun synonym félreismerhetlen bélyegét hordozza.

Az Oxus melléki masssageta és rokon scytha népekről a maga helyén elmondottam, miszerint ha azok nem Hun-Magyarok, ugy létezésök merő azon historiai titok és megfejthetetlen rejtély, s az V-ik század közepe táján minden hir és nyom nélkül el kellett tünniök a népek sorából, mivel az Ázsiát legbenső alapjában megrenditett népvándorlás történetében e nevek egyikével sem találkozunk; ugyan azt, s még több joggal és biztosabban mondom Ázsia észak-nyugoti Massagetáiról, mert ha csakugyan létezett a mondott tájakon hason nevü nép, miről a számos örmény kútfői adatok kételkedni nem engednek, és feltéve de meg nem engedve, hogy az egy a Huntól külön vált, külön ajku és faju nemzetet képezett, nem hinni, de képzelni is alig lehet, hogy az, a népek hüvelyének nevezett Ázsia éppen ezen részeiből sürü csoportokban s egymást üzve nyugot felé tolakodó vándor népeknek éppen útjokba esvén, azok árjától el ne sodortassék, és a nagy népvándorlásnak, ezen világtörténeti nevezetességü eseménynek puszta szemlélője lehessen, abban tettleg vagy szenvedőleg nem osztozott, vagy ha osztozott, a történetirás figyelmét teljesen kikerülte légyen, ugy de az, tudtomra, a népvándorlásban részt vett vagy Európába költözött Massageta nevü népről mélyen hallgat.

Nem is emlitve azért itten Czeczesnek véleményét, ki Kaukazia egyik jelentéktelen népét az Abasgok vagy Avgasokat hitte Massagetáknak lenni *a*) nagyon tévednek Am-

Latinis, Afri a Graecis Lybes, cum tamen neque Itali Hesperiorum, neque Hellenum Graeci neque Lybium Afri nomen usurpaverunt, ita quoque hi quos Turcos appellamus ab hac appellatione abhorrent. Bodinus apud Desericium. L. I. c. 9.

a) Ἀπασιακαὶ Μασσαγεῶν ἔθνος. apud Steph. Byzantinum. Αὐγάσιοι ἔθνος Μασσαγετῶν. Idem.

mian *a*) Dio Cassius és a nyomdokaikat követő Nicephorus Gregoras, midőn az Alanokat helylyel közzel Massageta névvel illették, holott semmi sem bizonyosabb, mint hogy az Alanok a Massagetáktól külön vált nép voltak, legalább az örmény és római irók, egy-kettőt kivéve, a Massagetákat mindenkor megkülönböztetik az Alanoktól, sőt az Alant szintugy állitják ellentétbe a Massagetával mint éppen a Hunnal, annak nyilvános jeléül, hogy a Massagetának a Hun felel meg mint synonym nem az Alan. Párhuzamba állitott egy pár irói hely a kérdést még jobban felvilágositja.

Első párvonalt veszünk Ammianból, ki Kaukazia különböző néptörzsökeiről szólván, a Massagetát gondosan megkülönbözteti az Alantól midőn igy ir:

„Ubi Riphaei deficiunt montes habitant Arimphaei . . . juxtaque Massagetae et Sargetae aliique plures obscuri *b*).

„At Gothi, Hunnis, Alanisque permisti nimium bellicosis et fortibus“ *c*).

Chunorum et Alanorum etc. *d*).

II-dikat Claudianból.

„Et qui cornipedes in pocula vulnerat audax
Massagetes patriamque bibens Maeotin Alanus“ *e*)
Jam parat insidias, qui nos aut turpibus Hunnis
Aut inpacatis famulos praestabit Alanis *f*).

a) Hunni, hoc expeditum indomitumque hominum genus externa praedandi cupiditate flagrans immani per rapinas finitimorum grassatum et caedes adusque Alanos pervenit veteres Massagetas. L. XXXI.

Namque ut Lucullum transeam vel Pompeium, qui per Albanos et Massagetas quos Alanos nunc appellamus hac quoque natione perrupta vidit Caspios lacus. Ammianus Historiarum. L. XXIII.

b) Ammianus Historiarum L. XXII. C. VII.

c) Ammianus Historiarum. L. XXX. C. XVI.

d) Ammianus L. XXXI. C. VIII.

e) Claudianus in Rufinum, L. I.

f) Claudianus in Rufinum. L. II.

Nec te terrisonus stridor venientis Alani
Nec vaga Chunorum feritas *a*).

III-dikat az örmény irókból.

A Madachok városától a Massageták határáig
Az Alanok kapujától a Kaspiak földéig [72]).
Az alan és kasp kapuk hoszszában a massageta határokig [73]).
Vaszag segitségül hítta a Hunokat és Alanokat [74]).

Ammian; Czeczes sat. mint láttuk, Massagetáknak Észak-Kaukaziában létezését elismerték, csak a nemzet iránt nem tudtak eligazodni, mely hajdan e nevet viselte, hanem habozásaikban azt hol egy, hol más népre ruházták; de vannak mások, kik a kaukaziai Massagetáknak a világ szinpadáról a IV-ik század vége felé történt eltüntöket magoknak megfejteni semmiképp sem tudván, létezésöket kétségbe vonják, és lakhelyeiket határozottan s csak is a Kasp tengerpart keleti tartományaiba helyezik. Ezek közé tartoznak a különben nagy hirü geographusok Cellarius és Salmasius *b*). Hasonló véleményt táplált a tudós Desericzki is, midőn Procopiusnak következő helyére: „Attilam Massagetarum Scytharumque exercitu armatum adversus Aëtium processisse *c*) bámulva felkiált::

---

a) Claudianus de Laudibus Stiliconis L. I.

[72]) Agathangelos. 1 k. 62 f.

[73]) Chorenei Mózes. 2 k. 86 f.

[74]) Byzanti Faust. 4 k. 25 f.

b) Cellarius. Geographiae antiquae L. III. C. XXI. §. 29.
Exercitationes in Solini Polyhistoria: quomodo intelligendum quod ait Solinus ex altero Ponti latere mare Caspium esse ultra Massagetas et Appellaeos? an inter Pontum et Caspium mare Massagetae? ita sonant haec illius verba, atqui contrarium in vero est, nam ultra Caspium versus orientem Massagetae . . . errat Solinus etc. C. XIX.

c) Procopii de bello Vandalico. L. I.

„Ubi vero Massagetas acceperat Attila si non ex interiore illa Scythia profectus fuit? illic enim Ptolemaeus Massagetas collocat, supra scilicet Jaxartis fluvii fontes apud Scytharum regionem, Hunnis utpote sive Scythis nostris vicinos ac facile affines *a*). Már pedig éppen nem volt miért Attilát a Jaxartes vize forrásihoz fárasztani Massagetákért, midőn őket Kaukaziában tehát sokkal közelebb és elegendő számmal találhatta. Desericzki továbbá, a mint idézett soraiból megtetszik, nyilván azt hitte, hogy Procop a felhozott helyen a Scythák alatt Hunokat, a Massageták alatt pedig a Hunnal némi rokonságban álló nemzetet értett légyen, holott éppen megforditva áll a dolog, és a ki csak valamenynyire ismeretes Procop irásmódjával, jól tudja, miszerint a nevezett iró Massageták alatt állandóul Hunokat, Scythák alatt ellenben Gothokat, Alanokat sat. ért. — Attila Massagetarum Scytharumque exercitu armatus, Procop irásmódja szerint anynyi, mint: Attila Hunnorum, Gothorum, Alanorumque exercitu armatus etc.

Minthogy Attila Hunjaira került a szó, kimondom felőlük véleményemet, mely abban központosul, hogy ők Kaukaziából, melynek mint láttuk, ős régi lakói, s nem a chinai falak mellől jöttek Európába; emlékezetök a második század óta Kr. előtt Armenia évkönyveiben szakadatlan előfordul hol Hun, hol Massageta néven, a szomszéd országok történeteibe a legkorábbi időben hatalmasan béfolytak, fegyvereiktől Görögök, Örmények, Persák egyaránt rettegtek, barátságukat kereste mindenki és nagyra becsülte, tudván, hogy a győzelem csaknem bizonyos azon a részen, melyen Hunok harczoltak, erejök tehát elegendő mind azon haditettek létesitésére, melyek a fél világot bámulásba és rémülésbe ejtették; minél fogva éppen nem szükséges bizonytalan hypothesisekhez

[1]) Desericii de initiis et majoribus Hungarorum. 1 p. 138.

folyamodnunk eredetök és hatalmuk megfejtése végett, annál kevésbbé nem, mivel az egykoru, és a Hunok megjelenésekor éppen keleten élt szent Hieronym őket egyenesen Kaukazia bérczeiből a vaskapuk mögül a Massageták földéről vezeti". „Ab ultima Maeotide inter glacialem Tanaim et Massagetarum immanes populos, ubi Caucasi rupibus feras gentes Alexandri claustra coercuerunt erupisse Hunnorum examina" in Epistola Fabiolae ad Oceanum.

Ecce tibi anno praeterito (395) ex ultimis Caucasi rupibus immissi in nos non jam Arabiae sed Septemtrionis lupi *a*).

Kaukaziai lakhelyeiket részletesen leirja Procop: „Taurus Ciliciae mons in Cappadociam primum excurrit, inde in Armeniam, Persarmeniam, Albaniam, Iberiam et circumpositas qua sui, qua Persici juris ac ditionis gentes. Etenim evadit in immensum et processu immane, quantum cum in latitudinem crescit, tum in altitudinem. Ultra Iberiae fines inter summas angustias trames quidam stadiis quatuor in longitudinem patet, et praerupto atque insuperabili monte sic terminatur ut exitus nullus appareat. Ibi portam duntaxat quam diceres arte et manu factam molita est natura, eam vetusto nomine Caspiam appellamus. Hinc late se campus aperit equitabilis et ubertim riguus. Regionis pars maxima alendis equis accomoda est, spatiisque porrecta planissimis. Ibi omnes fere populi, quos Hunnorum nomen complectitur, habitant eorumque sedes usque paludem Maeotidem pertinent *b*).

A jelen czikk befejezéseül álljon itt pár szó a Massageta névről, e névszó első tekintetre ugyanis inkább geta mint hun népet látszik jelenteni, épp azért szükségesnek látom azt bonczkés alá venni, és az a körül netalán támad-

a) Hieronymus in Epistola ad Heliodorum.

b) Procopius de bello Persico apud Stritterum Hunnicorum C. XV.

ható kétkedést eloszlatni. Már egyebütt mondottam, hogy a Massageta nevezet nem honi, hanem idegen név, idegen elnevezés, Massageta néven, hihető, magát nemzeti nyelvén egy magyar ajku nép sem nevezte soha.

A kérdéses név tisztán örmény eredetü és anynyit jelent, mint nagy-chus; irataikban tudniillik — különböző kiejtés szerint — Masschus és Massachut alakban jön elő, és két szóból van öszszekötve, médsz=nagy és chut vagy chus-ból, a médsz chut-ból az Örmény aztán jobb hangzás kedveért Massachut-ot, a Görög Massagetát csinált. Igy értelmezi a Massageta nevet a tudós örmény régiségbuvár Indsidsián: Chus (mond ő) Észak-Armenia Chusdi nevü helységében lakott, mint ezt neve is bizonyitja, innen vették eredetöket Scythia, Chusia és Chutia népei, mert szándékom egyebütt megmutatni, hogy a három felhozott név azon egyet jelent és chus vagy chut gyökből származnak *a*), mely hasonlólag gyökere a Massachut, Massageta név szónak, mely nyelvünken anynyit tesz mint médsz-chutk — nagy-chutk *b*). Ezt tudva, most már kezünkben van a kulcs a Chorenei Mózes földleirásában előforduló Kuda-makar vagy Guda-makar szó megfejtésére *c*), mely névszó különféleképp magyaráztatott és a tudósokat anynyit fárasztotta. Guda-makar kétségkivül nem egyéb mint Chut-magyar vagy Chus-magyar. A Kus vagy Chus névből alakult, hihető, a Kazar vagy Chazar név szó is, azért az arab a Kasp tengert Chusár-nak nevezi. „Mare Caspium Arabibus Cusar *d*).

a) Chutheos enim probavimus eosdem esse cum Chusaeis. Bochart Phaleg. L. IV. C. II.

b) Örményország régiségei. 65.

c) Hae autem gentes plurimae Sarmatiam alteram incolunt: Chasiri, Basilii, Hunni, Guda-Makari, Massagetae. Moses Chorenensis. Historiae Armeniae. L. IV.

d) Calmet. Dissertatio de regionibus decem tribuum Israel. L. IV.

III. Fejezet.

Kazarok, Kozárok.

A magyar faj valamint Közép-Ázsiában, ugy Kaukaziában is számos népfelekezetekre ágazott el, melyeknek mindenike külön nevet viselt. A magyar fajhoz számittatnak a régiség-nyomozók egyhangu itélete szerint a Kazarok, Basilok (Palóczok), Bolgárok, Uzok, Sabir-Hunok *a*). Feladatom, Armenia irodalmi mezején magyar régiségi anyagokat gyüjteni, kötelességemmé teszi a mondott irodalom kútfőiben ittott elszórt és a fenn emlitett magyar néptörzseket tárgyazó tudósitásokat öszszeszedni és azokat a magyar tudósok használatára közzé tenni. Érdekesek azok akár régiségüket, akár ujdonságukat, akár végre hiteles voltukat tekintjük.

Kazar nevü népet Kaukaziában az V-dik század előtt Kr. után a régi világ görög és latin történelme nem ismert, ekkor is a kétes Akathir és Akatzir néven jőnek elő Byzant iróinál, Chazar néven csak a VII-ik században találkozunk velök Heraclius táborában, miért általános a hiedelem a történetiróknál, hogy a Kazarok hajdan a Volgán túli téreken és a Kasp tenger keleti oldalán tanyáztak, honnan aztán a Törököktől nyomatva az V-ik vagy éppen a VII-ik században kerültek a kaukaziai torkolatokba.

Egészen másképp áll a dolog, ha a Kazarok nyomait Kaukaziában az örmény történetirás világánál fürkészszük, ebből kiderül, miként a III-ik század első éveiben 214-ben Kr. ut. tehát azon időben, midőn az Oxus körüli chus-hun

a) Hunnorum gens olim habitavit circa eam Maeotidis paludis partem, quae subsolanum ventum versus spectat, erantque Tanai flumine magis Septemtrionales ... Hi vero omnes communiter Scythae et Hunni vocabantur, privatim autem secundum nationes, alii aliter ex patria cuique et usitata appellatione nominabantur. Agathias L. V.

birodalom legnagyobb virágzásnak örvendett, már Kazarok népesitették a Kasp tengerpart észak-nyugati vidékeit a nélkül, hogy legkisebb okunk volna gyanitani, miszerint az általános népvándorlást szinte két, a keleti hun birodalom felforgatását a Törökök által pedig négy egész századdal megelőzött korban, a nehány száz mértföldnyi távolságra eső kelet-ázsiai tájékokról kerültek volna Kaukaziába. Hihető, miként mind a kelet-ázsiai, mind pedig a nyugoti Kazarok, mint szintén egyéb magyar ajku törzsek, egy az összes magyar fajt ős eredeti honában, historiai emlékezetet felülmuló időkben, egyaránt ért nagyszerü catastrophának köszönik eredetöket; innen azon a historiában valójában példátlan jelenet azon egy időben hasonló nép nevekre találni India határinál *a*), melyekre Kaukazia fagyos bérczei közt.

A Kazarokra vonatkozó legkorábbi (214-ről Kr. után) emléket olvassuk Chorenei munkájában a következő sorokban: „Ennek (Valarsnak, uralkodott 194—214) országlása idejében az északiak: az-az a Kazarok és Basilok egyesült csapatai Szurhab-Venaszep nevü királyuk vezénylése alatt a Tzur kapun bétörtek, és átkelvén Cyrus folyóján Örményországba jöttek, kiket Valarses válogatott hadaival azonnal felkeresett és egy igen véres ütközetben megvert, azután a futamlókat a Tzur zárokig sőt azon belől is jó darabig kergette, itt azoban a magát újból rendbeszedett ellennel kemény és makacs harcz keletkezett, melyben jóllehet az Örmények győztek, de Valars királyuk, kit a harcz hevében nyílveszsző talált, elesett. Fia Chosroes, ki a persa Artabannak országlása harmadik évében lépett az örmény trónra, atyja halálát megboszulandó, Örményország szinte minden csapatait összevonta, és általmenvén a nagy hegyen (Kaukazuson), a hegység harczias népeit fegyvere erejével meghóditotta . . . na-

a) Et jam Indorum Casiri. Plin. Historiae naturalis. L. VI.

gyobb biztonság okáért minden száz harczosból egyet magával kezesül elvitt, diadala és főurasága jeléül pedig emlékoszlopot állitott hellen felirással [75]).

Orbeli István. „Antog, a Siuniak fejedelme, azon ürügy alatt, hogy Sapor, perzsa királynak akar udvarolni 305-ben Kr. ut. midőn az országán kivül a Kazarok ellen hadat viselt, 1700 főből álló csapatjával Ctesiphonba ment és a királyi kastélyt feldulta [76]).

Chorenei földirati munkájában: „Hae autem gentes plurimae Sarmatiam alteram incolunti Chasiri, Basilii, Hunni, Gudamakari, Massagetae *a*).

Asolich. Pakradi Asotnak, Örményország kormányzójának idejében, nagy csapás és romlás érte az országot, mert időszámitásunk 685-dik esztendejében Észak népei, kiket Kazaroknak neveznek, Iberiát, Albaniát és Armeniát elözönlötték, az Örmények és Iberok fejedelmeit az ütközetben megölték és iszonyu dúlást s rablást vittek végbe [77]).

Leontius. „Midőn Merován fia, Abdulmelik kalifa idejében, (708 Kr. ut.), a magokban meghasonlott Arabok egymás ellen harczoltak; az Örmények, Iberok és Albanok az alkalmat felhasználván, tőlük elpártoltak és az adót megtagadták, de alig élvezték három évig szabadságukat, már a negyedikben a Kazaroknak estek martalékául, kik nagy erővel beütöttek Örményországba, és egy véres csatában megölték Gergelyt, Örményország kormányzóját, több országnagyokat és Iberia, meg Albania fejedelmeit, azután apró csapatokra oszlottak, a nyilt városokat és helységeket kirabolták és temérdek zsákmánynyal és foglyokkal tértek viszsza honjukba [78]).

[75]) Chorenei 2. k. 65. l.
[76]) Indsidsian Armenia régiségei. 2. k.
a) Moses Chorenensis Geographia.
[77]) Asolich. Világ története.
[78]) Leontius.

A VIII-dik században a Kazarok, ugy látszik, némi barátságos viszonyban állottak az Örményekkel, arra mutat legalább azon, az imént idézett iró által felhozott körülmény, mely szerint a Kazarok táborában örmény harczosokkal találkozunk. „A Kazarok chaganja saját hadaival és harczedzett örmény csapataival, kiknek ismeretes volt előttük vitézsége és bátorsága, táborba szállott [79]).

Az utóbb felhozott történelmi emlékek az V-dik, VII. és VIII-dik, tehát azon századokból hangzanak, melyekben Kazaroknak Kaukáziában létezését, a byzanti irók tudósításai után, kétségbe senki sem vonta; a két első adat ellenben a III. és IV-dik század első éveiből való és megelőz mindent, mit eddig a kazar népről tudtunk, midőn nyilvánosságra hozza, miként a Kazarok ama kora századokban egy igen jelentékeny ágát képezték a kaukaziai magyar ajku népeknek.

A nyugot-ázsiai Kazarokkal a VII-dik század elején egyesültek a török iga alól menekülni törekvő és azért mind inkább nyugotnak tartó keletiek, kikkel a nyugotiakra szállott és közössé lett a Turk nevezet is, mely azelőtt csak a keletieknek volt sajátjuk, legalább az ez idő tájt Heraclius által segitségre hivott kaukaziai Kazarok: Anastius, Theophanes és egyéb byzantinusoktól keleti Turkoknak hivatnak.

Anastasius: Heraclius cum Persas Constantinopolis occupandae consilium cepisse cognovisset, in tres acies exercitum distribuit universum... cum tertia secum educta ipse Turcos orientales quos Chasaros vocant ad belli societatem allexit. Porro Chazari Caspiis portis diruptis in Persidem irrumpunt *a*).

---

[79]) Apud Indsidsian. Antiquitates Armeniae L. I. p. 338.

a) Apud Fejér de avitis Magyarorum etc. sedibus p. 31.

Nestor: „Hernach kamen die weissen Ugren, und fingen an das Land der Slovenen unter dem Zar Heraclius an durch Kriegsthaten berühmt zu werden, sie haben wider den Persischen Zar Chosroes einen Feldzug gethan *a*).

Az arab Elmacin a VII-dik század elein támadt perzsa trónviszályokról értekezvén, a Kazarokat Turkoknak nevezi. „Chazarorum chaganus procerum Persarum subornatione in Hormosum (Persiae regem) movit, cui hic Bahramum ducem opposuit, qui ubi victoria potitus fuisset, regnum sibi usurpavit, non multo autem post a Cosra Hormosi filio profligatus ad Turcos id est Chazaros, quos prius vicerat, se recepit *b*).

Az előadottak nyomán Abul-Pharag-nak következő elferditett helye: „Nec destiterunt reges Persici haec fundamenta (portae Tzur) perquirere, coactis Turcarum excursionibus et Chazaris" ekképp lesz kiigazitandó: „coacti Turcorum sive Chazarorum excursionibus: pour empécher les courses des peuples de Khozar Nouschirwan roi de Perse avait fait batir une muraille pour les tenir renfermés au dela du mont Caucase — mond Herbelot *c*).

Az Arabok miután 637 körül Kr. ut. a perzsa birodalmat megdöntötték és urai lettek Örményországnak, a Tzur kapukat ostromlott és újan szerzett birtokaikat háborgató Turk-Kazarokkal a VII-dik és VIII-ik században változó szerencsével harczoltak, de végre sikerült mégis ezen akkoriban ifju erőben levő és hatalmának tetőpontján álló nemzetnek félelmes elleneiket Kaukazia torkolataitól eltávolitani. A lakhelyeikből kizaklatott Kazarok Krimiába és déli Oroszországba vonultak, itt jöttek aztán érintkezésbe a IX-dik században törzsrokonaikkal, a sajátképpi Magyarokkal.

a) Gatterer-Universal Historie; p. 988.

b) Elmacin. Historiae Arabiae Parte 1.

c) Herbelot Bibliothéque orientale p. 495.

IV. Fejezet.

Basiliusok.

Basilius, Basilaeus, vagy Basil-magyarokról a nemzeti régiség nyomozók, ha az egy Horváth Istvánt kiveszszük *a*) nem emlékeznek, hihető miképp magyar népfelekezet nem is létezett, mely saját nyelvén magát Basilius néven nevezte volna; hanem egyike ez azon számos idegen alaku és származásu neveknek, melyek kivülről és jelesen a nemzeti név szók elferditéséről ismeretes Görögöktől ruháztattak a magyar faj egyes törzsökeire. Βασίλεωι (azaz regii) királyiaknak nevezték tudniillik a Görögök azon szerintök barbar népeket, kik királyi hatalom alatt éltek, igy voltak Basilius Scythák, *b*) Basilius Sarmaták *c*) Basilius Hunok *d*).

Állottak-e a két első rendbeli azaz scytha és sarmata Basiliusok nyelv és nemzetiségi tekintetben valamely összeköttetésben az Örményektől, mint azt alább látni fogjuk, Kaukaziában helyezett Hun-basiliusokkal, vagy a néven kivül semmi közük azokkal? meghatározni bővebb adatok hiányában nem lehet, némi vérségi összeköttetést mindazáltal sejdittetnek velünk Zosimus és Cedrenus tanusitásai, az első jóllehet kissé habozva a Basiliusokat a Hunokkal, Cedrenus pedig a Pacinácitákkal hozván kapcsolatba.

Zosimus comes„ Dum haec ita geruntur, natio quaedam Transistrianas gentes Scythicas est adorta, prius illa quidem incognita, sed quae subito tunc temporis emersit. Eos adpellant Hunnos sive adeo Regii (Basilaei) Scythae nuncupandi

---

a) Rajzolatok a magyar nemzet legrégibb történeteiből. 8. l.

b) Herodot. Historiarum. L. IV.

c) Strabo L. VII. cf. Ptolom: l. V. Appiani de bello Mithridatico.

d) Mosis Chorenensis. Historiae Armenorum L. II. cf. Zenobii Historia Taronitica.

sint, sive quos ait Herodotus Istri accolas esse, sive denique in Europam ex Asia trajecere *a*).

Cedrenus. Pacinacae gens Scythica est, eorum Scytharum qui regii dicuntur (τῶν λεγομένων βασιλείων Ξκυθῶν.) magna et populosa et cui nulla alia gens Scythica resistere sola possit *b*).

A kaukaziai Basilok vagy Basilaeusok az örmény iróktól nyilván a magyar ajku népekhez számittatnak és majd a Kozarok majd ismét a Hunokkal hozatnak kapcsolatba.

A harmadik fejezetben közöltem Choreneinek egy helyét, hol az Örményeknek 214-ben Kr. ut. a Kazarok- és Basilokkali viaskodásai rajzolvák, miért a tisztelt olvasót azon helyre utasitva, itt csak azon körülményt emlitem meg, hogy Chosroes, fia Valarses királynak, ki a Kazarok- és Basilok ellen vivott harczban esett el, utóbb a nevezett népeket meghódittván, közülök számos főnököket elvitt magával Örményországba, kiemeltem pedig ezen körülményt főképp azért, mert a következő, ugyancsak Choreneiből felhozott történeti adat, éppen egy, a nagy Chosroes uralkodása alatt Örményországban megtelepedett előkelő Basilaeust állit elénkbe.

Artasesnek (88—129 Kr. ut.) idejében, Satinica királyné rokonai és kiséröi az alan származásu Araveliek, mint vérei a nagy királynénak külön nemzetség- és főnökséggé (satrapia) alakittattak Örményországban, kik utóbb Tiridates atyjának Chosroesnek idejében a basilius gyarmat egyik nevezetes főnökével házasság által összeolvadtak [80]).

Mihran Iberia fejedelme (325. Kr. ut.) Tiridatesnek futár által jelenté, hogy az északiak azaz a Hunok és Basiliusok királya Ketrehon Sarmatiából beütött nagy sereggel Iberiába, országát tűzzel, vassal pusztitja és alattvalóit eze-

a) Zosimus Comes. Historiae Byzantinae. L. IV.

b) Cedrenus Historiae Byzantinae Tomo VI.

[80]) Chorenei Örmények történetei. 2. k. 58. f.

renként fogságba hurczolja. Őt magát pedig kényszeritette örmény földre menekülni. Mire a király az Abahuniak fejedelmét 30,000 emberrel azonnal Iberiába küldötte, ki a Basilokat az országból kinyomta elfogván közülök háromszáz válogatott harczost, azok közt három főnököt. Az ország oltalmára az Achczniak Drov nevü vezérének parancsnoksága alatt, négy ezer főből álló sereget hagyott, maga pedig a többi hadakkal és foglyokkal a reá várakozó királyhoz ment, ki a foglyokat Olgán várba vitetni parancsolá [81]).

Chorenei Mózes. Tiridates Örményország haderejével a Gargarok terére szállott Albaniában (körül-belől 327-ben Kr. ut.) hol az északiakat csata rendben találta, miért a két fél közt azonnal ütközetre került a dolog, melyben a király rendkivüli testi erejének bámulatos jeleit adta, neki vágtatván ugyanis az ellenség legsürübb tömegének, azon keresztül útat nyitott magának és őt nyomban követő harczosainak, karjának sulyos csapásaival számtalanokat földhez sujtott, kik szintugy viczkándoznak vala a földön, mint a hálóból a szárazra vetet halak. A Basilok királya látván az iszonyu romlást, melyet Tiridat viszen vala végbe seregében, a tarisznyájából egy hurokra vetett kötelet vett elé, és közelebb léptetvén a királyhoz oly ügyesen neki veté, hogy az, bal válla és jobb honaljánál fogva erősen derekához tekerődzött, mire az ekkép hurokba bonyolódott királyt, a kötélnél fogva teljes erejéből rángatni kezdé, őt lováról levonni és maga után vonczolni szándékozván, mi végre saját lovát is ösztönzé, de mind hasztalan, mert a helyett, hogy a királyt a nyeregből kivesse, a maga vesztére csak közelebb vonta magához, a király ugyanis, kinek jobb karja, melyet épp azon pillanatban, midőn a hurok rávettetett, felemelt vala, csapást idézendő bizonyos Basilra, különben is szabadon maradt volt, oly iszonyu csa-

[81]) Zenobius Taronia története 2. k. 29. f.

pást intézett ellenére, két élü pallosával, hogy őt éppen derékba ketté vágta és lovának is fejét leütötte.

A szörnyü csapásnak láttára, mely kettémetszett királyuk és vezéröket érte, a Basilok csapatai zavarba jöttek és megrémülve futásnak eredtek, kiket Tiridates Hunniáig kergetett, maga is azonban nem kevés kárt szenvedett seregében, számosokat, köztök Mantagoni Artavasdat, országa főhadvezérét vesztvén el; a kivivott győzedelmet mindazáltal használni akarván, a Hunok földére nyomult, tőlük ősi szokás szerint kezeseket vett, mely alkalommal velök és a többi északi népekkel egyességre lépett és közülök nagyszámu harczosokat vonván magához, Sapores Ardasir fia ellen indult [82]).

Az örmény martyrologiumban olvassuk Tiridatesről: „Győzedelmeskedett a Perzsákon és északiakon, Kedrehont és vezérét megölte, a Basilok királyát párviadalban kettévágta [83]).

Chorenei a földiratban a Basilokat egy helyt a Volga torkolati szigetek, egyebütt átalában Sarmatia lakóinak mondja: Etil (Volga), melynek a tengerbe szakadó ágaitól képezett szigetein bátorságban laknak a Basilok.. Sarmatiát számos népek lakják, ugymint: Kazarok, Basilok, Bulchuk stb. *a*)

Figyelmet érdemel a fegyver neme, melyet Chorenei előadása szerint a Basilok királya Tiridat ellen a viadalban használt, ugy látszik a hurokvetés egyike volt Ázsia hajdankori népei legkedveltebb fegyvereinek, már Herodot emlékezik bizonyos Sargatius nevü Perzsákról, kik a hurokvetésben kitünő ügyességgel birtak *b*).

---

[82]) Chorenei Mózes Örmények történetei 2. k. 65. f.

[83]) Örmény szentek élete. Tiridas és Szent Gergely.

a) Mosis Chorenensis Geographia, editionis Whistonianae L. IV.

b) Sunt quidam nomades, Sargaeii appellantur, et gente et voce Per-

Flavius József első Tiridates örmény királyról 76 évből Kr. ut. irja: miszerint kevésbe mult, hogy az Alanoktól, kik a mondott évben Örményországba beütöttek, hurokkal el nem fogatott *a*). Ammian végre éppen a Hunokról, kiknek a Basilok egyik felekezete voltak, beszéli: miként szokásban volt nálok elleneiket hurokkal tőrbe ejteni *b*).

V. Fejezet.

Bolgárok.

A Bolgárok Theophanes, Nicephorus, Constantin és más Byzantinusokban Hun, Hunobundobulgár, Onogunduri, Hunkotragoi és hasonló hun-magyar eredetet tanusitó neveken jőnek elő *c*). Az arab irók még jobban leleplezik előttünk a bolgár nemzetiség titkát, a Bolgárok nyelvét a Kazarokéhoz hasonlónak vallván. „Lingua Bulgarorum similis est linguae Cha-

---

sae, utentes reste e loris conserta, qua freti in proelium eunt. Est autem proelium eorum virorum hujusmodi: ubi cum hoste congressi sunt inficiunt eas restes in summum laqueos habentes, qui laqueus quum aut equum aut hominem adeptus est, eum ad se trahunt. Ita illi illaqueati conficiuntur; talis horum pugna est. Herodotus Historiarum L. VII.

a) Alanorum natio, his temporibus (sub Vespasiano anno 76) inito consilio ut terram Mediam et ulterius praedandi causa procederent . . . summa ergo facultate sine pugna praedabundi et usque ad Armeniam vastantes omnia processere. Ejus autem Tiridates rex erat. Qui cum his obvius bello conflixisset, non multum abfuit, quin vivus in illa acie caperetur. Procul enim quidam misso in eum laqueo circumdatum tracturus fuerat, nisi celeriter gladio rupisset laqueum atque ita effugisset. Josephus de BelloJudaico L. VIII.

b) Hunni cominus ferro sine sui respectu confligunt hostesque dum mucronum noxias observant contortis laciniis illigant, ut laqueatis resistentium membris equitandi vel gradiendi adimant facultatem. Ammianus Historiarum. L. XXXI.

c) Schlötzer. Allgemeine Nordische Geschichte. 21 Theil.

zarorum“ irja Fraehn, Istekhri és Ibn-Haukal tudósitásai nyomán *a*). A Kazarokkal azonositja a Bolgárokat továbbá az orosz Nestor „kamen aus der Zahl der Scythen das ist der Kazaren die sogenannten Bulgaren und wählten sich Wohnsitze an der Donau“ (501 Kr. ut.) *b*).

Görög, arab és hazai kútfők után magyar faju népnek lenni állitja a Bolgárokat a nemzeti régiségnyomozók Nestora a tudós és fáradhatatlan Fejér György „Bulgari occidentales seu nigri lingua sua Hunnica seu Magyarica primitiva cum Slavica commutata degenerarunt *c*).

A Bolgároknak magyar népfelekezet volta körül támadható minden kétkedést azonban csak is a derék Jerney által a magyarországi Izmaelitákról irt jeles értekezésében felhordott s az arab kútfők illető tudósitásaival legszebb összehangzásba állitott, számos magyarhoni oklevelek és hiteles historiai adatok képesek teljesen eloszlatni. Ki az emlitett értekezést figyelemmel olvasta, a jelen fejezet czimén, melylyel a Bolgárok a magyar faj körébe vonatnak, felakadni nem fog, az olvasót tehát a kérdésben forgó tárgyra nézve a dicsért munkára útasitva, abból e helyt csak is pár adatot fogok kölcsönözni, mely szükséges a Bolgároknak az örmény irókban előforduló Chajlantur melléknevének felvilágositására. „Azt kérdezzük már — mond Jerney — ugyan mit jelenthet nyelvünkön a Chalisius, ha igaz, miről Cinnamus kételkedni nem enged, hogy magok a Magyarok hivák igy pogány feleiket? E részben sem hagynak el régiségeink. Szt. László fennebb kiirt törvényeiben áll: „De negotiatoribus quos appellant Ismaelitas“ egybevetvén a törvény szavaival

a) Fraehn. De Chazaris.

b) Stücke aus Nestors Jahrbüchern. cf. Gatterer Universal Historie. p. 988.

c) Aborigines et incunabula Magyarorum. p. 121.

Kálmán királynak a Zobori monostor részére ezer száz tizenegyedik évben kelt oklevele im e szavait: „Institores autem regii fisci, quos Hungarice Caliz vocant"; kiviláglik az Izmaelita és Kaliz név nem csak azon egy népfelekezetre tartozása, hanem az utóbbi magyarázatnál fogva „institor" jelentése, mely a negotiatorral ugyan egy, s nyelvünkben kalmár szóval tétetik ki. Honunkbeli számos helyek, mint Kál, Kalóz, Káló, Kálocz, Káloz, Kálozd, ugy szinte Kál és Kálos fentartották a Kalizok nevét, ugy látszik a kaland és kalandozni divatos szavainkban maradt meg e név igazi értelme és gyöke, melyet hangváltozattal a kal és kel gyökszó hoza elő. A kalandozás kétségkivül járást kelést jelent, és ily értelemben alakult a kalóz vagy kalész *a*); eddig a tudós férfiu adott értelmezését az örmény kútfők bámulatosan igazolják, sőt ezekből nem csak a tetszik meg, hogy a Caliz név helyesen van öszszekötve a kaland és kalandozni szavakkal, hanem e felett az is kiviláglik, hogy a nép maga is, mely kalandokat űzött hajdan, kalandornak hivatott, mint szinte hogy ezen kalandor melléknevü nép valósággal a bolgár volt légyen. Emlékeink tudniillik a kaukaziai Bolgárokat széltiben a magyar kalandor szótól csak kiejtésben különböző Khajlantur és Valentur néven nevezik és nagyon hihető, miképp a görög Chaliz és orosz Chwalgs, Chwalgu *b*) nem egyebek, mint a magyar kalandor, kalóz szóknak elferditései.

---

a) Jerney. A magyarországi Izmaelitákról mint volgai Bulgárok és magyar nyelvü népfelekezetről. Tudománytár 1844-ik év február, márczius, április és májusi füzeteiben.

b) Auch die Wolga fliesst aus diesem (Wolkowskischen) Walde her, geht ostwärts, und ergiesst sich durch 70 Mündungen in das Chawlynische Meer (so nennen die Russen das Caspische Meer) man kann also auf der Wolga zu den Bulgaren und Chwalysen reisen, Gatterer Stücke aus Nestors Jahrbüchern.

A legkorábbi emlék, melyet az összes történetirás a Bolgárokról felmutathat, kétségkivül az, melyet az örmény történészet atyja Mar-Ibas-Katina évkönyveiben megtartott, a következő sorokban: „Első Arsaces (127—114 Kr. előtt) uralkodása alatt, azon nagy belháboruk következtében, melyek a Kaukazus hegységben, név szerint a Bolgárok földén támadtak, közülök számosan hazájokat odahagyván, országunkba (Armeniába) jöttek és sok ideig laktak Chol termékeny vidéken“ [84]). Chol, Felső-Örményország Daik vagy Dahk tartományának Colchissal határos kerülete.

Mar-Ibas-Katina a Bolgároknak még egy más gyarmatáról is emlékezik Örményországban, mely Ararat középponti tartományát Felső-Phasiant (Phasiana Xenophonnál) nyerte lakhelyül „Valarsaces (149—127) miután a nyugoti sokaságot magától elbocsátotta, Saraitól nem meszsze azon tájékra szállott, mely előbb erdőtlen és Felső-Phasian-nak hivatott; utóbb pedig az e helyen települt Velentur bolgár gyarmat Vent nevü főnökétől Vanantnak neveztetett. A vidék falvai és egyéb helységei mind maig Vent, s fivérei meg ivadékainak neveit hordozzák“ [58]).

Whiston testvérek e helyt a Bolgárok Velentur melléknevét fordításukban kihagyták *a*), holott ezen szó a Chalis, Chwalin, Chwalinskoe, Chajlantur, kalandor szavaknak csak is módositott alaku őskori kiejtése levén, fontos felfedezésekre vezet; mert midőn egyfelől a kaukaziai Bolgároknak kalandor nevezetének a második században Kr. előtt divatban voltáról tanuskodik, másfelől a kapcsot képezi, mely Mar-Ibas-Katina Velentur Bolgárjait *b*) Eliseus kalandor Hunjai-

[84]) Mar-Ibas-Katina. Chorenei. 2 k. 9 f.

[85]) Ugyanott. Chorenei. 2 k. 6 f.

a) Mosis Chorenensis Historiae Armeniae. L. III. p. 90,

b) Az Örmények nyelvök sajátságánál fogva a kalandort valentur-nak, Hyrcaniát Vergán-nak, Iberiát Vraszdan-nak, a Hyrcánokat Verganoknak és az Iberokat Virk-oknak mondották.

val összeköti, s egyszersmind egy nyomatékos historiai adattal többet ad kezünkbe, annak bébizonyitására, hogy a Bolgárok hajdan csakugyan a nagy hun-magyar népcsalád tagjai voltak.

Kaukaziai Bolgárokat értek én az előadottak nyomán valahol csak Kalandor-Hunokról vagy átalában Kalandorokról tétetik emlités az örmény kútfőkben, hasonló helyek, főleg az imént nevezett Eliseusban jőnek elő, érdekesek ezek:

„Isdegerdes persa király látván, hogy a byzanti Rómaiak a békét megszegni nem merik, a Khajlandorok (Kalandor-Bolgárok) pedig Tzur Zár ostromlásával felhagytak“ [86]).

„A Persák látván, hogy az Albanok királyát sem szép szerint, sem fegyverrel engedelmességre hajtani nem tudják, temérdek pénzt küldöttek a Kalandorok országába és onnan az alan kapukon át Hunokat hozattak [87]).

Ugyancsak Eliseus bizonyos Béla nevü Kalandor-hunnak több tekintetből érdekes kalandját irja le, ki a keleti Chus-Hunok ellen törő persa Isdegerd táborában keresztény hitökért fogságban tartott örmény főnemesség, papság és az egész elnyomott nemzet iránti rokonérzelemből átment a Chusokhoz és tudósitotta őket a Persák királyának ellenséges szándékáról és hadi készületeiről. Az ide tartozó örmény szöveg magyar forditásban ekképp hangzik: „A már többször szenvedett megveretései miatt rendkivül felindult Isdegerd uralkodásának 16-ik évében újból táborba szállott a Chusok ellen, és Hyrcaniából az Avarok országába menvén, a bilincsekben sinlődő örmény országnagyokat és főpapokat erős őrizet alatt Nyuschabu erődben hagyta, kettőt közülök kivéve, kiket a táborban levő keresztények elrettentésére magával hurczoltatott.

[86]) Eliseus. A nagy vallási háborunak története. p. 9.

[87]) Ugyanaz. 8 k. 171 l.

Bizonyos Béla nevü Hun a Kalandorok királya nemzetségéből, ki titkon a kereszténységhez szitott és tanaikat örömest hallgatta, megsokalván a hallatlan kinzásokat, miket a zsarnok király a szent férfiakon naponta elkövet vala, mivel másképp rajtok segiteni nem tudott, általment a Chusokhoz és azok királyát mindenekről részletesen értesitette, elbeszélte neki a szerencsétlen örmény nemzetnek végetlen szenvedéseit, el a kaukazi Hunok őrizetének elfoglalását és leromboltatását a felkelt Örmények által; azt sem feledé elmondani, hogy a Persák, országa határihoz gyors léptekkel közelednek ugyan, hanem a táborban elégületlenség és békétlenség uralkodik a királynak rendkivüli kegyetlensége miatt, kit számtalan sokaságu hadai szintugy gyülölnek mint nagy kiterjedésü birodalmának különféle népei.

A Chusok királya távol attól, hogy Bélát kémnek tekintse vagy szavaiban legkevesebbet kételkedjék, barátságosan fogadta, bizodalmával megtisztelte és hitelt adott szavainak, anynyival is inkább, mivel a persa királynak hadjáratában, melyről Béla tudósitotta, valósulását látta azon tudósitásoknak, melyeket kémei a persa készületekről jóval előbb hoztak, minél fogva egybevonván haderejét, azonnal a Persák ellen indult, kikkel ez úttal nagyobb számuk miatt, nyilt csatába bocsátkozni nem mert, hanem táboruk szélső szárnyaira rá-rácsapván, azokban nagy károkat okozott, ily módon a király hadainak hol egyik, hol másik oldalánál teremvén, folytonos nyugtalanitások és csatározások által azokat anynyira kifárasztotta, hogy a király végre is seregének sürgetésére, nagy veszteséggel kényszerült viszszavonulni, kit a Chusok királya üzőbe vevén, országába nyomult, azt derekasan kirabolta és temérdek zsákmánynyal tért viszsza“ [88]).

[88]) Eliseus. Vallási háboru. c. 122.

Már fennebb mondám, hogy a felhozott irói hely több tekintetben érdekes, abban először ugyanis a különben is tiszta magyar és mind maig divatos nevü Béla, nemzetére Hunnak és Kalandor király fiának adatván ki, a Kalandorok Hun volta; másodszor: egybevetve Mar-Ibas-Katina fenn idézett helyével, hol a Bolgárok Kalandoroknak mondatnak, a Bolgároknak Hun-Magyar nemzetisége; harmadszor: a kaukaziai Hunoknak a bel-ázsiai Hunokkali rokonsága tüntettetik ki; s negyedszer végre a szives fogadtatás és feltétlen bizodalom, melyben Béla a Chusok királya udvarában részesül, tanusitja, miképp ez, bár mit mondjon Procop *a*), nem volt első sem egyetlen ily nemü találkozása a több századokkal azelőtt egymástól elvált kelet- és nyugot-ázsiai atyafias Magyaroknak, mert ha másképpen nem is, de legalább kalmárok és egyes vállalkozó kalandorok által érintkezésbe jöttek.

A Magyarok — irja Constantin — még Atelkuza lakhelyökből is elküldötték kalmáraikat Persia részeiben lakó véreikhez. „Ad Turcos vero — mond — ortum versus in Persidis partibus habitantes, negotiatores suos mittunt etiam nunc ii, qui occidentem incolunt praedicti Turcae, invisuntque illos, et responsa saepe ab illis per hos accipiunt“ *b*).

VI. Fejezet.

Sabirok. Gud-Makarok.

Constantin Porphyrogenitus irja: hogy a Magyarok hajdan Sabartoë-asphaloknak, az-az, a mint az első részben felfejtettem, Parthia Zapaortene nevü természettől erőditett lak-

a) Porro Ephthalitae et genus et nomen Hunnorum participant, licet cum Hunnis, quos nominamus, nullum ipsis commercium intercedat etc. apud Stritterum Hunnicorum. C. XIV.

b) Constantinus Porphyrogenitus de administrando Imperio. c. 38.

helyökről, biztos, bátorságos (ἀσφαλής) Sabiroknak hivattak. Az örmény kútfők, kiket követünk, Sabirokról Kaukaziában nem emlékeznek, de igen a Görögök, kiknek vallomásait ez érdekben, már csak azon oknál fogva sem hagyhatom érintetlen, mivel, a mint azt a következő részben látni fogjuk, Örményországnak egy egész, Kaukaziával éppen határos tartománya hajdan Sabir nevet viselt és Sabiroktól lakatott; e felett a kérdéses névnek Kaukaziában előfordultában új tanuságát látom azon általam több versen ismételt állitásnak: miként a magyar fajt eláruló helység és nép neveket Ázsia különböző részeiben és pedig mindenütt bizonyos csoportozatban fellelhetni. A derék Stritter Kaukazia Sabirjaira vonatkozó számos adatokat közöl a Byzantinusokból *a*), álljon itt egy pár azok közul. „Caucasi partes in orientem ac meridiem vergentes ad portas evadunt, quae Hunnos vicinos in Persarum ac Romanorum oras inducunt. Tzur altera, altera veteri nomine Caspia dicitur, ibi Hunni quos Sabiros appellant, et aliae quaedam gentes Hunnicae habitant *b*).

Anno XXV. Anastasii. 516. Hunni, qui appellantur Saberi (Οὖννοι οἱ λεγόμενοι Σάβηρ) Caspiarum portarum limitibus emensis, Armeniam suis incursionibus infestant *c*).

Hunuguri et Sabiri gentes Hunnicae *d*).

Sabiri gens Hunnica ad Caucasum habitant frequentissimi et in multos principatus rite divisi *e*).

A kaukaziai Magyarokról Gud-Makar néven csupán Cho-

a) Memoriae populorum olim ad Danubium, Pontum Euxinum, Paludem Maeotidem, Caucasum, Mare Caspium etc. incolentium e scriptoribus Historiae Byzantinae a Jonanne Strittero Petropoli T. 1 Hunnicorum C. XII.

b) Procopius de Bello Gothico. L. IV.

c) Idem ibidem.

d) Cedrenus. Theophanes apud Stritterum.

e) Theophylactus.

renei emlékezik a földiratban. „Északi Sarmatiában számos népek laknak ugymint: Kazarok, Hunok, Bulchok (Bolgárok) Basilok, Abchasok, Kud vagy Guda-Makarok és Massageták *a*). Már egyebütt mondottam, hogy én a kud-magyar szót a chut-magyar vagy chus, kus-magyar szó elferditésének tekintem; ismeretes dolog, miként a „t“ és „s“ betük és hangok a semita nyelvekben különböző szójárás szerint egymás közt felcseréltetnek, a chus név szót például a Chaldaeus chutaeus, a Héber pedig chusaeus-nak hangoztatja *b*).

Mesrob örmény történetiró, Sapor persa király zsoldos csapatai közt kaukaziai Chusok=Kusokat emlit, „Sapores — mond ő — Urnajran a Hunok királyán kivül segitségül hitta Észak különböző népeit ugymint: Lipanokat, Chusokat, Kaspiakat, Buchurokat (hihető Bolgárokat), Kazarokat, Massagetákat [89]).

Enynyit kútfőink Kaukazia magyar népeiről. Mikor és honnan kerültek a mondott tájékokra, a felhordott történeti adatokból kivenni nem lehet, hanem anynyit mégis teljes bizonyossággal tudhatunk belőlök, hogy a II-ik században Kr. előtt Kaukaziában virágzó álladalmakkal birtak, nagy hatalmas népség voltak, kik daczára a kaukaziai vaskapuknak és óriási erődítményeknek, Elő-Ázsia miveltebb államaiba bébécsaptak.

A nemzeti életnek ily kora és ily nyilvános jelenségei sokkal korábbi eredetre mutatnak a második századnál Kr. előtt; létezésök első korszaka Kaukaziában minden bizonynyal a történetirás előtti századok sűrü homályába vész el. A magas régiség és homály, mely az észak-nyugoti ázsiai

a) Moses Chorenensis in Geographia cf. Saint Martin Memoires sur l' Arménic. T. 2 p. 385.

b) Bochart Phaleg L. IV. cf. Calmet Genes. c. 2. Cellarii Geogr. L. III.

[89]) Mesrob. Sz. Nierses élete.

Magyaroknak szintugy fedi eredetöket, mint a keletieknek egyfelől, másfelől a nemzetség és helység neveknek, melyek itt is amott is egyaránt előfordulnak, meglepő azonsága és egyéb körülményeknek hasonlatossága igazolja egyszersmind azon állitásomat, miszerint, jóllehet mind két rendbeliek csalhatlanul egy törzsnek ágai, egy népcsaládnak tagjai, mindazáltal sem a nyugotiakat a keletiektől, sem ezeket amazoktól közvetlen származtatni nem lehet, hanem mind két rokon népfelekezet kétségkivül egy közös anyaföldnek gyermekei, melyet historiai emlékezetet meghaladó időben, előttünk ismeretlen okokból, oda hagyni és két szinte egyenlő részre voltak kénytelenek elszakadni.

Ázsia azon két különböző részét, melyet az ekképp külön vált magyar gyarmatok egykor népesitettek, örmény történelmi kútfők világánál felkutattuk, hátra vagyon, hogy felkeressük és kijeleljük a szülőföldet, mely kezdetben az összes magyar fajt kebelében ringatta.

Minthogy azonban éppen a kaukaziai téreken történt a két egymástól hihető évezeredek óta külön vált bel- és szélső ázsiai Magyaroknak viszont-találkozása, nem tehetem, hogy ezen fontos eseményről pár szóval meg ne emlékezzem.

A Vár és Chun nevü törzsnek egyik ága volt első, mely Kelet-Ázsia magyar népei közül Kaukazia tartományaiba és onnan tovább nyugot felé vonult, váratlan megjelenésök kaukaziai törzsrokonaikat, kik őket valóságos Avaroknak lenni hitték, nem kis rémülésbe ejtette, miért őket ajándékokkal megnyerni igyekeztek, amazok viszont véreik tévedését hasznukra forditandók, magukat valóságos Avaroknak adták ki; a részrehajlatlan történetirás azonban őket Ál-Avar, Pseudo-Avares névvel bélyegzi *a*).

a) Theophylactus apud Stritterum et Priscus Avaricorum. c. 1.

Az Avarokat az Euthalita Hun nagy birodalom felforgatása után a VI-ik század végével a keleti Magyarok számos seregei követték; ekkor ütötték fel sátoraikat a Jaik és Volga közti téreken az Uzok, Pacinaciták, Kazarok és Magyarok *a*).

A hires derbenti okmány tanutétele szerint, mintegy hetven évvel Mahomed születése előtt a Mogolok (Mogor, Magyar) számtalan népei tüntek fel, kik északi Tibettel határos vidékekről szállottak Astrakan síkjaira, itt két ágra szakadtak, melynek egyike a Volga folyó hoszszában északnak, másika pedig tovább nyugotnak tartott, és ezen utóbbi alapitotta Kaukaziában Madschart *b*).

Medicis Mihály örmény térítő két versen látogatta meg Madschar város romjait 1820 és 1828-ban. A romokon fekvő falu ma is Madscharnak neveztetik. „Madschar — mond ő — derék falu 60 mértföld távolságra a várostól (Derbent) északra, melyben mintegy 60 családból álló örmény község létezik. . . . A lakósok általában földmivelők, a föld nagyon termékeny, sok és jó gabonát terem. Madschart temérdek, régi, idomtalan alaku épületek romjai környezik, melyeket a lakósok lassanként lerombolván, a nyert anyagot házak épitésére használják; találtatnak itt óriás szerü földalatti sirboltok és azokban öt sing hoszszu és két sing széles kőkoporsók, melyek fedelein négyszegü emelkedett téren ismeretlen alaku betük vésvék. E volt az egykor nevezetes Madschar város az előkori Scythák épitménye. Ezen várostól vették nevöket a mostani Madscharok amazok ivadéki [90]).

A kelet- és nyugot-ázsiai magyar faju néptörzseknek

a) Constantinus Porphyrogeneta de adm. Imperio c. 38.

b) Fejér. De avitis Magyarorum sedibus. Jerney. A Kuma melléki magyar városról. Tudománytár 1843 január. füzet.

[90]) Medicis Mihály. Útazás Lengyelhonban sat.

előadott egyesüléséből Kaukaziában magyarázható nézetem szerint, a magyar faj különböző törzsökeit mind maig jellemző arcz- és haj-szin különbözőség, mely a régi irók figyelmét nagy mértékben magára vonta, de a melyet megfejteni képesek nem voltak, léteztek tudniillik fejér és fekete Hunok *a*), fejér és fekete Cumánok *b*), fejér és fekete Ugrok *c*), fejér és fekete Kazarok *d*), fejér és fekete Bolgárok *e*).

a) Procopius de bello Persico, vide Fejér de peregrinis nominibus,
b) Hammer, a Magyarok eredeti lakföldéről. Évkönyvek. 3 köt.
c) Nestor, Russische Annalen. Schlötzer.
d) Remusat. Recherches sur les langues Tartares. Paris 1820.
e) Jerney, a magyarországi Izmaelitákról. Tudománytár april 1844.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

HARMADIK RÉSZ.

A Magyarok Armeniában.

I. Fejezet.

Chusok, Kusok.

A Magyarok szülőföldje és eredeti lakhelye nézetem szerint Nagy-Örményország, név szerint annak északi része, mely hajdan Felső-Armeniának neveztetett, és az Araxes folyó melléke. Feltaláljuk itt a magyar ajku néptörzseket, kevés kivétellel, mind azon különböző nevek alatt, melyeken Közép- és Észak-Ázsiában, maga a nevezett folyó neve nem egyképpen áll kapcsolatban a Magyarok eredeti Chus nevével. A tudós Baxter annak következő érdekes értelmezését adja. „Dici videtur Araxes Armeniis tanquam Ἄροι Χοῦς hoc est fluvius τῶν Οὐννῶν sive Τουρκῶν. Idem enim Persis Τούρκ et Britannis Turch quod Graecis Πόρκος mutata tantum prima consona et ὄχεν sive Hunni Tartaris sunt sues. Porci autem vocati sunt Hunni quod Troglodytae essent et terram fodicarent. Recte igitur Mosi Araxes dicitur Ge-chun, LXX Interpretes fecere Γέων quod esset alveus Hunnorum, hoc est quod prius dixeram Ἄροι-χοῦς. Si quidem Ge Hebraeis cavitas est ut Latinis cavum. Graecis κόϝον, Armenis χοῦς et Britannis cau, quae omnia ad Graecum Γαῖα vel Γέα referri manifestum est. Recte igitur Mosi dicitur Ge-chun circumire terram Χοῦς vel Χοῦζ quod est Turci. Siquidem Cossaeos a Me-

dis hic amnis dividit ὕπερ τῇ τῆς Μηδίας ἢ τῶν Κοσσαιῶν inquit Strabo hoc est supra Mediam Cossaeorum terra est *a*).

Hoc flumen Virgilio dicitur Oaxes prima Ecloga. „Et rapidum Cretae veniemus Oaxem", ut cognominis sit hic fluvius et alteri Bactrianorum Oxo, nam sive scribatur Ὄξος sive Ὦξος sive Ὀάξης tantundem fuerit; αἶα enim vel οἶα Χοῦς aqua erit Turci ut ἄροι-Χοῦς fluvius Turci *b*). Baxter szerint a görög hangzásu Araxes az örmény Ἄροι—chusból származott és értelme a mondott nyelvben gyökerezik, mert „aru vagy aroi" örmény nyelven árkot, folyót, chos pedig disznót jelent, jóllehet én a chus szót, az aroi chus vagy Araxes szóban nem a chus vagy chos disznó szóból, hanem Chus ősapánknak nevéből származottnak tartom, de legyen bár miképp, anynyi minden esetre bizonyos, miszerint a chus szó az Ἄροι-chus-ban rejlik, miből lett aztán a görög kiejtésü Araxes, az örmény Jerasch vagy Jera-sach, a mi ismét a Sák névre emlékeztet. Az Araxes szó a mondottak szerint egy koru és egy eredetü a Magyarok őskori Chus, Kusch nevével.

Baxter felhozott soraiban végre Araxes vizét Gihonnal a paradicsomi folyók egyikével azonositja; ugyanazt állitják: Reland, Calmet. A tudós Jahn Michaelis nyomdokin Oxust tartja Gihonnak. Két ok birta őt ezen eltérő véleményre, először: mert Oxus a keletiektől valósággal Gihonnak neveztetik; másodszor: mert Oxus vizénél hajdan Kus vagy Kusch nevü föld és nép létezett. Szavait itt adjuk: „Aus den Neueren verstehen einige mit Reland . . . unter Gihon den Araxes, Michaelis aber den Oxus an welchem ein Land Cosch oder Cusch liegt . . . In der that ist Gihon der Oxus der noch jetzt diesen Namen trägt *c*).

a) Baxter Glossarium antiquitatum Romanarum in voce Ascania.
b) Baxter. Glossarium antiquitatum, Ascania.
c) Jahn. Archaeologie I. Theil 1 Band p. 24.

Nem szándékom szentirási fejtegetésbe és még kevésbbé a Paradicsom helye felett vitatkozásba bocsátkozni, Jahn engedelmével azonban a tárgyalt kérdés érdekében szükségesnek tartom megjegyezni, először: hogy Oxus folyónak Gihon neve későbbi eredetü és a VII-dik századnál, nevezetesen az Arabok hóditásai korszakánál alig ha lehet felebb vinni, azelőtt Oxusnak és Araxesnek neveztetvén, hihető azonban, hogy valamint a Ge-chun és Aroi-chus Baxter értelmezése szerint Alveus-Hunnorum-ot jelent, ugy a Gihon vagy a mint Abul-Faradzs-nál olvassuk Dzsi-Hun és Dzsei-Hun nevezet is a keletiektől hasonló értelemben vétetett.

Másodszor: Chus nép és föld létezését Oxus mellékén értekezésem első részében számos adatokkal bébizonyitottam, abban tehát örömest kezet fogok tudós Jahn és Michaelissal, azon megjegyzéssel: hogy az örmény irók nyomdokain egy egész hason nevü tartományt találunk Armeniában, még pedig éppen a kérdéses Araxes vizénél, mit ha a jeles biblicusok tudnak vala, miután a paradicsom más három folyója eredete helyére nézve Reland és Calmettel egyeznek, a negyediknek kútforrását több száz mértföldnyi távolságra a Paropamisus hegy aljában minden bizonynyal nem keresik vala, s pedig annál inkább nem, mivel Araxes a régi és újabb földirók tanutétele szerint ugyanazon hegységből fakad, melyből Tigris, Euphrates és Phison mai néven Phasis.

A régiség-kutatók kedveért álljon itt pár irói hely, mely a paradicsom négy folyójának, Örményországban, azon egy hegységben csaknem egy forrásból eredetére vonatkoznak.

Sallustius author certissimus asserit Tigrim et Euphratem uno fonte manare in Armenia, qui per diversa euntes longius dividantur spatio medio relicto multorum millium *a*).

a) Seneca.

Porro Salustius author certissimus asserit tam Tigris quam Euphratis in Armenia fontes demonstrari *a*).

Tigris et Euphrates uno se fonte resolvunt.
Et mox abjunctis dissociantur aquis *b*).
Quoque caput rapido tollit cum Tigride magnus
Euphrates, quos non diversis fontibns edit
Persis (Armenia) *c*).

Euphratis et Tigridis fontes inter se distant ad stadia duo millia et quingenta *d*).

Araxes eodem monte quo Euphrates sex mille passuum intervallo, auctusque amne Musi defertur in Caspium mare *d*).

Masio orientem versus Niphates mons imminet ex quo Euphrates et Araxes fluunt alter ad ortum alter ad occasum *e*).

Niphates, hinc et Tigridis fontes proveniunt *f*). Hanc (Colchidem) Phasis illabitur ingens flumen quod ortum ex Armenia ducit *g*).

Quartis castris pervenit ad Tigrim fluvium. Phasim Tigrim incolae vocant oritur in montibus Uxiorum (in Armenia) *h*).

Gihonról a Hetvenek fordítása szerint mondja a szent könyv: „ipse est qui circuit omnem terram Aethiopiae“, az eredeti szövegben pedig ez igy áll: „ipse est qui circuit omnem terram Chus“. Chus tehát a Hetveneknél Aethiopia, és ez ellen semmi kifogásunk, főképp miután Sz. Hieronymus is megvallja, miszerint a Zsidók Aethiopiát közönségesen Chus-

a) Servius in Virgilio.
b) Boëthius de consolatione Philosophiae. L. 5.
c) Lucanus Pharsal. L. 3.
d) Strabo, de situ orbis.
e) Plinius, Historiae naturalis. L. 5. c. 9.
f) Strabo. L. XI.
g) Strabo. L. XI.
h) Curtius in vita Alexandri.

nak mondják *a*). Flavius József hasonlólag irja: hogy az Aethiopok Chus nevöket állandóul megtartották. „Chuso nihil detrimenti tempus attulit, Aethiopes enim quibus praefuit nunc quoque tam a se ipsis quam ab Asianis omnibus Chusaei nominantur *b*). Ugy de ha Chus Aethiopia, miként lehet Araxes Gihon, hol Armenia Araxesénél a Chus föld vagy Aethiopia, melyet körüljárjon? Mielőtt ezen kérdésre megfelelnék, szükséges megjegyeznem, miként a régi világnak nem egy népe vagy tartománya viselt Chus és Aethiopia nevet. Aethiopiának hivatott, mint azt az első részben megmutattam, a Kelet-Indiával határos Sákok földe, továbbá Arabiának Veres tengerpart melléke *c*), Persiának Susiana vagy Elam tartománya a mai Chusistan *d*), Chusaeusok vagy Chaldaeus kiejtés szerint Chutaeusokkal népesitette Salmanassar a fogságba hurczolt Izraelita tiz nemzetségétől üresen hagyott Samariát *e*).

Szent Hieronymus és Sofronius még egy más Aethiopiáról értesitenek bennünket; Apsar, Hyssus és Phasis torkolatinál Cholchisban. Az első Mátyás apostolról irja: „In altera Aethiopia, ubi est irruptio Apsari et Hyssus portus praedicavit Evangelium". Az utóbbi hasonlót ir sz. András apostolról: „Magnae Sebastopoli praedicavit, ubi Apsari est irruptio et Phasis fluvius, illic incolunt Aethiopes interiores *f*). Világos a mondottakból, miszerint hajdan több Chus és azzal egyértelmü Aethiopia nevü nép létezett, kiknek a név hasonlatosságánál semmi egyéb közök egymás közt és a Chus-Magyarokkal. Calmet, szentirás magyarázó, a chus nevezet ily meszszi elágazásának következő okát adja: „Persuasum

a) Quaestiones Hebraicae ad Genesim. Quaestio 20.
b) Antiquitatum Judaicarum L I. C. 7.
c) Bochart Phaleg. L. IV. c. 2.
d) Bochart Phaleg. L. II. c. 2.
e) Calmet commentariorum in Genesim. c.. 2.
f) Bochart Phaleg. L. IV. c. 31.

habemus plures distingui in scriptura ejusdem nominis Chus regiones, quibus affinia nomina indiderunt plures posteri Chus, filii Cham novas subinde et novas colonias in varias regiones deducentes *a*).

Hátra van, hogy megmutassam, miszerint Örményországban Araxes vizénél Chus vagy Kus, és a mi avval egyet jelent Aethiopia nevezetü föld és nép valósággal létezett.

Az örmény földirók Örményországban, Artzach tartományban Araxes vizénél, egy nagy kiterjedésü kerületről emlékeznek mely Kusdinak neveztetik. Kusdi pedig nézetem szerint nem egyéb, mint Chus, Kus. Mechitár névszótárában „Arik" szó alatt olvassuk Kusdi, másképp Kus [91]). A tudós armenista Saint Martin Chorenei Mózes Armenia leirásában előforduló Kusdi szóra megjegyzi, miképp az a Chussal azon egy jelentésü. „L'Arie appellée par l'auteur armenien Khusdi Chorasan est Chus de l'orient, la Perse proprement dite, designée par le nom de Khouzdi Memrooz n'est pas autré chose que Chus du midi, la Medie appellée Khousdi Khabgokh me parait étre Chus du Caucase" *b*).

Indsidsian régi földirók nyomán Artzach tartomány kerületeit ekképp adja elő: „Artzach" kerületei: Hapant, Vajgunik, Pérczor, Médsz-Iránk, Médsz-Govánk, Haszlank, Szisziagan, Kusdi sat. [92]), előjön az továbbá Chorenei, Vartan és Mechitár földirati munkáiban. Indsidsian miután kusdi vagy kus föld körüli nézeteit és Reland meg Calmet véleményét előadta, kik Araxest Gihonnal azonositják, ekképp folytatja beszédét: „Enynyit az emlitett tudós irók, kik Örményország

a) Calmet Commentariorum. c. 10.

[91]) Mechitár, a nagy névszótárban, Arik szó alatt.

b) Saint Martin Mémoires Historiques et Geographiques sur l'Arménie. T. 2.

[92]) Indsidsian, Örményország régiségei. 305 l.

földleirásával teljesen ismeretlenek voltak, de mi, kik a nélkül nem szűkölködünk, feltaláljuk a Mózestől kijelölt földet Örményországban, mely nem más mint Artzach tartománynak Kusdi nevü vidéke Araxes vizénél; miért Mózes Kus földét jól meg kell különböztetni a Zsidóktól Chusnak nevezett Aethiopiától', minthogy Mózes Gihon vize leirásában a Chus névvel nem sajátképpi Aethiopiára, hanem Örményország Araxes melléki Chus, Kus vagy Kusdi kerületre célozott [93]).

Ugy látszik azonban, hogy a Chus szónak Aethiop és hason értelmü magyarázatai sem voltak szokatlanok az Örményeknél. Chorenei Mózes tudósit, miként Zarmair Armenia királya, aethiop sereggel küldetett Priamus segitségére Teutames Assyria királya által, kinek főhatósága alatt állott [94]). Siciliai Diodor Zarmairt Memnonnak nevezi, a többiben egyez Choreneivel *a*). Hol vette az örmény király az Aethiopokat, ha nem Örményországban? — Cyrus és Araxes összefolyásánál fekvő Otene tartomány lakói tudniillik az Örményektől széltiben Szievortiknak neveztetnek, mi nem más, mint a Chus meg Aethiop szónak örmény értelmezése, miután Szievortik örményül anynyi mint Feketefiak. A tudós örmény archaeologus Indsidsian a szievorték név szót közvetlen Chus, Cham fia nevéből származtatja „Udi (Otene) tartomány lakóinak ősapja volt Chamnak fia Chus, kit János pátriárcha Szievnek (Chus, Aethiop) nevez, honnan Udi lakói Chusoknak vagy a mi egyet jelent Szievortiknak hivattak“ [95]).

János pátriárcha érintett helye ekképp hangzik: „A Szievortik ősapjuk Sziev (Chus, Aethiop) nevéről vették ne-

[93]) Indsidsian, Örményország régiségei I. Rész I. Fej.

[94]) Chorenei Mózes, Örmények történetei. 1 k. 96 l.

a) Diodorus Siculus Historiarum. L. II.

[95]) Indsidsian, Armenia régiségei. 1 k. 262 l.

vöket, és alább ismét „Szievug eldődükről a nemzetséget nevezik Szievortiknak [96]). Buxtorf Armenia Savortiit, kiket keleti kútfőkből ismert Savir Thogorma fiától származtatja. „Savortii Armeniam incolentes et Savir decimus filiorum Thogormae“ *a*).

A Chusok nevöket Örményországban nem csak Araxes folyó meg Kusdi kerület és az imént tárgyalt Szievortik nevében; hanem e felett még több más helység- és család-nevekben is megörökitették. Mechitár a kérdéses tájakon Chus nevü kiterjedt és virágzó nemzetségről [97]), Abul Faradzs Cusa-dag helységről: „Anno 640 (Hegirae) Sultan Giyatho-ddin Cai Cosrou in Armeniam contendit . . . ad bellum Tataris inferendum occurruntque exercitus in partibus Arczegani (Arczach) loco dicto Cusa-dag“ *b*), Strabo Cossaeus népről emlékezik. . . . „Supra Mediam autem Cossaeorum terra est“ *c*), tudva van pedig, hogy Felső-Mediának Atropatene tartományát, Örményország Otene tartományától Araxes folyó választja. „Atropatene ab Armeniae Otene regione discreta Araxe“ mond Plinius *d*).

Hogy itt Chus, Kus, Aethiop és Szievorti nevezetek alatt nem valamely fekete arcz szinü vagy éppen néger népet kellessék érteni, magától értetik. A görög Aethiop mint szintén az örmény Szievorti névszó e helyütt csupán betü szerinti értelmezései levén az eredeti Chus név szónak, melyek elébb az örményországi felföldön és Araxene teren lakott Sáka és rokon faju Magyar-Scythákra, azok kivándorlása után pedig

---

[96]) János pátriárcha A Pakraduni királyok kora.

a) Buxtorf, de Cabri. Basileae anno 1660.

[97]) Mechitár, a névszótárban — Kósiánk szó alatt.

b) Abul-Pharagii Historia Dynastiarum. p. 314.

c) Strabo, de Situ Orbis. L. II.

d) Plinius, Hist. Nat. L. VI. c. 13.

a helyeikbe lépett örmény faju népségekre ruháztattak, a nélkül azonban, hogy a mondott tájakon lakott magyar vagy örmény ajku népek arczszinének jellemzésére vonatkoznának.

II. Fejezet.

Sákok.

Chorenei Mózes: Cyrus és Araxes összefolyásánál fekszik Sakasene [98]).

Byzanti Faust: Hadat viselt Musel az Albanokkal és viszszafoglalta tőlük: Udi, Sakasen és Cholt tartományokat meg a Kartman völgyet, a Cyrus vizét rendelvén, mint volt annak előtte is, határszélül a két ország Armenia és Albania közt [99]).

Sakasen, Sákoktól lakott helyet, tartományt jelent. A Görögök és Rómaiak azt Sacassene *a*) Sacassini *b*) Sacassani *c*) Sacastene és Sacapini *d*) néven jelölik és Sák Scythákról akképp nevezettnek állitják. Sacae — mond Strabo — tales invasiones faciebant, quales olim Cimmerii ac Trieres, interdum longinquas interdum propinquas nam et Bactrianam occupavere et optimam Armeniae regionem adepti sunt, quae ab ipsis postea Sacasene est appellata *e*).

Postea est Sacastene quae et Albaniae et Cyro flumini finitima est, deinde Gogarene *f*).

---

[98]) Mos. Chorenensis editionis Whistonianae pag. 364.

[99]) Faustus Byzantinus. Örmények történetei, 14 f. 210 l.

a) Strabo. L. XI.

b) Plinius, Hist. naturalis. L. VI. C. XI.

c) Ptolomaeus Cosmographiae. L. V. c. 13.

d) Isidori Characeni Stathmi Parthici.

e) Strabo. L. XI.

f) Idem ibidem.

Postea Sacastene Sacarum Scytharum regio dehinc Barta civitas. Isidorus Characenus *a*).

His Medi adjuncti erant, deinde Parthi et Sacae . . . his proximi Albani et Sacasinae. Arrianus *b*).

Siciliai Diodor kezdetben Örményországban Araxes vizénél lakottaknak és onnan egyfelől északra Kaukaziában Tanais vizéig, másfelől keletre Indiáig elterjedteknek mondja, mi a jelen munka két első részében felhozott történeti tényekkel és felfejtett s alább előadandó nézeteinkel bámulatosan egyez, és azokra nem kis világot derit; ide tartozó érdekes helye a következő: „De Scythis habitantibus finitimam Indis regionem ex parte dicendum. Hi enim primo parvam regionem possidebant, deinde paulatim per vires et virtutem aucti regiones quidem multas subegerant, gentem vero ipsam Scythicam in magnum imperium gloriamque sublimarunt. Primo ergo juxta Araxem fluvium pauci omnino habitarunt, nacti postea regem bellicosnm et militari virtute praecipuum regionem aquisiverunt, montanam quidem usque ad Caucasum, campestrem vero usque ad Oceanum et Maeotida paludem aliaque loca ad Tanaim usque flumen, versis autem ad alteram partem armis potentia sua extensi sunt usque ad Nilum Aegypti, redactisque multis et magnis nationibus hic intermediis in potestatem, protenderunt imperium Scythicum illic quidem ad Orientis Oceanum, hinc autem ad Mare Caspium, aucta enim est valde haec natio, habuitque reges memoria dignos a quibus quidem partim Sacae, partim Massagetae cognominati sunt, aliqui autem Arimaspi *c*).

Plinius a Sákokat hajdan Aramaeus néven nevezetteknek mondja: „Ultra sunt Scytharum populi, Persae illos Sa-

a) Stathmi Parthici.

b) Arrianus, de Expeditione Alexandri. L. III. C. XI.

c) Diodori Siculi Bibliotheca. L. II.

cas in universum appellavere a proxima gente, antiqui Aramaeos *a*), mi ismét armeniai eredetre mutat, Armenia hajdan a Keletiektől sőt magok az Örményektől is széltiben Aramaeának neveztetvén *b*).

Strabo a Sakokat Örményországban jövevényeknek tartja, abban mindazáltal egyez Diodorral, hogy Armenia Sacassene tartományát a Sákok nyugat-ázsiai lakhelye középpontjául tekinti, honnan rabló kalandjaikat a szomszéd Cappadocia és Pontus rovására űzték. Egy hasonló hadjárat alkalmával — irja Strabo — történt, hogy midőn a nyert gazdag zsákmányon vigan osztoznának, a véletlenül reájok ütött Perzsáktól egy lábig felkonczoltattak. Zelában Kis-Örményországban, hol e történt, a Perzsák Diána tiszteletére roppant templomot emeltek és Saca vagy Sacaea nevezet alatt évenként tartandó ünnepet rendeltek *c*).

Figyelmet érdemel itt még azon Strabo által felhozott körülmény, miszerint mind Pontus-, mind pedig Cappadociában, a hol tudniillik a Sakok megfordultak, egy-egy Comana

a) Plinii Hist. naturalis. L. VI.

b) Bochart, Phaleg L. II. c. 5.

c) Sacae optimam Armeniae regionem adepti sunt, quae ab ipsis postea Sacassene est appellata, atque usque ad Cappadoces processerunt eos praesertim, qui ad Euxinos vergunt, quos Ponticos vocant, sed cum ex spoliis festa celebrarent, Persarum imperatores eos noctu adorti funditus delevere, ac petram quamdam in campo sitam in montis figuram exaggerantes muro circumdederunt, atque Anaitidis et Sociorum Deorum Amani et Amandati, qui sunt Persarum numina, constructo delubro, annua ibi solennia instituere nomine Sacaea, quae ab iis qui Zela habitant adhuc celebrantur, sic enim locum eum vocant. Nam id oppidum magna ex parte eorum est, qui sacri servi appellantur . . . atque ubicunque Deae hujus (Anaitidis) templum est Sacaeorum festa celebrantur. Positis enim die ac nocte Bacchanalibus viri simul ac mulieres eousque potant, donec stupore comprehendantur. Strabo. L. XI.

nevü város létezett, hol hasonló templom és hasonló Sacaea ünnepély hirdette a késő maradéknak a Sakokon nyert győzelmet *a*).

Minden körülményeket egybe véve, kétséget nem szenved, miképp a Comana nevezet kapcsolatban áll a Kun vagy Cumanus magyar néptörzs névvel és a Sakkal egy jelentésü.

a) Zeletica regio Zela urbem super aggere Semiramidis conditam habet, in ea templum est Anaitidis, quae ab Armeniis colitur. Hoc in loco sacra cum sanctimonia maxima celebrantur et jus jurandum de rebus maximis hic fit, sacrorum servorum multitudo et honores sacerdotum ab regibus facti eundem ritum habent, quem supra (in Comana Ponti et Cappadociae) memoravimus. . . . Nam reges olim Zela non ut civitatem sed ut Persicorum deorum templum colebant, et sacerdos rerum omnium potestatem habebat. Habitabatur a multitudine sacrorum servorum et a sacerdote potestatem maximam habente. . . . Non enim pauca haec urbs possidebat. Pompeius multas ei provincias adjecerat . . . Posteriores Romanorum duces ex Comanis in partes divisis alia sacerdotibus Comanorum dederunt alia sacerdoti Zelorum.

In Antitauro convalles sunt profundae in quibus sita sunt Comana, civitas memoratu digna et Bellonae (Anaitidis Persicae) fanum, quod illi (Cappadoces) Comana vocant. Ea civitas clarissima est maximamque numine afflatorum sacrorum servorum multitudinem habet. Eam Cataones incolunt, qui quamquam regi subditi sunt, parent tamen sacerdoti, qui fani et sacrorum servorum magna ex parte dominus est, qui tempore quo nos peregrinati sumus supra sex millia erant, viri simul ac mulieres. Fano regio adjacet non parva cujus fructum ac proventum sacerdos accipit. In honore secundus est in Cappadocia post regem, urbem Sarus amnis interfluit.

Ultra Pharnacaeam sunt Comana Pontica eodem nomine quo majoris Cappadociae Comana, et eidem deae consecrata et inde aedificii exemplum sumtum et fere simili ritu utuntur et sacrorum et divinationum et cultus erga sacerdotes et iis maxime, quae ante reges fiebant, quando bis in anno in festis quae deae exitus appellantur. Sacerdos diadema gestabat et secundus erat in honore post regem . . . Comana hominibus abundat, insigne Armeniorum emporium, conveniunt eo ad deae festa. Strabo L. XII.

A Sacaea ünnepnek Strabotól adott értelmezése nézetem szerint helyesebb a Bocharténál ki azt a persa schach szótól származtatja *a*).

Kis-Örményország Zela városát Byzanti István, Artemidorus nyomán más néven Sakeánnak hivottnak állitja. Ζῆλα, τόπος Ἀρμενίας ἢ Ἀρτέμιδι Σάκεα λεγομένη *b*). Ezen kivül még számos Sak, Saki, Sake és Sako nevü helység létezett Észak-Örményországban. Orbeli István Gogarene tartományban Saki és Sako helység *c*), Giragosz Siuniban Sake meg Sako hely és család nevekről emlékeznek *d*). Sabir vidék egyik völgye ma is Sákok völgyének neveztetik *e*).

III. Fejezet.

Dahok. Massageták.

Dahokról Örményországban számos emlegetéseket találunk mind honi, mind idegen irókban. Nagy-Örményország 15 tartományainak egyike, mely a Phasis forrásinál meg a Pariadra bérczek hegyhatárain és völgyein Colchisig terül el, a legrégibb idők óta Daha, Dahask és Daik nevet viselt és Dahoktól lakatott. Chorenei a Dahok földének következő le-

a) Schach Persis regem sonat, unde Sacaea festum cujus apud Athenaeum meminit Ctesias in Persicis. . . . Dio Chrysostomus Saceárum festum nominat, et eo festo scribit solere unum e vinctis morti addictis in sella regis collocari, et ornari veste regia, fierique ei potestatem delicate et molliter vivendi, regiisque pellicibus per eos dies utendi. . . . Itaque propter ludicram illam regum imaginem Sacea vel Saceorum id est Regum festum vocabant a Persico Schach quod regem significare diximus. Bochart Phaleg. L. II. C. XX.

b) Stephanus Byzantinus de Urbibus in voce Ζῆλα.

c) Historia Orbelensis. c. 5.

d) Indsidsian. Örményország régiségei. p. 533.

e) Mostani Örményország leirása. p. 108.

irását adja. A Dahok tartományát határozzák: keletről Gogarene, nyugatról Eker (Colchis), északról Iberia, délről Ararad földe; nevezetesebb városai: Aszgara, Dampur és Erachani erőd; a mondottakon kivül vannak még nagy számu megvívhatlan várai és erőditett helyei [100]).

Mar-Ibas-Katina, miután Valarsacesnek Örményország első Arsacida királyának, Cappadocia, Pontus és Colchis tartományokbani táborozását és azok meghóditását leirta előadását ekképp folytatja: A hadjáratot e szerint szerencsésen bévégezvén és Masaca (Caesarea) tájain, ugy szinte Pontus és Colchis népeinél mindeneket kellőleg elrendezvén, Valarsaces viszszatérő útjában megállapodott a Dahok vidékén Barchar (Pariadra) hegy aljában, mert a hely kies fekvését rendkivül megkedvelvén, magának ott, birodalma északi részeiben tartozkodása esetére nyári lakot épittetett, a sürü erdővel ellátott, csermelyek és patakoktól gazdagon öntözött térnek és hegynek egy részét pedig békerittetvén vadas kertet állitott [101]).

Pharbi Lázár a Dahokat hasonlólag Pariadra hegyláncz lakóinak és a Colchisi felföldet biró Chaldaeusok vagy Chalybesek szomszédinak lenni erősiti. A Persákkal viaskodó örmény sereg segitségére sietö csapatok vezérei megtudván, hogy a határozó ütközettől elkéstek, a Dahok földére vonultak és a Barchar (Pariadra) bérczeknek éppen a Chaldaeusok határszélénél fekvő megvívhatlan vár erősségeibe menekültek [102]).

A Dahoknak természettől erőditett tartománya hajdan általában Örményország fővédhelyének tekintetett, a természet művéhez hozzájárulván az emberi ész és kéz, a Pariadra bérczek meredek sziklái és hozzáférhetlen szirtek fellegeket

[100]) Chorenei Mechitár szótárában. „Daik“ szó alatt.

[101]) Mar-Ibas-Katina. Choreneinél a 2 k. 6 f.

[102]) Pharbi Lázár. Örmények és Persák közt folyt vallási háboru.

érő csúcsai erődökkel és őrhelyekkel ellátva egy megvívhatlan erődítményi rendszert képeztek, mire nézve Chorenei azt várak és erődítmények vidékének nevezi, hol Armenia királyai és nagyjai közveszély idején nem egyszer találtak barátságos menedéket [103]).

Xenophon Anabasisában a Dáhokat Taochi néven nevezi, a többiben ő is mint szinte egyéb görög és római irók, kik róluk emlékeznek, lakhelyeikre nézve az Örményekkel egyeznek.

A Dahokra vonatkozó nevezetesebb helyeiket itt adjuk:

Xenophon: „Addidit Armenius regionem proximam esse Chalybum, simul viam quae illuc duceret indicat. Post haec castris septimis ad Phasim amnem perveniunt. Hinc castris alteris decem parasangas procedunt, quo tempore conantibus ipsis in planitiem descendere, Chalybes et Taochi et Phasiani occurrunt. Post haec ad Taochos pergunt. Hic vero commeatus deficiebat. Nam Taochi munitis in locis habitant, χωρία γὰρ ὤκουν ἰσχυρὰ οἱ Τάοχοι in quem commeatum omnem comportaverant *a*).

Diodorus Siculus. Diebus septem ibidem commorati inde pervenerunt ad Phasim fluvium, ubi rursus quatuor diebus commorati transierunt in regionem Dacorum (Dahorum) et Phasianorum *b*).

Stephanus Byzantinus Τάοχοι, ἔθνος ἐνδοτέρω τοῦ Πόντου, καὶ ἡ χώρα οὕτω, τούτους τινὲς Τάους καλοῦσιν *c*).

Ammianus Marcellinus. „His (Ponticis) regionibus Dahae confines sunt, acerrimi omnium bellatores et Chalybes per quos erutum et domitum est primitus ferrum *d*).

[103]) Chorenei. 3 k. 44.

a) Xenophon Anabasis L. IV. c. 6.

b) Diodorus Siculus Bibliothecae L. XIV.

c) Stephanus Byzantinus de urbibus in voce Τάοχοι.

d) Ammianus. Historiae. L. XX.

Appianus: Aderat ei (Antiocho magno) et alia multitudo funditorum sagittariorum ... ex variis gentibus. Phrygum Lydorum ... alii quoque equites sagittarii Dahae Mysi etc. *a*).

Solinus. Ejus orae, quae aestivo orienti adjacet, Chalybes et Dahae et Albani in ora agentes *b*).

A közép-ázsiai név szerint Ochus és Oxus viz melléki Dahok régi hagyomány szerint, melyre Strabo hivatkozik, a Maeotis tó feletti Dáhoktól vették eredetöket, mivel pedig Maeotis taván túl északnak Dahok nem léteztek, aligha kétségbe jöhet, miképp a nagy Arszak ősei, kik a parthus birodalmat alkották Örményország Dáhainak ivadéki voltak. Tradunt Parnos Daas esse ex Dais profectos qui ultra Maeotim habitant, sed non valde constat esse Daas ullos ex Scythis qui ultra Maeotim sunt, ab iis ortum Arsacem putant *c*).

Az idézett sorokban feltaláljuk egyszersmind a lánczszemet, mely a kelet-ázsiai Dahokat a nyugotiakkal egy néppé öszszeköti, mi a jelen tárgyra nézve annál nagyobb fontossággal bir, mivel ugyancsak Strabo az Oxus melléki Sakokat Armenia hason nevü népével, Siciliai Diodor viszont az Indiával határos sak és massageta népeket az örmény Araxes mellékiekkel, az imént idézett helyen végre Strabo a belázsiai Dáhokat az armeniaiakkal azonositván, s régi hagyomány nyomán amazokat ezek ivadékinak és gyarmatának vallván; a két rendbeli, bel- tudniillik és kül-ázsiai hason nevü scytha népeket egyfelől azon egy faju és eredetü népcsaládd olvasztják, másfelől pedig be lévén bizonyitva a Saca, Daha, Massageta nevü scytha törzseknek a Chus-Hun Magyarokkali eredeti egysége, önkényt következik, miként azon daha és rokon népek, kik emléküket Örményország szá-

a) Appianus de bello Syriaco.
b) Solinus apud Salmasium. Cap. XV.
c) Strabo, de Situ Orbis, L. XI.

mos nép és helység neveiben fenhagyták, és kik az előadottak szerint a benső-ázsiaiaknak őseleik, valóságos őstörzsökös Magyarok voltak.

Massagetákról az örmény történetirók, kiknek nyomdokit követjük, már nem mint Armenia kebelében, hanem annak tágas értelemben vett határszéleinél az örmény felsőség alatt álló Iberia és Albania szomszédságában a Kaukazus hegység torkolatiban lakottakról emlékeznek, mire nézt mi róluk a kaukazusi magyar népek sorában jelen könyv második részében emlékeztünk. Herodot és Siciliai Diodor azonban tanusitják, hogy a Massageták kezdetben a rokon faju törzsekkel Araxes vizénél tanyáztak.

Herodotus ait: Scythas qui Asiam incolunt quum a Massagetis bello vexarentur Araxe transmisso in Cimmeriam abiisse *a*).

Diodorus Siculus. Primo ergo juxta Araxem fluvium pauci omnino habitarunt. . . . Aucta est dein valde haec natio, habuitque reges memoria dignos a quibus quidem partim Sacae partim Massagetae cognominati sunt *b*).

IV. Fejezet.

Sabirok. Abarok. Pacinaciták.

A közép-ázsiai Magyarok Sabartoëasphali neve hihető közös eredetü a kaukaziai Hunok egyik számos felekezetének Sabir melléknevével és egy hason nevü közhonra emlékeztet.

Armenia északi vidékeit tartván a Magyarok eredeti szülőföldének, hivek eddig követett rendszerünkhez, vonjuk kérdőre az örmény irókat, és lássuk, ismernek-é ők Örményországban Sabir földet vagy népet. Valamint egyéb hozzájok

a) Herodotus Historiarum. L. IV,

b) Diodorus Siculus, Bibliothecae, L. II.

intézett kérdésekben, ugy ebben sem hagynak ők cserben bennünket. Felső-Armeniában észak-nyugat végcsucsánál egyfelől Cappadocia és Kis-Armeniánál, másfelől Colchis és a Dahok földével határos terjedelmes egy vidéket állitván előnkbe, mely a legrégibb idők óta Sabir, Sapir néven neveztetik, halljuk tudósitásaikat.

Sabir vidék Felső-Örményországban a Dahok határszélein hason nevü várossal és helységgel [104]).

András, Izsák tanitványa, Sabir kerületbe vonult, és a Sabir hegység szikláinak egyik barlangjában hét évig lakott [105]).

Sabir kerület határos a Dáhok földével [106]).

Sabir kerület sajátja volt a hatalmas Pakradita nemzetségnek, tanusitja ezt Chorenein kivül Byzanti Faust midőn irja: Valarsacesnek nőül adá (Manuel fővezér) Sabir föld urának leányát a Pakradita nemzetségből [107]).

Kurken Sabir földére vonult [108]).

Hordhatnék fel még több irói helyeket annak bébizonyitására, miként Felső-Armeniában Sabir nevü vidék valósággal létezett, hanem szükségtelennek tartom, főképp miután bizonyos, miszerint a kérdéses vidék vagy kerület Sabir nevét mai napig megtartotta, azon csekély kiejtési különbséggel, hogy ma Ésbér vagy Ispér néven jön elő az örmény földirókban. Sabir más néven Isbér Erzerumtól észak-nyugotnak esik, a Phasis vize öntözi, a kerület hoszszusága mintegy két napi járó föld — mond Indsidsian Új-Ármenia leirásában.

Isbér vagy Sabir erősitett hely hason nevü kerületnek fővárosa [109]).

[104]) Mechitár, a Névszótárban Sabir szó alatt.

[105]) Vartan, Őrményország földiratában.

[106]) Vartan Földiratában. Sabir.

[107]) Byzanti Faust Örmények története.

[108]) Arzeruni Tamás.

[109]) Indsidsian, Örményország leirása.

Az idézett örmény földiró e felett még azon reánk nézve fontos környülállásról értesit, hogy Sabir várost és kerületet a helység lakói, valamint szintén a Törökök és Arabok felváltva, hol Isbér, hol „Hunut“ névvel illetik; mely szó azon kivül, hogy már magában a Hunokra, kapcsolatban pedig a Sabir melléknévvel a Sabir-Hunokra útal, eszünkbe juttatja egyszersmind, hogy a diospolisi feliratokban, Egyiptomban Sesostris előtt élt, Ramses királytól meghóditott népek sorában a Hunok „Unut és Unna“ néven jőnek elő. „Dann ein siebentes Volk Unut . . . der sechste Unnu *a*). A persepolisi ékiratokban az Örmények, Cappadoxok, Sapardok és Hunok ugy jelennek meg mint szomszéd népek. Darius Hystaspes rex populorum bonorum posui. Hi adorationem igni, mihi tributa attulere: Armenia, Cappadocia, Sapardia, Hunae *b*). Sapardia nem más, mint az örmény felföld Sabir vidéke. Herodot annak lakóit Saspir és Sapir néven emliti, ide tartozó helyei a következők: Decima septima portio haec: Matienis et Saspiribus etc. Alordii et Saspires eodem quo Colchi ornatu militabant *c*).

Super hos (Persas) ad ventum Aquilonem habitant Medi, super Medos Sapires, super Sapires Colchi ad Septemtrionale pertingentes mare, in quod influit flumen Phasis *d*).

Quae supra Persas sunt et Medos et Sapires et Colchos ad Auroram versus et Solem orientem, hinc mari Rubro alluuntur, Aquilonem versus a mari Caspio et flumine Araxe, qui contra Solem orientem fluit *e*).

Byzanti István tanusitja, miként: Sabir, Sapir és Saspir

a) Fejér Georgii aborigines et incunabula Magyarorum. p. 34.
b) Idem, ibidem. p. 32.
c) Herodotus Historiarum. L. VII.
d) Herodot. L. IV.
e) Idem. L. IV.

csupán szókiejtési különbözőségek, valósággal pedig azon egy népet jelentenek.

Σάπειρες ἔθνος ἐν τῇ μεσογεία τῆς Ποντικῆς οἱ νῦν διὰ τοῦ β λεγόμενοι Σάβειρες.

Βέχειρ, ἔθνος Σκυδικὸν, ὡς Σάπειρ, ἢ μετὰ τοῦ σ Σάσπειρ *a*).

Strabo és Constantin a kérdéselt vidéket Syspiritidesnek nevezik: Auri metalla — mond az első — in Syspiritide effodiuntur apud Cambale ad quae Alexander Memnonem cum militibus misit sed ab indigenis celatum est *b*).

Syspiris Minoris Armeniae provincia in confiniis Colchorum *c*).

Sabir kerületnek hason nevü városát Diodor Sibár-nak mondja és Colchisban helyezi „Regia Colchorum Sibar *d*). Ciceronál az Siphara néven jön elő *e*). A város, mint mondám, ma is létezik Bajburt török kormányzóságban és Isbir meg Hunut néven ismeretes.

Az ily különféle alakokban előforduló, de egyező fővonásoknál fogva félreismerhetlen Sabir vidék és város Felső-Örményországban, mely a Hunut melléknevet mind maig megtartotta, nem ok nélkül a Sabir-Magyarok és Sabir-Kunok szülőföldéül tekinthető, a honnan azok a történetirást megelőzött korban Kelet- és Észak-Ázsiába elágaztak.

Az Avarok vagy Abarok nevöket Örményországban „Abaraner“ helység nevében örökitették meg, melyről többi közt Abarani Mechitár örmény iró emlékezik, midőn magát Nachitsevan kerület Abaraner helységből származottnak mondja [110]).

---

a) Stephanus Byzantinus de Urbibus in voce Σάπειρες et Βέχειρ.

b) Strabo de Situ Orbis L. XI.

c) Constantinus Porphyrogenitus Thematum. L. VIII.

d) Diodorus Siculus Historiarum. L. IV.

e) Cicero. Epistola ad Atticum.

[110]) Indsidsian, Ó-Örményország. p. 508.

Pomponius Mela Armeniában Ibaranokat, Byzanti István és Suidas Obarenokat, Ptolomaeus végre Obordenokat ismert illető helyeiket itt adjuk:

Ubi nostra maria tractus excedit, Mantiani, Ibarani et notiora jam nomina Amardi, Armenii *a*).

Obareni pars Armeniae adjacens Cyro fluvio, qui Euphratem ex parallelo habet. Eorum vero et Quadratus Parthicorum L. VII meminit. Prope Cyrum fluvium Obarenitae et Oteni habitant, qui sunt Armeniae magna pars *b*).

Regiones Septemtrionales incipientibus ab occasu Basilissena, Hobordena *c*).

Kétséget nem szenved, miképp: Obareni, Ibareni, Abarani és Obordeni nevek alatt Abarok rejlenek, kik a Dáhoknak egyik felekezetét képezték és hihető együtt laktak Armeniában. Ex Dais alii Aparni, irja Strabo.

A Pacinaciták Constantin tudósitása szerint hajdan Cangar mellék nevezettel illettettek, mely név nálok erőt és nemességet jelent. Pacinacitae autem qui Cangar olim cognominabantur, (nam hoc nomen Cangar apud ipsos nobilitatem ac fortitudinem significat) *d*).

Nagy Örményország Gogarene tartományának egy kerülete, mely a Georgiát Örményországtól elválasztó bérczek tövében fekszik Cangarnak neveztetik, abban hason nevü hegy és város létezik.

Már akár a Pacinaciták, mint nyelvöken Constantin szerint erőt és nemességet jelentőt, magok adták a Cangar nevet az érintett helységnek, akár az azelőtt meglevőt magoknak tulajdonitották, nekem, kinek czélom nem egyéb, mint meg-

a) Pomponius Mela. L. I.

b) Stephanus Byzantinus sub voce Ὀβάρενοι.

c) Ptolomaeus in situ Armeniae.

d) Constantinus Porphyrogeneta de adm. Imperii L. 4. c. 40.

mutatni, miszerint a magyar ajku néptörzsek jelen és hajdankori nevei Örményország északi tájain nagyrészt feltalálhatók és lakhelyeik kijelelhetők, mind egy, itt közlöm az irói helyeket.

Chusar, ki Sarai ivadéka vala, öröklé a setét hegységet, mely Cangarnak mondatik [111]).

Az örmény hadak a georgiai király segitségére siettek, és táborba szállottak a Cangarok földén [112]).

Cangar, Gogarene tartomány kerülete, Nagy-Örményországban, hason nevü várossal és hegységgel [113]).

V. Fejezet.

Hunok. Madscharok.

A nemzeti hagyományok hű tolmácsai a régi krónikák fennen hirdetik, hogy a Magyarok ősapái Hunor és Mogor kezdetben Heviláth földén laktak, ugy de Heviláth, a mint azt a tudós Calmet megmutatta Colchis és Örményországban jelesen Phasis vizénél meg Tigris és Euphrates forrásinál feküdt *a*). Itt kell tehát Hunor és Mogor szülőföldét nyomoznunk, és e részben éppen nincsen miért felakadnunk az emlitett hagyományok eme szavain: „Hevilath quae nunc Persida dicitur“, minthogy Örményország a persa világbirodalom virágzása korszakában, melyre a hagyomány idézett szavai kétségkivül vonatkoznak, persa felsőség alatt állott és annál fogva tágas értelemben Persiának mondathatott. Tudva levő dolog továbbá, hogy a magas hajdankorban a családapák és nemzetségfőnökök emlékezete rendesen az általuk

[111]) Chorenei Mózes, Örmények történetei. 2 k. 8 f.

[112]) Pharbi Lázár.

[113]) Mechitár a Névszótárban, Cangar szó alatt.

a) Calmet Commentarii in Genesim. C. II.

lakott földnek, vagy az általuk és maradékaik által épitett városok neveikre történt elnevezésével örökittetett meg.

Szemügyre véve a mondottakat, és örmény kútfők vezérfényénél Hunor és Mogor nyomai után kutatva, szemünkbe tűnik legelőbb is Hunoracerta város Nagy-Örményország Otene tartományában az Albanok határszéleinél, mely a Hunor nevet a legtisztábban vizszaadja. Hunoracerta tudniillik a szó legegyszerübb értelmezése szerint anynyit jelent örmény nyelven, mint Hunor müve, Hunor épitménye, Hunor városa, a certa végzet az örményben szinte mint a κτίσμα a görögben müvet, alkotmányt, épitményt, gyarmatot, várost egyaránt jelentvén, Örményországban több „certa" végzetü városokat találunk ugymint: Carchathiocerta, Semiramocerta, Ervantocerta, Tigranocerta sat., melyek alkotóik neveit hordozzák, névszerint az utóbb nevezettről Plutarch igy ir: „Tigranes relictis Tigranocertis grandi urbe, quam condiderat ipse" *a*); hasonlóan értelmezik az örmény certa vagy kerta szót Byzantius és Hesychius Cellariusnál a következendőkben: Nominis Tigranocerta adpellationem declarat Byzantius Chorographus quod sit τῇ Παρθυαιῶν φωνῇ Τιγρανούπολις, Parthorum lingua Tigranopolis, sed an a Parthis vox altera sit nescio certius Hesychius κέρτα πόλις ὑπὸ Ἀρμενίων, kerta urbs sub Armeniis, seu potius kerta Armeniis urbs est, imo et Syris kerta karta, unde etiam Carthago a Tyriis nominata est in Africa *b*).

Hunoracertáról emlékeznek többek közt Chorenei: Szisziág nemzetsége öröklé Albania rónáját és annak hegyalját Araxes vizétől Hunoracerta erőditett városig [114]).

---

a) Plutarchus in Lucullo.

b) Cellarii Geographiae antiquae L. III. C. XI.

[114]) Chorenei, 2 k. 8 f.

Chusar öröklé a Cangar hegységet . . . és a Czor földet Hunoracerta városig . . . [115]).

János, örmény pátriárcha Első Szembat hóditásairól szólván „birodalmát — ugy mond — észak-kelet felől Karin (Erzerum) városig és a Coraxokig, Cyrus vize mellékén Tiflisig, Udi tartományban pedig Hunoracerta, Dusz és Samkor városokig terjeszté [116]).

Mechitar. Hunoracerta erősitett város Nagy-Örményország Udi tartományában [117]).

A nubiai földiró Hunoracertat Hanua néven emliti: In Armenia — mond ő — duo sunt fluvii magni nominis nempe fluvius Rhos et fluvius Kor (id est Araxes et Cyrus) qui magnus est et naviger. Oritur prope montem (Caucasum) et excurrit ad Tiflis indeque tendens ad fines Hanua et Samcun (Samcor) confluit cum flumine Rhos et exit in mare Chozar, similiter flumen Rhos est magnum valde, egreditur ex partibus Armeniae interioris e Calicala *a*).

Maga Udi tartomány több tekintetben figyelmet érdemel, Udiban esik Sacassene a Sakok földe, ugyan ott laktak az Abarok vagy Oborenok, e helyütt ismét Hunor városát találjuk Udiban, mind anynyi bizonyitványit annak, hogy e tartomány az ős előidőben magyar ajku Scytháktól lakatott, innen van, hogy Plinius az Udinokat Scythákuak mondja: Ab introitu dextra mucronem ipsum faucium (maris Caspii) tenent Udini Scytharum populus dein per oram Albani *b*).

Hunor alkotta Hunoracerta városra és Otene Hun népségeire meg a Sabir-Hunokra vonatkoznak kétségkivül a Karnaki palota nagy becsü és jelentőségü feliratai, mint szinte

[115]) Chorenei.

[116]) János pátriárcha, Örmények története.

[117]) Mechitár a Szótárban.

a) Bochart Phaleg. L. III. C. XIII.

b) Plinii Historiae naturalis. L. VI.

a persepolisi ékalaku feliratok; az elsőre nézve tisztelt olvasóimat útasitom a több versen idézett eme munkához: Georgii Fejér aborigines et incunabula Magyarorum p. 31, a másodikat ugyancsak az emlitett könyvből irom ki: „Darius Hystaspes rex populorum bonorum posui. Hi adorationem igni mihi tributa attulere: Choana, Media, Babylon, Arbela, Assyria, Gutrata, Armenia, Cappadocia, Sapardia, Hunae *a*).

Már egyebütt megmondottam, miként Sapardia, mely az utóbbi feliratban, a Hunok, Örmények és Cappadoxokkal kapcsolatban adatik, Felső-Örményország Sabir nevü kerülete, mely a Sabir-Hunok nevét ugyanazon Hunut alakban tartotta meg mind maig, melyen azok a karnaki palota feliratiban jelöltetnek. Sabir — mond Indsidsian — más néven Hunut, a mi tekintve az idők több mint három ezer évi távolságát, valójában bámulatra méltó. Ezen egyetlen példa eléggé tanusitja, mint képes régi és jelen Örményország föld, nép és történet ismerete fellebbenteni a setét fátyolt, mely a világ legrégibb historiai emlékeit fedi és mint tud világitó sugarakat vetni viszsza az elővilág népei és történeteire.

Örményország végre a sajátképpi Magyar vagy keletiek kiejtése szerint Madschar nevezetet viszhangzó emlékekben sem szűkölködik, tanuja ennek Madschar völgy és Madschar helység, melyek nevöket minden bizonynyal nem a vak véletlennek, hanem az ős előkorban egykor ott lakott Magyaroknak köszönhetik, mit főleg az elsőről annál bátrabban állithatni, mivel az az Araxes bal partján következőleg Észak-Armeniában Hunor város és Sacassene kerület közelében esett. Emlékezik felőle Orbeli István „Libarit fia Darzaidsch a czalakői kolostornak egy szőlőt ajándékozott a Madscharok völgyében“ [118]).

a) Georgii Fejér Aborigines et Incunabula Magyarorum. p. 31.

[118]) Orbeli István.

Madschart Indsidsian földiratában azon helységek közé sorolja, melyekről a honi irók megemlékeznek ugyan, de a tartományt vagy kerületet, melyben feküdtek ki nem jelölik, ily határozatlanul szól Madscharról név szerint Mezopei Tamás mondván „A Madscharok falujában csupán egy házból tiz embert hurczoltak fogságba“ [119]), hihető, miképp a Theophylactustól emlitett magyar bércz és őrizet, τὸ φρούριον τῶν Ματζαρῶν, melyet Dankovszky Media Atropatene tartományában, Hammer pedig Masius bércz vidékein keres, nem más, mint a felhozott Madschar falu, támogatja nézetemet azon környülállás, hogy Theophylact a Magyarok őrizetét Bajudaes közelében helyezi és a VII-ik században a Persákkal folytatott véres háboruk alkalmával a Görögöktől kijavitottnak mondja. „Heraclius per idem tempus rursus in Persidem se inferebat. . . . Theodorus et Andreas Mazarorum oppidulum vetustate ruinosum instaurant, quod à Bajudaes non procul distabat“ *a*), már pedig tudjuk, miként Örményország volt a görög és persa koczódás főtárgya, és hogy a Görögök minden erőlködéseik mellett Örményországnak csak is északi részében tudták huzamosabb ideig magokat fentartani, itt kellett tehát az általuk védelmi állapotba helyezett Mazar kis váradnak is léteznie a mai Bajburt hajdan Pajbért vár közelében, melyet Theophylactus elferditett alakban Bajudaesnek nevez.

Végre Ptolomaeus Tigris forrásánál Mazara várost ismert: In reliqua et australiori parte (Armeniae) inter Euphratem et Tigridis fontes Entetene, atque sub ea Thospitis, civitates, Legerda, Mazara, Thospia, Colchis, Siavara, Arsamosata *b*).

[119]) Mezopei Tamás.

a) Theophylactus Simocatta. Hist. L. VIII.

b) Ptolomaei Cosmographiae. L. V.

Találunk még az előadottakon kivül Örményországban magyar ajku népekre, névszerint Parthusok, Basilok és Bulgárokra vonatkozó emlékeket, de a melyek felhordásával, mivel későbbi korból származnak és annál fogva czélunkra nem tartoznak, ez úttal nem foglalkozunk.

Miután a magyar néptörzsököknek őselőkori lakhelyeit és eredeti szülőföldét az általok Armeniában hagyott emlékek nyomán, a menynyire egy ily, évezeredek setét fátyola boritotta kérdésben lehetséges vala, kifürkésztük; helyén leend ugy vélem a szülőfölddel szoros kapcsolatban álló azon kérdéshez bár mi röviden hozzászólani. Noë melyik fiától származtak a Magyarok?

A Chus, Kuschita, Chusaeus nevezet, melylyel az Oxus körüli Hun-Magyarok nem csak az Örmények, hanem a Persák és Chinaiaktól is illettetnek, és melylyel Armenia Araxes folyója mellékén számos magyar emlékek csoportozata között viszont találkozunk, Chus vagy Kus ősapára forditja figyelmünket; már hogy ezen Chus a szent iratokból ismeretes Cham fia vagy ivadékinak egyike lett légyen, adatok hiánya miatt meghatározni nem lehet, valamint azt sem lehet tudni, miképp és mikor jutottak a Magyarok a keletiektől rájok ruházott Chus névhez, anynyi mindazáltal bizonyos, miszerint az ó világnak nem egy népe vagy országa viselt hajdan Chus nevet, nem is jelent az mindenkor Aethiopot, feketét, négert *a*).

Egyébiránt a Magyaroknak Chus, Cham fiától származásának kedveznek némiképp a nemzeti hagyományok. Thuróczi évkönyveinek homlokán olvassuk: „Hunc Nemroth (qui fuit Chus qui fuit Cham) quidam volunt Hunnorum sive Hungarorum fuisse Protoparentem, nam in uno dictorum voluminum positum est, quod Nemroth gigas post linguarum confusionem in terra Evilath quae nunc Persida vocatur intras-

a) Bochart, Phaleg. L. IV. c. 2.

set et ibi ex conjuge sua Enech vocitata, duos generasset filios quorum alter Hunor alter vero Magor denominati extitissent, a quibus universi Hunni Magorique nomen et genus traxissent. . . . Idem — Almus qui fuit Ugek, qui fuit Ed, qui fuit Chaba, qui fuit Hunor, qui fuit Nemroth, qui fuit Chus“ *a*).

Másfelől ugyanazon hagyományok a Magyart Magog Japhet fiától származtatják. „In altero autem voluminum praedictorum subditur quod Honor et Magor patres Hunnorum sive Hungarorum non fuissent filii Nemroth qui fuit Chus... tum ex eo quod ipse Nemroth nunquam juxta fluvium Tanaim habitasset, tum vero quia, ut supra dictum est, quod a Magog filio Japhet descendissent Scythae. Nam subditur ibidem, ergo inquit ut sacra scriptura et sancti doctores dicunt, Hungari descendunt a Magog filio Japhet, qui post diluvium anno 58 prout S. Sigilbertus Episcopus Antiochenus in Chronico orientalium nationum refert introivit in terram Evilath et ex conjuge sua Enech genuit Hunor et Magor supra dictos a quibus Hunni et Magyari generati et denominati fuissent *a*). Et primus rex Scythiae fuit Magog filius Japhet et gens illa a Magog rege vocata est Moger, a cujus etiam progenie regis descendit nominatissimus atque potentissimus rex Attila . . . Longo autem post tempore de progenie ejusdem regis Magog descendit Ugek pater Almi ducis a quo reges et duces Hungariae originem duxerunt“ *b*).

Magogot a Scythák atyjának vallják továbbá Flavius József *c*), Zonaras *d*) és más történetirók és szentirás-magyarázók. A Scytha névnek határozatlan jelentése miatt abból, hogy Magog a Scythák ősapjának mondatik, még nem lehet

a) Thuróczi, Chronica Hungarorum. P. I. c. 2.
b) Anonymi Belae regis notarii. c. 1.
c) Josephi Flavii antiquitatum Judaicarum. L. I. C. VII.
d) Zonaras Annalium T. I. p. 3,

a Magyaroknak Magogtóli származására következtetni, vannak azonban némely adatok, melyck azt velünk csakugyan gyanittatják, ilyenek a többek közt: hogy a Gog és Magog neveket, melyek a szentiratokban együtt és hihető azon egy nép jelölésére jőnek elő a Magyaroktól egykor lakott tájakon némely helység nevekben örökitve találjuk, példál: Gog nevét Armenia Gogarene tartománya *a*) Magog nevét Coelesyria Hierapolis városa nevében, mely a Syrusoktól Magognak neveztetik *b*).

A legrégibb hagyományok ilyetén elágazása mellett, melylyel a Magyarokat hol Chamtól Chus és Nemrothon, hol Japhettől részint Magog- részint Thogormán keresztül vezetik le, Noë melyik fiától vették légyen eredetöket a Magyarok, meghatározni teljes lehetetlen. Deseritzky ugy látszik a két fővéleményt egyeztetni szándékozott midőn igy irt: „Caeterum (quum intererit) adstruere enitemur Hunnos Magoresque, gentem robustissimam et populosissimam partim ex Japhet per Magog partim ex Cham per Chus tum vero Nemrothum fuisse propagatam et in unum coaluisse" *c*), s valójában ezen egyeztető nézetet elfogadva könnyü volna egyfelől a Magyarok Chus és Aramaeus nevének okát adni, mint szintén a magyar nyelvnek nem anynyira egyes szavakban, mint annak belső alkotásában, szerkezetében és ragasztékok használatában a héber és atyafias nyelvekkeli szembetünő hasonlatosságát *d*), másfelől pedig hangkiejtés és szavak-

a) Postea est Sacassene quae et Albaniae et Cyro flumini finitima est deinde Gogarene. Strabo. L. XI.

b) Nunc interiora dicantur. Coele habet Apamiam, Marsya amne divisam a Nazirenorum Tetrarchia. Bombycem quae alio nomine Hierapolis vocatur Syris vero Magog. Plinii Histor. natural. L. V.

c) Desericii de initiis et majoribus Hungarorum. L. XI. C. VII.

d) Ab Hebraeis itaque non descendimus, linguae tamen cognatio intercedit. Révai, elaboratior Gramm. Hung.

ban azoktól lényeges különbözését és inkább a zend-ariai nyelvekhez közelitését megmagyarázni. A magyar nemzet e szerint Cham és Japhettől származva a Chamiták és Japhetiták között mintegy közvetitőt és átmenetet képezne.

De legyen bár miként, származtak légyen a Magyarok Cham vagy Japhettől, vagy a mi valószinübb mind kettőtől, anynyi az előadottakból minden esetre világos, miként kezdetben Észak-Örményországban névszerint Araxes és Cyrus folyói körül és Phasis forrásinál laktak. Már hogy mikor és miért hagyták el ezen eredeti lakföldüket, teljességgel nem tudhatni, a történetirás erről mélyen hallgatván, minden esetre azonban a legkorábbi időkben kellett ezen költözésnek történni, mivel a menynyire az örmény irók nyomán csak felhatolhatni a magas régiségbe, ezen tájakon a magyar népnek csupán neveire, emlékeire, szóval hült helyeire akadhatni, a Dahok, Sabirok, Sakok, Abarok, szintugy: Sacassene, Hunoracerta, Madschar völgy és helység lakói, kikről fennebb emlékeztünk, Örményország évkönyveiben mint őstörzsökös örmény faju népségek jelennek meg, kik tehát kétségkivül a historiai emlékezetet meghaladott századokban az érintett tájakról, mi okból nem tudhatni, kitakarodott Magyaroknak lakhelyeit elfoglalva és azokon megtelepedve, a helységek korábbi neveit megtartották, mire nézt nagyon kétes, ha az e vidékeken seregével keresztülvonult Xenophon Dahain, kiket ő Taochiknak nevez, Herodot Sapirain a diospolisi és persepolisi feliratokban eléjövő Sapardian, Hunokon sat. hason nevü magyar ajku népségeket, vagy helyeikbe lépett, de nevöket megtartott Örményeket kellessék értenünk, és pedig annál kétesebb, minél bizonyosabb, hogy Strabo, Byzanti István, Ammian és Solin korában, kik e tájakon, mint maga helyén láttuk, daha, saca, sapir, abar sat. népségeket helyeznek, már nem magyar, hanem örmény ily nevü törzsökök népesi-

tették egész Örményország tárgyalt vidékeit; tanusitja azt az örmény irók egyeteme, de megvallja Byzanti István, ki az Obarenok és Otenokat nyilván örmény nemzet kiegészitő részeinek lenni állitja: πέρι δὲ Κῦρον ποταμὸν Ὠβάρηνοι τὲ Ὠτῆνοι νέμοντοι μέγα μηρὸς Ἀρμενίας ὄντες *a*).

Nagy-Örményországnak tudniillik tizenöt nagy tartománya számos kerületekre ugy nevezett strategiák-, hadak- vagy satrapiákra oszlott, melyek külön nemzetség-fejektől apáról fiura szálló öröklési joggal biratván és igazgattatván, szintanynyi önálló, egymástól független és csak közveszély idején erejöket egymással és a királylyal egyesitő államokat képeztek. Innen van, hogy ily egyes hadak és törzsek néha nagyobb hirre és hatalomra kapva, az örmény ország és nemzet belszerkezetével és viszonyaival kevésbbé ismeretes külföldiektől külön nevü és faju népségeknek tartattak, mint például a Sophenok, kik a Rómaiak idejében nagy szerepet játszottak. Plinius ezen hadak számát százhúszra teszi: „Dividitur Armenia (quod certum est) in praefecturas quas στρατηγίας vocant, quasdam ex iis vel singula regna quondam, barbaris nominibus centumviginti *b*).

Az Örmények, ha Strabonak hiszünk, a második században Kr. előtt, Nagy Antiochus idejében, az ettől elpártolt Artaxia és Zariadra vezéreik alatt, szomszédaiktól hol egy, hol más tartományt elfoglalván, hatalmukat, nyelvöket és nemzetiségöket minden oldalról oly nagy sikerrel terjesztették, hogy Strabo kitétele szerint, valamenynyien azon egy (örmény) nyelvet beszéllenék, ezt tanusitó érdekes sorai ekképp hangzanak: „Tradunt Armeniam cum prius parva esset ab Artaxia et Zariadra auctam, qui Magni Antiochi imperatores fuere, quo superato alter Sophenae et Amisenae et

a) Stephanus Byzantinus de urbibus in voce Ὠτῆνε.

b) Plinius Historiae natur. L. VI. C. X.

Adamantidi et quibusdam aliis, alter regioni quae circa Artaxata est imperantes, multum coaluere et vicinis loca plurima abstulerunt. Medis Caspianam et Phaunitem et Basoropedam, Iberibus circum montanam Paeadri regionem et Chorzenam et Gogarenam trans Cyrum, Chalybum gentibus et Mossynaecis Parenetam et Xcrxenam quae Armeniae Minori conterminae vel ejus partes sunt. Cataonibus Acilisenam et regionem quae circa Antitaurum est, Syris vero Tamonitam ut omnes unius linguae essent *a*).

A Magyaroknak Örményországból való kiköltözését az örmény hatalom és nemzetiség terjedtének imént érintett korszakára már csak azon oknál fogva sem tehetjük, mivel ugyancsak Strabo értesitése szerint Artaxias és utóda Tigranes osztályrészébe jutott Cyrus és Araxes közti föld, ekkor már kiválólag Örményországnak hivatott, következésképp jóval előbb és a történetirást megelőzött idők óta Örményektől lakatott. E genere Artaxiae — mond Strabo — fuit Tigranes is, qui eam habuit, quae proprie Armenia est appellata. Ea Medis, Albanis et Iberibus contigua erat usque in Colchidem et Cappadociam quae juxta Euxinum est *b*).

Mar-Ibas-Katina a kérdéses tartományokat ugy adja elő, mint kezdettől örmény ajku törzsektől lakottakat, elismeri mindazáltal, hogy a legkorábbi századokban Örményország határin belől számos idegen ajku népségek tanyáztak, kik az Örményeket háborgatták s kiktől csak is Aram fejedelemnek sikerült birodalmát megtisztitani. Aram harczias és emelkedett szellemü uralkodó levén, honát és nemzetét nem csak megszabaditotta idegen iga alól, hanem e felett birodalma határait minden oldalról kitágitotta, több népeket és tartományokat meghóditott és győzedelmei által oly nagy hirre és

a) Strabo de situ orbis. L. XI.

b) Idem ibidem.

névre kapott, hogy a fennevezett iró tanutétele szerint az Armenia körül lakó népek Aram nevéről neveznék el az Örményeket; a Görögök Ἀρμενία, Persák és Assyriusok Armnik néven [120]).

Aram hóditó hadjáratai közül itt csak egyet emelek ki, mely kapcsolatban áll a fenforgó kérdéssel és arra némi fényt képes deriteni: „Ninusnak Assyrián és Ninivén uralkodása előtt nehány évvel történt, hogy Aram nem türhetvén tovább az idegen népek dulásait, melyeket országa végszéli tartományaiban elkövetnek vala, mintegy ötvenezerre menő, nagyrészt önkényt vállalkozó, nyillal és dsidával felfegyverzett, bátor és lelkes ifjakból álló seregét országa délkeleti részeit a Chusok módjára tüzzel-vassal pusztitó és két egész évig bitorlott Medusok és dölyfös vezérök, Nikari-Mades ellen vezeté; kiket a mondott tájakon fellelvén, hajnalhasadta előtt megtámadott és szétvert, a gyülevész sokaságot semmivé tette, magát az elfogott Nikari Madest, győzelme jeléül és mások elrettentésére, Armavir várfalának egyik tornyán vaskaróra húzatta, országát pedig Zarasb hegyig elfoglalta és birta Ninus Assyria és Ninive királya uralkodása koráig [121]).

Mar-Ibas-Katina a következő czikkben elbeszéli Aramnak bizonyos Barsam-on nyert győzedelmét, meg Paeapus Chalia, Cappadocia és Pontus ura elleni hadjáratát, Masaca *a*) utóbb Caesarea városa alkotását, az örmény hatalom és nemzetiségnek a mondott tájakon terjedését és szilárdulását; Kis-Armenia és a byzanti irókból ismeretes prima, secunda,

---

[120]) Mar-Ibas-Katina Chorenei Mózesnél. 1. k. 12. f.

[121]) Chorenei. 1. k. 13. f.

a) Tiberius jussit maximam in Cappadocia civitatem appellari suo nomine, quae Caesarea dicitur cum Mazaca antea vocaretur. Eutropius in Tiberio.

tertia és quarta Armenia alakulását, stb. de a mik czélomra nem tartoznak.

A fennidézett sorokban kettőt találok, mire olvasóimat figyelmeztetni kivánom. Először: hogy a Medusok dulásait a Chusokéihoz hasonlitja az iró; Chusok módjára — mond — tüzzel, vassal pusztitották az ország keleti részeit; hihető, miképp a birodalmát minden oldalról kitágitott és idegen népektől megtisztitott országhóditó, Aram, legelőbb is a dulásaikról elhirhedt Chusokat támadta meg Észak-Armeniában, és csak azután, hogy azokat az országból kiűzte, forditotta győzedelmes fegyvereit a Medusok, Cappadoxok és Pontusiak ellen, legalább ez idő óta Észak-Örményországot az örmény birodalom alkotó és kiegészitő részének lenni, sőt még az északiabb Iberiát és Albaniát is örmény főhatóság alatt állottnak találjuk.

Második, mi az előadott czikkben figyelmet erdemel, az: hogy Aram a legyőzött Medusok országát Zarasb hegyéig elfoglalta és Ninus országlása koráig birta; Zarasb hegységről, a Medusok határinál, emlékezik Zebios örmény iró nagybecsü történeti iratában. Zariasp hegységről pedig és folyóról ir Plinius és Strabo. Kis-Arzsak birodalmát kelet felől a Medusok országa és Zarasb-hegység határozta [122]).

Zarasbnak neveztetett hajdan Oxus vizének nyugoti ága, melynél a hasonnevü Zarasb, utóbb Bactra és Balch város feküdt.

Bactra quorum oppidum Zariaspa quod postea Bactrum a flumine adpellatum est *a)*.

Urbes (Bactriani) habuerunt Bactra quae et Zariaspa dicitur per quam flumen ejusdem nominis defluens emittit in Oxum *b)*.

---

[122]) Zebios historiája. 12. l.

a) Plinius Historiae naturalis L. VI. C. XIV.

b) Strabo de situ Orbis L. XI.

Aram hóditó roppant birodalmának határait az előadottak szerint északról Kaukazus bérczei, délkeletről pedig Zarasb hegy, vagy Zariasp folyó képezték, mi a jelen munkában felfejtett nézeteinkkel bámulatosan egyez, mivel éppen az ily széles értelemben vett örmény birodalom határszéleinél egyfelől Kaukaziában, másfelől az Oxus melléki tartományokban találjuk a magyar ajku népeket, kik hihető, Aram fegyverei páratlan szerencséjének engedve, vagy azok sulyától nyomatva hagyák el eredeti honjukat, s valójában a népek történetében azon szinte példa nélküli jelenség, melynél fogva az eredeti honából felkerekedett magyar faj, két szinte egyenlő ágra szakadt, és egymástól egészen különböző irányban; egyike útját északnak véve, a Kaukazus bérczei hozzáférhetlen hegy-völgyeibe vonult; másika pedig, több száz mértföldnyi távolságra, az Oxus vize körüli tájékokra menekült, nem is lehetett egyéb, mint egy hatalmas karral közbevágott, azt egymástól elszakasztott és útját két ellenkező irányban venni kényszeritett külellennek műve. Ugyana történt tudniillik ekkor a Magyarokkal Armeniában, mi szinte másfél ezred évvel később Lebediásban a Pacinacitáktól szenvedett megveretésök után. „Turcorum exercitu per Pacinacitas devicto, atque in partes diviso, earum una quidem versus orientem partem Persiae incoluit; alia autem versus occidentem migravit etc. irja Constantin [1]).

Egyetlen ellenvetés, mit előgördithetni, volna, hogy Aram hóditásairól és általában az örmény hatalomnak valaha oly magas fokra emelkedtéről, a mint azt Mar-Ibas-Katina nyomdokai után rajzoltuk, a történetirók mitsem mondanak; de a mi önkényt elenyészik, ha elgondoljuk: miszerint a setét hajdan ama századaiban, a népek életében sok, felette sok tör-

[1]) Constantinus Porphyrogeneta de administr. imperii Cap. 38.

ténhetett, miről a jelen legnagyobb részt görög és római, több tekintetben hiányos kútfőkből meritett történetirás mit sem tud, de a mi mindamellett egy, hona és nemzete viselt dolgai leirásával foglalkozó irótól előadva hitelt érdemel.

Strabo, a régi világ egyik legnevezetesebb föld- és történetirója, ki Amasiában, Cappadocia városában élt és irt, következésképpen a szomszéd Örményországot jól ismerte, az egykori örmény hatalomról dicsérettel emlékezik, s nem kételkedik az Örményeket a Medusok és Babyloniaiak mellé sorolni, sőt némi tekintetben azok felébe emelni. Mint a kik ezen első rangu nagyhatalmasságokkal hatalomban versenyeztek, sőt azoknak a parthus világbirodalomba olvadásuk után is magokat fentartották, ide tartozó érdekes sorai ekképp hangzanak: Ad occidentem est Adiabena et Mesopotamia, maxima Adiabenae pars planities est, ea praesertim quae pertinet ad Babyloniam, quamquam proprium principem habeat, nonnunquam Armeniae adhaerescit. Nam Medi, Armenii ac Babylonii praeter omnes alias gentes quae hic sunt ita erant ab initio constituti, ut se invicem adorirentur, ut cuique opportunum videbatur, rursum conciliarentur, quod usque ad Parthorum imperium permansit. Medis itaque atque Babyloniis Parthi imperant, Armeniis autem nunquam. Invasiones quidem factae sunt, omnino autem capti nunquam, imo Tigranes (ut in rebus Armeniacis dictum est) fortiter restitit. L. XVI.

Parthusok.

I.

A Parthusok, kik Nagy Sándor halála után lerázván a Syro-Macedonok igáját, urai lettek fél Ázsiának és a rómaival nagyság- és hatalomban versenyző birodalmat alkottak, 150-dik évben a keresztény számlálás előtt, az Örményeknek az Arsacidákban egy dynastiát adtak, mely az V-ik század (428) elejéig uralkodott Örményországban. Ezen időszak a történetirás korában esvén, a Parthusokról sokkal több és világosabb adatokkal szolgálhatunk a magyar régiségek kutatóinak, mint a daha, saca, massageta és más, a historiai idők előtt Örményországban lakott hun-magyar Scythákról. A nevezett népek csak némely helység és nemzetség nevekben örökitették meg emléküket Örményországban; a Parthusok emlékeivel ellenben tele Örményország, telvék nemzetünk évkönyvei, történetiróink egész sorát adják az örmény-parthus Arsacida királyoknak; ugyanazt teszik némi szakadazottsággal a görög és római történetirók. Az Arsacidák hozták rendbe és szervezték ujból a már évezreddel az előtt a hatalmas Babyloniak, Assyrok és Medusok korában fennállott, de Macedo Sándor hóditásai és főképp utódainak folytonos viszálkodásai miatt zavarba jött és több királyok közt feloszlott örmény birodalmat. Ők adtak a nemzetnek, az akkori idők és uralkodók fogalmai szerint alkotmányt; az Arsacidák korában tértek az Örmények a keresztény hitre, alattok nyert lendületet az örmény irodalom; ők tették le alapját azon polgárosodásnak, miveltségnek és hatalomnak,

melynek Örmenyország azon kora századokban örvendett; szóval ők voltak alkotói azon polgári és egyházi intézményeknek, melyek, daczára azon sokféle viszontagságoknak, melyeken az örmény nemzet honában és azon kivül keresztül ment; részben maig is fenmaradtak, melyekhez a nemzet hiven és vallásos kegyelettel ragaszkodik. Arsacida volt a nagy Tigranes, Arsacida Örményország nagy apostola, Sz. Gergely; Arsacida Szent Izsák pátriárcha, ki a szentirás fordítása által az örmény nyelv szabályait örök időkre megállitotta, kinek idejében arany korát érte és élte az örmény irodalom.

II.

A Parthusok eredete és lakhelyei körüli több évi fáradtságos nyomozásaimnak eredményét előadtam könyvem első részében, hol számos történelmi adatokat hordtam fel annak bébizonyitására: miszerint a Parthusok és a Parthusokkal rokon scytha törzsek voltak a nagyszámu és különböző ajku és nemzetiségü Scythák közül azok, kikben a Hun-magyarok őseit kell keresnünk, kimondotta ezt előttem rég a magyar régiség búvárok atyja, Horváth István; csak kár, hogy nagyobb készületü munkáját bé nem végezhette, mert a mit állitásának bébizonyitására: „Rajzolatok a magyar nemzet legrégiebb történeteiből“ czimü értekezésében felhoz, kielégitőnek nem mondhatni. A görög és latin nyelvre forditott nemzeti nevek hason jelentéséből, szószármaztatásból és szokások hasonlatosságából a különböző nevü népek eredeti egységére vont következtetések; ugyszintén a középkori iróknak tanutételei csak ugy és akkor nyomnak bizonyitólag a kritika mérlegében, ha nem hiányzanak más elsőrendü érvek, a népek eredeti egységének bébizonyitására. Ilyenek: a) A nyelv

emlékek, b) közös név, c) hiteles irók tanutételei, d) történeti események és lakhelyek azonsága *a)*.

III.

A nyelvek rokonsága a népek eredeti rokonságának fő és legbizonyosabb ismertető jele, viseltek légyen azok különböző időben és különböző népeknél egymástól bármenynyire különböző neveket, és laktak légyen a föld kerekség bármely szögletében. Linguarum cognatio cognationis gentium praecipuum et certissimum argumentum est. Jóllehet, azonban a nyelv minden népnek legdrágább nemzeti kincse és legelidegenithetlenebb sajátja; mindazáltal nem egy népet mutat fel a történelem, melynek más volt nyelve hajdan, más most; következőleg eredeti nyelvét idegennel felcserélte; igy, hogy egykor a magyar fajhoz számitott népek sorából hozzak példát: a Bolgárok ma a szláv nyelvnek egy dialectusát beszélik és a szláv népcsaládhoz számittatnak, holott egykor, mig tudniillik Kaukaziában laktak, valóságos Magyarok

a) Legkevésbbé támaszkodhatni ebben a tekintetben a görög irókra, ismeretes az önkényszerü eljárás, melylyel az idegen, szerintök barbar népek, helységek és személyek neveit megváltoztatták s elferditették; keveset törődtek azzal: miképp nevezi magát saját nyelvén valamely nép, legcsekélyebb környülállás, életmód, fegyvernem, viselet elegendő ok volt azoknak elnevezésére, természetesen görög nyelven vagy görögösitett alakban; mi által iszonyu zavart idéztek elő a régi világ népeinek történelmében. Mi miatt Flavius József ekképp panaszkodik: „Porro gentium quaedam adhuc servant derivatam a suis conditoribus appellationem, quaedam etiam mutaverunt... Graecis potissimum talis nomenclaturae autoribus. Hi enim posterioribus saeculis veterem locorum gloriam sibi usurpaverunt, dum gentes nominibus sibi notis insigniunt, tanquam ad suum jus attineret... nomina ista gentium decoris causa in Graecorum formam mutari ad aurium voluptatem. Antiquitatum Judaicarum. L. 1. C. VI. et VII.

voltak és a hunmagyar Chazarokéhoz hasonló nyelvet beszéltek. Lingua Bulgarorum similis est linguae Chazarorum, irja Fraehn [1]). Bulgari occidentales seu nigri lingua sua Hungarica seu Magyarica primitiva cum Slavica commutata degenerarunt — irja Fejér György [2]).

A Bolgárok magyar nemzetiségéről örmény és magyar kútfők nyomán értekeztem fennebb munkám második, vagyis kaukaziai részében [3]); miért a tisztelt olvasót az ott előadottakra utalva, itt csak azt mondom: hogy a nemzeti nyelvnek hasonló kihalása egy egész néptörzsnél több századok műve és rendkivüli körülmények nyomasztó hatásának szüleménye, akkor is ezen eset csak a miveltség és polgárosodás alsóbb fokán álló népeknél fordul elő, mert miveltség és polgárosodásban előhaladt népeknél, kivált ha a nyelv vallás által megszentesittetik és irodalom által megállapittatik vagy éppen nem változik, vagy ha igen, csak századok és évezredek lefolyása alatt változik, akkor is a változás már nem érinti többé a nyelv lényegét és belszerkezetét, hanem legfölebb annak külalakját, formáit, de bármenynyire változott a nyelv, külalak, ejtés, hajlitás, szóragok által a nép szájában, ha megmaradt lényege, rá lehet könnyen ismerni az őseredeti nyelvre és a nyelvnél fogva a fajra, melyhez a nép tartozik. Ha sikerült volna kőrösi Csoma Sándornak Kelet-Ázsiában, vagy Regulynak az Ural körül felfedezni bármi néven nevezett néptörzset, mely a magyar nyelvet hang, modor és kiejtésre nézve a miénktől bármenynyire különböző leg és romlottan beszéli, ki merne annak magyar nemzetisége iránt pillanatig is kételkedni? Ha él az eredeti

[1]) Fraehn de Chasaris.

[2]) Fejér. Aborigines et Incunabula Magyarorum p. 121.

[3]) A Magyarok Kaukaziában. V. fejezet: Bolgárok.

nyelv, minden további kutatás szükségtelen; a nyelv egymaga elegendő lévén a fajnak, melyhez a nép tartozik, felismerésére; ellenben, ha kihalt a nyelv, és még inkább, ha nem csak a nyelv halt ki, hanem kihalt a nép is, mely tárgya vizsgálódásainknak; akkor az általam fennebb előadott minden ismertető jeleknek találkozása és felhordása szükséges, hogy egy rég kihalt nyelvnek és a világtörténelem színteréről letünt népnek nemzetiségét némi sikerrel meghatározhassuk; mihez természetesen csak hoszszas kutatás, a kútfőknek nem anynyira olvasása, mint inkább gondos tanulmányozása, a nagy fáradsággal egybegyüjtött mindennemü adatoknak egybevetése, öszszehangzó elrendezése és a tárgyra alkalmazása által juthatunk el. Áll ez különösen arra nézve, ki a Parthusok nemzetiségének kifürkészését tüzte tudományos búvárkodásainak tárgyául.

IV.

Parthus néven nevezett nép és nyelv mai nap nem létezik, ezen nemzetet tehát a föld népei közt hiába keressük Parthus név alatt, miután e néven mind nép, mind nyelv rég kihalt; él azonban kétségkivül mindkettő, csakhogy más s nem Parthus név alatt. Itt már önkényt felmerül a kérdés: a magyar nyelv és nemzet-é az, melyben él a parthus? vagy a mi egyre megyen ki: a magyar fajhoz tortozott-é a hatalmas parthus nemzet? és épp ezen kérdés, melynek megfejtését tűztük ki jelen fejezetben régészeti búvárlataink tárgyául.

Könynyü volna a kitűzött kérdésnek megoldása, ha volnának nyelv emlékeink a Parthus-Arsacida országló háznak Örményországban uralkodása korából, de fájdalom! ilyenekkel nem dicsekedhetünk; romban hever, a szó szoros értelmében, az egykori Örményország! a várak és városok rom-

jai közt itt-ott kiálló, vagy a romokból kiásott oszlopok, emlék- és sirkövek sok érdekes historiai tartalmu feliratokat hordanak, láthatók ezeken számtalan, örményeken kivül, syrus, chaldaeus, arab és görög feliratok. Ván, más néven Semiramocerta várerősségnek eleven sziklába vágott szobái és csarnokai telvék Semiramis uralkodására vonatkozó ékalaku feliratokkal; hasonló ékalaku iratok találtatnak Manascherta, Artimet, Dariuns (Bajazid) és Pteria városainak romjain *a*).

Görög feliratok találtatnak egyebütt is de főképp Kis-Örményországban, mely tartomány az V-dik században Kr. után görög hatalom alá jutott.

Az Arabok uralmát hasonlólag számos feliratok hirdetik egész Armeniában. A parthus Arsacida ház szinte hatszáz évig uralkodott Örményországban, s bámulatos! ezen hoszszu időszak alatt nyelvök és nemzetiségöknek semminemü irott emlékét, semmi nyomát sem hagyták az országban, nem találtattak pénzek, nem épitészeti emlékek, melyek parthus feliratot hordanának; holott azon idő óta, hogy az örmény kútfőket magyar történelmi szempontból tanulmányozni kezdettem, kiváló gondot forditottam mindenkor arra, hogy parthus nyelvemlékeket vagy a nyelv minőségét ismertető hiteles irói adatokat fedezzek fel, e végett hozattam meg a fennebb emlitett útazási munkákat, melyek az Örményországban talált feliratokat ismertetik, de a főczélra nézve sikertelen volt mindeddig minden fáradságom. Tisztelettel emlékezik a par-

a) Déscription de l' Asie Mineure L. Arménie p. 130 par Charles Texier.

Chanayazarian Esquisse de l' Histoire de l' Arménie Paris 1856.

Langloi Voyage, dans l' Arménie Mineure et Cilicie Paris 1861.

Most kaptam Konstantinápolyból Csalalian Sergius örmény érseknek útleirását Nagy-Örményországban, mely munka két kötetben megjent 1853 Tiflisben örmény nyelven, mely több százra menő, azok közt sok historiai érdekü feliratokat tartalmaz.

thus Arsacidákról az ugyancsak korukban keletkezett és legszebb virágzásnak indult örmény irodalom, de nyelvükről mélyen hallgat. Az örmény kútfőkben tudósításokat a parthus nyelvről hiában keresünk, e tekintetben azok teljes bizonytalanságban hagynak minket. Mivel azonban az örmény irodalom kincsei, melyek a szerencsétlen hont és nemzetet oly gyakran ért pusztitások alkalmával nagy részt elvesztek és csak időváltva majd egy hozzáférhetlen sziklabarlang üregeiből, hová azokat tulajdonosa elrejtette, majd a romok mélyéből, majd ismét a kolostorok porlepte könyvtáraiból hozatnak napfényre, nagyon valószinü, hogy idővel sok elveszettnek tartott és sajnosan nélkülözött történelmi munka fog felfedeztetni, vagy, kivált Déli-Örményország romjai közt, hol most az útazás és kutatás a Kurdok rablásai miatt szinte lehetetlen, feliratok fognak találtatni, melyek képesek leendnek ezen kérdésre mostanig nem ismert fényt deriteni. Igy találtatott meg 1850-ben Ecsmiadzin kolostornak örmény kéziratokban gazdag könyvtárában Sebeos történetirónak munkája a VII-ik századból Kr. után és kiadatott Konstantinápolyban 1851-ben. A mi ezen munkát reánk nézve rendkivül becsessé teszi, azon terjedelmes felirat a kereszténység első századából, mely a VII-ik században, tehát az iró korában Nisibisben fedeztetett fel Sanatruk király (35—65 Kr. után) palotájának romjai közt, melyet iró munkájában felvett. Ezen nagy becsü felirat, többek közt, igen érdekes tudósitásokat tartalmaz, az armeniai parthus Arsacida uralkodó háznak eredete felől.

V.

Okát annak, hogy a Parthusok hoszszas uralkodásuk alatt Örményországban nyelvemlékeket nem hagytak, feltaláljuk azon körülményben, hogy az Örmények Valarsacest a

nagy Arszák fivérét önkényt választották meg királyokul és magok hítták meg az országba, s nem fegyver erejével hódittattak meg. Nincs adatunk reá a történelemben, hogy a Parthusok kezdetben a királyi ház tagjain kivül nagyobb számmal telepedtek volna Örményországba, menekültek ugyan az Arsacida háznak Persiában és Bactriában országló, de a harmadik században Kr. után hatalomra kapottt persa Sassanidák által trónjuktól megfosztott némely ágai örményországi véreikhez, ezek azonban külön főnemesi családot képeztek ugyan az országban, de külön népséget nem, hanem valamint a király és a királyi háznak tagjai, ugy ők is nyelv és nemzetiségre nézve az örmény nemzetbe tökéletesen belé olvadtak, külön családi vagy parthus nemzeti érdekeket soha sem hajhásztak, hanem azonositották mindenben az örmény nemzet érdekeivel. Innen azon rendkivüli bizodalom és ragaszkodás, melyet az Örmények ezen királyi ház iránt, mig csak fennállott, tanusitottak, mely a historiában szinte példa nélküli; minthogy sem magok az Örmények más házból királyt magoknak nem választottak, sem az örmény fenhatóság felett egymásközt vetélkedő Persáktól és Rómaiaktól mást, mint Arsacidát királyul elfogadni soha sem akartak.

VI.

Oka annak továbbá, hogy parthus nyelvemlékeket nem birunk, az is, hogy az Örmények magok is az V-ik század közepéig, mig tudniillik az örmény hangoknak megfelelő s kiejtésére alkalmas betük felfedeztettek (a régiek arra elégtelenek levén) az örmény szóknak leirására közönségesen persa és syrus betüket használtak *a*), de sőt a dél-nyugoti Assyriával határos tartományokban az isteni szolgálatot is syrus

a) Chorenei Mózes Örmények történetei. 3 k. 52 f.

nyelven végezték *a*). Eumenes örmény királyról irja Polyaenus, hogy Orontes örmény satrapától syrus betükkel irott levelet mutatott elő. „Eumenes epistolam protulit Syriacis litteris scriptam tamquam ab Armeniae satrapa Oronte“ *b*). A syrus betüknek használata és szokások némi hasonlatossága vezette Strabot azon tévedésbe, hogy az Örményeket a Syrusok és Arabok nyelvrokonainak állitaná. „Armenorum, Syrorum et Arabum gentes multum prae se ferunt cognationis sermone, vita, corporum forma maxime ubi vicini sunt“. Kétséget azonban nem szenved, miképp a diplomatiai nyelv ugy armeniai mint persiai Arsacidáknál a Nagy Sándor utódai alatt egész Elő-Ázsiában elterjedt görög volt, görög feliratuak mind két rendbeli Arsacida királyoknak mostanig talált pénzei. A két Tigranesnek, Artavasdnak és Erato királynénak pénzei következő feliratot hordanak *c*) ΒΑCΙΛΕΩC ΒΑCΙΛΕΩΝ ΤΙΓΡΑΝΟΥ, ΒΑCΙΛΕΩC ΒΑCΙΛΕΩΝ ΑΡΤΑΥΑCΔΟΥ, ΒΑCΙΛΕΥC ΜΕΓΑC ΝΕΟC ΤΙΓΡΑΝΗC, ΕΡΑΤΩ ΒΑCΙΛΕΩC ΤΙΓΡΑΝΟΥ ΑΔΕΛΦΗ. Ezekhez hasonlók a parthus Arsacida királyok eddig ismert pénzeinek feliratai, görög felirással látta el Chosroes örmény király (313—226 Kr. ut.) azon emlékoszlopot, melyet Kaukaziában állitott a Chazar- és Basil-Hunokon nyert győzelme és főurasága jeléül *d*). Görög

---

a) Les Syriens plus avancés dans la civilisation que les Arméniens leurs maitres, ils les maitrisérent a leur tour par leur culte, par leur langue et par leur littérature. Leur langue fut celle qu'on employa dés lors en Arménie dans les affaires judiciaires, dans la diplomatie et dans la religion jusqu' au cinquiéme siécle de l'ére Chrétienne. Chanazarian Histoire de l' Arménie cf. Mois. Choren. L. 4. c. 54.

b) Bochart Phaleg. C. IX.

c) Katerdsian. Világtörténet. Örmény nyelven megjelent Bécsben 1852. Örmény és parthus Arsacidák. 2 köt. 76 l.

d) Chorenei Mózes, Örmények történetei. 2 k. 66 f.

volt szövege a Sanatruk király palotájának romjai közt talált historiai tartalmu feliratnak is, melyről fennebb emlékeztem *a*). Plutarch irja: hogy Tigranes az általa épitett és nevére elnevezett, nagy részt az általa meghóditott Syriából és Cappadociából átszállitott Görögökkel népesitett Tigranocerta városban görög szinházat állitott és a görög szinészeket és tudósokat pártolta *b*).

Appiánban viszont a parthus Orodes és örmény Artavasdes Arsacida királyokról olvassuk: hogy a midőn ezen uralkodók egymással kibékültek, a békeszövetség szilárditására ejtett menyegzői ünnepélynek növelésére görög szavalatokat és szini előadásokat rendeztek, mert Orodes a görög nyelvet jól értette, Artavasd pedig éppen költő volt, szindarabokat és egyéb munkákat irt, melyek közül némelyek Appian korában meg voltak *c*).

---

a) Sebeos. Heraclius kora. I. könyv. 2 l.

b) Erant ea tempestate Tigranocertis plurimi ludorum artifices quos undique Tigranes ad se institutorum spectaculorum causa convocarat. His Lucullus ad praeparandos pro parta victoria ludos atque spectacula magnifice usus est. Plutarchus in Lucullo.

Tigranes Cappadocia velut indagine cincta ut nemo posset evadere ad trecenta millia hominum abstraxit in Armeniam et agros eis ad incolendum cum aliis attribuit; ubi primum Armeniae regni diadema sibi imposuit et oppidum Tigranocertam a se denominavit, quasi Graece dicas Tigranopolim. Appianus de bello Mithridatico p. 216.

c) Interea Orodes cum Artabase in gratiam redierat ejus sorore desponsa Pacoro suo filio, moxque secuta sunt convivia et commessationes et multa alia, introducta sunt et Graeca acroamata, nam Orodes nec linguae Graecae rudis erat nec literarum. Artavasdes vero etiam tragoedias scribebat et orationes et historias, quarum nonnullae servantur et hodie. Appianus de bello Parthico.

Ὁ Ἀρταυάσδης καὶ τραγῳδίας ἔποιει καὶ λόγους ἔγραφε καὶ ἱστορίας ὧν ἔνιαι διασώζονται. Plutarchus in Crasso.

VII.

Nem levén e szerint parthus nyelv-emlékeink, melyekre a parthus nemzetiség kérdésének megoldásában biztosan támaszkodhatnánk, mig ilyenek fognak felfedeztetni: meg kell elégednünk azon szám szerint ugyan kevés, de elsőrendü parthus névszókkal, melyeket könyvem első részében, az V-ik fejezetben taglaltam, a melyeknek magyar értelme tagadhatatlan. Vannak ugyan az örmény nyelvben nagy számmal szók, melyek a megtelelő magyar szókkal hang és értelemben egyeznek; ilyeneket én is I-ső könyvemben száznál többet hordottam fel; ezekről azonban nem lehet mondani, hogy a parthus nyelvből származtak által az örménybe, mivel a parthus nyelv, mint fennebb megmutattam, a Parthus-Arsacidák korában nem használtatott Örményországban.

Ezekről tehát vagy azt kell mondanunk, hogy azon ős előkorban, midőn a Parthusok ősei: a Dahák, a Sakák és a többi hunmagyar-scytha néptörzsek szétoszlásuk előtt együtt laktak az örmény felföldön, meg az Araxes és Cyrus folyók mellékén, a magyarból származtak az örménybe, vagy az örményből a magyarba; vagy pedig azt kell mondanunk, hogy azok egy rég kihalt köz-anyanyelvnek maradványai, melynek hihető, a magyar, mint az örmény leánya *a)*.

A nagy tudományu Baxter nem kételkedik az örmény nyelvet, melyet nyelvészeti munkáiban nagy sikerrel használt, scytha nyelv dialectusának és az Örményeket Scythákknak nevezni, midőn többek közt ezeket mondja: „Neque multum dubito quin Armenii etiam nomen suum his (Aramaeis, Arimis) debeant, cum vel hodie Scythicae linguae dialecto utantur; ismét alább: Siquidem Armenis qui hodie veteri

a) Lásd e tárgyról munkám III-dik részében a 2. és 3. fejezetet az örményországi Daha és Saca, Hunmagyar-Scytha népekről.

Scytharum lingua loquuntur air est vir...“ Armenii igitur qui et Scytharum propago fuerant *a*).

Az örmény nyelv a keleti nyelvek sorában nem képez külön osztályt, valamint nem képez a magyar sem; hanem bármenynyire különböznek is egymástól és eredeti anyanyelveknek tartatnak, uézetem szerint mindkettő az ariai vagy zend nyelv-családhoz tartoznak; valamint a régi persa, medus és sanskrit nyelv is, és azokkal együtt beléolvadnak a tágas értelemben vett nagy indogerman nyelv-családba, mint annak egy külön osztálya. Figyelmet érdemel ugyanis, hogy több franczia és örmény nyelvész és régiség kutató, kiknek volt alkalmuk az örmény nyelvet és annak grammatikáját egybevetni a sanscrit, régi persa és egyéb ariai nyelvekkel, szembetünő hasonlatosságot fedeztek fel az örmény és a mondott ariai vagy zend nyelvek közt. Nem is lehet — mond a tudós Katerdsian világtörténelmi munkájában — mutatni az örmény nyelvnek más helyet a nyelvek sorában, mint a zend, pahlavi, régi persa és rokon ariai nyelvek osztályában, mert valamint geographiai tekintetben szomszédok, ugy közel állottak egymáshoz az istenségről véleményben és szokásokban, mindenek felett pedig rokonok nyelvben, miután számtalan első rendü, az emberi nyelv leglényegesebb szavaik az örménynyel közösek, mi által mint testvérek állanak egymás mellett *b*).

---

a) Baxter, Glossarium Antiquitatum Romanarum, Londini 1781 in voce Arimanes et Arimaspi.

b) Katerdsian Világtörténet 1. kötet 109. lap.
Eugéne Boré, franczia Armenista, e tárgyról ekképp nyilatkozik: La grammaire Arménienne repose sur les mémes bases que la grammaire Grecque et a des rapports frappants surtout avec la grammaire Sanscrite etc. Arménie p. 101.

VIII.

Midőn azt mondom, hogy a magvar nyelv az ariai vagy zend nyelv-osztályhoz tartozik, a magyar nyelv és magyar régiségek körüli több évi vizsgálódásaimnak eredményét mondottam ki.

Könyvem első részében megmutattam, hogy a Magyarok egykor az Oxus vize melléki tartományokban laktak; ugyanott megmutattam azt is, hogy a Magyarok régi vallása egyezett a zend népek vallásával. A lakhelyek azonságából, a vallás hasonlatosságából és azon környülállásból, hogy a magyar nyelvnek, egyikével az ariai nyelveknek, tudniillik az örménynyel, melylyel azt öszszehasonlitottuk, számos közös szavai vannak; joggal következtethetni annak a többi ariai nyelvekkeli rokonságára, eredeti egységére.

Saint Martin. „Mémoires sur l' Arménie" czimü munkájában irja: hogy a Zoroaster vallásának szent könyveiben megőrzött régi hagyományok szerint, a Persák és a többi zend népek Örményország északkeleti részéből vezetik le származásukat. Ezen földrészt Kelet minden népei a legkorábbi idők óta Aran- és Iránnak nevezik. Zoroaster maga Vendidád és Zendavesta könyveiben tisztelettel emlékezik róla, azt szentnek, tisztának és hatalmasnak mondja, e volt az ő szülőfölde és első hely, mely vallását elfogadta, a honnan azt ő tovább Indiáig terjesztette. Végre e volt az első teremtett és lakott hely a földön, mely hagyomány a mi szentirási hagyományainkkal bámulatosan egyez *a*).

a) L' Arménie est appellée dans les livres dont nous venons de parler (Zendavesta) Eeriemeno, Zoroastre en parle toujours avec les plus grandes éloges et il la considére comme la contrée la plus importante de toutes celles ou il pouvait établir sa loi, il lui donne les noms de sainte, de pure et de puissante, enfin c' étoit sa patrie et c' étoit le premier pays qui avoit embrassé

Örményországnak épp ezen északkeleti része, hova én kútfőim nyomán a Hun-Magyarok eredeti szülőföldét helyezem, itt volt a hatalmas Sakák földe a Cyrus és Araxes öszszefolyásánál; Armenia felföldén Euphrat és Tigris forrásinál laktak egykor a Parthusok ősei a Dahák, itt a Sabir-Hunok, szóval itt volt a Chusok földe.

A zend hagyományoknak emlitett öszszehangzása Armenia iróinak a Hunmagyar Scytháknak eredeti szülőföldére Armeniában és utóbbi lakhelyeire az Oxus viz partmellékén, vonatkozó tudósitásaival, a magyar fajnak az ariaival sokkal bensőbb viszonyát árulja el, mint a milyent népeknél csupán lakhely azonsága, vallási elvek és szokások hasonlatossága szoktak előidézni; nézetem szerint a magyar faj ha nem maga sajátképpi főtörzse az ariai nép és nyelv osztálynak, annak kétségkivül egyik rokon ága; mire nézt bár mint is törekedjenek némely magyar nyelv- és régiségkutatók, a magyar nyelvet a zsidó és más semita és chamita *a*), mások

---

sa religion, aussi il aimoit a en rappeler perpétuellement le souvenir dans ses écrits Toute la partie orientale de l' Arménie possedée actuellement par les Persans et le Russes porte dans presque tous les ouvrages orientaux moderns le nom d' Aran et celui d' Iran, ce nom que les Persans depuis longtemps donnent a leur patrie est assez frappant. . . . Depuis les diverses traditions qui se trouvent consignées dans les livres sacrés des successeurs de Zoroastre on pourrait conjecturer avec quelqu' apparance de raison que la nation Persane tire son origine de l' Arménie du pays de l' Aran. Selon le Vendidad c' est le premier endroit créé sur la terre et le premier lieu habité, tradition qui s' accord d' une maniére étonnante avec les récits des livres saints. Saint Martin. Mémoires sur l' Arménie. Tom. 1.

a) Horváth István: Rajzolatok a magyar nemzet legrégibb történeteiből.

Révai. Elaboratior grammatica Hungarica; 47 lapján olvassuk: Ab Hebraeis itaque non descendimus, linguae tamen cognatio intercedit, qualis est inter neptes ortas ab avia ex filiabus diversis·

meg a finn eredetü nyelvekkel hozni kapcsolatba *a*) azt velem felhozott érveikkel elhitetni nem fogják; de az örmény kútfőkben sem találtam semmit, mi a mondott nézeteknek legkevésbbé kedvezne, jóllehet, meghajolva Horváth István nagy tudománya és tekintélye előtt, kutatásaimat kezdetben az általa kijelölt irányban tettem, sőt azok még inkább megérlelték bennem azon rég táplált meggyőződésemet, hogy a magyar nyelvnek kulcsát csak is az ariai nyelvekben kell keresnünk, ezekben akadunk annak, ha mindjárt távoli, de közös eredetet sejtető rokonaira. Kihalt, való, az ariai nép- és nyelvcsaládnak több tagja, de fenmaradt szerencsére annyi, és él részint irodalomban, részint a nép ajkán, a menynyi szorgalmas tanulmányozás és kutatás mellett elégséges a magyar nyelvveli vérségének felismerésére.

Él a titokteljes sanskrit nyelv India szent könyveiben, jóllehet a nép, mely azt egykor beszéllette, letünt évezeredekkel ezelőtt a világ szinteréről; él mondám, és régisége s irodalmi fontossága által ugy, mint bámulatos egyszerüsége és grammatikájának szabályossága által már rég magára vonta az európai tudósok figyelmét *b*).

Él a régi Persák és Medusok nyelve, a kevés számra olvadt, de régi vallásukat és nyelvöket mind maig híven megőrzött tűzimádó Gueberok ajkán *c*).

Él a zend nyelv vagy legalább annak egy rokon ága Bactriának és északi Indiának némely hegyi népeinél *d*).

a) Sajnovics. Demonstratio idioma Hungarorum et Lapponum idem esse. Hafniae 1770. Ezen véleményben volt Reguly Antal jeles nyelvész és útazó.

b) Réső Endre a sanscrit nyelv ismerete. 1837 évi Tudománytár 1. k.

c) Dissertation upon the antiquities of Persepolis by William Price Vol 1. London 1820.

d) Bahlen Petri. Commentatio de origine linguae Zendicae e Sanscrita repetenda. Hodiernis adhuc temporibus vigere scimus dialectum Zendicae persimilem in regionibus Bactrianis et Indo flumini vicinis montium tractibus. p. 15.

Price Wilhelm jeles angol nyelvész, ki a persepolisi romokat persa tudósok kiséretében meglátogatta, a rejtélyes ékiratokat, melyekkel boritvák, egybevetvén a pahlavi nyelvemlékeknek kezénél levő gyüjteményével, meg a kiséretében levő Gueberek nyelvével, azokhoz szavakban és kivált betüalakokban hasonlóknak találta *a*).

Él végre Ázsia legrégibb historiai emlékezetü népei egyikének, az Örménynek nyelve és pedig mind régi, gazdag, ma is meglehetősen virágzó irodalmában, mind a több milliókat számláló és egész Elő-Ázsiában elterjedt nemzet ajkán.

IX.

A magyar fajnak hajdan szintugy mint most különböző ágai voltak, melyek különböző neveket viseltek, a magyar névszó, a magyar faj egyik törzsének volt neve, és hihető, miszerint csak Európában vívta ki a többiek felett azon felsőbbséget, melynél fogva a többi külön nevü törzseket nevének közös használatára birta és magában egyesitette. Miképpen nevezte a Magyar magát Ázsiában a maga nyelvén, és miképpen neveztetett az idegen népektől, historiai titok, melyet felfedezni még eddig senkinek sem sikerült; már pedig mig a régiségkutató tisztában nincs tárgyalt népe hajdankori neve iránt, hasztalan mindaddig minden fáradozása. — A Magyar név a magas régiségben ismeretlen. Mazar görögitett alakban a IX-dik században fordul elő Porphyrogeneta Constantin irataiban először oly körülmények közt, melyekből bizton tudhatni, hogy Mazar néven valósággal Magyart értett *b*). A Hunok a IV-ik században Kr. után merülnek fel a történelem szinvonalán. Ammian és Szent Hieronymus elsők,

a) Price William. Journal of the British embassy to Persia. London 1820. Vol. 1.

b) Constantinus Porphyrogeneta de Adm. Imperio. c. 37.

kik a Hunokról emlékeznek *a*). Feltaláljuk ugyan a Magyarokat Ptolomaeusnál Mazorani *b*), Pliniusnál Megari *c*) névalakban, a Hunokat a persepolisi és diospolisi feliratokban Unnu és Hunut néven *d*), melyek a IV-dik században Kr. után sokkal régibb időkből hangzanak ugyan, de mint egyes és összefüggés nélküli adatok nem sokat nyomnak, miután magok is bővebb felvilágositást egyebünnen várnak és csak más ethno- és geographiai adatok segitségével a hunmagyar névvel hozatnak kapcsolatba.

Nem hatolhatván e szerint a magyar névvel fölebb a IX-dik századnál, a hunnal a IV-diknél Kr. után, micsoda más név fog világitani a történetbuvárnak a régiség magasabb századaiban; melyik név lesz az, melynek vezérfényénél kutatásait a siker némi reményével folytathassa; talán a scytha vagy a parthus!? egyik sem, a scytha tágasabb, a parthus szükebb értelmü sem hogy a kivánt czélnak megfelelhetne, mert jóllehet áll az: hogy a Magyarok Scythák, de nem áll: hogy minden hajdan scytha néven nevezett nép Hun-Magyar volt, mint ezt munkám első lapjain számos adatokkal bébizonyitottam; ugy nem különben, jóllehet a Parthusok nézetem szerint is Hun-Magyarok; de azt még sem merem állitani, hogy a Magyarok a sajátképpi Parthusok ivadéki. A Parthusok, mint azt maga helyén *e*) elmondottam és a név maga is tanusitja, a Scythákna k, egyik, attól elvált, elszakadt, elpártolt felekezete voltak, minél fogva a parthus név, már csak e miatt is, nem szolgálhatott általánosan a Hun-Magyar Scythák jelölésére, anynyival is inkább, mivel

a) Ammianus Marcellinus Historiarum. L. XXXI.
Hieronymus in Epistola Fabiolae ad Oceanum.

b) Ptolomaeus Cosmographiae L. VI.

c) Plinius. Historiae naturalis L. VI.

d) Fejér György. Aborigines et incunabula Magyarorum. p. 31.

e) Első Rész: első és második fejezet.

bizonyos, hogy akkor is, midőn hatalmuk tetőpontján állottak a Parthusok, léteztek kivülök számos tőlük egészen független hun-magyar scytha népek az Oxus és Jaxartes folyók közti tartományokban, kik a Parthusokéval nagyság- és hatalomban versenyező birodalmat alkottak, mint ezt munkám első részében historiai hiteles adatokkal támogatva előadtam *a*). Különben is ismeretes, hogy a parthus név, a Parthusokkal a II-dik században Kr. előtt, a Nagy Arszák alatt, emelkedett fel a történelem szinvonalára, és arról a III-ik században Kr. után Artaban utolsó parthus Arsacida persa királylyal végképp letünt, a historia róluk e néven többé nem emlékezik. A byzanti görög, de kivált örmény irók közül pedig, kik a keleti népeket és azok viszonyait igen jól ismerék, eszébe egyiknek sem jutott, az Oxus melléki hatalmas Euthalita Hun-Magyar Scythákat, kik a Parthusok eleste után még pár századig fennállottak, a Parthusokkal felcserélni vagy éppen Parthusoknak nevezni. Azon pár európai, kétes hitelü, költőnek inkább mint történetirónak a X-dik századból, kik a Magyarokat az egykori Parthusokhoz hasonlitva, Parthusoknak nevezték, a kiket Horváth István felhoz *b*), nagy fontosságot nem tulajdonithatni. Azokat nézetem szerint inkább sejtelmeknek, mint világos adatokon alapuló historiai tudósitásoknak mondhatni.

X.

A magyar régiségbuvárok sajnosan nélkülözték a nevet, melynek kalauzolása mellett a magyar nemzet eredetének szentélyébe juthassanak, jól belátták, miképp a hun-magyar név erre elégtelen, a scytha határozatlan, a parthus korlátolt jelentésü. Hogy ezen hiányt, melynek anynyira érezték

a) Első Rész: első és második fejezet.

b) Rajzolatok a magyar nemzet legrégibb történetéből. 81 lap.

szükségét, kipótolják, különféle hypothesisekhez folyamodtak. Különböző népneveket fogtak fel, melyek a Magyar névszóhoz hang és jelentésre némileg hasonlitottak, vagy a melyekben, néha erőltetett elemzés és magyarázat szerint ily nemü hasonlatosságot véltek létezni. Ezen eljárásnak több példáit találjuk Horváth István értekezésében *a*). Ő a hun-magyar meg a parthus-scytha nevet hasonló értelmezések és magyarázatok által kapcsolatba hozta a Philisteusok meg a Chananeusok és számtalan más ázsiai, áfrikai és európai népek nevével, melyek segitségével aztán a félvilágot bébarangolta.

Fejér György indittatva azon csekély hasonlatosságtól, mely a magyar és macron névszó közt alig észre vehető, a Magyarok eleit a pontusi Macronok és szomszéd népekben kereste *b*), Deguignes hasonló indokból a Chinaiak Hiongnouiban *c*), Kis Bálint a Medusok és Örményekben *d*) vélték a Hun-Magyarokat feltalálhatni. Lehet-e aztán csodálkozni? ha ily gyenge alapokra fektetett vizsgálódások kivánt czélra nem vezettek, lehet-e csodálkozni, ha ezen tudós és lelkes férfiak ily kétes szempontokból kiindulva, minden fénypontot nélkülözve, az útjokban itt-ott felmerülő bolygó tüzek által tévútra vezettettek, s végre is az idők és történelem megmérhetlen tengerén hajótörést szenvedtek. A mi egyébiránt tekintve azt, hogy a Magyar, kelet népe, a nevezett tudósok pedig vizsgálódásaikban nyugoti útmutatókat követtek, másképp nem is történhetett. Másképp nevezi magát maga nyelvén ma is a Magyar, s másképp neveztetik a szomszéd né-

a) Rajzolatok sat. széltibe mindenütt.

b) Fejér. Aborigines et Incunabula Magyarorum ac Gentium cognatorum populi Pontici. Pontus. Budae 1840.

c) Deguignes. Histoire des Huns. Vide Pray Annales.

d) Kis Bálint. Magyar régiségek.

pektől, igy volt ez kétségkivül Ázsiában is. Már ki mondja meg nekünk, miképp nevezte magát a Magyar Ázsiában maga nyelvén, és miképp neveztetett Ázsia népeitől, hanem ha a Magyar maga, vagy a Magyarral Ázsiában egykor együtt lakott s vele különféle viszonyban állott szomszéd népek. Miután áll továbbá: hogy a Magyar Scytha, de nem áll, hogy minden Scytha Magyar; ki mondja meg nekünk, melyik volt a Magyar azon számtalan, különböző nevü és nemzetiségü Scythák közül, kiket kivált Nagy Sándor hadjárata után a görög és római irói sereg ismert, ha nem ismét csak a magyar és a keleti irodalom. Jóllehet hiányosan jutottak el mi hozzánk a magyar nemzet ős régi hagyományai; jóllehet későn irták meg azokat a magyar krónikások, köszönettel tartozunk nekik mégis, hogy azokat a végenyészettől megmentették, mert igy is, a mint azok előttünk állanak, némely útmutatásokat tartalmaznak, melyeket történetbuváraink számba sem vettek, de a melyek egybevetve Constantinnak a Magyarokra vonatkozó tudósításaival, a vizsgálót egyenesen Közép-Ázsiába vezetik, a hol az örmény kútfők világánál tovább kutatva nyomába jutunk a Hun-Magyar Scytháknak, sőt a mi több és a magyar régiségekre nézve kiszámithatlan fontosságu, feltaláljuk azon nevet, melyet az Örmények, Persák, Chinaiak és minden más ázsiai nemzetek a magyar faj jelölésére hajdan használtak, mely közös neve levén a Magyarnak keleten, minden magyar ajku népet magában egyesit.

XI.

Könyvem első részében felfejtett és hiteles történelmi adatokkal támogatott nézetem szerint hajdan, mig tudniillik felmerült a történelem szinvonalára a IV-dik században Kr. után a hun, a IX-dikben a magyar név, a Görögök és Ró-

maiak a Hun-Magyarokat általában Sakáknak, Daháknak és Massagetáknak nevezték. Ezek voltak a nagy számu Scytha népek közül, kikben a Hun-Magyarok őselei rejlettek.

Az Örmények, kik évezredeken keresztül uralkodó nép voltak Elő-Ázsiában, földrajzi helyzeteknél fogva folytonos összeköttetésben állottak egyfelől Ázsia különböző népeivel, másfelől viszont a Görögökkel és a Rómaiakkal, a Hun-Magyarokat mint Armeniában egykor földieiket, Kaukaziában pedig szomszédaikat jóval korábbi időkben ismerték, még pedig mind saját honi Hun-Magyar, mind külföldi s idegen Saca, Daha, Massageta nevökön, és ezen különböző elnevezéseket felváltva, synonym gyanánt, minden eszmezavar nélkül használták a magyar faj különböző ágainak jelelésére.

A név azonban, melylyel az Örmények ugy az összes magyar fajnak, mint egyes törzseinek jelölésére legközönségesebben éltek, nem a hun-magyar, vagy egyike a felsorolt scytha neveknek, hanem a chus, chusán, chusita név. A magyar fajnak ezen chusán neve, melylyel a Magyarok az Örményektől, Persáktól, Chinaiaktól és átalában Kelet népeitől illettettek, munkámban merül fel először a feledékenység tengeréből, melyben pár ezer évig szunynyadott, a történelem szinterére, annak a Magyarokra vonatkozó jelentése ismeretlen volt mostanig, a történetbuvárok, a régészet és nyelvészet kutató tudósoknak figyelmét általában tökéletesen kikerülte.

XII.

Hogy a Magyaroknak ázsiai neve a keleti nyelvekben és irodalomban jártas európai tudósok figyelmét mindeddig kikerülte; okát azon környülállásban találom: hogy mivel az áfrikai Aethiopok, Cham fiának Chusnak, kiktől származtak, nevét híven megtartották, s Kelet minden népeitől, a legré-

gibb idők óta Chusoknak hivatnak *a*), a történetirók nem is sejditve azt, hogy a keletiek, Chus név alatt nem mindenkor áfrikai Aethiopot, hanem néha egy más, az áfrikai Aethioptól eredet és nemzetiségre merőben különböző, nem is áfrikai, hanem kelet-ázsiai népet értettek, a Chus névszót, a hol az csak előfordult, minden kivétel nélkül Aethiopra forditották. Hogy a hol a szentirás eredeti szövegében Chus áll, ott a Hetvenek görög forditásában Aethiopot olvasunk, nem szükség emlitenem *b*), és ez ellen semmi kifogásunk, de igen az ellen, hogy Homer, Herodot, Nonnus Dénezs Kelet-Ázsiában Aethiopokat helyeznek, ott a hol a Chus-Hun-Magyarok laktak, tudniillik értesülvén arról, hogy India határinál a Paropamisus hegy aljában Chus nevü nép tanyázik, és tudván másfelől azt, hogy a Chus a keletieknél átalában Aethiopot jelent, a Chus névszót Aethiopra tették át s ekképp szokásuk szerint elgörögösitették *c*).

Egyébiránt a keleti történetirókban gyakran előforduló Chus, Chusan, Chusita névre, Európa tudósai közelebbi időkben nagyobb figyelmet kezdettek forditani, és nem egy tette már közülök azon észrevételt, miképp a mondott név a keleti irókban nem mindenkor jelent Aethiopot, csak hogy mit jelent, és névszerint hogy a leggyakrabban Hun-Magyart jelent, azt eddig tudtomra senki sem mondotta. Kiepertnek,

a) Chuso nihil detrimenti tempus attulit, Aethiopes enim quibus praefuit, nunc quoque tam a se ipsis quam ab Asianis omnibus Chusaei nominantur. Josephus Flavius Antiquitatum Judaicarum L. I. c. 7. cf. Hieronymi Quaest. Hebraicarum in Genesim. Quaest. 20.

b) Geneseos. c. 2. v. 13.

c) Aethiopes qui bifariam divisi sunt ultimi hominum. Alii quidem ad occidentem solem, alii vero ad orientem. Homeri Odyss. I. v. 23—24.

Sexta decima portio haec, Paricani et qui ex Asia sunt Aethiopes. Herodot. L. 3.

Αἰθίοπες τὲ Σάκαι τὲ καὶ ἔθνεα ποικίλα Βακτρῶν. Nonnus Dionys. v. 340.

iskolák számára kiadott régi világ atlasának 42 lapján, a jegyzetben, hol az I-ső Darius persa királynak adózott népeket, a mint azok a persepolisi királyi sirboltok ék alaku feliratiban felsoroltatnak, párvonalba állitja Herodotnak hason tartalmu helyével, a következő érdekes szavakat olvassuk: „Die in Satr. XVII (Herodot) genannten asiatischen Aethioper, gewisz griechische Übersetzung des Kuschiten Namens, und nicht die unbedeutende Völkerschaft der Kossäer sind in den Inschriften (von Persepolis) als Khuschija aufgeführt“ *a*). A mondottakból világos, miként az Aethiop névszó a fenn idézett legrégibb görög irókban a Chusnak hibás forditása, azonban Herodot is a kelet-ázsiai Aethiopokat az áfrikaiaktól gondosan megkülönbözteti midőn igy ir: „Arsanes quidem Aethiopibus qui sunt trans Aegyptum atque Arabibus praeerat. Ii autem Aethiopes, qui sunt ab ortu solis (nam bifariam militabant) censebantur cum Indis specie nihil admodum a caeteris differentes, sed sono vocis duntaxat atque capillatura. Nam Aethiopes qui ab ortu solis sunt promissos crines, qui ex Africa crispissimos inter omnes homines habent. Aethiopes qui ex Asia sunt pleraque arma, quae Indi gestabant *b*).

XIII.

A Chus névszót Aethiop forditásban feltaláljuk a magyar nemzet ősrégi hagyományaiban is, felmaradt tudniillik a Magyaroknál több századok mulva is azután, hogy Európába jöttek, egykori ázsiai lakhelyöknek a keletieknél divatos Chus nevének emlékezete; mert a mint mondám fennebb is, hihető, miképp nem a Magyar nevezte magát Chusnak, Chusánnak, és honát Chus földnek, hanem a Persáktól, Örmények-

a) Kiepert, Atlas der alten Welt. Wien 1854.
b) Herodoti Historiarum. L. VII.

től és a többi keleti népektől neveztetett e néven. Thuróczi, ki a mondott nemzeti hagyományt, több századok mulva azután, hogy megtelepedtek Pannoniában a Magyarok, irásba tette, nem kételkedett a Chus szót, a szentirás-magyarázók egyhangu értelmezése szerint Aethiopra magyarázni. Már hogy mit akar, vagy mit jelent, a nemzeti ős régi hagyományokat híven viszszatükröző Thuróczi krónikáiban, ott a hol a Magyarok ázsiai lakhelyeiről van szó, az Aethiop névszó, azt tudtomra soha senki meg nem fejtette, — de nem is sejditette senki, hogy az legkisebb öszszeköttetésben álljon a Magyarok ázsiai viszonyaival akár földrajzi, akár történelmi tekintetben; azért, midőn tudósaink a kérdéses helyet tárgyalták, az Aethiop szót mint szerintök értelem nélkülit, a melyet csak a vak véletlen csúsztatott bé a hagyomány szövegébe, figyelemre nem méltatták, holott Thuróczinak tökéletesen igaza van, megjegyezve, hogy a magyar faj hajdankori lakhelye Belázsiában nem feküdt a Thuróczi által Aethiopiára forditott Chus föld határinál, hanem a Chus föld maga volt egykori ázsiai honjuk.

XIV.

Thuróczinak többször emlitett helye ekképp hangzik: „Scythicam regionem unica cingi comprehensione sed in tria regna Bastardiam scilicet Dentiam ac Mogoriam dividi, centumque octo provincias habere. Ab Oriente Scythico regno Juhrianum, post haec Tartiam (Tartariam) tandem Mogoliam jungi, ex plaga aestivo subsolari gentem Corasminam et Aethiopiam quae Minor India vocatur vicinari“ *a*). Thuróczinak ezen helye, helyreigazitva a keleti kútfők szellemében, és viszszahelyezve a Chus szót maga eredeti jogába, melyben azt a magyar nemzet hagyományai kétségkivül több századokon ke-

a) Thuróczi, Chronica Hungarorum. c. 5.

resztül megtartották, de a melyből a divatos Aethiop forditás által helytelenül kiforgattatott, a vizsgálót a Magyarok eredeti szülőföldére vezeti, tudniillik a Persiával keletről határos és egykor persa hatalom alatt állott Chusok, Chusaeusok, vagy a keletiek kiejtése szerint Chusánok földére. Az idézett hely azonban nem áll magára és elszigetelten a nemzeti hagyományok sorában, mely minket a Magyarok ősi lakhelyeinek nyomozása végett a mondott tájékokra utal. Thuróczi évkönyveinek második fejezetében, miután előadta, hogy bizonyos régi adatok szerint a Magyarok ősapái Hunor és Mogor kezdetben Persiában laktak, hozzá teszi, miképp ezen állitás éppen nem ellenkezik a magyar nemzet történelmi emlékeivel, miután azok szerint is a Magyarok elébb Persiában laktak és azután költöztek a Maeotis tó melléki tájékokra. „Nec priores Hungarorum historiae huic sententiae contradicunt, cum Hungaros primum in Perside tandem in Palude Maeotide commoratos esse tradant“ — és alább megint: „Posteritas Persidem inhabitans regionem statura et colore similis sunt Hunnis, tantummodo differunt parum in loquela, sicut Saxones et Thuringi“ *a)*. Ugyancsak a mondott persa végszéli tájékokra vonult Constantin bizonyitása szerint a Magyarok egy része, Pacinacita fajrokonaitól Atelkuzuban szenvedett vereségök után, kikkel a Pannoniában megtelepedett Magyarok azután is sok ideig közlekedtek kalmáraik által. „Turcorum exercitu per Pacinacitas tunc temporis Cangar nominatos devicto, atque in partes diviso, eorum una quidem versus orientem, partem Persiae incoluit“. . . . és ismét . . . „Ad Turcos vero ortum versus in Persidis partibus habitantes, negotiatores suos mittunt etiam nunc ii, qui occidentem incolunt praedicti Turcae, invisuntque illos et responsa saepe ab ipsis per hos accipiunt. Constantin, de Adm. Imperio c. 38.

a) Thuróczi Chronicor. P. I. c. 2.

XV.

Thuróczi Chorasmiáját, melyet az ős hun-magyar hon szomszédságában helyez, viszhangozza krónikáiban Kézai Simon, a mint ezt Kállai Ferencznek, a keleti nyelvek magyar történelmi fontosságáról irt értekezésében olvasom, a hol tárgyalva Thuróczinak és Constantinnak fennebb idézett és a Magyaroknak egykori persiai lakhelyeire vonatkozó helyeit: „Ez nem lehet — mond — koholmány, mert mi czélja lehetett volna a krónikairónak a nemzeti köztudomány ellen ilyesmit irni? mi okból irhatta Kézai Simon is, hogy Csaba fiának Edemennek anyja Khovarezmi születés volt (nam mater ejus de Chorasminis orta erat), s mikor a Magyarok másodszor Pannoniába jöttek Edemen is cum maxima familia patris sui et matris introivit. A dologban bizonyosan kellett valaminek lenni, mert ily összszehangzás Constantin Porphyrogeneta és a hazai krónikások közt másképp nem is képzelhető *a*).

Bár mily hiányosak ezen, Ázsiából magával hozott, magyar nemzeti hagyományból Thuróczi és Kézai Simon évkönyveiben fenmaradt őstörténelmi emlékek, én azokra nagy sulyt fektetek; igénytelen nézetem szerint nem egyebek azok, mint meganynyi fénypontok, melyek az évezredek homályából átsugárzanak, melyeket a századok hoszszu sora elhomályositani igen, de végképp elenyésztetni nem tudott; hiányzott mostanig a gyúpont, mely ezen vékony sugarakat összszegyüjtse és egykori fényökben ragyogtassa; innen van, hogy a magyar régészetbuvárok ezen emlékeket, a nyugoti kútfőkből gyüjtött történelmi adataikkal és azok nyomán alkotott különböző rendszereikkel öszhangzásba hozni nem tudván, azokat az eredeti szöveg egyenes értelmétől és egymástól eltérő nézeteikhez törekedtek alkalmazni. Jerney p. o. „persiai részek“ alatt a

a) Kállai. A keleti nyelvek magyar történelmi fontossága.

Caspium tenger nyugot parti vidékeket érti, ide vonultak szerinte a Magyarok a Besenyőktől szenvedett vereség után *a*), holott mi sem bizonyosabb annál, hogy a persa birodalom végszéleit annak legvirágzóbb korában is, északról a Kaukazus hegység képezte, melyen túl uralma soha sem terjedt; különben is miután Constantinból tudjuk azt, hogy a Magyarok kezdetben a Volga és Geech (Jaik) folyók közt laktak, és itt történt végzetszerü összecsapások a Pacinacitákkal, melynek következtében két részre szakadtak, azok egyike nyugotnak tartott, másika pedig kelet felé Persia részeibe vonult (pars altera ad orientem partem Persidis incoluit) nem látom miképp mondhatni Kuma mellékét Persia részének, miután Kuma vize köztudomás szerint Volgától nyugotnak esik nem pedig keletnek.

XVI.

Világos a mondottakból, hogy a magyar ős előidőkben, a mostanig ismert hun-magyar népnevek segitségével fölebb nem hatolhatni a IV-ik századnál Kr. után, a Chus, Chusán, Chusita név pedig, melyet Ázsia népei a magyar fajnak és egyes ágainak jelölésére közönségesen használtak, a tudósok figyelmét mindeddig kikerülte, épp azért csodálkozni nem lehet, hogy magyar történetbuváraink véleményei, a Magyarok őseleit, hajdankori neveit és lakhelyeit illetőleg egymástól elágaznak.

A Chus névszónak Aethiopra történt forditása, minden előforduló esetben és minden kivétel nélkül, a félreértést még inkább nevelte és a tudósok figyelmét annak még csak gondolatától is elvonta, hogy a Chus, Chusán név, a keleti kútfőkben, a legkisebb összeköttetésben álljon a Magyarok

a) Jerney. A Kuma melléki magyar városról. **Tudománytár 1843 Januariusi füzet.**

ázsiai multjával, vagy éppen Magyart jelentsen. Mire nézt nem nagyot mondok, és éppen nem kérkedésből mondom, hogy a magyar nemzet eredetére, lakhelyeire és egykori keleti viszonyaira vonatkozó kérdések, melyek a Magyart közvetlen és a legnagyobb mértékben érdeklik, talán örökre megoldatlan maradnak, ha nem sikerül az örmény irodalomnak, magyar történelmi szempontból figyelmes és több oldalu tanulmányozása által, a Chus névszónak eredeti jelentését felfedeznem. Ezen felfedezés, mint történni szokott, a többit maga után vonta, a Chus, Chusán névnek vezérfonalánál ugyanis tovább kutatva, jutottam el a magyar régiségek eddig ismeretlen magasságu regioiba, ennek vezérfényénél ismertem reá a régi világ számtalan különböző ajku és nemzetiségü Scythák közül azokra, kikről hiteles történelmi adatok nyomán teljes historiai bizonyossággal elmondhatni, hogy Magyarok voltak. Munkám első részének első fejezetében megmutattam, hogy a Magyarok az örmény föld- és történetiróktól hajdan Chusoknak, Chusánoknak hivattak, a föld pedig melyet laktak Chus meg Aria földének neveztetett, és a Kasp tengertől Indiáig, a persa végszélektől a chinai nagy sivatagig terjedt. Munkám ugyancsak első részének második fejezetében megmutattam, hogy a régi görög és latin föld- és történetiróktól a leirt tájékokra helyezett Saca-, Daha-, Massageta-Scythák és, a kik ezektől származtak, a Parthusok az Örményektől hasonlóképpen Chusoknak, Chusánoknak és Chusitáknak neveztetnek és a Chus- Hun-Magyarokkal azonosittatnak. A harmadik fejezetben végre megmutattam, hogy a mondott scytha népek valóságos Hun-Magyarok. Ezen fejezet öt czikkre oszlik, melyekben terjedelmesen tárgyaltatnak azon fővonások, melyek a különböző nevü de egy ajku és nemzetiségü népek ismeretére vezetnek, és ezen jellemző fővonások reá alkalmaztatnak a párvonalba állitott hun-magyar, meg saca,

daha, massageta és parthus scytha népekre, e szerint a) a lakhelyek azonossága, b) a történeti emlékek és események azonsága, c) hiteles föld- és történetirók világos tanutételei, d) a szokások hasonlatossága, végre e) a nyelv rokonsága által bizonyitom bé állitásom historiai igazságát. Könyvem első részétől a második és harmadik csak a vizsgálódások szinterére nézve különbözik, a menynyiben tudniillik a Saca, Daha, Parthus és Massageta viszonyai és Hun-Magyar nemzetisége körüli kutatásaink szinhelye az első részben Közép-Ázsia, a másodikban Kaukazia, a harmadikban Armenia, különben az elsőnek kiegészitő részei, és azon a régi historiában és nemzetek életében szinte páratlan jelenséget tüntetik előnkbe, hogy a hol csak egyikével találkozunk a nevezett Hun-Magyar scytha népeknek Ázsia megmérhetlen térein, szinte mindenütt ott találjuk azoknak egész csoportozatját, még pedig oly világos, oly félreismerhetlen jelei és bizonyitványai kiséretében a hun-magyar nemzetiségnek, hogy azoknak a Magyarral egy népfaj voltát, eredeti egységét, ugyanazonságát alaposan tagadni nem lehet. Az örmény kútfőkkel, melyek mindenütt elől járnak régészeti kutatásaimban, a legszebb öszhangzásban állanak a régi classicus és újabb ugynevezett byzanti görög irók és latin kútfők. Miért is a komoly tudományokat kedvellő szakértő olvasót munkámra utalva, ez úttal a Parthus-Scythákнak Chus nevéről és magyar nemzetiségéről csak anynyit mondok, menynyi újabban szerzett s a Parthusokra vonatkozó történelmi adataim megértésére szükséges.

XVII.

Azon roppant földterület Közép-Ázsiában, mely északtól délre a Jaxartes vizétől Paropamisus hegylánczolatig, nyugotról keletre a régi Media keleti határitól a chinai nagy siva-

tagig terjed, hajdan, az általam Hun-Magyar Scythákнak vallott népektől lakatott és Oxuson inneni és túli két főrészre oszlott. Az Oxuson túli ma Turán, az inneni Irán név alatt ismeretes, az egész hajdan Aria nevet viselt, mely név jóllehet keleti eredetü és a keletiektől is használtatott, leginkább divatozott mindazonáltal a Görögöknél. Az Örmények e földrészt általában Chus, a Chusok földe, keleti Chus és Chousdi Chorasan nevezetekkel illették. Aria — mond Saint Martin — az örmény iróktól Khusdi Korasannak és keleti Chusnak mondatik *a*).

XVIII.

A Parthusok különböző időkben különböző birodalmakat alkottak. Ezeknek egyike volt a transoxianai Chusoké, melynek eredete a historiai emlékezetet megelőzött időkben vész el, és fennállása lenyulik a keresztény időszámlálás hatodik századáig. A III-dik század közepe táján Kr. után, a parthus birodalom hanyatlása után a Chusok átkeltek az Oxus innenső vagy nyugoti partjára, és birodalmuk székhelyét Balch vagy Bahl városba tették, miért is az Örményektől ez idő óta Baali Chusoknak hivattak.

A Görögök a Chusokat az V-dik századig Kr. után általában Scythákнak nevezték, az V-dik században azonban a Scytha név megszakad vagy legalább ritkábban fordul elő történelmi munkáikban, és helyét a Hun, név szerint Euthalita-Hun, foglalja el és a nélkül, hogy legkisebb okát adnák ezen névváltoztatásnak. Ezen körülmény iszonyu zavart idézett elő az ókor történelmében. A régiségkutatók nem tudtak azon eligazodni mind maig; hová lettek a Oxus vize melléki Scythák az V-ik században Kr. után oly hirtelen, és honnan termettek oda ugyan azon időben a Hunok, a nélkül hogy

a) Saint Martin, Mémoires sur l'Arménie.

ezen eseményről a historia egy árva szóval emlékeznék. Neveli a zavart azon környülállás, hogy az Euthalita Hun-Magyarok, tekintve bel- és külviszonyaikat, ugyanazon állásban jelennek meg ugy egymás közt, mint szembe a szomszéd népekkel, jelesen a Persákkal, melyben állottak kevéssel elébb a Scythák.

Többen tudósaink közül, hogy ezen historiai rejtélyt magoknak megfejthessék, elfogadták Deguignes franczia történetbuvárnak csekély névhasonlatosságon alapuló azon véleményét, hogy a Hunok a Chinaiak Hiongnoui, kik nyomatva a Chinaiaktól az Oxus melléki tájékokra jöttek; holott mi sem bizonyosabb az örmény irók egyhangu tanutétele után mint az, hogy a Hunok ős régi lakói a kérdéses tájékoknak, kiket a Görögök Cyrus és Nagy Sándor hadjárataiból a legrégibb idők óta ismertek, csak hogy az V-dik század előtt Kr. után általában Scythákнak, név szerint pedig Saca, Daha, Massageta Scythákнak nevezték, az V-ik században azonban, hogy a Görögök azon gyakori küldöttségek alkalmával, melyeket ezen században Persia királyaihoz II. Isdegerd s Pacorhoz intéztek, az Oxus melléki népeket, kiket elébb Scythákнak hivtak, saját neveikről ismerni kezdették, állandóul Hunoknak, és a már eleve ismert Attila-féle Hunoktóli megkülönböztetés végett Euthalita- és Cidarita-Hunoknak vagy keleti Hunoknak nevezték. Az örmény irók a tárgyalt népeket saját nemzeti — mint keleti és görög neveikről a legkorábbi idők óta ismerték és irataikban felváltva hol Chus, hol Hun, hol Euthalita, hol végre Scytha nevezetekkel illették. Ezt ők tették és tehették korukban minden eszmezavar nélkül, miután mindenki jól tudta, miszerint ezen különböző nevek alatt azon egy hun-magyar népfaj értetik, néha azonban hozzá teszik a félreértés kikerülése tekintetéből, hogy a Hunok p. o. vagy Massageták ugyan azok, kiket az Ör-

mények Chusoknak hivnak, igy Eliseusnál olvassuk: A Hunok, kik Chusoknak neveztetnek *a*), Asolichnál: A Massageták, kik Báhlban laknak, Chusok *b*).

XIX.

Az Oxus melléki hun-magyar Scytháknak számtalan népei Plinius tanutétele szerint hatalomban versenyeztek a Parthusokkal „Ultra sunt Scytharum populi, multitudo populorum innumera et quae cum Parthis ex aequo degat" *c*), a mi tökéletesen megfelel azon nagy hatalmi fogalomnak, a melyet felőlök Chus név alatt az örmény irókból nyerünk. Legnevezetesebbek ezek közül a Sakák, Dahák és a Massageták „Celeberrimi eorum Sacae, Massagetae, Dahae" — mond Plinius *d*), Curtius pedig arról értesit, hogy a nevezett scytha törzsek azon egy ajku és nemzetiségü népfajt képeztek. Sogdiani, Dahae, Massagetae, Sacae ejusdem nationis sunt *e*), és ugyancsak a Sakák, Dahák és Massageták a számtalan scytha népek közül, kiket kútfőink a hun-magyar fajjal azonositnak, kiket a keleti Chus név egy néppé egyesit. Tartozhattak a magyar fajhoz, más scytha népségek is a mondottakon kivül, világos adatok hiányában azonban másoknak magyar nemzetiségét constatirozni képesek nem vagyunk. A Daha, Aparna Scytháktól származtak a Parthusok.

XX.

A második században Kr. előtt a Parthusok a Chus népcsaládnak egy más felekezete az Oxuson inneni vidéke-

a) Vallási háboru. I. könyv 9 l.
b) Örmények története. 2 k. 3 fej.
c) Historiae Natural. VI. k. 19 fej.
d) Plínius, Historiae naturalis L. VI.
e) Curtius.

ken alkotott birodalmat, mely nagyságra és hatalomra rövid időn tulszárnyalta az Oxuson tulit. A Parthusok elpártolván a Scytháktól, Mediában és azzal határos lakatlan tájékokon telepedtek meg. Kezdetben jelentéktelen népek voltak, és majd a Medoknak, majd a Persáknak, majd a Bactriában uralkodó Syro-Macedonoknak hódoltak. A II-ik században Kr. előtt, Arszák vezérlése alatt, a Seleucidák ellen fellázadt görög tisztviselőket, egyiket a másika után megtámadták, tartományaikat elfoglalták, végre magát a felkelés elnyomására sietö Seleucust megverték és ekképp urai lettek fél Ázsiának *a*).

A hon alkotó Arszak Justin szerint bizonytalan származásu, incertae originis *b*); Strabo szerint Daha-Avar eredetü volt *c*). A Parthusok királyaikat Arszak nevéről Arszákoknak, Arsacidáknak nevezték *d*). Ebből áll mindaz, mit görög és latin kútfők után a Parthus nemzetnek és a Parthus-Arsacida királyi háznak eredetéről tudhatunk.

XXI.

Mennyivel világosabbak és határozottabbak ezeknél a tudósitások, melyeket a Parthus-Arsacida dynastia alkotójának és általában a Parthusok eredetéről az Örmény kútfők szolgáltatnak. Az általam korábban ismert és munkámban

---

a) Parthi qui olim sub imperio Persarum in exigua regionis parte habitabant, neque magnam admodum potentiam fuerant adepti, postquam labefactato Persarum imperio res Macedonum floruerunt, deinde successores Alexandri multis magnisque seditionibus debilitari et frangi coeperunt, primum duce quodam Arsaco, a quo reges eorum deinceps sunt Arsacidae nominati in medium prodierunt atque Asia potiti eam per Satrapas retinuerunt. Dio Cassius in Pompejo.

b) Justinus Historiarum L. XLI.

c) Strabo, de Situ Orbis L. XI.

d) Justinus L. XLI.

gyakran idézett örmény kútfőkből eléggé megmutattam, hogy a Parthusok az Ariai vagy Chus népfajnak egyik ágát képezték és az Örményektől hol Chusoknak, hol Parthusoknak hivattak és az Oxuson tuli Chusokkal azonosittattak. Az ariai vagy Chus népfaj pedig az örmény irók tanutétele szerint ugyanaz, mely az V-dik századig Kr. után a görög kútfőkben általában Scytha, névszerint Saca, Daha, Massageta-Scytha, azután meg Hun, Euthalita, Cidarita Hunmagyar néven jelenik meg.

Valarszakkal, az első Parthus-Arsacida örmény királylyal egykoru Mar-Ibas-Katina a Parthus és Chus névszót felváltva használja synonym gyanánt a Parthus néptörzs jelelésére. „Hatvan évvel — mond — Nagy Sándor halála után a Chusok földén, Aria Bahl városában a Parthusokon a hős Arszak uralkodott"; alább viszont: „A parthus származásu Arszak lerázván a Macedonok igáját, 31 évig uralkodott a Chusokon [123])."

XXII.

A nisibi feliratban, melyről fönnebb szólottam, határozottabban körüliratik Arszak származása. Ezekben Arszak mint hun királyfi mutattatik be a történelembe. A feliratnak ide vonatkozó helye ekképp hangzik: „Antiochus országlásának tizenegyedik évében a Parthusok a Macedonok igáját lerázták és az Euthaliták királyának fia lett királyuk, kinek nem sokára Kelet és Észak-Ázsia minden népei meghódoltak [124])."

A felirat, melyből e sorokat idéztem, egyike az ókor legnevezetesebb történelmi emlékeinek, mely, ha korát tekintve alább áll is a világhirü persepolisi és karnaki feliratok-

[123]) Chorenei 2. könyv 2. f. — 2. k. 68. f.

[124]) Sebeos. Heraclius történetei 10. l.

nál, terjedelmére és beltartalmára nézt bátran melléjök állitható; hitelességét neveli, hogy az iró ugy magát, mint a királyt, ki azt oszlopra vésette, megnevezi, valamint azt is megmondja, hogy adatait honnan vette, e szavakban: Én Agathangelos Tiridat parancsára saját kezemmel véstem ezen oszlopra az elhunyt örmény királyok neveit és országlási éveit, a mint azt a királyi levéltárban találtam [125]).

A czim után következik maga a történelmi emlékirat, mely Sebeos munkájában 12 lapot foglal el, melyekből a 7 első tartalmazza az első örmény fejedelmek és királyok névsorát, elkezdve Haikon, az Örmények ősapján, kiről a nemzet Haiknak és Hajnak neveztetett, Valarszakig, az első Parthus-Arsacida örmény királyig. A többi lapok adják a Parthus-Arsacida örmény királyokat Valarszaktól Tiridatesig, ki a feliratos gulát állitotta, feljegyezvék a királyok uralkodási éveik és viselt dolgaik.

Agathangelos titoknoka volt Tiridates királynak és tudósitásait, melyeket oszlopra metszett, a királyi levéltárban őrzött évkönyvekből vette.

XXIII.

Királyi országos levéltárak kelet népeinél hajdan szokásban voltak. Minden valamire való álladalomban voltak nyilvános hivatalnokok, kik koruk nevezetesebb eseményeit feljegyezték. Az Assyriusokról, Babyloniakról és Phoeniciusokról bizonyitja azt Flavius József *a*). Az Assyriusok, Medusok és Persák évkönyvei meg voltak Ktesias korában, ő azokat látta és használta *b*). Az Assyriusok évkönyveiről a

[125]) Sebeos 2. lap.

a) Flavius József Apion elleni könyvének 1. 2.

b) Siciliai Diodor II. k. 32. f.

Szentirás is több helyen emlékezik *c*). Berosus Babylon évkönyveiből Nagy Sándor idejében kivonatokat közölt, melyeket itt-ott maga is megtoldott. Flavius József gyakran hivatkozik a phoeniciai évkönyvekre. Egyiptom országos krónikáit olvasták azon papok, kiktől Herodot történeti adatait kapta. A királyok könyvei és a krónikák az ószövetségi részben nem egyebek, mint évkönyvek. Az országos évkönyvek az ókor népeinél közönségesen a templomokban őriztettek. Nagy kár! felkiált a tudós Jahn, hogy a Görögök nyelvismeret hiánya miatt a keleti emlékeket általában használni nem tudták *a*). A Rómaiak a legrégibb korban az évszámot szeggel jelelték, melyet évenként ünnepélyesen Jupiter templomának falába vertek *b*). A szokást a Rómaiak az Etruskoktól vették *c*). Az ünnepélyről, melylyel az évszámot jelző szeg veretett, itélhetünk abból, hogy a jogot előbb a Praetorok és Consulok, utóbb a Dictatorok gyakorolták *d*).

XXIV.

Örményországnak, mely egyike volt kelet legkorábban kifejlett álladalmainak, szintén meg voltak az ő országos le-

c) Esther könyve 10. f. 2. v. Esrás 4. f. 15. 5 f. 19. 6. f. 2. v.

a) Jahn Archaeologie 1. Theil. p. 473.

b) Lex vetusta est, priscis litteris et verbis scripta, ut qui Praetor maximus sit, clavum pangat Idibus Septembribus. Fixus fuit dextro lateri aedis Jovis Opt. Max. ex ea parte qua Minervae templum est. Eum clavum quia rarae per ea tempora litterae erant, notam numeri annorum fuisse ferunt, eoque Minervae templo dicatam legem, quia numerus Minervae inventum est. Livius Hist. L. VII.

c) Clavus annalis appellatur, qui figebatur in parietibus sacrarum aedium per annos singulos, ut per eos numerus colligeretur annorum. Volsiniis quoque clavos indices numeri annorum fixos in templo Nortiae Etruscae Deae comparere, diligens talium monumentorum auctor Cincius refert. Festus L. VIII. c. 18.

d) Ab consulibus ad dictatores, quia majus imperium erat, solemne figendi clavi translatum est. Idem. cf. Baxter Glossarii p. 412.

véltárai, voltak évkönyvei. Leo Africanus Chorenei Mózes bizonyitása szerint historiai adatait az örmény királyokról Edessa levéltárából vette *a*). Ugyancsak Chorenei irja: hogy az edessai könyv- és levéltár a nisibi és sinopei templomi könyvtárakból alakult. A nisibi könyvtárt Abagar vitette Edessába, a sinopeit pedig a Rómaiak szállitották oda *b*).

Ugyancsak Chorenei felhozván Abagarnak Tiberius császárhoz irt levelét a Megváltó csudatettei és Istensége érdekében, hozzáadja: „A király valamint egyéb leveleinek, ugy ennek is párját levéltárába tétette“ *c*).

Az országos levéltárakon kivül léteztek Örményországban nemzetségi levéltárak. Mert találtatnak nálunk — mond Chorenei — a mi időnkben is persa és görög betükkel irt okmányoknak számtalan kötetei, melyekben a megyéknek, falvaknak és családoknak oklevelei és szerződései foglaltatnak, főképp a Satrapák levéltáraiban *d*).

XXV.

A királyi levéltáraknak Örményországban, ha nem is alkotója, de fő pártolója kétségkivül az első parthus örmény király Valarszak volt, ki alig hogy trónra lépett 150 évvel Kr. előtt, tudni óhajtván, kik uralkodtak előtte Örményországban, Mar-Ibas-Katina chaldeus és görög nyelvben jártas férfiut, testvéréhez, a nagy Arszakhoz küldötte, hogy a királyi levéltárban az Örményeknek és Armenia hatalmas satrapáinak eredetét és multját nyomozza. Örömmel teljesitette Arszak öcscsének kivánságát és Mar-Ibas-Katina szabad bejárást nyervén a ninivei levéltárba, kutatásait a legszebb si-

a) Chorenei 2. k. 10 f.
b) Chorenei 2 k. 37 f.
c) Chorenei 2. k. 33. f.
d) Chorenei 1. k. 8. f.

ker koszoruzta, mert egy chaldeus szövegü, de görög fordítással is ellátott következő czimü könyvet talált: „Ezen könyv, mely az ős előkornak és az ősapáknak valóságos történelmét tartalmazza, Sándor parancsára áttétetett chaldeus nyelvből görögre.“

Mar-Ibas-Katina — mond tovább Chorenei — nemzetünk történetét assyr és görög nyelven a könyvből lemásolta és Nisibbe hozta. A király, a hogy a könyvet vette, örömében annak Haignak Nimroddali harczára vonatkozó első részét kőoszlopra vésette és aztán a könyvet levéltárába tette és legdrágább kincs gyanánt őriztette [126]).

Kétséget nem szenved, miképp az emlékoszlop, mely a feliratot hordotta, közhelyen volt felállitva, hihető valamely templom bemenetét diszitette. A nap templom ajtaja előtt állottak a hieroglyph iratokkal boritott gulák Heliopolisban. Sebeos irja: hogy Sanatruk királynak udvari temploma előtt találtatott Nisibben a VII. században azon gula, melynek érdekes feliratát munkájában fentartotta.

Sanatruk — 35-től Kr. ut. 65-ig — hogy trónra lépett, Nisib várost, melyet földingás romba döntött, ujból felépittette és birodalma székhelyévé tette. A szobor, melyet magának a város épitése emlékeül abban emeltetett, kezében egy pénzdarabot tartott, jeléül annak — mond Chorenei — hogy a város épitése minden pénzét utolsó fillérig felemésztette *a*).

A VII-dik században Kr. ut. midőn a persa Chosroes az ekkor már romban heverő Sanatruk palotájának és templomának romjait széthányatta, hogy a müvészileg készült templomnak oszlopait és faragványait egy általa épitett ki-

[126]) Chorenei 1. k. 9. f.

a) Chorenei 2 k. 36. f.

rályi laknak diszitésére forditsa, a templom csarnokában, romok alatt találtatott Tiridatnak feliratos gulája, mely azonban valószinüleg nem ott készült, hanem az ország belsejéből szállittatott Nisibbe; minthogy e város, mely urát gyakran változtatta a III-dik század utolsó és a IV-dik század első éveiben, mely időbe esik Tiridat országlása, nem örmény, hanem római uralom alatt állott *b*).

Tiridat gulája, mint láttuk, nem első, sem egyetlen Örményországban, mely történelmi feliratot hordott, megelőzte azt szinte öt századdal Valarszak gulája, ennek tartalmát ismerjük Mar-Ibas-Katinának megbecsülhetlen könyvéből, melyet Chorenei kivonatban közöl. Tiridat gulájának feliratát Sebeos tartotta meg számunkra, és hihető, miképp ezen felirat szolgáltatott alkalmat az irónak az örmény királyok krónikájának a Persák és Rómaiakéval párhuzamos összeállitására, mint szintén kora eseményeinek megirására.

XXVI.

Mondottam fennebb, hogy a tárgyalt emlékirat Arszakot hun királyfinak mondja és a Parthusokat a Hun-Chusokkal azonositja. A szoros viszony, melyben a Parthusok fajrokonság tekintetében állottak az Euthalita Hunokkal, kiket az Örmények Chusoknak is hivnak, ismeretes volt előttem Sebeos munkájának megszerzése és az emlékirat olvasása előtt is. Azt én munkámban számos adatokkal megmutattam. Ezen historiai igazsághoz azonban hoszszu és fáradságos úton, az örmény kútfőknek gondos kutatása, azoknak egymással, meg a görög és latin iróknak megfelelő helyeivel egybevetése által jutottam, ily határozott és világos adattal, milyent a ni-

b) Sebeos. Heraclius kora 1. k. 1. l.

sibi felirat szolgáltat, nem birtam a Parthusoknak a Hun-Chusokkali vérrokonságának bébizonyitására.

Ugyszintén a sem volt titok előttünk, hogy a Parthus-Arsacida ház vérrokonsági öszszeköttetésben állott a hun királyi házzal, tudta azt Tacitus is *a*). Vonones — mond ő — corruptis custodibus fugere in Armenios inde in Albanos Heniochosque et consanguineum sibi regem Scytharum conatus est. Csakhogy honnan vette eredetét a két királyi ház közti vérségi atyafiság, az iránt a Sebeos előtt ismert latin és örmény kútfők minket bizonytalanságban hagynak. Agathangelos azt ugy adja elő, mint későbbi eredetüt, azon időre tevén, midőn a Parthus-Arsacida ház tetőpontján állott hatalmának és Ázsia nagy részének királyokat adott. Ezt jelentik erre vonatkozó eme szavai: Parthi quando in maxima fuerunt felicitate, regnum Persarum, Armenorum et Indorum illorum, qui finitimi sunt orientalibus Persis, imo et durissimorum Massagetarum possederunt hoc ordine: Primus ex genere Parthorum, qui postmodum Arsacidae fuerunt cognominati, et aetate reliquos praecedens et virtute ornatus dominium obtinuit regni Persarum, qui secundas sortitus erat partes Armeniorum consecutus est regnum, qui tertio erat gradu Indorum Persis vicinorum dominium habuit, quartus vero Massagetarum regnum suscepit. Hic erat ordo in genere Parthorum et longissimo tempore in tali steterunt prosperitate *b*).

A nisibi emlékirat ellenben eredetét a szóban levő vérrokonságnak jóval korábbi időkre vezeti viszsza, midőn a hatalmas Parthus-Arsacida dynastia alkotóját, Arszakot, fiának mondja lenni a Hunok, vagy, a mint az V-dik század előtt Kr. után nevezték, Massageta-Scythák királyának, mi a keleti népek eszméivel minden esetre jobban egyez, ama

a) Tacitus Annalium L. II. c. 68.

b) Vita S. Gregorii Illuminatoris. Acta Sanctorum Mensis Septembris.

homályos származásnál, melyet Arszaknak Justin és mások tulajdonitanak; egyszersmind megfejti azon páratlan szerencsét, mely Arszak vállalatát kisérte. Ázsia népei általában monarchicus érzelmüek és sokat tartanak fejedelmi házaik régiségére és fényes eredetére, mi azoknak csaknem istenségi tekintélyt szerzett a nép előtt, és épp ezért nem egy könnyen ismernek el urakul és követik hadi szerencséjét valamely bizonytalan, vagy éppen homályos származásu kalandornak. Arszaknak ellenben, mint hun királyi herczegnek, könnyen sikerülhetett egyesiteni zászlói alá Oxuson inneni törzs rokonait, a Parthusokat, kik különben is türelmetlenül viselték a Syro-Macedonok igáját. Fellépése és azon segély, melyre az Arszakhoz csatlakozott hun-scytha törzsek, vezérük királyi házánál, az Oxuson tuli hatalmas Hunoknál számithattak, kezeskedett a felkelés sikeréről. Irja Strabo, hogy Arszak a Dahok egyik felekezetének, a Parnok segitségével ütött bé Parthiába és azt elfoglalta *a*).

XXVII.

A nisibi emlékirat, mely első és egyetlen, mely Arszakot hun-magyar királyi vérből származottnak mutatja bé a világnak, az Oxuson tuli Scythákat, mind Daha, Saca és Massageta, mind pedig az V-dik században felmerült Hun néven ugy állitja a világtörténet szinpadára, mint a melyek nagyság- és hatalomra a Parthusokéval versenyező önálló és ezektől független birodalommal birtak, mi a történelemmel tökéletesen egyez. Ilyen független hun-scytha birodalomról emlékeznek Róma és Byzantz irói.

---

a) Postea Arsaces vir Scytha cum ex Dais quosdam haberet qui Parni dicuntur nomades Ochum accolentes Parthiam invasit atque obtinuit. Strabo L. XI.

Ultra Oxum sunt Scytharum populi ... multitudo populorum innumera et quae cum Parthis ex aequo degat, celeberrimi eorum Sacae, Massagetae, Dahae *a*).

Densissima hic (ad Jaxartem) populorum frequentia cum Parthis legem placidi ab exordio moris incorrupta custodit disciplina. E quibus celeberrimi sunt Massagetae, Sacae, Dahae *b*).

Longe etiam diversis moribus vivunt — Hunni oriéntales — non enim vitam ut illi — Hunni ad Caucasum — ferinam agunt, sed regi uni parent, ac sub publicis legibus inter se et cum vicinis ex aequo et bono contrahunt *c*).

Emlékezik a történetirás a korábbi persa királyoknak: Cyrusnak, Dariusnak hadjáratairól az Oxus melléki Saca, Massageta Scythák ellen; emlékezik az utóbbi persa királyoknak: Sapornak, Beroznak és Isdegerdnek a nevezett folyó körüli Euthalita Hun-Magyarok elleni táborozásairól, de nem emlékezik arról, hogy a Parthusok, jóllehet szinte ötszáz évig — 260-tól Kr. előtt — 226-ig Kr. után — urai voltak Persiának; ezen időszak alatt valaha háboruba elegyedtek volna a Saca, Daha, Massageta, Hunmagyar Scythákkal, sőt inkább arról tanuskodik a historia, hogy legmélyebb békében éltek egymás közt a Hun-Scythák és a Parthusok, hogy a Parthus-Arsacida királyi herczegek Hun-Scytha fajrokonaik királyai udvarában neveltettek, hogy pártviszályok következtében vagy a Rómaiak által az országból kiszoritott s trónvesztett Parthus-Arsacida királyok és trónkövetelők Hunmagyar-Scytha véreiknél találtak menedéket és segélyökkel tértek és nyerték viszsza trónjukat. A Daháknál nyerte

a) Plinius Historiae naturalis L. VI. c. 19.
b) Solinus Polyhistor C. 62.
c) Procopius de bello Persico L. 1.

nevelését Artaban: Igitur Artabanus Arsacidarum e sanguine apud Dahas adultus *a*). A Scytha rokonokhoz sietett menekülni Vonones. „Vonones fugere ad consanguineum sibi regem Scytharum conatus est *b*). A Scythák segitségével tért országába Phraates". „Phraates... Scytharum maxime auxilio in regnum restituitur" *c*). Ugyanaz történt Artabannal. „Artabanus ex Dahis et Sacis contracto magno exercitu et debellatis inimicis restitutus est in imperium" *d*), hasonlót kisért meg Gotarzes: „Interim Gotarzes Daharum et Hyrcanorum opibus auctus bellum renovat" *e*).

A Hunok segitették országába viszsza Cabadest. „Timebant Persae ne forte aufugiens Hormisdas Persarum reipublicae negotium facesseret, sicuti Cabades, qui vestem uxoris indutus e custodia egreditur et accito Veose amico probatissimo ad Hunnos accedit, quos esse Turcos multis locis monuimus, ac a Nephtalitarum rege benevolentissime exceptus, copiisque instructissimis adjutus, victis certamine inimicis regnum postliminio recepit" *f*).

Ugyancsak az Oxuson tuli Hunmagyar-Scytha rokonaiknál találtak menedéket a Parthus-Arsacida uralkodóház Báhli Caren és Báhli Suren ágainak ivadéki is, midőn nemzetségeik az örmény és persa királyok által egy lábig kiirtattak, miről alább tüzetesen szólandunk.

XXVIII.

Sebeos munkájában a tárgyalt felirati helyen kivül még sok más érdekes adatokat találunk, melyek munkámban fel-

a) Tacitus Annalium L. II. c. 3.
b) Tacitus Annalium L. II. c. 68.
c) Justinus Historiarum L. XLII.
d) Josephus Flavius Antiquitatum L. XVIII.
e) Tacitus Annalium L. XI. c. 8.
f) Theophylactus apud Stritterum Hunnicorum L. XIV.

állitott rendszeremmel, a Hunmagyaroknak a Saca és Parthus Scythákkal azonsága iránt támogatják és új érveket szolgáltatnak annak bébizonyitására, hogy a Parthusokat és rokon faju Scythákat a Chus név egyesiti a Hunmagyarokkal, mint a mely név az Örmények által ugy az emlitett Scythákнak, mint a Magyaroknak jelölésére egyaránt és azokkal felváltva használtatik; lássuk az adatokat: „A Saracenok, kik Isdegerdet üldözték, kelet felé szinte Bahlig a Parthusok országába hatottak, itt a Chusok határinál utolérték és seregét szétverték; a futamló Isdegerd a segitségére sietö Euthalita-Hunok táborába menekült, ezek azonban öt megölték“ [127]).

Sembat hadaival elindult a Chusok nemzete, az Euthalita-Hunok királya ellen . . . Csapatai Báhlig, a Chusok fővárosáig száguldoztak [128]).

Beroz persa király készült ujból béütni Örményországba. Szándékát azonban nem teljesitheté, mert keletről érkezett tudósitások kényszeritették haderejét a Chusok ellen forditani. A hadjárat azonban szerencsétlenül ütött ki, mert a persa sereg megveretett, ő maga is hét fiával elesett, s alig maradt, ki hirét vinné a szerencsétlenségnek [129]).

Ki nem látja, miképp a felhordott adatokban Parthus, Chus, Hun azon egy jelentésü; Báhl és vidéke, hol Parthusok, hol Chusok, hol Hunok földének és fővárosának mondatik. Ha ezen adatokhoz hozzáadjuk Pharbi Lázárnak és Procopiusnak ugyanezen hadjáratra vonatkozó és munkám első része II-ik czikkében idézett helyeit ugy a historiai igazság, mely egész munkámnak alapját képezi, kérdést sem szenved többé *a*).

[127]) Sebeos. 35. f. 214. l.
[128]) Sebeos. 18. f. 107. l.
[129]) Sebeos. 3. k. 1. f. 47. l.
a) Pharbi Lázár Örményország története 270. l. Procopius de bello Persico apud Stritterum Hunnicorum C. XIV.

XXIX.

A Hunmagyar-Parthus Scythákнak Massageta neve sem maradt emlitetlen Sebeos könyvében; az a Chus és Hun népnevekkel hozatik kapcsolatba és oly föld- és történetirati körülmények közt emlittetik, melyek kételkedni nem engednek, hogy az iró Massageta neven ugyanazon népet érti, melyet fennebb Chusnak és Euthalitának, Hunnak nevez.

Azon időben Bahram, Persia keleti tartományainak kormányzója szerencsésen harczolt az Euthaliták — Hunok — ellen. A Chusoktól Báhlt és vidékét Vehrod — Oxus — folyóig és azon tul Caspium helységig elfoglalta. Itt ütközetre került a dolog a Massageták nagy királyával, kit Bahram seregestől megvert és kincseit elrabolta [130]).

Asolich, örmény történetiró, a XI-dik századból ugyanazon eseményről szólván, Sebeos idézett helyét ekképp adja: „Hormisdas 12 évig országolt. Vezére és keleti Persiának kormányzója, Mihevant Bahram az Euthaliták — Hunok — hadait nem egyszer megverte, Bahlt és a Chusok egész tartományát Vihrod — Oxus — folyón tul Caspig elfoglalta, megütközött a Massageták királyával, seregét szélyelverte, a királyt megölte és elrabolt kincseinek egy részét Hormisdnak küldötte, a többit embereinek ajándékozta“ *a*).

Ha ezen helyeket egybe vetjük azon nagy számu örmény, görög és latin irói helyekkel, melyeket munkám I-ső és II-dik részében felhordottam, hol a közép-ázsiai és kaukaziai Massagetákról értekeztem, mi sem világosabb annál, mint hogy kútfőink Massageta nagy király alatt a Hunok királyát értették.

---

[130]) Sebeos. Heraclius történetei 1. k. 2. f. 54. l.

a) Asolich 3. f. 114. l.

XXX.

A nisibi díszoszlop felirásának még következő helye szolgál czélunkra, mely a parthus Arsacida dynastia hatalmáról és szélesen terjedt elágazásáról szól, és ekképp hangzik: „ Ezek a Parthusok fejedelmei, kik atyjuknak Arszáknak halála után uralkodtak Bahlban a Chusokon. Az első parthus királynak Arszaknak négy fia volt, kik közt roppant birodalmát felosztotta, az elsőnek adta az Euthalitáknak — Hunoknak — országát, a másodiknak az Indusokét, a harmadiknak a Parthusokét — Persákét — negyediknek az Örményekét. Arszák 130 évig élt és uralkodott 56 évig; halála után fia Arszák uralkodott a Parthusokon, Chushon Bahl városában [131]). Szerzője a nisibi emlékfeliratnak, mint fennebb is mondottam, Agathangelos Tiridat örmény Arsacida királynak titoknoka, kitől az örmény irodalom egy nagy becsü munkát bir az Örményeknek a keresztény hitre téréséről, mi tudvalevőleg a nevezett király korában történt 305-ben Kr. után. Ezen műben, melyet Stilting bollandista a medicei könyvtárban Florenczben talált görög codexből latinra forditott, egyéb a parthus Arsacidákra vonatkozó érdekes adatokon kivül, egy helyet találunk, mely a nisibi felirásnak idézett helyével párvonalt képez és ekképp hangzik: „Parthi quando in maxima fuerunt felicitate regnum Persarum, Armenorum et Indorum illorum qui finitimi sunt orientalibus Persis imo et durissimorum Massagetarum possederunt. Primus ex genere Parthorum qui postmodum Arsacidae fuerunt cognominati et aetate reliquos praecedens et virtute ornatus dominium obtinuit regni Persarum, qui secundas sortitus erat partes Armenorum consecutus est regnum, qui tertio erat gradu Indorum Per-

[131]) Sebeos Heraclius történetei 13 l.

sis vicinorum dominium habuit, quartus vero Massagetarum regnum suscepit“ *a*).

Az Euthaliták — Hunok — kiket Sebeos felirása az Arsacidákat uralt népek közt első helyen emlit, ugyanazok, kik Massageta néven a negyedik helyen jelennek meg Agathangelosnál, mi ismét a két névnek synonym voltáról tanuskodik.

Hogy az Örményeknek szintugy mint a Persáknak a Krisztus születése körüli századokban azon egy Arsacida házból voltak királyaik, azt a görög és római történetirók is jól tudták. Tacitus a rangfokozatot is ismerte, mely köztök fennállott, midőn Vologeses parthus királylyal mondatja: „Hunc Tiridatem ego eodem mecum patre genitum, cum mihi per aetatem summo nomine concessisset in possessionem Armeniae deduxi, qui tertius potentiae gradus habetur, nam Medos Pacorus antea ceperat“ *b*); hanem hogy a Hunoknak vagy Massagetáknak és az Indoscytháknak a Persákkal és Örményekkel ugyan azon házból voltak királyaik, arról a világtörténet mostanig mit sem tudott.

XXXI.

Nem emliti az örmény történetirás, hogy Valarszák, első Arsacida örmény király, kit fivére a parthus Arszák ültetett Armenia trónjára, parthus hadakkal jött volna az országba; ha kisérték is őt parthus csapatok és főemberek, ez hihető inkább díszkiséret volt, mely azonnal hogy a király trónra lépett, viszszavonult; mert nincs adatunk rá a historiában, hogy Valarszákkal egy időben parthus családok telepedtek volna Armeniába. Valarszák, országlása kezdetén mindjárt, nagy számu udvari főhivatalokat alkotott és számos

a) Joannes Stilting. Acta Sanctorum Septembris.
a) Tacitus Annalinm. L. XV.

állami és hadi tisztviselőket nevezett ki, melyek hoszszu sorát adja Mar-Ibas-Katina, de nem olvassuk, hogy valamely hivatalra Parthust alkalmazott volna, hanem azokat egytől egyig benszülött, vagy korábbi időkben Örményországban megtelepedett nemzetségek és főnemesi családok tagjaira ruházta *a*).

Az örményországi parthus Arsacidák, kikről kútfőink emlékeznek, részint későbbi idők gyarmatai csakugyan az Arsacidák korából, részint magának a nagyon elszaporodott Arsacida királyi háznak ivadéki. Valarszák tudniillik, mivel sok gyermekei voltak, jónak látta azokat magától eltávolitani, valamenynyieket tehát Hasdian tartományba küldötte, azt köztük felosztotta és nekik adományozta örökségül, külön jövedelmet is rendelvén kinek-kinek közülök a királyi pénztárból . . . csupán első szülött fiát Arszákot és ennek fiát Artaxest, mint koronája örökösét tartotta magánál. Azon idő óta törvénynyé vált az Arsacidáknál, hogy csak a trónörökös neveltessék a király udvarában, a többi gyermek pedig fiuk és leányok kivétel nélkül, lakjanak Hasdian megyében családi birtokaikon *b*).

Az Arsacida királyi herczegeknek ezen gyarmata idővel anynyira elszaporodott, hogy a nekik kezdetben adományozott föld nem volt elégséges azok eltartására, mire nézt 130-ban Kr. után, mint Chorenei irja, a hasdian-megyei Arsacidák királyi rokonukhoz Tiránhoz folyamodtak, hogy ősi birtokukat nagyobbitaná meg, ki némi vonakodás után, miután a hely szinén véghezvitt földmérések és a telkeknek újabb felosztása által meggyőződött, hogy a túlnépesedett Hasdian-megye, az elszaporodott parthus Arsacida családok illő eltartására csakugyan elégtelen, birtokukat a szomszéd megyékre

a) Chorenei 2 k. 7 és 8 f.
b) Chorenei, 2 k. 8 f.

is kiterjesztette, és azon kivül még Turuperan tartományban két egész megyét adományozott az Arsacidáknak ugymint: Aghiovid és Arperani megyéket, melyeket birtokukba véve, rövid időn megnépesitettek *a*).

A Valarszák király által megalapitott trónörökösödési és az ezzel kapcsolatban álló másik törvény, hogy az első szülött fiun kivül, a többi királyi herczegek és herczegnők valamenynyien még kis korukban költöztessenek által a királyi ház tagjainak lakhelyül kimutatott vármegyékbe, azokon kivül pedig, az országban egyebütt ne lakhassanak, oly szigoruan kezeltetett az Arsacida királyok által, hogy Knelnek, Arszak király fivére Tiridat fiának, ki Valentinian császár barátságában bizván, kitől consuli czimmel tiszteltetett meg, lakását áttette Ararat tartományba, ezen merényleteért halállal kellett bünhödnie *b*).

XXXII.

A biborban született Constantin és Cedrenus irja: hogy Nagy Leo császár 471-ben Kr. után, azon Arsacidákat, kik a parthus Arsacida dynastiának Persiában és Örményországban történt megbukása után Örményországból Göröghonba menekültek, rangjokhoz illőleg fogadta, elébb ugyan Konstantinápolyban, azután Macedoniában nekik lakhelyeket és birtokokat adományozott. Heraclius császár ezen Arsacida családok közül utóbb néhányat Philippibe és Adrianopolisba telepitett *c*). Basilius görög császár, ki 976-ban Kr. után lépett a byzanti trónra, Göröghon ezen Arsacidáitól vette eredetét, és alkotója lett egy örmény-görög Arsacida dynastiának, mely

a) Chorenei, 2 k. 62 f. 3 k. 22 f.

b) Chorenei, 2 k. 22 f.

c) Constantinus Porphyrogenitus de administr. imperis. c. 18. p. 180. Cedrenus.

némi szakadozottsággal 212 évig tudta magát Byzant trónján fentartani, és legjelesebb uralkodókat adott Görögországnak. Ilyenek voltak Basiliuson kivül VI. Leo a bölcs, Constantinus Porphyrogenitus a tudós történetiró, II-ik Romanus, II-ik Basilius és VIII-ik Constantin. Cedrenus egy egész czikket ir Basilius örmény Arsacida származásáról, melynek kezdő sorai ekképp hangzanak: „Fuit Basilius patria Macedo, natione Armenius, ex illustri Arsacidarum stirpe, ex qua unica leges sinebant Parthorum, Medorum, Armeniorumque reges deligi ob gloriam primi Arsacis". Constantin nemzetségének örmény Arsacida eredetéről munkáiban nem egy helyen emlékezik és a Pakradita örmény királyokkal a legszivélyesebb egyetértésben élt *a*).

Az örmény történetirók hasonlólag egyhangulag tanuskodnak Basilius császárnak és utódainak örmény nemzetiségéről, névszerint Asolich és Vartan; ezen utóbbi felhozza, hogy Basilius értesülvén Arsacida eredetéről és hogy az Arsacida királyokat a Pakradita satrapák feje szokta koronázni, Asot Pakradita örmény király által magát újból és ünnepélyesen megkoronáztatta *b*).

Látható ezekből, hogy Photiusnak ismeretes cselfogása, melylyel magát Basilius császárnak kegyébe bészinlelte, nem nélkülözött historiai alapot.

XXXIII.

A parthus Arsacidákon kivül, kik a királyi házat képezték, és azokon kivül, kik mint láttuk, ennek ivadékaiból származtak és egész megyéket megnépesitettek, kútfőink az Arsacidáknak még két nemzetségéről emlékeznek ugymint:

---

a) Constantinus Porphyrogenitus de administrando imperio. c. 18.

b) Vartan, Örmények történetei 136 l.

a Karen és Surena nemzetségről. Szerintök a Surena ág közvetlen Persiából, a Karen ág ellenben a Parthusok ősi honából Balchból, a Chusok földéről, jött Örményországba, mind két család igen nevezetes szerepet játszott Armenia ugy egyházi, mint világi történetében, és azért helyén lesz itt azok eredetéről pár szóval emlékezni.

Arsavirnak persa Arsacida királynak fiai: Artaxes, Caren és Suren, atyjok halála után a trónbirtok felett kiegyezni egymás közt sehogy sem tudván, Abagar, Armenia királya, kit a viszálkodó testvérek békebiróul közakarattal megválasztottak, az ügyet akképp intézte el: hogy Artaxerxes örökölje a trónt és uralkodjék ő és utána nemzedéke egyenes ágon, mely ha kihalna, szálljon a korona fivéreire, kik Bahli Caren és Bahli Suren nevezetek alatt addig külön nemzetségeket képezzenek, melyek felül álljanak az ország minden satrapain. Caren és Surena e szerint törzsapái lettek két igen eiterjedt és virágzó Arsacida nemzetségnek, és megörökitették magokat illető családjaikban, melyeknek minden férfi-ivadéka saját neve mellett a Caren vagy Surena melléknevet felvette. Innen van, hogy a Parthusok és utóbbi Persák historiájában gyakran találkozunk Caren és Surena nevü fővezérekkel és államhivatalnokokkal *a*).

A nevezett Arsacida herczegi családok némely tagjai a III-dik században Kr. után Örményországba jöttek, mint fennebb is mondám; az események, melyek ezen vándorlásokat előidézték és követték, azon kivül, hogy döntő befolyással voltak a Parthusok, Örmények és Chus-Hunok sorsára, reánk nézve még azon rendkivüli érdekkel birnak, hogy a vérrokonsági összeköttetést, mely ezen népek országló házai közt századok óta fennállott, újabb szempontból tüntetik szemünk elé, és elvitázhatlan historiai adatokkal támogatják.

a) Tacitus Annalium, VI. c. 42. 6.

A harmadik század első felében 226-ban Kr. után, midőn a Persák a Sassanida Artaxes vezénylete alatt felkeltek, Artabant, utolsó parthus Arsacida királyt megölték, és a Parthusok birodalmának Persiában véget vetettek, Chosroes Armenia királya a felkelés elnyomására nagy haddal Persiába ütött azon reménységben, hogy a parthus főurak és nemzetségek, a hogy hirét veszik persiai hadjáratának, azonnal csatlakozni fognak hozzá csapataikkal, és ekképp aztán sikerülend neki Artaban rokonának halálát megboszulni és Persia trónját a Parthus-Arsacidáknak viszszaszerezni. Számításában azonban csalatkozott, mert a parthus nemzetségek főbbjei Artaxesnek magokat alávetették; Chosroesnek e szerint nem volt egyéb mit tennie, mint seregét pár győzedelmes ütközet után viszszavezetni Örményországba, inkább boszankodva, — mond Chorenei — rokonainak árulással határos részvétlensége miatt, semmint örvendve a vívott győzedelmeknek *a*).

Chosroesnek törekvései a parthus Arsacidákat közreműködésre birni Sassanida Artasires ellen, még sem maradtak minden siker nélkül, mert nem sokára azután hogy hazajött seregével, megérkeztek követei, kiket a Chusok ősi honába a dicső Bahlba küldött volt, hirt hozván, hogy Vesztadsan a bahli Caren Arsacida nemzetségnek feje, összes családjával és csapataival megindult országából és siet a király seregével egyesülni. Ezen örvendetes tudósitást követte nyomban a gyászhir, miszerint Artasir értesülvén kémei által a bahli Caren nemzetségnek szándékáról, a menekülőket üldözőbe vette, béérte, és egy lábig levágta, kiirtatott ekkor a Careni ágnak minden férfi ivadéka, egyetlen Berozamad nevü kisdednek kivételével, kit Purz a ház híve megmentett és elvitt a Chusok országába, hol királyi rokonai házában neveltetett.

a) Chorenei, 2 k. 72 és 73 f.

Ezen Berozamad — mond Chorenei — törzsapja a Kamszárok nemzetségének Örményországban *a*).

A Chusok, kikhez Purz a közmészárlásból kiragadt kisded Berozamaddal menekült, és a kiknek királyi háza a bahli Caren Arsacida nemzetség rokonának lenni mondatik, nem mások, mint a saca, daha, massageta Scythák, kik Plinius szerint: cum Parthis ex aequo degunt *b*), mint a közép-ázsiai Hunok, kik Procop szerint: sub politicis legibus inter se et cum vicinis ex aequo et bono contrahunt *c*), kiket az örmény kútfőkben a Chus gyünév egyesit. A Hunok, kiket Chusoknak nevezünk mond Eliseus *d*), Asolich meg a Chusokat a Massagetákkal azonositja *c*).

A felserdült Berozamadnak, a persa Artasir utóbb visszaadta az atyja által viselt helytartói tisztséget Bactriában és Parthiában, ki ezen végszéli tartományokat erélyesen tudta védelmezni, saját rokona a Chusok vezérchaganja ellen is, ki azokra, mint parthus Arsacida örökségre igényt képezett; azonban Sapornak Artasir fiának az engedelmességet megtagadta, a persa seregeket, melyek meghóditására küldettek, megverte és önálló ura lett Parthiának.

Berozamadnak fia Kamszár, ki az atyja által viselt szadabsági háboru miatt, igen kimerült állapotban vette által az országot, bélátván azt, hogy országa birtoklása után egyaránt vágyó két, persa és chus-hun nagy hatalmasság közt sokáig magát fentartani nem képes, országát a Chus-Hunok birtokába bocsátotta, maga pedig nagy számu családjával és hű embereivel 326 körül Kr. után Örményországba vonult ki-

b) Chorenei, a fenn idézett helyen.
c) Plinius, Historiae naturalis. L. VI.
a) Procopius, de bello Persico.
b) Eliseus.
c) Asolich.

rályi rokonához a parthus Arsacida Tiridateshez, kitől rokoni kebellel és magas állásához illő kitüntetéssel fogadtatott.

Tiridat, Kamszárnak, hogy Vesztadsán hűségét és ragaszkodását, melyet atyja Chosroes és a parthus Arsacida ügy iránt tanusitott, és a melynek áldozatja lett, unokájában megjutalmazza, és vele ősi örökségét, melyet odahagyni kényszerült, könnyebben elfelejtesse, Örményországban tágas birtokot adományozott, és Kamszart nemzetségestől Armenia első rendü satrapai közé igtatta; növelte az örömet, hogy Kamszar családjával és számos kiséretével együtt a keresztény hitre tért és megkeresztelkedett.

Irja Chorenei, hogy ezen keresztelési szertartás egy nagyszerü családi ünnepélyt képezett, melyben részt vettek az Arsacida nemzetségnek különböző ágai: Kamszár, ki a szent keresztséget felvette, képviselte a bahli Caren; Szent Gergely, ki a keresztséget feladta, a bahli Surena, végre Tiridat, ki a keresztapai tisztet végezte, az örmény parthus-Arsacida királyi ágat. További történetei ezen nevezetes családnak nem tartoznak czélunkra, elég legyen itt érinteni, hogy a Kamszarok családja Örményországnak sok jeles férfiakat adott, kik ugy a harcz mezején mint a polgári pályán, új hazájok körül halhatatlan érdemeket szereztek magoknak. Menjünk által most a bahli Surena ágára az Arsacidáknak, és lássuk mikor és miképp jöttek ezek Örményországba.

XXXIV.

Artasirnak, a persa Arsacida dynastiának megbuktatása után, hatalmas ellensége támadt, mint fennebb is mondám Armenia Arsacida királyában Chosroesben, kit mivel fegyverrel legyőzni nem tudott, elvégezte magában ármánynyal és cselszövénynyel tőrbe ejteni és életének véget vetni, bár mibe is

kerüljön. A ki tervének kivitelére orgyilkosnak ajánlkozott az Anak volt, a bahli Surena Arsacidák ágából, Chosroesnek közel rokona, ki, a mi roszat sem gyanitó királyt, kinél, mint az Arsacida családi ügynek áldozata, a legszivélyesebb fogadtatásban részesült, vadászat alkalmával orozva meggyilkolta, mire azonnal ő is beéretvén futásában a király hivei által izekre-darabokra szakgattatott, és egész családja és kisérete a vonagló király parancsára kivégeztetett, csupán két kis fiu maradt életben. Az egyiket keresztény dajkája mentette meg, éjjel vitte magával szülőföldére Caesarea Cappadocia városába, a hol megkereszteltetvén Gergely nevet adatott neki, ki utóbb apostola lett Örményországnak. A másikat pedig kit Surenának hivtak, gyámatyja Persiába és onnan a Chusokhoz vitte, a hol felneveltetett nővére által, ki Tirannak az Euthalita-Hunok királya fiának volt neje *a*).

Ha ezen eseményt, melyet a korra ahhoz közel álló Zenob ad elő, egybevetjük Berozamadnak fennebb Chorenei után elbeszélt esetével, látjuk, hogy mind a bahli Surena, mind pedig a bahli Caren Arsacida ágnak életben maradt ivadéka a Chusoknál az euthalita-hun királyi házban talált menhelyet, mely királyi ház vérségi rokonságban állott a Parthusoknak és Örményeknek Arsacida királyi házaival, és meggyőződünk arról, miképp a Chus és Hun névszó az örmény kútfőkben azon egy jelentésü *b*). Ha nyomozásainkat a történelem világánál tovább folytatjuk, és az idézett irói helyeket párvonalba állitjuk Tacitusnak és Flavius Józsefnek azon helyeivel, a hol ezen irók a parthus Arsacidáknak a Scythák királyaivali vérszerinti atyafiságáról, azok udvarában nyer neveltetésökről, és menhelyről és segélyről szólanak, melyet

a) Zenob. Taronia története. Vartan. 7 f. 37.
b) Chorenei, 2 k. 72 és 93 f.

az Arsacida királyok és trónvesztett fejedelmek a Daha, Saca és Massageta Scythákná l találtak, azon meggyőződésre jutunk, miképp itt a római Tacitus és a zsidó Flavius, consanguineus Scytha, Saca és Daha nevezetek alatt ugyanazon népfajról, és a népfaj ugyanazon királyairól szólanak, a mely néptörzsről és királyi házról szólanak az örmény kútfők Chus és Hun elnevezések alatt, és hogy végeredményben, Chus, Hun, Saca, Daha sat. ugyanazon egy népfajt jelent *c*).

---

c) Per idem tempus Vonones, quem amotum in Ciliciam memoravi, corruptis custodibus effugere ad Armenios inde in Albanos Heniochosque et consanguineum sibi regem Scytharum conatus est. Tacitus Annal. L. II. c. 68.

Igitur Artabanus Arsacidarum e sanguine apud Dahas adultus excitur. Tacitus Annal. L. 2 c. 3.

Vitellius etiam pecunia corruptis aliquot amicis et cognatis regiis ipsum Artabanum conabatur occidere. Ille intellecta fraude . . . fuga se ad satrapias superiores servavit incolumem, ubi ex Dahis et Sacis conflato magno exercitu et debellatis inimicis restitutus est in imperium. Flavius Antiquitatum Jud. L. XVIII.

Országos Széchényi Könyvtár

Befejezés.

Örmények Erdély és Magyarhonban, régibb és újabb korban.

I.

Befejezésül álljon itt pár sor a régibb és újabb korban Magyar- és Erdélyhonban megtelepedett Örményekről.

Örményország a VII-ik és VIII-dik században Kr. után, midőn a közép-ázsiai Magyarok, nyomatva egyfelől a Persák, másfelől a Törökök által, Oxus melléki lakhelyeiket odahagyták és fölebb a Jaik és Volga közti téreken foglaltak helyet; nagy részben az Arabok által leigázva, a hatalmas khalífáknak állott joghatósága alatt. Részben, mondám, mert az Örmények azután is, hogy az Araboknak sikerült a persa trónt 637 körül Kr. után megdönteni, hozzáférhetlen fellegváraikban és sziklabérczeik közt erélyesen védték magokat és kemény harczokat vivtak az Arabok ellen.

A fejetlenség ezen korszakában, midőn a nemzet nagyjai hazájukat és szabadságukat védve, a mahomedanismust fegyver erejével terjesztő Arabok ellen, erejöket a folytonos küzdelmekben kimeritették, seregeik megritkult sorait nem egyszer egészitették ki Hun, Kazár és egyéb magyar faju népek zsoldos csapataival; melyeket legtöbb esetben magok segitettek áttörni az Arabok által őrzött kaukaziai vaskapukon és beütni Örményországba.

A jó viszony, mely a két nemzet közt az Arabokkal vivott harczokban szövődött, azután sem szünt meg, hogy az

Araboknak sikerült a Magyarokat, kik gyakori bécsapásaik által újon szerzett armeniai birtokaikat háborgatták és lehetségessé tették az Örmények ellenállását a kaukazíai torkolatokból kiszoritani.

Leontius, örmény történetiró a X-ik századból, ki Mahomednek és utódainak irta meg történeteit, irja: hogy a Kazarok chaganja állandóul nagy számu örmény harczosokat tartott seregében, kiknek hűségében és vitézségében az ütközetek alkalmával leginkább bizott *a*).

Constantin meg irja a Kazarokról, hogy azoknak Cabar nevü törzse a Magyarokkal, kiket ő Turkoknak nevez, egyesült „Pars Cabarorum — mond ő — fugientes ad Turcas in Pacinacitarum terram se contulerunt ibique sedes posuerunt... atque sic connexi inter se Cabari cum Turcis Pacinacitarum terram incoluerunt“ *b*).

Ugyanazt olvassuk a névtelen jegyzőkönyvében a Kunokról e sorokban: „Tunc praenominati duces Cumanorum, quum vidissent pietatem Almi ducis, quam fecit cum Ruthenis, pedibus ejus provoluti se sua sponte duci Almo subjugaverunt, dicentes: ex hodierna die nobis te dominum ac praeceptorem usque ad ultimam generationem eligimus, et, quo fortuna tua duxerit, illuc te sequemur *c*).

Hogy Anonym Cumánjai és Constantin Cabarjai alatt nem két különböző, hanem azon egy népet kellessék értenünk, bébizonyitották Pray és Katona s újabban Szabó Károly történetirók *d*). Miben ismét újabb bizonyságát találjuk

---

a) Indsidsian. Örményország régiségei 1. k. 338 l.

b) Constantinus Porphyrogenita. De adm. Imp. c. 39.

c) Anonymus c. X.

d) Pray Diss. V. p. 91. Katona Historia critica primorum Hungariae Ducum. Almus 1. §. XLIII. Szabó. Vezérek kora II-dik fejezet. 57. l.

annak, hogy a magyar fajhoz tartozó népek különböző neveket viseltek, másképp neveztettek a honi, és másképp a külföldi irók által. Hol történt a Kazaroknak ezen csatlakozása a Magyarokhoz, adatok hiányában meghatározni nem lehet, anynyit azonban tudunk, hogy Pannoniába való béjövetelöket megelőzte, mi célomra elegendő, mely nem egyéb, mint megmutatni: hogy az Örmények egyesülve a Kazarokkal, azokkal együtt és egy időben jöttek által a Magyarokhoz, és ekképp kétséget nem szenved, hogy részt vettek a honfoglalás nagy és nehéz munkájában.

Tény az, hogy az Örmények a IX-ik és X-dik században tömegestől hagyták oda szerencsétlen hazájokat, hol az Arabok, Persák és szeldsukida Törökök irgalmatlanul irtották és pusztitották a föld népét. Találkozunk velök a jelzett századokban Göröghonban, a hol külön hadosztályt képeztek a seregben, mely nemzeti tábornokok alatt állott. Bolgárországban és Kis-Oroszországban, mely országnak fejedelme Tódor, maga hivta meg a nachitseváni Örményeket 1062-ben a lengyelek ellen segitségül. A királyi oklevelet, melyben a nyert győzedelem után a király az Örményeket birtokkal, adómentességgel és egyéb kiváltságokkal megajándékozza, Lengyelhoni útleirásában felhozza Medicis Mihály *a*).

Megtartanak nézetemben a magyar őstörténelmi hagyományok hű tolmácsai, a krónikások, Kézai Simon és Turóczi, kik egyhangulag tanusitják: hogy az Örmények a vezérek és első magyar királyok korában jöttek bé és telepedtek le Magyarországban, kik hoszszas együttlakás és házasságok által utóbb a magyar nemzetbe beléolvadtak, „Praeterea intraverunt Hungariam tam tempore Ducis Geizae et Sancti Regis Stephani, quam diebus regum aliorum Bohemi,

a) Medicis Mihály. Utazás Lengyelországban. Velencze, 1830.

Poloni, Graeci, Hispani, Hismaelitae, Bessi, Armeni etc. qui diutius in regno commorando, quamvis illorum generatio nesciatur, per matrimoniorum diversorum contractus Hungaris immixti nobilitatem pariter et descensum sunt adepti" *a*).

A magyarhoni örmény gyarmatok régisége és jelentékeny száma felől tanuskodnak továbbá az esztergomi Örményekre vonatkozó királyi oklevelek, melyeket IV-dik Béla és Kun László korából felhoz Fejér György a Diplomaticus Codexben. Béla 1249-ben megújitja az esztergomi Örményeknek kiváltság levelét, hivatkozva a korábbi magyar királyoktól nyert hasonló Privilegiumaikra az Örményeknek, melyekkel köztudomás szerint birtak, de a melyek Esztergom városának a Mongol-Tatárok által történt feldulatása alkalmával, elpusztultak. A másodikban Kun László 1281-ben az Augustinianus szerzeteseknek adományozza az esztergomi Örmények telkét, vagy annak azon részét, mely a káptalan birtokának szomszédságában feküdt. Az érdekes okmányok szövegét emlékezet okáért ide igtatom: „Procurator civitatis Strigoniensis exhibuit quasdam litteras olim Domini Belae quarti regni Hungariae Regis privilegiales Anno incarnationis Dominicae 1243 (MCCXLIII) Secundo Calendas Aprilis regni autem sui anno VIII. sub suo majore authentico sigillo exaratas, inter caetera exprimentes; quod cum Armeni Praedecessorum ipsius Domini Regis et suo temporibus, in Strigonium ad hospitandum congregati, privilegium super libertate eorum obtentum Tataris totam villam Strigoniensem hostiliter invadentibus et eam funditus destruentibus amisissent, ipse Bela rex sicuti decuisset seriem libertatis ipsorum per singulos articulos prae oculis habendo, cum fuisset notorium ipsos ea usos libertate, ipsum privilegium duxisset innovandum.

Rex Ladislaus IV-tus donat Monachis Ordinis Sancti

a) Simon de Keza Chronicon c. 8. Thuroczi Chron. Parte II. c. 22.

Augustini in Monasterio Sanctae Annae de Strigonio pro aedificatione seu potius extensione monasterii terram Armenorum Kunchilmo comiti antea promissam, usque ad terram Capituli Strigoniensis et ad aliquas aquas, ut studium Theologicum ibidem alatur. Anno Domini 1281 *a*).

Az Örmények telkének Kun László által 1281-ben történt adományozásából azt lehetne következtetni, hogy az Örmények a mondott évben vagy azelőtt Esztergomból eltávoztak, mi azonban nem áll, mert Benkő József Milkoviájában 1447-dik évről emlékezik az esztergomi zöld mezőről nevezett Szent-György egyháza társas káptalanának Örmény Prépostjáról, (Thomas Armenus), kit Dénes, Esztergom bibornok-érseke, a nagy-szebeni és brassói egyházak látogatására Erdélybe küldött: miből világos, hogy a XV-ik században még számos Örmények léteztek Esztergomban, miután közülök egyesek magasabb egyházi méltóságokat viseltek.

A felhordott diplomaticai okleveleken és idézett irói tekintélyeken kivül, különösen Erdélyt illetőleg, a feltünően nagy számu helységek, melyek egykori lakóiknak, az Örményeknek, nemzeti nevét anynyi századok lefolyta után is mind maig hiven megtartották, kételkedni nem engednek, miképp Erdélyhont egykor számos Örmény gyarmatok népesitették. Igy, hogy többeket ne emlitsek:

Alsó-Fejérmegyében a marosi járásban létezik Örményszékes, románul „Armény“ nevü helység.

Küküllőmegyében a felső járásban Szász-Örményes, románul Örmjenis.

Közép-Szolnokmegyében, a szilágycsehi járásban, Örményes.

Kolozsmegyében, az alsó kerületben, „Örményes“ nevü járás és falu.

a) Fejér Codicis Diplomatici T. V. vol. III. p. 77.

Belső-Szolnokmegyében, a déési járásban, Ormány, németül „Armenen“.

Aranyosszékben, az alsó járásban, Örményes nevü helység és Örményes nevü patak.

Ily számos, egymástól távol eső helységek, egy járás és egy patak, melyek az Örmény nemzeti nevet magyar, német és román nyelven legtisztábban viszszaadják; ilyetén elnevezésöket minden bizonynyal nem mástól, hanem azon helységek és vidékek egykori örmény lakósaitól vették. Mert ha Kozár, Kozárvár, Kun, Kunság, Besenyő, Oroszfalu, Oroszhegy, stb. helységek neveiről joggal vonhatunk következtetést arra, hogy a nevezett helységek nevöket az egykor ott lakott hasonnevü népektől vették, nem látom, miért ne lehetne a felhordott helységek Örmény nevéről Örményekre következtetni.

De történelmi adatok sem hiányoznak, vonatkozólag Erdély régibbkori Örményeire. Illyés András tanusitja, hogy Thalmust, a középkorban nevezetes kereskedő helyet, a Vöröstoronynál Örmények, Görögök, Zsidók lakták *a*). Benkő Józsefnél meg olvassuk: hogy 1600-ik év october 25-én Léczfalván tartott országgyülésen törvény hozatott, melylyel a görög és örmény kereskedők az országból kitiltattak *b*).

Szépvizen 1867-ben magam láttam Örmény feliratu sirkövet, mely 1573. évszámat hordott, mely évszám a mostani Örmények béjövetelének korát egy egész századdal megelőzi.

Az Örmények, kikről eddig szólottam, és kik részint egy időben a Magyarokkal, részint a magyar vezérek és Árpádházi királyok korában telepedtek le a két magyar hazában, ha kiveszszük a pár historiai emlegetést, mely a magyar krónikákban és a Diplomaticus Codexben felölök elő-

a) Ortus et progressus variarum in Dacia gentium.

b) Historia Transsilvaniae c. IV.

fordul, meg a helységneveket, melyek a nemzeti nevet viszhangozzák, többiben mindkét hazában nyom nélkül kihaltak, vagy más nemzetekbe beléolvadtak.

Egyébiránt, hogy mily tekintélyben állott hajdan az Örmény név a Magyarok és azok Árpád-házi királyai előtt, tanusitja Jeruzsalemi András tette, ki hogy lábát keleten megvesse, hasonnevü fiát, Endrét, Leó örmény király leányának jegyezte el, oly feltétel alatt, hogy a magyar király Leónak örököse legyen Antiochia fejedelmi székén, és csak Leónak közbejött kora halála akadályozta meg a két udvar és két nemzet közt czélbavett házasság által kilátásba helyezett szorosabb egyesülést — irja Szalai László *a*).

II.

A mostani Örmények egy más, az előbbiektől különvált s különböző időben és okokból Armeniából kiszármazott és Erdélyben megtelepedett gyarmatnak ivadéki; melynek eredetéről ugy a történelemben, mint a nemzet hagyományában biztosabb és részletesebb adatokkal birunk, mint a fennebb tárgyalt régiekéről.

Tudjuk, hogy 1672-ben jöttek Erdélybe, tudjuk, hogy ázsiai honjuk melyik vidékének és városának voltak egykor lakói, ismerjük az okokat, melyek őket eredeti hazájok és lakhelyeik odahagyására és új haza keresésére inditották. Fenmaradt emléke azon sokszoros veszélyeknek, melyek őket hoszszadalmas útjokban, különböző országokban és népek közt érték, mig végre Erdélyben megállapodtak.

Az erdélyi Örmények hiteles történeti adataink és hagyományaink egyhangu tanutétele szerint Ani városból származtak, mely város Nagy-Örményország Ararat középponti tartomány Sirág nevü megyéjében feküdt, és a Pakradita

a) Magyarország története 1. kötet 302 és 305 l.

házbeli örmény királyok korában fővárosa volt Örményországnak.

Az Arzeruni és Pakradita nemzetségek hatalmas Satrapái, Nagy-Örményország némely részeit, melyekben ősi váraik és birtokaik feküdtek, az Arabok igája alól a IX-dik században felszabaditották és önálló országokat alapitottak. Igy alakult a jelzett időben Armenia délkeleti részében a Vaszpurakáni királyság, Van fővárossal, az Arzeruniak jogara alatt. A Pakraditák meg Észak-Örményországban, Ararat tartományban alkottak magoknak királyságot, melynek Ani volt fővárosa.

Ezen utóbbi ország, daczára az Arabok, Persák és szeldsukida Törökök gyakori invasioinak és megsemmisitésére irányult törekvéseiknek, szinte harmad fél századig tudta magát fentartani, akkor is inkább a Görögök álnoksága, mint a barbarok fegyvere vetett véget életének. Monomach Constantin barátságot szinlelve, Kakich észak Armenia királyát 1046 magához hivatta és letartoztatta, országát pedig lesben állitott seregével elfoglaltatta. A görögök azonban sokkal gyávábbak voltak, semhogy az ily perfid úton szerzett országot meg tudták volna védeni a barbarok invasioi ellen. Alphaslan a szeldsukida Törökök sultánja 1062-ben temérdek sereggel Armeniába rontott, a Görögöket megverte és Anit bevette, hol iszonyu vérontást és pusztitást vitt végbe. A Törököktől elvették azt 1072 az Arabok. Az Araboktól 1086 a Persák. A Persáktól 1124 a Georgiaiak. A Georgiaktól 1126 ismét a Persák. A Persáktól 1131 a Georgiak. Ezektől a Persák negyedszer. A Persáktól 1174 ujból viszszafoglalták a Georgiak. Megjelentek végre 1239. Dsingischan mongol tatárjainak számtalan csordái, s egész Örményországot elözönlötték, s Ani városában, melyet rohammal bevettek, iszonyu vérfürdöt vittek végbe.

Ani, midőn azt a Görögök elfoglalták, egyike volt Elő-Ázsia legnagyobb és leggazdagabb városainak. Templomainak számát ezer egyre, épületeinek száz ezerre, lakóinak rendesen egy milliora teszik a történetirók. Bellovai Vincze, ki a midőn Anit a Tatárok feldulták keleten tartozkodott, irja a városról: „In Armenia est civitas nobilis, quae Ani vocatur, ubi sunt mille ecclesiae et centum mille familiae, quam Tatari ceperunt in 12 diebus *a)*.

Nem csuda aztán, ha ily fényes város, melyben a lakosai által űzött meszszeterjedő kereskedés öszszehalmozta Ázsia kincseit, koczódás almája lett a gazdag zsákmányra vágyó Görögöknek, szeldsukida Törököknek, Araboknak, Tátároknak sat. Kik annak birtoklása felett egymás közt versenyeztek, de versenyeztek egyszersmind annak kirablásában, pusztitásában és lakósainak kiirtásában. Képzelhetni sorsát a szerencsétlen városnak, mely aránylag rövid idő alatt, annyi invasióknak, anynyi pusztitó háboruknak volt szinhelye, melyek azt tönkre tették, lakósait pedig vég inségre juttatták. A mi a városból megmaradt azt rommá tette a földingás 1319-ben. Lakósai pedig kik vadabbnál vadabb elleneik fegyverét kikerülhették, vagy rabságba nem hurczoltattak a szél-rózsa, minden irányában elszéledtek.

Az erdélyi Örmények ősei 1239-ben midőn Anit a Mongol-Tatárok végképp elpusztitották, hagyták oda a vérfürdőben uszó és lángba borult szerencsétlen várost és vettek végbucsut eredeti szülőföldjöktől. Ők a menekülők azon csapatjához tartoztak, mely a város északi kapuján törvén ki egyenesen északnak tartott, áthatott Georgián és a Kaukaziai szorosokon, s észak Kaukaziába Kazan és Asztrachan közt a kipcsák Tatárok földén Achszar vidékén telepedett le.

---

a) Vinczentii Bellovacenzis Spec. Hist. l. 90 c. 95.

Hosszas szinte egy egész századra terjedő itteni tartozkodások ideje alatt azon szomoru meggyőződésre jutván az Őrmények, hogy a rablás és fosztogatásból élő tatárok közt, kiktől kimondhatlan sokat szenvedtek, további megmaradások teljes lehetetlen, képesek nem levén életöket és vagyonokat a vér és préda után szomjuzó barbarok ellen állandóul fegyverrel védeni, 1330-ban átköltöztek Krimeába, hol a Genuaiak által, kik urai voltak a félszigetnek vendég szeretettel fogadtattak. Kútfőink negyven ezerre teszik a különböző útakon Krimeába jött Anii örmény családok számát, kik azt minden irányban megnépesitették, Kaffát a félsziget fővárosát, hol általok megerőditett külön város részszel birtak—a XIV. és XV-dik században a keleti kereskedés közép pontjává és a genuai köztársaság meszsze terjedő tengeri hatalmának főhelyévé, s birtokainak gyöngyévé tették. Ily hasznos szolgálatok által anynyira megnyerték a Genuaiak bizodalmát, hogy azok krimi birtokaiknak elébb ugyan végszéli erődített helyeit, utóbb magát a fővárost örmény csapatok őrizetére bizták.

A Tatárok ellen még csak védték magokat és a várost az Őrmények, az éjnek idején kivonult kormányzó által hátra hagyott csekély számu genuai várőrséggel, kivált hogy a tenger nyitva állott előttök; hanem azután hogy a Törökök a várost ezen oldalról három száz hajóval körül fogták, és élelmi szerek hiánya miatt a városban a dögvész kiütött elenyészvén minden reményök azt megtarthatni, erejökben is megfogyván, a várost a Törököknek esküvel szentesitett feltételek mellett feladták.

A Törökök azonban a Tatárokkal egyesülve nem sokára daczára esküjöknek, a várost kirabolták a lakósokat a városban és azon kivül meggyilkolták.

Az Örmények kik az általános rablásban és öldöklésben

legtöbbet szenvedtek, nagy részt elhullottak, a megmaradottak futásban kerestek menedéket. A menekülőket Lengyelhon városai: Kámenicz, Mohilov, Lemberg, Stanislav sat. fogadták kebelökbe.

Lengyelországból nem tudni, mikor és miért, átköltöztek Moldovába, innen 1672 végre Erdélybe. Lakhelyeik ezen utolsó változtatásának okát egykoru hiteles adataink nyomán abban találjuk; hogy Moldova fejedelmei az Örményeket minden áron nemzetiségökből kivetkeztetni és a román nemzetbe beleolvasztani törekedtek, a mibe mivel beleegyezni nem akartak iszonyu üldözést támasztottak ellenek. Az üldözések sora kezdetét vette István Vajda alatt 1551-ben, melyet részletesen előad Mennas szerpap egykoru és szemtanu iró 25 lapra terjedő siralmas versezetében, s tetőpontját érte 1668 évben Duca vajda korában.

Ekkor azonban az Örmények elkeseredve, legszentebb érdekeik védelméért, a kétségbeesés utolsó eszközéhez fegyverhez nyultak, s segittetve némely moldovai felkelök által a fejedelmet Szucsava várába szoritották, honnan csak is a következő 1669 évben és akkor is a törökök segitségével szabadulhatott.

Szucsava alól a Törökök által elriasztott Örmények az erdélyi havasokba, onnan első Apafi Mihály fejedelem engedelmével a havasok aljába fekvő helységekbe vonultak. A nevezett fejedelem az Örményeket, a belviszongások, török és tatár dulások által népességében megfogyatkozott országa benépesitése és a kereskedés előmozditása tekintetéből vendég szeretettel fogadta. Különböző szabadalmakkal és kiváltságokkal megajándékozta. Kik utóbb két királyi városnak Szamosujvárnak és Erzsébet városának lőnek alkotói: bővebb ismertetése az erdélyi Örmények polgári és egyházi életének nem tartozik czélomra, azt megtalálja as olvasó latin mun-

kámban. *a*) itt még csak azt hozom fel, hogy az erdélyi irók: Benkő Jósef, Fasching sat. egyetértenek abban velünk, hogy az Örményeket Aniból származtatják, eltérnek azonban abban és tévednek, hogy megjelenésöket a Duna fejedelemségekben és Erdélyben közvetlen kapcsolatba hozzák az örmény királyi trón felforgatásával és Ani elpusztulásával, s mind kettőt a XVII-dik század második felére teszik. Okául pedig a katastrophának, mely az országot és várost érte a viszályt hozzák fel, mely állítólag Oscin és Hagag III-dik Leo király fiai közt a trón öröködés felett támadt volna, miről mit sem tud az örmény történelem, melyet az előadottakban követtem. *b*)

Végre az erdélyi Örmények nyelve élő bizonysága annak, hogy ők ősi hazájok oda hagyása után, az általam fennebb kijelölt úton jutottak Erdélybe, miután mindazon népek nyelveiből, melyek közt, leirt, hoszszadalmas vándorlások ideje alatt tartózkodtak, feles számu szókat vettek föl nyelvökben, melyek abban fenn maradtak és felismerhetők, p. okáért észak Kaukaziában a Tatárok nyelvéből tatár szókat, milyenek többek közt: Csárdách: ház vagy istáló hiu, Csardscha, ablak, Bachtscha, kert, Chamdschi, ostor, Charachtschi, tolvaj sat. Krimben a genuai Olaszok nyelvéből olasz szókat: ugy mint: Calzoni; lábharisnya. Cosabona, étel neme; Lescia, lug, Forchezza, villa, Coppolongi, hajkötő, sat. Lengyel országban lengyel és ruthen szokat, ilyenek: Kohanka, szolgáló, Brasztava, czéh, Saresta, czéhmester, Meresch, háló, Tocsilá, fenőkő, Szendug, láda, Klesta, vas-fogó, Kozsá, fahéja, Moroz, dér, Zsolob, vályu, Rogozsina, gyékény. sat.

a) Historia Armenorum Transsilvaniae. Viennae 1859.

b) Benkő. Hist. Transsilv. l. IV. §. 158. Ortus et Progressus variarum in Dacia Gentium p. 82 Nova Dacia p. 25.

Eredeti szövege a Második könyvben, meg felelő számok alatt idézett és magyarra áttett örmény történet irói helyeknek.

1. *Եղիշէ. Ա.* 11.

Խաղաց գնաց Յազկերտ միանգամայն ի վերայ աերութեան Հռոնաց աշխարհին զոր Քուշանս անուանեն . . . եւ ի նեղ եւս սրկ զԹագաւորն Հռոմոց.

2. *Եղիշէ. Բ.* 16.

Արդ ի սկզբան երկուտասան ամի Թագաւորութեան իւրոյ Հասանէր յերկիրն խաղաղական: Զայս տեսեալ Թագաւորն Քուշանաց՝ ոչ Հանդուրժէր ելանել ընդ առաջ նորա պատերազմաւ, այլ խոյս տուեալ ի կողմանս ամուր անապատին, Թագստեամբ ապրէր ամենայն զօրօք իւրովք:

3. *Խորենացի Պատմ. Հայոց. Բ. 74.*

Յայնժամ գայ առ նա ազգականն իւր եւ հարազատ կամաւք, առաջին որդի Պերոզամատայ: Այս Պերոզամատ է այն տղայն, որ ի կոտորելն Արտաշրի զցեղն կարնան Պահլաւին, փախուցեալ Բուրզայ՝ ապրեցուցանէր: Որոյ Հասեալ յերիտասարդութիւն, ի պատիւ Հօրն եւ ի վերայ զօրուն կարդի յԱրտաշրէ, առ ի պատերազմել ընդ խուժադուժ ազգն ընդ այնոսիկ, նենգութեամբ խորհեալ արկանել զնա ի ձեռս բարբարոսաց: Որոյ եղեալ այր քաջ աքանչելապէս մղեաց զպատերազմունսն. եւ ի պարտել զվզրկն, որ անուանէր խաքան նուաճեալ տայ զգուսարը իւր նմա կնութեան. նա եւ այլ կանայս առեալ զմերձաւորս Արտաշրի, եւ բազում որդիք եղեալ, զօրացեալ բռնութեամբ ունի զկողմանն զայնոսիկ. Թէպէտ եւ էր ի Համար Արտաշրի, այլ ոչ տեսանէ զնա: Եւ ի մեռանելն Արտաշրի ոչ Հնազանդի որգւոյ նորա Շապհոյ եւ ի մարտընչէն ի բազում պատերազմունս յաղթէ, եւ ի մտերմացն Շապհոյ դեղակուր եղեալ մեռանի:

Առ նովիմբ ժամանակաւ այլ ոմն կեցեալ վզրկ խաքան, որ Թշնամութեամբ ընդ կամաւրայ որդւոյ նորա վարէր: Իսկ կամաւրայ գժուարին վարկուցեալ ի մէջ երկուց հզօր Թագաւորաց բնակել Թշնամութեամբ, մանաւանդ զի եւ եղբարքն նորա ոչ միաբանեցան ընդ նմա, խաղացեալ ամենայն բնտանեօք իւրովք եւ ապիւռ գայ առ Տրդատ մեր Թագաւոր, եղբարց նորա առ Շապուհ երթալով:

A Mechitharisták Nyomdája Bécsben. *Մխիթարեանց Տպարան ի Վիեննա.*

4. *Խորենացի Պատմ. Հայոց Բ. ԻԲ.*

Թէպէտ եւ յոյժ զուարճացաւ Խոսրով ընդ լուր գալստեան ազգականացն, սակայն ոչ յամեաց ուրախութիւնն, ընդ հուպ հասանելով բօթն՝ եթէ ինքն Արտաշէր հանդերձ միաբանութեամբ զօրացն հեռացեալ եղեալ, կատարեաց զամենայն յեղ կարնան պահլաւին, ընկալեալ զամենայն արու յերիտասարդաց մինչեւ ցսանդիպայս, բայց ի միոյ տղայոյ զոր առեալ մտերիմ ոմն նորա Բուրզ անուն, փախեաւ յաշխարհն Քուշանաց՝ հասուցանելով յազգային նորա: Զոր բազում չանիւ խնդրեալ Արտաշէր գմանուկն ի ձեռն առնուլ, ոչ կարաց յազգականացն կուսակցելոց, մինչեւ չեւ յոչ կամայ երդնուլ անկասկած լինել մանկանն:

5. *Խորենացի. Բ. ՀԹ.*

Յայնժամ գայ հասանէ հրովարտակ ինքնակալին Կոստանդիանոսի առ մեր արքայ Տրդատ, վի զուարճն Գրիգոր առեալ ընդ իւր՝ ի ժողովն երթիցէ. զոր ոչ առ յանձն Տրդատ: Քանզի լուեալ էր զինամանայն Շապհոյ ընդ Հնդկաց թագաւորին եւ ընդ արեւելեան խաքանայ:

6. *Ղեղիճ. Ա. 10.*

Ա՛նք ի մոի եդաք անվճեպ խորհրդովք խաղալ գնալ յաշխարհն արեւելից, աստուածոյն օգնականութեամբ դարձուցանել ի մեզ գտեբութիւն քուշանաց:

7. *Ջենոբ Պատմ. Ցարօնոյ. 21.*

Օ՛ղեզայր նորա որոյ անուն կոչէր Սուրէն, իբրեւ պապան իւրոյ առեալ զնա մանկաբարձքն փախուցին ի տունն Պարսից եւ մնաւ առ հօրաքեռն իւրում, որ էր կին Տիրանայ որդւոյ Ջուանշիրի թագաւորին Հեփթաղաց:

8. *Վարդան.*

Սուրէն տարեալ եդեւ առ Արտաշէր եւ մնաւ առ հօրաքեռն, որ էր կին որդւոյ Ջուանշիրի, արքային Հեփթաղաց:

9. *Բուզանդ. Բ. Ե.*

Եւ գայնոսու ժամանակաւ խաղաղացաւ պատերազմն ասլ Պարսից ընդ Հայս. զի Արշակունի թագաւորն Քուշանաց՝ որ նստէր ի Բազմս քաղաքի՝ նա յարոյց ասլ պատերազմ ընդ Սասանականին Շապհոյ եւ թագաւորին Պարսից:

10. *Ղեղիճ. Ա. 11.*

Խաղաղ գնաց միանգամայն ի վերայ տէրութեան Հոնաց աշխարհին զոր Քուշանս անուանեն. եւ զերկեամբ մի կուսեալ՝ ոչինչ կարաց ազդել նոցա: Ապա արձակեաց գմարդիկն յիւրաքանչիւր տեղիս եւ

զայլն փոխանակ նոցա առ իւր կոչեաց նովին պատրաստութեամբ: Այսպէս ամ յամէ սովորութիւն կարգեաց, եւ իւր անդէն քաղաք բնակութեան շինեաց:

11. *Փարպեցի.* 270—71.

Նախ մինչդեռ այդբէն իսկ էր ի վրկանի Պերոզ, եւ զօրաժողով արարեալ յամենայն կողմանց կամէր խաղալ ի վերայ Հեփթաղին.. տային զօրյց ապրեալքն անտի եւ զայս եւս. թէ յորժամ մօտ հասաք անդր՝ առաքեաց առ Պերոզ Հեփթաղն, թէ քո ընդ իս ոխիտ է երդմամբ գրով եւ կնքով թէ չկռուիմ ընդ քեզ. եւ առհմանս կարգեցաք գործով չհշխեացուլ թշնամութեամբ անցանել առ միմեանս: Արդ յիշեա զուխտն եւ զնեզութեան պաշարումն, յորմանէ ողորմեալ իմ՝ արձակեցի զքեզ եւ ոչ սպանի եւ ի բաց դարձիր խաղաղութեամբ եւ մի մեռանիր, ապա թէ ոչ լսես բանիւ իմով, արդ գիտես զի կորուսանեմ զքեզ եւ զամենայն զանպիտանն բազմութիւնդ, յոր դու յուսացեալ ես: Քանզի ես եւ արդարութիւն ուխտապահութեանն ի միասին կռուիմք եւ դու ես ուխտազանցութեանն առաքիւն ի միասին էք. եւ արդ դու ինձ զիա՞րդ կարես յաղթել: Եւ լուեալ Արեայ զբանն Հեփթաղին, ասէին ցՊերոզ թէ նա արդար է եւ մեք առա կռուիմք: Եւ Պերոզն առատկապէս զայրացեալ Արեայ առագանոյն, պատասխանի արար հպարտութեամբ Հեփթաղին եւ ասէ. թէ զայս բազմութիւն գնդին զոր դուք տեսանէք՝ կիսովս ընդ ձեզ կռուիմ եւ կորուսանեմ, եւ կիսովս գնող տեղեացդ ուր դու լինիս՝ կրել տամ, որ ի ծովն եւ որ ի փոսն զոր հատին ընդմ: Եւ առ անզգայութեան սրտին ոչ իմանայր թէ դիակամբ ծառայիցն իւրոյ ընդլոյ է զփոսն զոր փորեաց ի կորուստ անձին իւրոյ եւ ամենայն Արեայ աշխարհին: Եւ հիւսեալք առ միմեանս եւ Հարեալք ի դիմի կռեաւ ինքն ամենայն որդւովք իւրովք եւ աշխարհաւ. եւ զերծեալք ի կործանմանէ սրոյ սակաւ եւ հասեալք ի վրկան՝ պատմեցին ամենեցուն զամենայն անցս չարեացս այսոցիկ:

12. *Փարպեցի էջ.* 148.

Եւ յամի վեցհազարերորդի թագաւորութեան իւրոյ՝ ցաղկեբոտ չոր արարեալ ամենայն բազմութեամբ իւրով խաղայր ի պատերազմ ի վերայ Քուշանաց. Տրամայէր եւ գկապեալն Հայոց զքահանայն եւ գնախարարան խաղացուցանել ընդ իւր ի վրկանէ եւ ելեալ յԱպար աշխարհ:

13. *Ղազիկ.*

Պագբութիք որ ի Խանձ՝ են Քուշանք:

14. *Պար Ազատ կատինա՝ ի խորհնացի. բ. ս.*

Որպէս ասացաք յետ վաթսուն ամի մահուան Աղեքսանդրի, թագաւորէ ի վերայ Պարթեւաց Արշակ քաջ ի քաղաքին որ կոչի Բահլ Անուանին յերկիրն Քուշանաց: Եւ ապ պատերազմ սաստիկ յոյժ թափելով յինքն զամենայն արեւելեայս. Հալածէ եւ ի Բարելոնիէ զՄակեդոնացոց իշխանութիւնն:

15. *Խորենացի. Բ. ԿԲ.*

Յորոց սերեալ ազգ Պարթեւաց, եւ ի նոցանէ Արշակ քաջ որ ապստամբեալ ի Մակեդոնացւոց թագաւորեաց յերկիրն Քուշանաց ամս երեսուն եւ մի: Եւ յետ նորա որդիք նորին Արտաշէս ամս քսան եւ վեց. ապա Արշակ նորին որդի որ կոչեցաւն մեծ, որ զԱնդիքեան եւսպան եւ զվաղարշակ զեղբայր իւր թագաւոր կացոյց Հայոց երկրորդ իւր առնելով: Եւ ինքն չուեալ ի Բահլ՝ հաստատեաց զթագաւորութիւնն իւր ամս յիսուն եւ երիս. վասն որոյ զարմիք նորա Բահլաւք անուանեցան որպէս եւ եղբօրն վաղարշակայ ի նահապետն անուն՝ Արշակունիք:

16. *Խորենացի. Բ. ԻԲ.*

Պարձեալ յղէ ի ձեռն հրեշտակացն առ իւր տոհմայինսն Պարթեւ եւ Պահլաւիկ ազգս եւ առ ամենայն զօրս աշխարհին Քուշանաց զի առնա եկեալ վրէժս յԱրտաշէսէ պահանջեսցեն՝ եւ զարժանաւորսն ի նոցանէ թագաւորեցուսցէ. զի մի սերութիւն հեռասցի յինքեանց: Իսկ նոցա առեալ յանձն յառաջասացեալ ցեղիցն որ Ասպահապետ եւ Սուրէն անուանին, զառնայ խոսրով յաշխարհս մեր ոչ այնչափ ուրախացեալ ընդ յաղթութիւնն որչափ ընդ վերջակայութիւն ազգականացն դժգոհեալ: Յայնժամ հասանէն առ նա սմանք ի հրեշտակաց իւրոց, որք ի պատուականագոյն ազգէն երթեալ էին, ի խորագոյն աշխարհն ի նոյն ինքն ի ներքս ի Բահլ. բերին նմա համբաւ թէ ազգական քո վէհասճան հանդերձ ցեղիւն իւրով կարնան Պահլաւին ոչ հնազանդեաց Արտաշրի, այլ ի կոչդ քո դիմեալ գայ առ քեզ:

17. *Խորենացի. Բ. ԻԴ.*

Ընդ փախուցեալ ի Խոսրովայ Արտաշիր մինչ յաշխարհն Հընդկաց. եւ նեղեալ յոյժ՝ բազում խոստմունս նախարարացն առնէ, թէ ոք բուժեսցէ զնա յայնմանէ, թէ հնարիւք դեղոյ եւ թէ գաղտնի խողխողմամբ սրոյ՝ պէսպէս պարգեւս տալ խոստանայր. մանաւանդ Պարթեւաց զանդգ ասէ դիւրահնար գոգցես ի ձեռն կեղծաւոր սիրոյ զդաւելն: Ազգականութեան անուամբ պարտել ի դոսա վատահանայ. խոստանայր զբունն տունն դարձուցանել ի նոսա որ Պահլաւն կոչէր, զարքայանիստ քաղաքս Բահլ եւ զամենայն աշխարհն Քուշանաց:

18. *Ագաթանգեղոս. Ա. 32.*

Լսօսել սկսաւ ընդ նմա թագաւորն եւ ասէ, եթէ միայն զայդ նախանձ խնդրեսցես միամտութեամբ զընակութիւնն Պարթեւական՝ զձեր սեփական Պահլաւն ի ձեզ դարձուցից:

19. *Մխիթար. ի բառն Բահլ.*

Բահլ կամ Բահղ . . . է մեծ մայրաքաղաք Արեաց ի համանուն իւր գաւառի, յարեւելս յերկրին Քուշանաց:

20. *Մխիթար. ի բառն Արիք.*

Արիք է անուն ազգի որ է յարեւելս եւ յիրուի կոչեցան Արիք, զի են կորովի աղեղնաւորք եւ քաջ պատերազմողք, որք եւ կոչին Արիա-

կանք եւ այլազգ օրէն քուստի Խորասան կամ քուշանք, որոց եւ աշխարհն կոչի Արիք: Եւ երկիրն քուշանաց, է ընդարձակ գաւառ մեծին Աթոյ, եւ ունի սահմանակից ի հիւսիսոյ գՍկիւթիա, յարեւմտից գկասպից ծով եւ գաշխարհն Մարաց՝ իսկ ի հարաւոյ գերկիրն Պարսից, եւ աշխարհք են ի նմա Իե կոմշ, Վրկան, Բահլ որ են Պարթեւք:

21. *Բուզանդ. Գ. Խ. 205.*

Յո գայնու ժամանակաւ խաղաղացաւ պատերազմ տալ Պարսից ընդ Հայս, զի Արշակունի Թագաւորն քուշանաց որ նստէր ի Բազիս քաղաքի, նա յարոյց տալ պատերազմ ընդ Սասանականին Շապհու եւ Թագաւորին Պարսից:

22. *Բուզանդ. Գ. Խ. 239.*

Վհանգի գայնու ժամանակաւ Թագաւորին Պարսից Սասանականին տուեալ էր պատերազմ ընդ մեծ Թագաւորին քուշանաց ընդ Արշակունոյն որ նստէր ի Բազիս քաղաքի:

23. *Ղազարիկ. Բ. 3.*

Մաղքուքք որ ի Բահլ քաղաքի, քուշանք են ազգաւ:

24. *Ղեւիճ. Ը. 122.*

Ընդ ի վեշտասաներորդի ամի տէրութեան նորին Թագաւորի, դարձեալ անդրէն խաղայր գնայր յաշխարհն քուշանաց մեծաւ սրտմտութեամբ ի գործ պատերազմի եւ գնացեալ ի Վրկանէ եւ եղեալ յԱպար աշխարհ:

25. *Փարպեցի. Խ. 148.*

Յո յամի վեշտասաներորդի Թագաւորութեան իւրոյ Ցազկերտ չսւ արարեալ ամենայն բազմութեամբ իւրով խաղայր ի պատերազմ ի վերայ քուշանաց. հրամայէր եւ զկապելն Հայոց, զքահանայսն եւ զնախարարսն խաղացուցանել ընդ իւր ի Վրկանէ յԱպար աշխարհ:

26. *Ղեւիճ. Ա. 10.*

Մեք ի մսի եդաք անվրէպ խորհրդով խաղալ գնալ յաշխարհն արեւելից, աստուածային օգնականութեամբ դարձուցանել ի մեզ զտէրութիւն քուշանաց: Թուք իբրեւ գհրովարտակս գայս առանէք անխափան վաղվաղակի այր եւ ձի գումարեցէք առաջի քան զես յանդիման լերուք հնձ յԱպար աշխարհ:

27. *Ղեւիճ. Զ. 99.*

Իսկ զգունդն զԱպարհացիկ եւ զկատշաց եւ զՀոնաց եւ Գեղաց եւ գայլս եւ ամենայն զընդիր զօրուն մարգիկ, ի մի վայր ժողովէր, եւ հրաման պատուիրանի տայր ընդ աչմ կողմանէ գնդին իւրոյ պատրաստ լինել ընդդէմ Հայոց գօրավարին:

28. *Ղազարիկ.*

Մասքուքք որ ի Բահլ քաղաքի քուշանք են ազգաւ:

29. *Եղիշէ. Ա. 9.*

Խաղաց գնաց միանգամայն ի վերայ աէրութեան Հռոմոց աշխարհին՝ զոր Քուշանս անուանեն:

30. *Խորենացի. Բ.*

Տես ի թիւն 14:

31. *Խորենացի.*

Տես ի թիւն 17:

32. *Եղիշէ. Գ. 45.*

Եւ որչափ նա (Շապուհ) կամեցաւ արգելուլ զքրիստոնէութիւն՝ եւս քան զեւս աճեցին եւ բազմացան եւ հասին մինչեւ յաշխարհն Քուշանոց եւ անտի ի հարաւակողմն մինչեւ ի Հնդիկս տարածեցաւ:

33. *Մխիթար. ի բառն Աւրիք.*

Աւրիք կամ Քուշանք . . . ձգի յերկայն ի Կասպիական ծովէ մինչեւ ի սահմանս Հնդկաց:

34. *Ագաթանգեղոս. 26—28.*

Օ՛ր որ Հայոց թագաւոր էր, նա էր երկրորդ Պարսից աէրութեան . . . Զի էր խաբուսիկ եւ դեպեան առաքեալ՝ զի իւրեանց տոհմայինքն ի թիկունս եկեսցեն . . . Անդ սմա ձեռն տուեալ ի կողմանց Քուշանաց եւ յիւրեանց ի բուն աշխարհէն:

35. *Բուզանդ. Գ. 2.*

Վռանգէ եւ Նոցա (Մազքթաց) եւ Հայոց թագաւորացն մի ազգաւորութիւն էր տոհմին բնութեան . . . եղբայր իմ է. ազգաւ Արշակունի: Գ. Ե.

36. *Եղիշէ. Ա. հՁ. 11.*

Խաղաց գնաց միանգամայն ի վերայ աէրութեան Հռոմոց աշխարհին, զոր Քուշանս անուանեն. զերկեամ մի կռուեալ ոչ ինչ կարաց ապդել Նոցա:

37. *Բուզանդ. Ի. հՁ. 239.*

Վռանգէ պայն ժամանակաւ թագաւորին Պարսից Սասանականին տուեալ էր պատերազմ ընդ մեծ թագաւորին Քուշանաց:

38. *Փաւստեցի. հՁ 270.*

Նախ մինչդեռ այդբէն իակ էր ի վրկանի Պերսպ, եւ գօրաժողով արարեալ յամենայն կողմանց, կամէր խաչալ ի վերայ Հեփթաղին: Բայց գայս եթէ գիտէր ամենայն գնդին մարդ, եթէ ընդ Հեփթաղին կամի կռուել, լքեալ սրատաբեկեալ ամենայն մարդ սեսանել լոկ սիրով չկարէր գայրն Հեփթաղ եւ կամ գանուանն լոկ լսել. Թող թէ կռուով

ընդդէմ Հեփթաղի երթալ. եւ կամ յայտնի ելանել, յիշելով զահ եւ զպաշարումն զոր անցին ընդ տէրն Արեայ եւ ընդ Պարսիկս: Եւ յայտնի ալաղակէր աւենային բերան երթէ մահապարտ եմք. եւ արքայից արքայ զմեզ սպանանել կամի. ինքն իսկ աստէն սուր ի վերայ եդեալ հրամայեսցէ սպանանել, քան երթէ սրով Հեփթաղին տայ կորուսանել զԱրիս, որ գործ միոչեւ ցյաւիտեանս զանձն եւ զԱրեայ աշխարհ վատանունս առնէ:

39. ԵՂԻՇԷ. Ը. ԿԴ. 111.

Ոչայս իբրեւ լուաւ թագաւորն Քուշանայ սէ ինչ երկմտութեամբ թերանայր յառնէն (Բելայ) . . . դարձեալ իբրեւ ստուգեաց եւս ի Բելայն երթէ խաղացեալ գայ ի վերայ աշխարհին Քուշանայ, փութայաւ վազվազակի զօր ժողովէր, գունդ կազմէր ելանել նմա ընդ առաջ հզօր ձեռամբ: Զի թէպէտ եւ ոչ կարէր յանդիման տալ պատերազմ ընդդէմ նորա, այլ ի վերջին թեւսյն անկեալ բազում հարուածս հասուցանէր ի վերայ զօրացն արքունի: Եւ այնպէս նեղեալ շտապէր զի անձամբ լաշկարաւ վատախտարակ արարեալ՝ այսրէն դարձուցանէր եւ ինքն ասպատակաւ զՀետ մտեալ աւերէր զբազում գաւառս արքունի:

40. ՓԱՒՍՏՈՍ. Բ. ԿԴ 206.

Իսկ իբրեւ եղեւ պատերազմ ընդ թագաւորին Քուշանայ եւ ընդ թագաւորին Պարսից՝ չարաչար տարածէին զզօրսն Պարսից զօրքն Քուշանայ, եւ զբազումս կոտորէցին ի զօրացն Պարսից զօրքն Քուշանայ. եւ զբազումս ձերբակալ արարին եւ զկէս փախստականս հալածական առնէին: Իսկ Դրաստամատ նեղբինին, որ յամս Տիրանայ թագաւորին Հայոց լեալ էր իշխան տան գաւառին եւ հաւատարիմ գանձուց Անգեղ բերդին . . . եւ այս Դրաստամատ էր յայնմ ճակատու յորում վատթարեցին Քուշանքն զՇապուհ արքայն Պարսից: Եւ Դրաստամատ գործեաց անհնարին քաջութիւն այնչափ կուռաւ եւս ի վերայ Շապհոյ արքայի եւ ապրեցոյց զնա ի մահուանէ, եւ բազում ի Քուշանայ անտի կոտորեաց:

41. ՓԱՒՍՏՈՍ. Գ. ԿԴ. 14.

Եւ երթեալ յանդիման լինէր թագաւորին Մազքթաց իշխանին բազմութեան զօրացն Հոնաց: Յայնմ ժամանակի թագաւորն Մազքթաց Սանեսան անհնարին նիւթեաց զօրտմոութիւն ոխութեան ընդ իւրում ազգակցին Խոսրովու արքային Հայոց:

42. ՓԱՐՊԵԿԻ. Ա. 32.

Այլ եւ զոր իւր իսկ Աստուած անմահ տէրն իւրով աչօք տեսեալ էր ի Մարվերտ զնորա քաջասրտութիւն:

43. ՎԱՐԴԱՆ. *

Ակիւթեա զոր այլազգօրէն Թուրք անուանեն՝ երկայնութիւն նորա յԱթիլ գետոյ մինչ յԻմաոս լեառն. փաւառք եւ ազգք են ի նմա: Թուխարք. Եգիազք եւ այլ խուժադուժ ազգք.

* Saint Martin: Mémoires sur l'Arménie p. 448.

44. *Մխիթար. ի հատն Ալանաց դուռն.*

Ալանաց դուռն կոչի եւ Աղուան դուռն եւ դուռն Հոնաց, եւ դուռն Ճորայ եւ Կապան Ճորա, ոմն երկաթի դուռ. է կապան ինչ կամ կիրճ ի հիւսիսոյ մեծին Հայոց ի սահմանս Ալանաց, ուր բազուկն կովկասու լերին յարի յեզը կասպից ծովուն, ուստի եւ կոչի դուռն կասպից, եւ անդ է դուռն երկաթի, զոր ասեն շինեալ Աղեքսանդրի կայսեր Մակեդոնացւոց: Ի անդ առ կրճին եւ աշտարակ բարձր եւ քաղաք ամուր ի վերայ ծովուն որ կոչի Դարբանդ, զոր երբեմն ունէին Թագաւորք Հայոց ընդ իշխանութեամբ իւրեանց:

45. *Ստեփան Օրբէլեան.*

Իսկ յարեւելից կողման կարգէ (վաղարշակ) մեծ եւ առաջին նահապետութիւն զԱսիական տոհմ եւ հրամայէ ի Սիսականացն հրամանատար լինել ի վերայ ամենայն արքունի զօրացն, եւ երկրորդ թագաւորութեան իւրոյ եւ ընդդէմ կալ Հանապազ պատերազմաւ դրանն Հոնաց:

46. *Խորենացի. Ա. ը.*

Յետ սորա մեծ եւ անուանի եւ բազմաբիւր զարեւելից հիւսիսոյ կողմանն. կարգէ կողմնակալութիւն զայր անուանի եւ յամենայն գործ մուսուրութեան եւ հանճարոյ առաջին զԱսան առ մեծ գետովն որ հատանէ զդաշտն մեծ որ անուանի Կուր . . . եւ ժառանգեաց զդաշտն Աղուանից եւ զլեռնակողմն նորին դաշտի ի գետոյն Երասխայ մինչեւ յամուրն որ ասի Հնարակերտ:

47. *Ագաթանգեղոս. էջ 26.*

Արդ ի միւս եւս ի գլուխ տարեցն սկսանէր Խոսրով թագաւորն Հայոց դունդ կազմել եւ զօրս բովանդակել, դումարել զզօրս Աղուանից եւ Վրաց եւ բանալ զդրունս Ալանաց եւ զիւրոյ պահակին. հանել զզօրս Հոնաց, ապստամբակ դնել ի կողմանս Պարսից, արշաւել ի կողմանս Ասորեստանի մինչեւ ի դրունս Տիսբոնի:

48. *Ագաթանգեղոս. էջ 100.*

Հանէր զզօրս Հոնաց սաստիկ յոյժ եւ դերէր զկողմանս Պարսից:

49. *Խորենացի. Բ. ոե.*

Զորոց դհետ մտեալ Տրդատ, վարէ մինչեւ յաշխարհն Հոնաց:

50. *Խորենացի. Գ. 60.*

Եւ զսակաւս անդարձս յիշխանութիւն Հոնաց, Հալածականս առնէ:

51. *Յետ ի Թիւռն 47.*

52. *Ղեւիղ. Բ. 33.*

Զայս նախաբարս յականէ յանուանէ կոչեցին ի դուռն արքունի եւ կէսքն առ նմա իսկ էին ի կարաւանին եւ այլքն ի կողմանց հիւսիսոյ ի Հոնաց պահակին:

53. *Եղիշէ. գ. 59.*

*Խաղային գնային այնու հեռեւ ի վերայ պահակին Հոնաց, զոր ուղ-
նէին բռնութեամբ Պարսիկքն, առնուին զանդէին զպահակն եւ կոտո-
րէին զգօրսն որ ի նեղքս բնակեալ էին. եւ զդուռն տային ի ձեռն վա-
հանայ, որ էր յազգէ թագաւորացն Աղուանից . . . եւ անդէն ի նմին
տեղւոջ զայրն սրով զդուռնն յանձն արարին, զնոյն դեսպանս արձակե-
ցին յաշխարհն Հոնաց. եւ ի բազում յայլ ազգս Բարբարոսաց, ոլք հա-
մագործք էին Հոնաց աշխարհին, բանս դնել ընդ նոսա եւ ուխտ հաստա-
տել անքակութեամբ ունել զմիաբանութիւնն: Իսկ նոքա իբրեւ զայն
ամենայն լուան՝ փութապէս վաղվաղակի հասանէին ի տեղին եւ ակնառ-
տեսք լինէին գործոյն յաղթութեան եւ ոչ ինչ յապաղեցին երդմամբ
յուխտ մտանել բաւ կարգի իւրեանց օրինաց, յանձն առին եւ զերդուս ին
քրիստոնէից պահել ընդ նոսա հաստատութեամբ զմիաբանութիւնն:*

54. *Փարպեցի. էջ 113.*

*Եւ դադարեալք անդէն ի տեղւոջն զօրն զայն ի վաղիւն չուեալք
անցանէին ընդ գետն մեծ անուանեալ Կուր գետ, եւ հասանէին ի պա-
հակ ամրոցին, որ է ընդ մէջ իշխանութեան Աղուանից եւ Հոնաց. եւ
գտեալ անդ զպահապանս պահակին. եւ այլ զօրականս պարսիկս բա-
դումս յորոց սուր ի վերայ եդեալ կոտորէին եւ զպահակն յանձն առ-
նէին թագաւորացնի միւմ Աղուանի:*

55. *Մխսրոպ. ի վարս սրբոյն Ներսեսի.*

*Եւ եղեւ ամն Հոն յազգէն Գեղուհոնի որ պարտեցաւ յառաջնումն
ի Տրդատայ քաջէ: Ա.յս Հոն ասպատակեալ անցեալ յաշխարհն Ասորւոց
եւ բռնանայր ի վերայ բազում գաւառաց . . . . սա միանգամ եւ երկիցս
ասպատակեալ յաշխարհն Հայոց՝ աւար էառ զգաւառն Վասպուրական
եւ գՑարօն եւ զխորձայն մինչեւ ի ահմանս Մելտինոյ, եւ զօրքն Հայոց
արտաթափ լինէին վասն համբաւոյ Հոնին այնորիկ: Ապա Մուշեղ սպա-
րապետն Հայոց Մամիկոնեան, ի մի վայր գումարեալ զայրուձիան Հայոց
մեծաց՝ զէն զանձամբ առեալ սպառազէն երիվարաւն . . . եւ վազուկ նա-
հապետն Վրաց բազկակից էր քաջին Մուշեղայ . . եւ գունդն Հայոց եւ
Վրաց սպառազէն զինուք զօրավարաւն Մուշեղաւ յառաջ խաղացեալ
փութանակի՝ ընդդէմ Հոնիցն անօրինաց. ճեպով ընթացեալ ընդ գաւ-
առն Ջերմաձորոյ եւ առ ոտս ամրոցացն Տմորիկ եւ բերդին Սղկոյ: Արդ
զօրքն Հայոց քան եւ չորս հազարաց՝ հասեալ ի սահմանս Ասորոց,
իբրեւ լուան Հոնն, յերկուս բաժանեալ զզօրսն իւր թաքուցանէր առան-
ձին զի զգունդն Հայոց ի մէջ առեալ բարձցեն ի միջոյ. իսկ ի տեսչու-
թենէ Աստուծոյ գունդն Հայոց հանդիպակաւ թաքստեցին սրոյ ճարակ
տուեալ զնոսա, մնացեալքն փախուցեալ առ Հոնն անկանէին եւ Հոնն դի-
մեալ ընդդէմ Մուշեղայ . . . զգեղարդն շառաչեցուցեալ զգլխովն անցու-
ցանէր . . . եւ քաջն Մուշեղ անցուցեալ զգեղարդն իւր զվահանան
նորա ահագին. եւ բախեալ ուժգին պողովատիկ սուսերաւն յուս նորա,
ճեղքեր զնա սաստկապէս. եւ հարատահարեալ սուրն յոտն երիվարին
անկանէր գոռոզն այն. եւ զօրացն Հոնին փախուստ առեալ աճապարէին*

*ի աեղի ինչ անկանել. իսկ գօրքն Հայոց հետամուտ եղեալ, դիմաւալ կա-
յուցանէին գնոսա եւ մինչ ի դուռն Գղիգարու: Զօր ճարտարացն Ասորւոց
պողովատիկ գրչաւ նկարեալ զՄուշեղ ճերմակ երիվարաւն յարձանի առ
դեսեղերին. եւ զՀունն յոտս նորա: Որ բնակիչք դաւառին Հունի դուռն
սահն զտեղին զայն մինչեւ ցայսօր:*

56. *Ագաթանգեղոս. 26.*

*Ընդ ի միւս եւս ի գլուխ տարւոյն ոկսանէր Խոսրով թագաւորն
Հայոց գունդ կազմել եւ գօրս բովանդակել, գումարել զգօրս Աղուանից
եւ Վրաց եւ բանալ զդրունս Ալանաց եւ զիւրոյ պահակին Հանել զգօրս
Հնոց:*

57. *Խոսրովիացի. β. ԽԴ*

*Խոսրով գօրօք իւրովք եւ այլ սիրելեօք յարեցեալովք յինքն եւ
հիւսիսային Ազգօք Արտաշէսի յաղթեաց:*

58. *Ագաթանգեղոս. 100.*

Ձանէր զգօրս Հնոց սաստիկ յոյժ եւ գերէր զկողմանս Պարսից:

59. *Բուզանդ. Դ. ԽԲ.*

Ընդ առնոյր Վասակ զգունդն Հայոց եւ զՀունն հանդերձ Ալանօքն:

60. *Փարպեցի.*

*Եւ չարախօսքն ամբաստանէին առ Պերոզ, թէ վհատ առեալ
զհարկս եւ գոսկի կամի դիմել առ կայսրն Յունաց. եւ երթեալ առ Հունս
եւ անտի հանել գօրս եւ ապստամբել:*

61. *Ղեւիշէ. 61.*

*Ազդ եղեւ ուրացեալն Վասակայ եւ իշխանացն որ ընդ նմա էին . .
եւ միաբանութիւն եւս Հնոց. մինչչեւ յանդիման եղեալ էին միմեանց
զգիշեր մի օգնական գտեալ նորա փախստական անկանէր յամուրս իւրոյ
աշխարհին:*

62. *Ղեւիշէ. Դ. 73.*

*Եւ բաս մեծի չարութեան նորա առաւել եւս ժամանակն եբեր
նմա զայջոյութիւն իրացն, զի ամենեւին արտաքուստ օգնական ոք ոչ
գտաւ զնդին Հայոց, բայց յայնոց Հնոց որոյ բանս եգեալ էր. ասկայն
եւ վանն նոցա կուտեաց զբազմամ այրուձին Արեաց, արգել եւ փակեաց
զդրունս ելից նոցա, քանզի ոչ ոտյր դադար ամենեւին թագաւորին
Պարսից, այլ յղէր եւ կոչէր զգունդս բազումս ի պահակն Ճորայ:*

63. *Ղեւիշէ. Է. 99.*

*Ցաւեւ որ յԱրձախայ մայրիան անկեալքն էին փախստականք ոչ
ինչ լուեալ դադարեցին խաղաղութեամբ, այլ Հանապազ յղէին յաշ-
խարհն Հնոց. շարժէին եւ յորդորէին զգունդն Հնոց եւ յիշեցուցա-
նէին նոցա զուխան զոր եգեալ էր ընդ Հայս եւ անուստ երդմամբ Հաս-*

*տատեալ : Հաճոյ թուէր բազմաց ի նոցանէ լսել զբանան քաղցրու-
թեամբ. նաեւ մեղադիր եւս յոյժ լինէին նոցա. եթէ ի կռիւն ընդեր
աշ եկիք պատրաստուելոցամբ : Ապա գունդ բազում գումարեին եւ անդէն
յարձակեալ հասանէին ի սահմանս տէրութեանն Պարսից եւ զբազում
գաւառս Տարեալ, բազմագոյն եւս գերի առեալ, տանէին յաշխարհն իւ-
րեանց, եւ յայնմհետէ թագաւորին զմիաբանութիւն գոր ունէին
ընդ գնդին Հայոց :*

64. *Ղեւիշէ. Էջ. 100.*

*Եւ զՄուշկան Նիւսալուս բռ Հանդերձ ամենայն մնացեալ զօրուն գու-
մարեր յաշխարհն Ապռանից, եւ Ղբնաց եւ Ճղթաց եւ ի Հեճմատա-
կաց եւ ի Թաւասպռ բաց եւ ի Խիբիոնէ եւ յամենայն ամրակռնս. գոռս
աւերեալ էր գնդին Հռնաց վասն ուխտին Հայոց :*

65. *Ղուզանդ. Գ. 2.*

*Եւ իբրեւ ուղեաց եւ նորոգեաց զամենայն եկեղեցիս կողմանցն այ-
նոցիկ. եհաս նա մինչեւ ի ճամբար բանակին Արշակունեաց արքային Մամգ-
քթաց, որոյ անուն իւր Սանեսան կոչէր : Քանզի եւ նոցա եւ Հայոց թա-
գաւորացն մի ազգականութիւն էր առհմին բնութեան. եւ երթեալ
յանդիման լինէր թագաւորին Մամգքթաց՝ իշխանին բազմութեան զօրացն
Հռնաց, եւ եկաց առաջի նոցա : Սկսաւ քարոզել եւ աւետարանել նոցա
զՔրիստոս լուսաւ եւ ընկալան զառաջինն եւ Հնազանդեցան : Ապա սկսան
քննել զօրէնսն Քրիստոսի եւ ուսան ի նմանէ. Թէ սաեղծ է Աստուծոյ
աւարտութիւն եւ յափշտակութիւն . . Ապա այսպիսի իմն իրօք իբրեւ
լուան զայրացան ընդ բանս նորա եւ առեն. Զի ոչ յափշտակեացուք, զի
ոչ աւարեացուք զի ոչ առցուք գայլայ, ի կեցցուք այսչափ անչափ
զօրաց բազմութիւնք. եւ Թէպէտ բիւրաց որ բանիւք բարեօք կամէր հա-
ճել զոհրաս նոցա՝ ոչինչ կամէին ունկնդիր լինել. այլ ասէին ցմիմեանս.
եկեալ այսպիսի բանիւք կամի ի քաջութենէ սրսոյն կենաց մերոց խա-
փանել զմեզ. իսկ եթէ սմա լուիցուք եւ զարձցուք յօրէնս քրիստոնէու-
թեան ի՛ կեցցուք զի ոչ յերիվար հեծցուք բռ բնութեան օրինաց սո-
վորութեանց մերոց : Այլ առէին. այս խորհուրդ Հայոց թագաւորին է.
զոս յղել առ մեզ զի այսու ուսմամբ խափանեսցէ զմեր արշաւանս ասպա-
տակութեան հինի յաշխարհէն իւրմէ. այլ եկայք զոս պակասեցուսցուք
ի միջոյ եւ մեք ի Հայս արշաւեսցուք : Ապա շրջեցեալ թագաւորն եւ
լուաւ բանից զօրացն իւրոց եւ կալան ձի մի ամհի, կապեցին կախեցին
զմանուկն Գրիգորիս զագաթ ձիոյն եւ արձակեցին ընդ ծովեզեր դաշտին
Հիւսիսական ծովուն մեծի՝ արտաքոյ իւրեանց բանակին ի դաշտին Վատ-
նեայ. եւ այսպէս սպանին զառաքինի քարոզն Քրիստոսի զմանուկն Գրի-
գորիս :*

66. *Ղուզանդ. Գ. 6.*

*Յայնմ ժամանակի թագաւորն Մամգքթաց Սանեսան անհնարին
նիւթեաց գործմանութիւն սկսեալ եւ ընդ իւրում ազգակիցն խոսրովու
արքային Հայոց. եւ գումարեաց ժողովեաց զամենայն զօրս Հռնաց եւ Փո-
խաց, Թաւասպարաց, Հեճմատակաց, Իժմնեաց, Գամբաց եւ Գղտաբաց,*

Գուգարաց, Շիրակաց եւ Ճղնաց եւ Բաղասճաց եւ Եգերսուանացն եւ այլոց. . որոմ միանգամ ինքն իշխէր գօրացն բազմաց. եկն անդ բատ իւր սահմանն ընդ գետն մեծ ընդ Կուր. եւ եկն տարածեցաւ եւկաց զերկիրն Հայոց աշխարհին . . . լի եւ լի ծաւալեցան մինչեւ ի փոքր քաղաքիկն Ցատաղու, եւ մինչեւ ի Գանձակ սահմանն Արտպատական: Խաղացուցին ի մի վայր ժողովեցին, ի ժամադիր կողմանս Այրարատեան գաւառին բանակ մեծ լինէր. եւ խոյս ետ Թագաւորն Հայոց Խոսրով յիւրմէ եղբարցն նոյն ի Սանեսանայ յարքայէն Մազքթաց: Եւ անկան յամուր բերդն Դարեւնիոյ յերկիրն Կովպայ. եւ ընդ նմա ծերունին վրդանէս եպիսկոպոսապետն Հայոց: Ապա առնուին պահս պահել եւ խնդրել յԱստուծոյ զի փրկեսցէ զնոսա յայնմ ի դառն դահճէն. եւ նա ծածկեալ բռնացեալ ունէր զերկիրն առ հասարակ իբրեւ տարի մի: Ապա եկն եհաս վաչէ որդի Արտաւազդայ ի Մամիկոնէն տոհմէն զօրավար ամենայն Հայոց մեծաց: Զի երթեալ էր նա ի ժամանակին յայնմիկ ի կողմանս Ցունաց: Ապա ժողովեաց նա զամենայն քաջս քաջս նախարարաչն եւ գունդ կազմէր բազմամբ յոյժ. եւ հասանէր անկանէր ի վերայ բանակին՝ յառաւօտուն ժամուն այգենալոյն պաշտամանն, զի բանակեալ էին նոքա ի լերինն որ կոչի Ցլու գլուխ եւ առ հասարակ ընդ սուր հանին զամենեսեան. եւ ոչ մի ոչ ապրեցուցանէր եւ դարձուցանէր զզամենեքին գերեացն. եւ յետ այսորիկ առնոյր զաւարսն խաղայր, գնայր, երթայր, իջանէր ի դաշտն Այրարատեան գաւառին. երթայր գտանէր զԱնանեան Թագաւորն Մազքթաց բուն գնդաւն, անթիւ անհամար զօրօքն հանդերձ ի վաղարշապատ քաղաքի: Առեալ զգունդն վաչէ եւ յանկարծակի յարձակեցաւ ի վերայ քաղաքին եւ մտանեաց գնոսա ցեր ի ձեռս նորա:

Իբրեւ իբրեւ տեսին զնա յարձակեալ ի վերայ իւրեանց, փախեան ելին ի քաղաքէ անտի՝ յարապարսն ի կողմն յՕշական բերդին, եւ զանապատն եւ զքարուտ տեղիսն ապաւէն իւրեանց համարեցան. եւ լինէր սաստիկ պատերազմ յոյժ յոյժ. եւ նիզակակիցք զօրավարին Հայոց որ էին Բագրատ Բագրատունի, Մեհունդակ եւ Գարեգին Ուրշտունի եւ վահան Նահապետն Ամատունեաց տոհմին. եւ վարազ Կամսականն, Հասանէին հարկանէին սատակէին զզօրսն Ալանաց. եւ Մազքթաց եւ Հոնաց եւ այլոց ազգացն. եւ ընդ ին զդաշտն առապարացն առ հասարակ դիակամբ մեռելոց. մինչ զի իբրեւ զգետ յարուցեալ երթայր արիւնն անհնարին եւ ոչ լինէր թիւ զօրացն մեռելոց. եւ զմնացեալսն սակաւս առաջի իւրեանց հալածականս տանէին մինչեւ յաշխարհն Բաղասճաց. եւ զգլուխ Սանեսանայ մեծի Թագաւորին եկին բերին առաջի արքային Հայոց. սակայն իբրեւ ետես, լալ սկսաւ ասէ, եղբայր իմ էր ազգաւ Արշակունի: Ապա եկեալ էր արքային ի տեղի ճակատուն եւ զնդ նմա մեծ եպիսկոպոսապետն Հայոց, եւ տեսին զկոտորածն զօրացն հարեալոց, զի նեղէր երկիրն ի հոտոյ մեռելոցն: Ապա եաուն հրաման գուգաղ հանել յաշխարհէ եւ անդէն ծածկել քարակարկառ վիմօք, զի մի ի շարաւոյ հոտոյն մեռելոտի ոսկերացն երկիրն պղծեսցի. եւ դադարեաց երկիր ի խաղաղութեան ամս հարուստ մի. եւ այսպէս վրէժ սրբոյն Գրիգորի խնդրեցաւ ի Թագաւորէն Սանեսանա, եւ ի բանակէ նորա. զի ոչ մնաց ի նոցանէ եւ ոչ մի:

67. *Ղեղիճ.* 8.

Խրամատեաց զպահակն ճորայ եւ անցոյց յայս կոյս զզօրան Մազքթաց:

68. *Ղեղիճ.* Ը. 154.

Խացին զդրունս Ալանաց եւ հանին գունդ բազում ի Հոնաց:

69. *Ագաթանգեղոս* էջ. 624.

Եւ այսպէս ընդ ամենայն երկիրն Հայոց ի ծագայ մինչեւ ի ծագս ձգէր տարածանէր զմշակութիւն քարոզութեանն եւ աւետարանութեան Մատաղայոց քաղաքէն մինչեւ առ աչխարհսն Խաղտեաց. մինչեւ առ կաղարջօք. մինչեւ ի սպառ ի սահման Մազքթաց, մինչեւ ի դրունս Ալանաց, մինչեւ ի սահմանս կասպից ի Փայտակարան քաղաք արքայութեանն Հայոց. եւ յԱմդացոց քաղաքէն մինչեւ առ Ածբին քաղաքաւ. քերէր առ սահմանօքն Ասորոց առ նոր Շիրական եւ Մահքրան երկրաւն եւ առ Կորդուօք մինչեւ յամուր երկիրն Մարաց... եւ յԱթրպատական ձգէր տարածանէր գաւառութիւն իւր:

70. *Ագաթանգեղոս.* 646.

Եւ ի գինաւորական կողմանէն գլուխն գահերէցան իւրոյ տաճարին որ բդեաշխքն կոչին, զառաջին սահմանակալն ի նոր Շիրական կողմանէն, եւ երկրորդ սահմանակալն յԱսորեստանեայց կողմանէն, եւ երրորդ յԱրաբեստական կողմանէն, չորրորդն ի Մազքթաց կողմանէն:

71. *Խորենացի.* Բ. 29.

Զոր համարձակիմք ասել Անաքելուհի եղեալ, քարոզեաց ի կղարջաց սկսեալ առ դրամբք Ալանաց եւ կասպից մինչեւ ի սահման Մազքթաց:

72. *Ագաթանգեղոս.*

Ի Մատաղարոց քաղաքէն մինչ ի սպառ ի սահմանս Մազքթաց. եւ մինչ ի դրունս Ալանաց եւ երկիրն կասպից:

73. *Խորենացի.* Բ. 29.

Ընդ դրամբ Ալանաց եւ կասպից մինչեւ ի սահմանս Մազքթաց:

74. *Բուզանդ.* Դ. 144.

Վասակ կոչեաց յօգնութիւն զՀոնս հանդերձ Ալանօքն:

75. *Խորենացի.* Բ. 46.

Վանգի ի սորա աւուրս միաբանեալ ամբոխութիւն ի հիւսիսականացն, վխտացեալ ասեմ եւ զբազեալ արտաքս քան զդուռն Ճորայ ելանել. առաջնորդ եւ թագաւոր ունելով ինքեանց զվնասակ ոմն սուրհապ. որք անցեալ վտարին այր զկուր գետով: Որոց պատահեալ Վա-

դարձ ամբոխիւ մեծաւ եւ արամբք մարտկաք ցիր ցան թափառել կացուցանել զամբոխն բնդ երեսս դաշտին, եւ ձիգ դիմել եղեալ անցանել բնդ կապանն ձորոյ: Ուր միւսանգամ միաբանեալ թշնամեացն, յօրինեցին ճակատ, զոր թէպէտ եւ վանեալ քաջացն Հայոց փախստականս առնէին, սակայն վաղվաղ մեռանիլ ի ձեռաց կորովեաց ազեղնաւորաց:

Եւ առնու զմագաւորութիւնն Խոսրով որդի Նորա յերրորդ ամի Արտաւանայ Պարսից արքայի. եւ նոյն հետայն միաբանեալ զգօրս Հայոց, անցանէ բնդ լեառն մեծ, զբէժս պահանջելով զմահուան Տօրն: Եւ վաղնեալ առաւ գեղարդեամբ գՀզօր ազգն գայնոսիկ, մի ի Տարիւրոց յամենեցունց պիտանեացն առնու պատանդ. եւ գիւրոյ աներութեան նշանակ արձան հաստատեալ Հելլենացի գրով.

76. *Որբելեան ոտ ինձիձեանի*

Հնախօսութիւն Հայաստանեայց Ե. Հատոր. 123.

Ընդ ամսոյ իշխան սիւնեաց 1700 գօրօք գնաց ի Տիրան իբր ի տեսութիւն արքային Շապհոյ. մինչդեռ նա ամենայն զօրօք իւրով գնացեալ էր ի պատերազմ ընդդէմ Խազրաց:

77. *Վասդիկ՝ ոտ ինձիձեանի*

Հնախօսութիւն. Ա. Հատոր. 413.

Յայնմ ժամանակի Հալածումն եւ աւերումն սոսկալի ելնայ աշխարհիս Հայոց զի ի ՃԸԴ թուին (685) սիրելին հիւսիսային գերքն, որք են խաղերք Հայոց վրաց եւ Աղուանից եւ սպանին զիշխանն Հայոց եւ զվրաց ի պատերազմի:

78. *Վահանդ՝ ոտ ինձիձեանի*

Հնախօսութիւն Հայաստանեայց. Ա. 413.

Յորժամ յաւուրս Ապտիլմէլիք ամիրապետին որդւոյ Մրուանայ անկաւ խռովութիւն յԱրաբացիս մինչեւ զմիմեանս կոտորել. յայնժամ Հայք որպէս եւ վիրք եւ Աղուանք դադարեցան ի տալոյ նոցա հարկս, բայց յորժամ անցին ամք երեք, ի չարրորդումն ամի սիրելին ի վերայ աշխարհիս Հայոց հիւսիսային ազգքն որ ասին Խազիրք. եւ սպանին ի պատերազմի զիշխան Գրիգոր եւ զբազումս ի նախարարացն. եւ զիշխանն վրաց եւ Աղուանից եւ ինքեանք ստպատակեալ սփռեցան ի վերայ աշխարհիս Հայոց առին զբազում գաւառս եւ գաւանս. եւ առեալ գաւար եւ զգերութիւն գնացին յաշխարհ իւրեանց:

79. *Վահանդ՝ ոտ ինձիձեանի. Լ. 338.*

Լակ նորա (Խաքանայ) արքային Խազրաց առեալ բնդ իւր զբազմութիւն զօրացն եւ զամենայն յարմարանս Հայաստանեան իւր, որոց արիութիւն զօրութեան Տոչակեալ էր առ նոսա:

80. *Խորենացի. Բ. ԺԱ.*

Ի սորա (Արտաշէսի) աւուրս եւ Աւետեղեանքն յագգէ Այանայ մերձաւորք Սամինակայ գՀետ նորա եկեալք կարգեցան յագգ եւ ի նա-խարարութիւն աշխարհիս Հայոց որպէս հարագատաք թագուհոյն մեծի: Եւ ի ժամանակս խոսրովու Տրդատայ խնամացեալ ընդ ումեմն քաջի Բագրատեան եկեալ հաստատեցաւ:

81. *Ջևնոջ՝ Պատմոմիհան Տարօնոյ.*

Եւ իբրեւ ժամանեցին նոքա անդր ի Տարօն, եհաս առ Տրդատ գուժկան յարքայէն Վրաց ի Միհրանայ զօձիս պատառեալ եւ պատա-ռեալ նմա, եթէ Գեարեհան արքայն Հիւսիսականաց այս է կողմանցն Հնոյց եւ Բասենոյ որ յաշխարհին Սարմատացւոց՝ գուժարեալ զգօրս եկն ի վերայ Վրաց եւ փախստական արարեալ զՄիհրան մինչեւ ի գաւառն Կարնոյ յաւարի էառ զերկիր նորա եւ գերեաց անտի բազմութիւն յոյժ հազարաւոր անձանց:

Զայն իբրեւ լուաւ Տրդատ գտեղի էառ անդէն եւ փութանակի առաքեաց զիշխանն Ապահունեաց երեսուն հազար զօրաք հասանել յօգ-նութիւն աշխարհին Վրաց: Որոյ գնացեալ անդր վանեաց զԼճնամին եւ էառ ի նոյանէ գերի չորեքք հարիւր այր ընդէր յորս կային եւ երեք ե-րեւելի իշխանաք եւ թողեալ կոմինապահ ի վերայ երկրին զիշխանն Աղ-ձնեաց Պոռոմ անուն, չորս հազար արամբ դարձաւ առ Տրդատ որ սպա-սեալ մնայր նմա ի Տարօն. եւ Տրդատ հրամայեաց տանել զգերեալսն յամուրն Ողկան:

82. *Խորենացի. Բ. ԻԲ.*

Իսկ թագաւորն Տրդատ ամենայն հայաստանօք իջեալ ի դաշտ Գուգարացւոց պատահէ հիւսիսականացն ճակատու պատերազմի եւ ի խառնել երկոցունց կողմանցն յերկու ձեղք դամբոխ թշնամեացն ակայաբար շահատակելով: Ոչ կարեմ ասել գերագութիւն ձեռինն, որ-պէս անբաւք ի նմանէ յերկիր անկեալ թաւալագլոր խաղային, օրինակ իմն ի գեղեցիկ ցանցորդէ լի ձկամբք յերկիր թափեալ ցանցոյն կայտա-ռեին յերեսս երկրին: Զոր տեսեալ թագաւորն Բասենոյ մնաց հասանել եւ հանեալ յաստպազինին ցնեղդեաց քեմխոտպատ պարանն, եւ զորս-վութեամբ ձգեալ յետուստ կողմանէ ճարպ դիպեցուցանէ յուս ձախաս կողմանն եւ յանուխ աջակողմանն, զի էր վերացուցեալ գձեռն ածել ումեք աւսերաւ եւ ինքն վառեալ վերտ պահպանակաք ուր ոչ գծերին նեաք. եւ քանզի ոչ կարաց շարժել ձեռամբ զՀակայն զանջիւք առ երի-վարին եւ ոչ այնչափ ինչ շուրթափեաց մորակել կերիվարն. քան թէ ահեակ ձեռամբն ի ներդեայն ածապարեալ ակային եւ սաստկութեամբ ուժոյն զերերաւ ցանցեալ ի ճահ դիպեցուցանէր զերկասայրին եւ ընդ մէջ կարէր զայրն եւ ընդ զոյգ պարանոցին զվզուխ երիվարին:

Իսկ գօրացն ամենայնի տեսեալ զթագաւորն իւրեանց եւ զգօրաւ-արն միջակատուր յայնպիսի ահաւոր բազկէ լեալ՝ ի փախուստ դառնային. զորոց զՀետ մնեալ Տրդատ վարէ մինչեւ յաշխարհն Հնոյց. եւ թէ-

պէտ ոչ փոքր հարուածս իւրոց զօրացն եհաս եւ բազմաց անկումն մեծամեծաց՝ յորում մեռաւ եւ սպարապետն ամենայն Հայոց Արտաւազդ Մանդակունի, ասկայն Տրդատ անտի բուռ հայրութեան օրինաց պատանդս առեալ դառնայ, որով պատճառաւ միաբանեալ զամենայն հիւսիսի. հանեալ զօր բազում գումարտակ արարեալ դիմեալ ի վերայ Շապհոյ որդւոյ Արտաշրի:

83. *Յայտնութիւն.*

ի վարս սրբոյն Գրիգորի:

Յաղթեաց Պարսից եւ Հիւսիսականաց, սպան զԳեդրեհոն վէգիր եւ զԹագաւորն Խաղաց ընդ միջ ճեղքեաց:

84. *Խորենացի. Բ. ժ.*

Ի սորա (Աշակայ) աւուրս ազմուկ մեծ լեալ ի գօտիս մեծի լերինն կաւկասու յաշխարհի Բուղղարաց եւ բազումք ի նոցանէ հատուածեալք եկին յաշխարհս մեր եւ բնակեցան ներքոյ կողպ յարգաւանդ եւ ի հացաւէտ տեղիս բազում ժամանակս:

85. *Խորենացի. Բ. ջ.*

Եւ ինքն (Վաղարշակ) արձակեալ գարեւմտեաց բազմութիւն իջանէր ի տեղիս խուռաւէտ մերձ ի սահմանս Շարայի՝ զոր հինքն Անփայտ եւ վերինն Բասեան կոչէին. իսկ յետոյ վասն հատուածին վազնգուր Բուղկարաց վնդայ բնակելոց ի տեղիս յանուն նորա՝ անուանեցաւ Վանանդ:

86. *Ղեւիղ. Ա. 11.*

Եւ իբրեւ եռեաս (Յազկերտ) եթէ հատուատուն կացին հոռոմք յսխարին իւրեանց զոր եգին ընդ նմա եւ պատարեցին Խայլանդուրք ելանել ընդ պահակն Ճորայ:

87. *Ղեւիղ. Ը. 154.*

Եւ իբրեւ տեսին թէ ոչ բռնութեամբ եւ ոչ սիրով կարացան ածել ի հաւանութիւն. գանձս սատկիս եռուն տանել յաշխարհն Խայլանդրաց: Բային զդրունս Ալանաց եւ Հանին գունդ բազում ի Հոնաց:

88. *Ղեւիղ. Ը. 110.*

Ընդ ի վեշտասաներորդի ամի տէրութեան Նորինթագաւորի, դարձեալ անդրէն խաղայր գնայր յաշխարհն Քուշանաց մեծաւ սրտմտութեամբ ի գործ պատերազմին եւ գնացեալ ի վրկանէ եւ եղեալ յԱպար աշխարհ. նովին կապանօք գնախաւարան եւ զքահանայսն հրամայեաց պահել ի դեղկ քաղաքի ի Նիւշապուհ: Եւ գերկուս յերանելի կապելոցն ընդ իւր խաղացոյց: Ա՛հ սրկանէր ամենայն քրիստոնէութեան ընդ որ անցանէր:

Իբրեւ զայն տեսանէր հան մի, որ էր յազգէ թագաւորացն ի խայ-
ղանդրաց աշխարհէն՝ Բէլ անուն, եւ ի ծածուկ խոնարհէր առ քրիստո-
նեայն եւ սիրով յօժարութեամբ ուսանէր ի նոցանէ գճշմարտութիւն..
եւ իբրեւ այլ ոչ ինչ էր ձեռնհաս փախստական անկանէր առ արքայն
Քուշանաց: Երթայր եւ պատմէր նմա զամենայն անցս չարչարանացն զոր
անցոյց թագաւորն ընդ աշխարհին Հայոց. տեղեակ եւս առնէր զնա
վասն խրամատութեան պահակին Հունաց, ցուցանէր եւ զերկպառակու-
թիւն զօրացն, որ բազում ազգք բաժանեցան ի սիրոյ թագաւորին, ազ-
դէր նմա եւ զտրտունջ ղևրեաց աշխարհին:

Զայս իբրեւ լուաւ թագաւորն Քուշանաց, ոչ ինչ երկմտութեամբ
թերանայր յառնէն եւ ոչ կարծիք լրտեսի անկանէին ի սիրտս նորա:
Քանզի սակաւ մի յառաջագոյն նորա լուեալ էր, դարձեալ իբրեւ առաւ-
գեաց եւս ի Բէլայն յայնմ եթէ խաղացեալ գայ ի վերայ աշխարհին
Քուշանաց՝ փութացաւ վաղվաղակի զօր ժողովէր, գունդ կազմէր ելանել
նմա ընդ առաջ հզօր ձեռամբ: Զի թէպետ եւ ոչ կարէր յանդիման տալ
պատերազմ ընդդէմ նորա այլ ի վերջին թեւոյն անկեալ, բազում հա-
րուածս հասուցանէր ի վերայ զօրացն արքունի. եւ այնպէս նեղեալ
շտապէր զի անձուկ լաշքարաւ վատահատարակ արարեալ այսրէն դարձու-
ցանէր եւ ինքն ասպատակաւ գՀետ մնեալ աւերէր զբազում գաւառս
արքունի, եւ ինքն ողջանդամ անդրէն յերկիրն իւր դառնայր:

89. *Մեսրոպ. ի վարս սրբոյն Ներսեսի.*

*Ժողովէ առ ինքն եւ զայլ զօրս հիւսիսականս ազգն Լփնաց եւ
Քուշանաց. Կաղբից. Խաղխիկաց եւ Մազքթաց:*

90. *Միհեռ Բժշկեան.*

Ներանապարհորդութիւն ի Լեհաստան: 409.

Մտաճառ, է երեւելի գիւղ 60 մղոնաւ հեռի ի քաղաքէն ընդ հիւ-
սիս ուր գոն 60 տունք հայոց, եւ եկեղեցի փայտաշէն յանուն սուրբ Աս-
տուածածնի. բնակիչք առ հասարակ են հողագործք, եւ երկիրն է ար-
գաւանդ որ բերէ զընդեղէնս ընտիրս եւ առատս:

Ի մերձակայ վայրս երեւին բազում աւերակք վաղեմի անձեւ շի-
նուածոց, զորս հետզհետէ քանդեալ դնեն ի նոր շինուածս: Ուր գոն
եւ հին գերեզմանք հսկայից ծածկեալք ընդ հողով, երկայնութիւն
տապանացն է 5 կանգնաչափ, եւ լայնութիւն 2, յորոյ վերայ երեւին
անձանօթ ձեւք տառից փորագրեալք ի միջավայրի անդ ընդ երկայն որ
բարձր է քան զշլջանակն քառանկիւնաձեւ:

Ասա էր արդեօք հին երեւելի քաղաքն Մտաճառ շինեալ ի նախնի
Սկիւթացւոց: Ուրանօր զառաջինն զտեղի առին հիւսիսային Թաթիարք,
յարշաւել անդ իւրեանց յարեւմուտս. յորմէ ասեն, կալան գանուն
այժմեան Մտաճառք՝ սերունդք նոցա:

91. *Միխիթարայ Բաղարան յատոկ ուսուցից:*

Ընդէ՞ր է անուն ազգի որ է յարեւելս, եւ յիրաւի կոչեցան Արիք,

զի են կորովի աղեղնաւորք եւ քաջ պատերազմողք, որք եւ կոչին արիա-
կանք ամբոստակէք եւ այլազգօրէն քուստի խորասան կամ քուշանք:
Որոց եւ աշխարհն կոչի Արիք եւ երկիր քուշանաց. եւ է ընդար-
ձակ գաւառ մեծին Ասիոյ, եւ ունի սահմանակից ի հիւսիսոյ զԿիւթեա,
յարեւմտից զկասպից ծով եւ զաշխարհն Մարաց, իսկ ի հարաւոյ զերկիրն
Պարսից, եւ ձգի յերկայն ի կասպիական ծովէ մինչեւ ի սահմանս Հընդ-
կաց. եւ աշխարհք են ի նմա Իե. կոմ. Վրկան. Բահլ որ են Պարթեւք
եւ այլք:

92. *Ինձիճեան. Հին Հայաստան.* 305—306.

Արցախ ունի գաւառս ԺԲ. որք են. միւս Հաբանդ, Վայկունիք,
Բերձոր, մեծ Իրանք, մեծ Կուանք, Հարճլանք, Մուխանք, Պիանք, Պայծ-
կանք, Սիսական, Քուստի. եւ այլն:

93. *Ինձիճեան. Հնախօսութիւն Հայաստանեայց.*

Այսչափ ինչ գրեն սոքա որք անծանօթ էին բնաւ աշխարհագրու-
թեան Հայաստանեայց: Բայց մեք որպէս ծանօթք գտանեմք զնոյն անունն
զոր Մովսէս անուանեաց ի Հայաստան աշխարհիս, այն է Քուստի գաւառ
յԱրցախ նահանգի, որ եւ էր առ Երասխաւ: Վասն որոյ յայս բան Մով-
սիսի ի բաց պարտ է առնուլ զայն աշխարհս Եթովպիոյ Քուշ կոչեցեալ
ի հրէից. զի միթք Մովսեսի ոչ էր վեթովպիա ծանուցանել. այլ զի ի
Հայաստան առ որով անցանէր Երասխ, գտեալ տեղի նովին անուամբ
յորջորջեալ Քուս. որ այն ինքն է Քուստի, զայն կամեցաւ ծանուցանել:
Ցորմէ իմաստասիրեմք թէ ի նախնի ժամանակս անդ Մովսեսի այս Քուս-
տի գաւառ Արցախայ ընդարձակ ձգէր, յորոց անուն կոչէր եւ համօրէն
նահանգն Արցախ. գուցէ եւ շրջակայ սահմանք նորա:

94. *Խորենացի. Լ.* 96.

Օարմայր. սա օգնական Պրիամու ի Տեւտամայ առաքեալ ընդ
Եթովպացի զօրուն. մեռանի ի քաջացն Ելլենացւոց:

95. *Ինձիճեան. Հնախօսութիւն. Լ.* 262.

Այժ հաւանական երեւի թէ բնակութիւն Քամայ եւ Քուշայ
որդւոյ նորա՝ եղեւ յայնժամ յՈւտի նահանգի. եւ Ուտեացւոց հաւն յի-
շատակեալ ի Ցոհաննու կաթողիկոսէ Սեւ անուանեալ՝ էր նոյն իսկ Քամ
կամ Քուշ. նորին աղագաւ եւ Ուտեացիք կոչեցան Սեւորդիք:

96. *Ցովհաննէս կաթողիկոս.*

Ի Նախնոյ իրմէ Սեւկայ՝ Սեւորդիք ազգն անուանէին:

97. *Մխիթարայ Ճառընտրան.*

Վաչէանք. էր տոհմ ինչ Հայոց յաւուրս Արշակայ արքայի եւ
սրբոյն մեծին Ներսեսի:

98. *Խորենացի, յԱբխազհագրութեան.*

Շակաշէ գաւառ առ Խառնուճի կուր եւ Երասխ գետոց:

99. *Փաւստոս Բիւզանդացի.*

Ընդեր պատերազմ ընդ երկիրն Աղուանից. Հարկանէր զնոսա ի հարուածս անհնարինս եւ թափէր ի նոցանէ բազում գաւառս, զոր հատեալ էր նոցա ի նոցանէն. զԱւտի, զՇակաշէն եւ զձորն Գարդմանաց. զԳողթ եւ այլ որ շուրջ էին գնովաւ սահմանք գաւառք. եւ զկուր գետ որպէս յառաջն լեալ էր, ընդ երկիրն Աղուանից եւ ընդ երկիրն Իբերանց սահման արարեալ կացուցանէին։

100. *Մխիթարայ Բառարան.*

Տայք. է մի ի ԺԵ աշխարհաց մեծին Հայոց. եւ ունի առ երի յարեւելից կողմանէ զաշխարհն Գուգարայ. յարեւմտից՝ զաշխարհն Եգեբայ. ի հիւսիսոյ՝ զՎիրս. իսկ ի հարաւոյ զԱյրարատեան աշխարհ . . . եւ ունի Տայք զքաղաքն Ասկուռա եւ զՏամբուր եւ զամուր բերդն Երախանի։

101. *Խորենացի. Բ. ջ. 110.*

Եւ այս այսպէս կատարեալ կարգէ զկողմանս Մաժակայ եւ զՊոնտացիս եւ զԵգեբացիս, գառնայ առ ստորոտովն Պարխարայ ընդ մէջ Տայոց ի գիջին եւ ի մառախլուտ տեղիս մայրեացն եւ ի լուսաէաս. գեղեցիկ իմն կարգելով զերկիրն հաւասարելով զլեռնայինն եւ զջերմահոտն ի բարեխառն եւ ի զուգագեղեցիկ վայելչութիւն իւրոյ թագաւորութեան ամառնային ժամանակին. հովանոցս պատրաստելով յորժամ գհիւսիսով երթիցէ. գոմն զերկուս տափարական անտառախիտ հանդերձ լերամբքն կալմելով եւ սրսոց տեղիս։

102. *Ղազար Փարպեցի. 127.*

Եւ ոչ ժամանեալ ի գործ ժամու պատերազմին, առ վայր մի առ լերամբն որ կոչի Պարխար (ի Տայս) մերձ առ սահմանակցութիւնն խաղտեաց . . . ի գիւղն որ անուանի Որջնհաղ ի գաւառին Տայոց . . . ամբանային։

103. *Խորենացի. գ. ԽԴ. 473.*

Օ, այսու աւուրբք ոմանք յագգէն Վանանդացւոց ապստամբեցին ի Խոսրովայ եւ ոչ յոք ապաւինեցան, այլ միայն ի մայրիս լերանց իւրեանց եւ յանձուկս Տայոց քարանց։

104. *Մխիթարայ Բառարան.*

Սպեր, է մի ի գաւառաց աշխարհին Բարձր Հայոց՝ սահմանակից Տայոց աշխարհին. եւ ունի զսամանուն իւր աւան եւ լեառն։

105. *Վարդան, Աշխարհագրութեան.*

Ընդրէաս աշակերտ Սահակայ գնաց ի գաւառն Սպեր. եւ անդ բնակեաց եօթն ամ յայրի միում Սպեր լերանց։

106. *Վարդան Աղբարհագրոմեանց.*

Սպեր է սահմանակից Տայոց աշխարհին:

107. *Փաւստոս Բիւզանդացի.*

Նա ի կնութիւն վաղարշակայ զդուստր տեառն Սպեր գաւառի, յազգէն Բագրատունեաց:

108. *Թովմաս Արծրունի.*

Գնաց ի Սպեր գաւառ:

109. *Ինձիձեան. Նոր Հայաստան. 94.*

Սպեր կամ Խափիր բերդաքաղաք գլխաւոր Համօրէն գաւառին:

110. *Ինձիձեան. Հին Հայաստան. 108.*

Ըպարանէր. գիւղ զոր բանք Մխիթարայ Ապարանեցւոյ ցուցանէ լինել ի սահմանս Նախիջեւանու կամ Երնջակայ. զի ասէ վասն իւր լինել ի գաւառէն Նախիջեւանայ եւ Երնջակայ ի գեղջէն Ապարաներոյ:

111. *Խորենացի. Բ. ը.*

Իսկ Գուշարայ, որ յորդւոցն Շարայի ժառանգեաց գլեառն Մթին որ է կանգարք:

112. *Փարպեցի.*

Օ՛օրք Հայոց գնացեալ յօգնութիւն Թագաւորին վրաց, բանակեցան յերկրին Կանգարայ:

113. *Մխիթար ի բառն Կանգարք.*

Կանգարք է մի ի գաւառաց Գուգարաց աշխարհի մեծին Հայոց:

114. *Խորենացի. Բ. ը.*

Ժառանգեաց (Սիսակ) զդաշտն Աղուանից եւ զլեռնակողմն նորին դաշտի ի գետոյն Երասխայ մինչեւ ցամուրն որ ասի Հնարակերտ:

115. *Խորենացի. Բ. ը.*

Իսկ Գուշարայ՝ որ յորդւոցն Շարայի ժառանգեաց գլեառն Մթին որ է կանգարք. եւ գկէս մասինն ջաւախաց, գկողբ, գԾոբ, գԶոր մինչեւ ցամուրն Հնարակերտ:

116. *Ղեւհանենիս կամ ողիկոս.*

Զգեալ աճեցուցանէր զշաւիղ տէրութեան իւրոյ յարեւմտից հիւսիսոյ մինչեւ ցկարնոյ քաղաք, եւ անդ եւս . . . զկուր գետով մինչ ի քաղաք Տփխիս եւ զլուսի գաւառ մինչ ի քաղաքն Հնարակերտ.

117. *Մխիթար ի բառն Հոռնարակերտ.*

Հռնարակերտ էր ամուր քաղաք մեծին Հայոց յԱւսի գաւառի:

118. *Պատմ. Հրեղենաց.* Ը. 160.

Եւ Տարսաիճ որդի Լիպարդի ի վանան Ցաղաց քարոյ գիւղ . . . եւ զայդի մի ի Մաճառականաձորի:

119. *Թովմայ Մծնփեցի.*

Եւ տան գերի ի միւս տանէ. (տարեալ էին) ի գեղջէն Մաճառուց:

120. *Խորենացի. Ա. ԻԲ.*

Ըրամայ բազում գործք քաջութեան պատմին մարտիւք նահատակութեան եւ ընդարձակեալ պահմանս Հայոց յամենայն կողմանց, յորոյ անուն եւ ամենայն ազգք զաշխարհն մեր անուանեն. որպէս Ցոյնք Արմէն եւ Պարսիկք եւ Ասորիք Արմինիք:

121. *Խորենացի. Ա. ԻԲ.*

Ընդ Արամ սակաւուք ամօք յառաջ քան զտիրելն Նինոսի Ասբեստանեաց եւ Նինուէի, նեղեալ յազգային որ շուրջ զիւրեաւ եւ ժողովէ զբազմութիւն ընդանի արանց քաջաց եւ ապերնաւորաց եւ որ ի տէգ նիզակի կամակարդք, նորատիք եւ հարուստք յոյժ եւ յաջողաձեռնութիւն իսկ եւ երեսաւորք որ ի սիրա եւ ի պատրաստութիւն իբր թէ բիւրս հինգ՝ պատահէ Մեդացւոյն երիտասարդաց, որոց առաջնորդեր Նիւքար սմին ասացեալ Մադէս, այր հպարտ եւ պատերազմասէր յերեսս սահմանացն Հայոց: Որոց միանգամ քուշանաբար հինիւ ամբակամբ արարեալ զսահմանս Հայոց ծառայեցոյց սմն երկուս: Որում յանկարծօրէն ի վերայ հասեալ Արամ՝ յառաջ քան զծագել արեգականն սատակեաց զբազմութիւն ամբոխիչն. եւ զնոյն ինքն զՆիւքարն կոչեցեալ Մադէս, ձերբակալ արարեալ՝ ածէ յԱրմաւիր: Եւ անդ ուրեմն ի ծայրս աշտարակի պարսպին ցից վարեալ երկաթի ընդ ճակատն՝ յորմն վարեալ հրամայէ, ի տեսիլ անցաւորաց, եւ ամենայն եկելոց անդր: Եւ զաշխարհն նորա մինչեւ ցլեառն անուանեալ Զարատպ ի ծառայութիւն հարկի կալաւ մինչեւ ցթագաւորութիւնն Նինոսի ի վերայ Ասորեստանից եւ Նինուէի:

122. *Մեհրոս. Ա. 12.*

Եւ ձգի ընդ կողմանս արեւելից եւ անցանէ առ սահմանսն առամուր աշխարհաւն Մարաց եւ հասանէ ի լեառն Զարատպ:

123. *Խորենացի. Բ. ԻԲ. ԿԸ.*

Որպէս ասացաք յետ վաթսուն ամի մահուանն Ագեքսանդրի թագաւորէ ի վերայ Պարթեւաց Արշակ քաջ ի քաղաքին, որ կոչի Բահղ Առաւտին յերկրին Քուշանաց . . .

Ցորոց սերեալ ազգ Պարթեւաց, եւ ի նոցանէ Արշակ քաջ որ ապրստամբեալ ի Մակեդոնացւոյն՝ թագաւորեաց յերկրին Քուշանաց:

124. *Անհոս. Ա. 13.*

Եւ յամի մեռանելոցդի Անտիոքայ արքայի ապստամբեալ՝ ի բաց կացին Պարթեւք ի ծառայութենէ Մակեդոնացւոց. եւ թագաւորեաց Արշակ մեծ որդի արքային Թեոտալացւոց ի Բահղ Շահաստանի յերկիրն Քուշանաց, որում ամենայն ազգք արեւելից եւ հիւսիսոյ հնազանդեցան ի ծառայութիւն:

125. *Անհոս. Ա. 2.*

Եւ Ագաթանգեղոս գրիչ գրեցի ի վերայ արձանիս այսորիկ իմով ձեռամբ զվարս առաջին թագաւորաց Հայոց, հրամանաւ քաջին Տրդատայ առեալ ի դիւանէ արքունի:

126. *Խորենացի. Ա. 8.*

Եւ այս մասեան հրամանաւ Աղեքսանդրի ի քաղդէացւոց բարբառոյ փոխեալ ի յոյնն. որ ունի զբուն հնոց եւ զնախնեացն բանս:

Զոր առեալ . . . Վաղարշակ, առաջին իւրոյ գանձուն համարելով՝ դնէր յարքունիսն ի պահեստի մեծաւ զգուշութեամբ. եւ զման ինչ ի յարձանի հրամայէ գրոշմել:

127. *Անհոս. Լէ. 214.*

Եւ յամին ԺԹ երրորդի Խամայելացւոց տէրութեանն, զօրն Խամայելացւոց որ էր յերկրին Պարսից եւ Խուժաստանի. գնացին ընդ արեւելս ի կողմանս Պալհաւն կոչեցեալ երկրի, որ էր երկիր Պարթեւաց ի վերայ Ցաղկերտի արքային Պարսից:

Եւ փախեաւ Ցաղկերտ յերեսաց նոցա եւ ոչ կարաց ճողոպրել. քանզի հասին զհետ նորա մերձ ի սահմանս քուշանաց, եւ կոտորեցին զամենայն զօրս նորա, եւ փախուցեալ անկաւ ի զօրս Թեոտալաց (Հոնաց) իսկ զօրացն Թեոտալաց կալեալ զՑաղկերտ սպանին:

128. *Անհոս. ԺԸ. 106.*

Ամբատ ժողովէ զզօրն եւ վերստին սպառազինէ . . . եւ դիմեալ գնայր ի վերայ ազգին քուշանաց եւ արքային Հեփթաղայ:

129. *Անհոս. Ա. 46.*

Իսկ Պերոզի արքային Պարսից Թէպէտ եւ կամեցաւ վերստին զօրս գումարել ի վերայ աշխարհիս Հայոց. ոչ եղեւ նմա պարապ, զի համբաւք Թշնամեացն ստիպեցին զնա ի կողմանցն քուշանաց . . . եւ ինքն անցեալ փութանակի եհաս ընդդէմ Թշնամւոյն յարեւելս. եւ եղեւ պատերազմն սաստիկ, հարին եւ կործանեցին զբազմութիւն զօրացն Պարսից. մինչեւ ոչ մնաց ի նոցանէ ապրեալ եւ փախստական: Եւ մեռաւ Պերոզ արքայ ի պատերազմին հանդերձ եւթանեքսունքն որդովքն:

130. *Անհոս. Գ. 53.*

Եւ եղեւ ի ժամանակին յայնոսիկ վհրամ . . իշխան արեւելից կողմանց աշխարհին Պարսից, որ հարկանէր քաջութեամբ իւրով զզօրս

թեոտալացւոց (Հոնաց) եւ բռնութեամբ ունէր զՔահղ եւ զամենայն երկիրն Քուշանաց մինչեւ յայնկոյս գետոյն մեծի որ կոչի Վեհռուտ եւ մինչեւ ցտեղին որ կոչի Կազբիոն : . . Յայնժամ արարեալ Վահրամայն այնորիկ պատերազմն ընդ մեծի արքային Մագքթաց, որ էր ի կողմանս յայնմիկ յայս կոյս գետին մեծի եհար զբազմութիւն զօրացն եւ սպան զթագաւորն ի պատերազմի. եւ բմբռնեալ յափշտակեաց զամենայն զգանձ թագաւորութեանն այնորիկ։

131. *Մեհեռս. Ա.* 10.

Եւ այս են իշխանք Պարթեւաց. որք թագաւորեցիկն զկնի Արշակայ Հօր իւրեանց ի Քահլ. Շահաստան յերկիրն Քուշանաց, որդիք չորք սահն լեալ Արշակի արքայի Պարթեւաց. զառաջինն սահն թագաւորեցոյց Թեոտալացւոց աշխարհին, զերկրորդն ի վերայ Կիլիկեցւոց (Հնդկաց). զերրորդն ի վերայ Պարթեւաց. զչորրորդն ի Հայաստան աշխարհին։

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

A'M. N. MUZEUM
KÖNYV-
TÁRÁBÓL.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár